AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT PEDAQOJİ UNİVERSİTETİ

ISSN 2788-6964

M A G İ S T R A N T

dövri-elmi jurnal

2024 №4(16)

B A K I

Baş redaktor:
Asəf D.Zamanov
fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, professor
ADPU-nun elm və innovasiyalar üzrə prorektoru
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Redaksiya heyəti:

Arif Ş.Şəkərəliyev
iqtisad elmləri doktoru, professor
(ADİU, Bakı, Azərbaycan)
Bəhlul İ.Ağayev
biologiya elmləri doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)
Əbülfət Q.Pələngov
pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)
Əhməd Ş.Abdinov
fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, professor
(BDU, Azərbaycan)
Ələkbər Ə.Əliyev
texnika elmləri doktoru, professor
(BDU, Azərbaycan)
Əli Z.Zalov
kimya üzrə elmlər doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)
Əmir İ.Əliyev
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor
(BDU, Azərbaycan)
Fərrux A.Rüstəmov
pedaqoji elmlər doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)
Gülnaz A.Abdullazadə
fəlsəfə elmləri doktoru, professor
(BMA, Azərbaycan)
Hikmət Ə.Əlizadə
pedaqoji elmlər doktoru, professor
(BDU, Azərbaycan)
İsa N.İsmayılov
pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)
İlham Ə.Şahmuradov
biologiya elmləri doktoru, professor
(AMEA, Bakı, Azərbaycan)

Mahirə N.Hüseynova
filologiya elmləri doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)
Məhəmməd A.Abduyev
Coğrafiya üzrə elmlər doktoru
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)
Mübariz M.Əmirov
pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)
Müsavər A.Musayev
fizika üzrə elmlər doktoru, professor
(ADNSU, Bakı, Azərbaycan)
Müseyib İ.İlyasov
pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)
Namiq Q.Şıxalıyev
kimya üzrə elmlər doktoru, professor
(BDU, Azərbaycan)
Nazim Ə.İmamverdiyev
geologiya-mineralogiya üzrə elmlər doktoru, professor, (BDU, Azərbaycan)
Oqtay B.Sultanov
tarix elmləri doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)
Ramiz İ.Əliyev
psixologiya elmləri doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)
Sevinc B.Quliyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)
Surxay C.Əkbərov
texnika elmləri doktoru, professor
(YTU, İstanbul, Türkiyə)

Məsul katib:
Natəvan F.Həsənova
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

ADPU-Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
BDU-Bakı Dövlət Universiteti
ADNSU-Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
BMA-Bakı Musiqi Akademiyası
ADİU-Azərbaycan Dövlət iqtisad Universiteti
YTU-Yıldız Teknik Universiteti. İstanbul, Türkiyə

Təsisçi: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
(Bakı, Azərbaycan)

Dövlət qeydiyyatı:
«MAGİSTRANT» dövri-elmi jurnalı 29.01.2021-ci ildə Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində Mətbu nəşrlərin dövlət qeydiyyatı reyestrinə daxil edimişdir.
Qeydiyyat: № 4328

MÜNDƏRİCAT

FİZİKA-RİYAZİYYAT VƏ TEXNİKA ELMLƏRİ

V.İ.Xəlilov
İnformasiya texnologiyalarında süni intellektin rolu.....5
H.V.Rzaquliyeva
Riyaziyyatda qiymətləndirmə təcrübələrinin yerli və qlobal səviyyəsinin məzmununa dair.....11
Z.M.Malıyeva
Rəqəmsallaşmanın təhsil və təlim prosesinə təsiri.....20
S.P.İbrahimova
Ali təhsil müəssisələrinin internet saytlarının əsas struktur və tərtibatı.....27
C.M.Muradlı
Ümumtəhsil müəssisələrində təhsil alan şagirdlərin riyaziyyatın tədrisi prosesində yeni informasiya texnologiyalarından istifadəsi haqqında.....34

TƏBİƏT ELMLƏRİ

G.Y.Rəşidli
Abşeron yarımadasında çirklənmiş torpaqların mikrobioloji rekultivasiyası.....47
S.R.Abbasəliyev
Azərbaycanda ksilotrof makromisetlərin növ tərkibi və yayılması.....54
G.M.Qəribova
Bitki mənşəli qidaların mikroblatasının xarakteristikası və sağlamlıq üzərindəki təsiri.....62
F.F.Məhərrəmli
Mikroorqanizmlər və ətraf mühit.....70

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

T.Ə.Ağayev
Cənub bölgəsinin özünəməxsusluğu ilə seçilən tarixi və arxeoloji abidələri 77
H.Q.İdayətova
Dayanıqlı turizmin inkişaf perspektivləri.....84
S.K.Fətəliyev
Bazara olan tələbatın proqnozlaşdırılması və məhsul keyfiyyətinin artırılması yolları.....90
S.R.Rustamzada
Research of financial markets and the correlation between them.....97
A.Q.İmanzadə
Əqli mülkiyyət hüququnun qorunması üzrə işin təşkilinə dair.....110
F.F.Qədimli
Ümummilli Lider Heydər Əliyevin gənclər siyasəti.....115

M.A.Nəbiyeva
Müəllim hazırlığında Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin tarixi əhəmiyyəti.....122
A.R.Babayeva
Ali təhsil müəssisələrində marketinq kommunikasiya sisteminin inkişaf meylləri....128
G.İ.İmanova
Təhsil müəssisələrinin innovativ idarəedilməsi modellərinə yanaşmalar.....134
F.Q.Mehdiyeva
Uşaq nikahlarında hüquqi tənzimləmənin beynəlxalq və milli aspektləri.....141
V.N.Məmmədli
Estoniya təhsil təcrübəsinin Azərbaycan təhsil sisteminin idarəedilməsində tətbiqini şərtləndirən faydalı cəhətləri.....148
G.F.Ələkbərova
Azərbaycan təcrübəsində şagirdlərin istiqamətləndirilməsində marketinq fəaliyyəti.....154
Ş.Ə.Şirəliyeva
Dövlət və özəl təhsil müəssisələrinin idarə edilməsinin müqayisəli təhlili.....159
P.İ.Bayramova
Ali təhsil müəssisələrində insan resurslarının strateji idarə olunmasında süni intellektin rolu.....164
L.Ş.Mehdiyeva
Qiymətləndirmə ilə bağlı aparılan son islahatların təhsilin keyfiyyətinin yüksəlməsində rolu.....172

PEDAQOJİ-PSİXOLOJİ ELMLƏR

M.E.İsmayılova
Hərbçi gənclərin problemlərinə münasibətdə sosial işin təşkili.....178
A.M.Qasımova
Ümumtəhsil məktəblərində "İnsan kursu"nun tədris olunmasında müasir təlim metodlarının rolu.....185
H.R.Aslanlı
İngilis dili fakültələrində tədris alan tələbələrin dil bacarıqlarının formalaşdırılmasında ingilis dili ədəbiyyatının yeri və rolu.....192
S.M.Cəmilli
Müasir təlimdə məktəb-valideyn əməkdaşlığına yeni baxış.....197
S.Q.Mehrəliyev
Müəllimin peşəkarlıq səviyyəsinin istiqamətləri.....203
X.A.Seyfəddinova
Müasir Azərbaycanda gənc ailələrin sosial problemləri.....208
A.E.Mayılova
Azərbaycan xalça sənətində "Buta" motivi.....217
S.N.İsmayılova
Müəllimlərin şagirdləri effektiv qiymətləndirməsində əks-əlaqəni qurması.....222

A.C.Vəlixanova
İbtidai sinifdə sosial-pedaqoji fəaliyyət.....228
F.N.Abbaslı
Psixoloji xidmətin tətbiqi zamanı məktəb psixoloqunun rolu və vəzifələri.....234
R.B.İsmayılxanova
Ümumtəhsil müəssisələrində şagirdlərin ekoloji tərbiyəsi.....240
F.S.Abızadə
Tarix dərslərində şagirdlərdə koqnitiv kompetensiyaların formalaşdırılmasının üsulları (VI sinif nümunəsi əsasında).....244
S.M.Ramazanova
Universitetdə pedaqoji monitorinqin nəzəri əsasları.....250
A.S.İmanova
İbtidai siniflərdə riyaziyyatdan məntiqi məsələlər mənimsəmə keyfiyyətini artıran vasitə kimi.....257
G.O.Allahverdiyeva
Abşeron rəssamlıq məktəbinin görkəmli nümayəndəsi Fazil Nəcəfovun yaradıcılığı.....264
E.İ.İsmayılova
İrəvan kişi gimnaziyası və pedaqoji kadr hazırlığı.....270
X.K.Hüseynova
Böyük və məktəbəhazırlıq qruplarında əxlaq tərbiyəsinin formalaşdırılması yolları.....275
S.Y.Həşimov
İbtidai sinif şagirdlərinin sosiallaşmasındakı müəllim şagird əməkdaşlığının təlim-tərbiyə işinin mahiyəti və idarəetmədə onun rolu.....281
M.İ.Alılı
"Psixomotor inkişaf" anlayışı və haqqında fikirlər.....287
L.V.Abdullayeva
VI sinif azərbaycan tarixinin tədrisində şagirdlərdə koqnitiv bacarıqların inkişaf etdirilməsində tarixi sənədlərin rolu.....292
A.R.Nəbiyeva
III səviyyəli ümumi nitq inkişafı ləngiməsi olan diqqət defisitliyi hiperaktivlik sindromlu şagirdlərdə nitqin leksik tərəfinin formalaşdırılması.....297
A.T.Xaşalova
Məktəbəhazırlıq qruplarının uşaqların hərtərəfli inkişafına təsiri və imkanları.....303
N.N.Mehdizadə
Məktəbəqədər müəssisələrdə inkişafetdirici təhsil məkanının təşkili.....307
G.V.Mahmudova
V sinif Azərbaycan tarixi dərslərində şagirdlərdə motivasiyanın yaradılmasının dərsin səmərəliliyinə təsiri.....311
F.C.Yusubzadə
Müəllimin inklüziv səriştəliliyinin formalaşmasında xüsusi pedaqoq və digər mütəxəssislərin birgə əməkdaşlığı.....316

R.V.Mirzəyev
Ali məktəblərdə Vətən tarixinin tədrisində Heydər Əliyev irsindən istifadə probleminin tədqiqi səviyyəsinə dair.....322
Z.Q.Qasımova
Cəmiyyətdə yeniyetmələrə qarşı davranış qaydaları.....330
Z.M.Ağamirova
Məktəblilərin şəxsiyyət kimi formalaşmasında məktəb və ailə əməkdaşlığının əhəmiyyəti.....336
A.K.Cəbiyeva
Təhsilin məktəblilərin sosiallaşma prosesində rolu.....342
L.Ə.Murtuzayeva
İngilis dilinin öyrədilməsində interaktiv metodlarla teatrlaşdırılmanın əhəmiyyəti...348
N.N.Mikayılova
Peşə təhsilində təhsilalanların qiymətləndirilməsinin mövcud vəziyyəti.....353
Ü.E.Aslanlı
Pedaqoji təmayüllü orta ixtisas məktəblərində Azərbaycan tarixinin tədrisində tələbələrdə milli şüurun və milli ləyaqətin tərbiyə edilməsi probleminin tədqiqi səviyyəsi.....360
A.A.Qasımova
Şagird-şagird münasibətlərində bullinq və qarşısının alınma yolları.....366
S.C.Hacıəli
Mənəvi keyfiyyətlərin məktəblilərin formalaşmasında və sosiallaşmasında rolu.....372
R.E.Ağaraziyeva
Ali məktəbdə informasiya təhlükəsizliyi mədəniyyətinin formalaşdırılması.....378
N.İ.Səmədova
Ailə uşağın məktəbə əqli cəhətdən hazırlanmasının ilkin şərti kimi.....384

V.İ.Xəlilov
Odlar Yurdu Universiteti
vuqar24082001@gmail.com

İNFORMASİYA TEXNOLOGİYALARINDA SÜNİ İNTELLEKTİN ROLU

Xülasə

Süni intellekt informasiya texnologiyaları mühitində inqilab edir, avtomatlaşdırmanı, qərar qəbul etməni və problem həll etməni yaxşılaşdırır. Bu məqalə süni intellektin informasiya texnologiyalarında çoxşaxəli rolunu araşdırır və məlumatların təhlili, kibertəhlükəsizlik, avtomatlaşdırma və fərdi istifadəçilərin qarşılıqlı əlaqələrində tətbiqlərini vurğulayır. Süni intellekt inkişaf etməyə davam etdikcə, o, şirkətlərin, dövlət müəssisələrinin, zavodların hansı texnologiya ilə necə işlədiyini və qarşılıqlı əlaqəsini formalaşdırır, informasiya texnologiyalarının gələcəyi üçün həm imkanlar, həm də problemləri təklif edir. Süni intellekt texnologiyalarından isdifadə edərək şirkətlər, dövlət müəssisələri, zavodlar və digər qurumlar səmərəliliyini artıra, qərar qəbul etmə proseslərini inkişaf etdirə bilər, həmçinin daima inkişaf edən texnologiya sənayesində innovasiyalar üçün yeni imkanlar açıla bilər.

РОЛЬ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЯХ

Резюме

Искусственный интеллект революционизирует область информационных технологий, улучшая автоматизацию, принятие решений и решение проблем. В данной статье рассматривается многофункциональная роль искусственного интеллекта в информационных технологиях, выделяя его применение в анализе данных, кибербезопасности, автоматизации и взаимоотношениях между индивидуальными пользователями. По мере развития искусственного интеллекта он формирует, как компании, государственные учреждения и заводы работают с технологиями и как формируют взаимоотношения, предлагая как возможности, так и вызовы для будущего информационных технологий. С использованием технологий искусственного интеллекта компании, государственные учреждения, заводы и другие организации могут увеличить эффективность, развить процессы принятия решений и открыть новые возможности для инноваций в постоянно развивающейся технологической промышленности.

THE ROLE OF ARTİFİCİAL INTELLİGENCE İN INFORMATİON TECHNOLOGY

Summary

Artificial intelligence is revolutionizing the landscape of information technology by enhancing automation, decision-making, and problem-solving capabilities. This article explores the multifaceted role of artificial intelligence in information technology and highlights its applications in data analysis, cybersecurity, automation, and the interaction between individual users. As artificial intelligence continues to evolve, it shapes how companies, government institutions, and factories utilize technology and form mutual relationships, offering both opportunities and challenges for the future of information technology. By leveraging artificial intelligence technologies, companies, government institutions, factories, and other organizations can improve efficiency, advance decision-making processes, and unlock new opportunities for innovation in the ever-evolving technology industry.

Açar sözlər: *informasiya, süni intellekt, texnologiya, avtomatlaşdırma, kibertəhlükəsizlik*

Ключевые слова: *информация, искусственный интеллект, технология, автоматизация, кибербезопасность*

Key words: *information, artificial intelligence, technology, automation, cybersecurity*

Hesablama gücü, alqoritmlər və məlumat mövcudluğu sahəsindəki irəliləyişlər süni intellektin əsas texnologiyanın tətbiqlərinə sövq etdi. Süni intellekt və maşın öyrənməsi dövrünü açan ekspert sistemlərindən neyron şəbəkələrə qədər əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etmişdir. İnformasiya texnologiyalarında süni intellektin rolu:

- Kibertəhlükəsizlik: Süni intellektlə işləyən kibertəhlükəsizlik həllərini real vaxtda təhdidləri aşkar etmək və azaltmaq üçün maşın öyrənmə alqoritmlərindən istifadə etməklə informasiya texnologiya sistemlərinin kiberhücumlara qarşı dayanıqlığını artırır. Bu həllər problemləri müəyyən etmək, potensial təhlükəsizlik pozuntularını proqnozlaşdırmaq və cavab tədbirlərini avtomatlaşdırmaq üçün böyük həcmdə məlumatları analiz edir və bununla da şirkətlərin, dövlət əhəmiyyətli qurumların, zavodların ümumi təhlükəsizlik mövqeyini gücləndirir.
- Məlumat təhlili: Süni intellekt məlumatların analizində həlledici rol oynayır və dövlət əhəmiyyətli müəssisələrə böyük və mürəkkəb məlumat dəstlərindən dəyərli məlumatlar əldə etməyə imkan verə bilir. Maşın öyrənmə alqoritmləri isə məlumatlardakı nümunələri, gizli kodları və əlaqələri müəyyən etmək, məlumatlı qərarları qəbul etməyi asanlaşdırmaq və biznesin böyüməsini təşviq etmək üçün istifadə olunur. Süni intellektlə işləyən analitik platformalar

şirkətlərə modelləşdirmə, təbii dil emalı və təhlili kimi qabaqcıl imkanlar təklif edir.

- Şəbəkə: Süni intellekt texnologiyaları şəbəkə performansını optimallaşdırmaq, etibarlılığı artırmaq və təhlükəsizliyi artırmaqla şəbəkə sahəsini dəyişdirir. Süni intellektə əsaslanan şəbəkə həlləri şəbəkə konfiqurasiyasını avtomatlaşdırmaq, trafik axınlarını idarə etmək və şəbəkə problemlərini aşkar etmək üçün dərin öyrənmə və gücləndirmə öyrənmə kimi üsullardan istifadə edir. Bu həllər şirkətlərə, dövlət qurumlara, zavodlara dinamik şəbəkə şərtlərinə uyğunlaşmağa, performansın yoxlanılışının azaltmağa və paylanmış mühitlərdə qüsursuz əlaqə təmin etməyə imkan verir.
- Proqram təminatda inkişaf: Süni intellekt verilən tapşırıqları avtomatlaşdıraraq və kodun keyfiyyətini yaxşılaşdıraraq müddətini sürətləndirməklə proqram təminatının inkişaf dövrünü yenidən formalaşdırır. Süni intellektlə işləyən alətlər və çərçivələr tələblərin müəyyən edilməsi və dizayndan tutmuş digər texniki xidmətə qədər inkişaf prosesinin müxtəlif mərhələlərində tərtibatçılara kömək edir. Bu alətlər tərtibatçının məhsuldarlığını artırmaq və proqram təminatının işini optimallaşdırmaq üçün kod yaratmaq, səhv aşkar etmək və kodun islahatı kimi üsullardan istifadə edir.

Süni intellektin informasiya texnologiyalarına inteqrasiyasında, hətta maşınların insan zəkasını tələb edən tapşırıqları yerinə yetirməsinə imkan verən əhəmiyyətli bir şəkildə dəyişikliyini göstərir. Yarandığı gündən bu günə qədər süni intellekt hesablama gücü, alqoritmlər və məlumatların mövcud olmağı bu sahədəki inkişafları sürətlə inkişaf etmişdir. Süni intellektin informasiya texnologiyasında əsas istifadələrindən biri məlumatların təhlili və qərar qəbuletmə prosesidir. Ən son süni intellekt sistemləri, maşın öyrənmə və neyron şəbəkələri kimi müasir yanaşmalara yol açaraq düşünməyə və simvolik manipulyasiyaya yönəlmişdir.

Neyron şəbəkələri süni intellekt sahəsində güclü bir vasitə halına gəldi və maşınların məlumatlardan öyrənməsinə və bir vaxtlar insanların müstəsna sahəsi sayılan tapşırıqları yerinə yetirməsinə imkan verdi. Bununla belə, bu sahədə əldə edilmiş əhəmiyyətli irəliləyişlərə baxmayaraq, araşdırmalara görə neyroşəbəkələrin hələ də sirli qalan və tam başa düşülməyən bir çox aspektləri var.

Nəticə olaraq, neyron şəbəkələri son illərdə əhəmiyyətli irəliləyişlər əldə etsə də, bu güclü öyrənmə maşınları haqqında hələ də bilmədiyimiz çox şey var. Biz bilik boşluqlarını aradan qaldırmaq və tədqiqat və innovasiyanın sərhədlərini genişləndirməklə biz neyron şəbəkələrinin bütün potensialını açə və gələcək nəsil intellektual sistemlərə yol aça bilərik.

Dərin öyrənmə süni intellektdə inqilabi bir yanaşma olaraq ortaya çıxdı, maşınlara mürəkkəb nümunələri öyrənməyə və böyük həcmli məlumatlardan

proqnozlar verməyə imkan verdi. Bununla belə, müxtəlif tətbiqlərdə diqqətəlayiq uğur qazanmasına baxmayaraq, dərin öyrənmənin hələ də çətin və tam başa düşülməyən bir çox aspektləri vardır.

Müxtəlif tətbiqlərdə dərin öyrənmə modellərinin geniş şəkildə tətbiqi mühüm etik və ictimai narahatlıqlar doğurur. Qərəz, ədalətlilik, şəffaflıq və hesabatlılıq kimi məsələlər dərin öyrənməyə əsaslanan sistemlərin dizaynı, tətbiqi və istifadəsində mühüm mülahizələrdir. Dərin öyrənmənin etik nəticələrini başa düşmək və məsuliyyətli süni intellekt üçün çərçivələr hazırlamaq bu texnologiyaların bütövlükdə cəmiyyətə fayda verməsini təmin etmək üçün vacibdir.

Dərin öyrənmə son illərdə populyar uğurlar əldə etsə də, bu güclü öyrənmə maşınları haqqında hələ də bilmədiyimiz çox şey vardır. Nümayəndəliyin öyrənilməsinin başa düşülməsindən və şərh oluna bilmənin təkmilləşdirilməsindən möhkəmlik, miqyaslılıq və əvvəlki biliklərin daxil edilməsi ilə bağlı problemlərin həllinə qədər dərin öyrənmədə əlavə tədqiqat və irəliləyiş üçün çoxsaylı imkanlar mövcuddur.

Yeni nəsl texnologiyalarda məlumatların təhlili ilə yanaşı, süni intellekt həmçinin kibertəhlükəsizlikdə də mühüm rol oynayır, həm də real vaxt rejimində təhlükələri aşkar etmək və azaltmaq üçün istifadə olunur. Süni intellekt alqoritmləri ilə idarə olunan "Robot Proseslərinin Avtomatlaşdırılması" texnologiyaları təkrarlanan tapşırıqları tez və dəqiq yerinə yetirərək insan resurslarının daha mürəkkəb və strateji təşəbbüslərə fokuslanmasını təmin edir. Bu sistemlər daim yeni məlumatlardan öyrənir, inkişaf edən təhdidlərə uyğunlaşır və təşkilatların ümumi təhlükəsizlik vəziyyətini yaxşılaşdırır. Maşın öyrənməsinə və robot üsullara əsaslanan süni intellekt isə alqoritmləri insanların əldə edə biləcəyi nümunələri və anlayışları müəyyən edərək, böyük həcmdə məlumatları təhlil edə bilər. Bu fürsət rəqabət üstünlüyü əldə etmək üçün məlumatlara əsaslanan strategiyalardan istifadə etmək istəyən müəssisələr, şirkətlər və digər qurumlar üçün əvəz olunmazdır.

Müasir dünyamızda evlərdə robot vasitələrin də istifadələr olur. Bu robotlardan məişətdə: robot tozsoran, robot it, hovuz təmizləyən robot, pəncərə təmizləyən robot, uşaqlar üçün robot oyuncaq vasitələrdən istifadə olur.

Bundan əlavə, süni intellekt müxtəlif informasiya texnologiya proseslərində avtomatlaşdırmaya, iş axınlarını sadələşdirməyə və əməliyyat səmərəliliyini artırmağa imkan verir. Süni intellekt alqoritmləri ilə idarə olunan Robotik Proseslərin Avtomatlaşdırılması (RPA) texnologiyaları insan resurslarını daha mürəkkəb və strateji təşəbbüslərə diqqət yetirməkdən azad edərək, təkrarlanan tapşırıqları sürət və dəqiqliklə yerinə yetirə bilər. Bu avtomatlaşdırma təkcə xərcləri azaltmır, həm də səhvləri minimuma endirir və İT xidmətlərinin keyfiyyətini artırır.

Günümüzdə süni intellekt informasiya təhlükəsizliyində əhəmiyyətli irəliləyişlər ilə əldə etdiyi başqa bir sahə də fərdiləşdirilmiş istifadəçi təcrübəsi sahəsidir. Süni intellektə əsaslanan tövsiyə sistemləri fərdi istifadəçilərə fərdi məzmun, məhsul və xidmətlər təqdim etmək, həmçinin müştəri məmnuniyyətini artırmaq və əlaqələri təkmilləşdirmək üçün istifadəçi məlumatlarından istifadə edir. İstər onlayn ticarət platformalarındakı fərdi məhsul tövsiyələri, istərsə də digər xidmətlərindəki məzmun tövsiyələri olsun, süni intellekt alqoritmləri istifadəçi təcrübəsinə dərin təsir göstərir.

İnformasiya texnologiyalarında süni intellektin çoxsaylı üstünlüklərinə baxmayaraq, onun tam potensialını reallaşdırmaq üçün bir sıra problemlər və alternativ yollar həll edilməlidir. Əsas narahatlıqlardan biri süni intellektin, xüsusən də məxfilik, qərəzlilik və hesabatlılıqla bağlı etik təsirləridir. Süni intellekt sistemləri getdikcə avtonomlaşdıqca və qərar qəbul etməyə başladıqca, onların əməliyyatlarında şəffaflığın və ədalətliliyin təmin edilməsi inam yaratmaq və riskləri azaltmaq üçün çox vacibdir. Əks təqdirdə insanların məlumatları ikinci, üçüncü və ya daha çox şəxslərə satıla bilər.

Süni intellektin inkişafının sürətli tempi işçi qüvvəsinin hazırlığı və cəmiyyətə təsir baxımından problemlər yaradır. Süni intellekt texnologiyaları ənənəvi olaraq insanlar tərəfindən yerinə yetirilən vəzifələri avtomatlaşdırmağa davam etdikcə, rəqəmsal dünyada uğur qazanmaq üçün işçi qüvvəsinin yenidən bacarıqların artırılmasına ehtiyac artır. Əlavə olaraq alimlər dünyadakı baş verən proseslərə elə yanaşmalıdırlar ki, süni intellektin məşğulluq, maddi problemlərin və sosial rifahdakı təsirlərini nəzərə almalı, süni intellektin cəmiyyətdəki faydalarının ədalətli paylanmasını təmin etməlidirlər.

Gələcək zamanlara nəzərə yetirsək, informasiya texnologiyalarında süni intellektlə təbii dil emalı, kompüterlərin mühəndislik üsullarından istifadəsi və avtomatik sistemlər kimi sahələrdə davamlı irəliləyişlərlə böyük vədlər verir. Süni intellekt texnologiyaları daha təkmilləşdikcə və yayıldıqca, onlar rəqəmsal əsrdə biznesin necə işlədiyini, innovasiyalarını və rəqabətini əsaslı şəkildə yenidən formalaşdıracaqdır. Biz süni intellektin gücündən məsuliyyətli və etik şəkildə istifadə etməklə yeni imkanlar açа və informasiya texnologiyalarında mürəkkəb problemləri həll edə, hamı üçün tərəqqi və rifahı təmin edə bilərik.

Ədəbiyyat

1. *Russell, Stuart J., and Peter Norvig. Artificial Intelligence: A Modern Approach. Pearson, (2020).*
2. *Goodfellow, Ian, et al. Deep Learning. MIT Press, (2016).*
3. *Domingos, Pedro. The Master Algorithm: How the Quest for the Ultimate Learning Machine Will Remake Our World. Basic Books, (2018).*

4. *Mitchell, Melanie. Artificial Intelligence: A Guide for Thinking Humans. Farrar, Straus and Giroux, (2019).*
5. *LeCun, Yann, et al. "Deep learning". Nature (2015).*
6. *Silver, David, et al. "Mastering the game of Go with deep neural networks and tree search". (2016).*
7. *Amodei, Dario, et al. "Concrete problems in AI safety". (2016).*
8. *Brynjolfsson, Erik, and Andrew McAfee. The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies. W. W. Norton & Company, (2014).*
9. *Kohavi, Ron, et al. "Trustworthy online controlled experiments: Five puzzling outcomes explained". Proceedings of the 18th ACM SIGKDD international conference on Knowledge discovery and data mining. (2012).*
10. *Brynjolfsson, Erik, and Tom Mitchell. "What can machine learning do? Workforce implications." Science (2017).*

H.V.Rzaquliyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
hemayilrzaquliyeva@gmail.com

RİYAZİYYATDA QİYMƏTLƏNDİRMƏ TƏCRÜBƏLƏRİNİN YERLİ VƏ QLOBAL SƏVİYYƏSİNİN MƏZMUNUNA DAİR

Xülasə

Bu məqalənin əsas məqsədi yerli və qlobal kontekstlərdə mövcud riyaziyyatın qiymətləndirilməsi təcrübələrini araşdırmaqdır. Bu məqsədlə təhsil siyasəti, təcrübələri, kurikulum sənədləri və müasir tədqiqatlar nəzərdən keçirilib. Riyaziyyat üzrə qiymətləndirmə təcrübələri riyazi göstəricilərlə bağlı fərdi xüsusiyyətlərin ölçülməsi üçün akademik sessiyaların sonunda kənar orqan tərəfindən həyata keçirilən təcrid olunmuş bir hadisə deyil. O, lap əvvəldən təhsil fəaliyyətlərində fəal iştirak edir və eyni zamanda proqram boyu tələbələrin riyazi nəticələrini və bacarıqlarını zənginləşdirmək üçün çalışır. ABŞ, Çin, Finlandiya kimi ölkələrin qiymətləndirmə təcrübələrində iki əsas tendensiya var: post-pozitivist qiymətləndirmə yanaşmaları və inteqrativ qiymətləndirmə yanaşmaları. Post-pozitivist perspektivə summativ qiymətləndirmə üsulları və öyrənmənin qiymətləndirilməsi daxildir, inteqrativ perspektivlər isə bütün proqramların yenidən qurulması və dəyişdirilməsi kimi geniş məqsədlərlə öyrənmə üçün qiymətləndirməyə diqqət yetirir.

О СОДЕРЖАНИИ ЛОКАЛЬНОГО И ГЛОБАЛЬНОГО УРОВНЕЙ ПРАКТИКИ ОЦЕНИВАНИЯ ПО МАТЕМАТИКЕ

Резюме

Основная цель этой статьи — изучить современные методы оценки математики в местном и глобальном контекстах. С этой целью были рассмотрены образовательная политика, практика, учебные документы и современные исследования. Практика оценивания по математике не является изолированным мероприятием, проводимым внешней организацией в конце академических сессий для измерения индивидуальных характеристик, связанных с математическими достижениями. Он с самого начала активно участвует в образовательной деятельности, а также работает над улучшением математических результатов и навыков студентов на протяжении всей программы. В практике оценки таких стран, как США, Китай и Финляндия, существуют две основные тенденции; постпозитивистские подходы к оценке и подходы к интегративной оценке. Постпозитивистская перспектива включает методы суммативной оценки и оценку обучения, в то время как интегративная перспектива фокусируется на оценке обучения с широкими целями перепроектирования и изменения целых программ.

ON THE CONTENT OF LOCAL AND GLOBAL LEVELS OF ASSESSMENT PRACTICES IN MATHEMATICS

Summary

The main purpose of this article is to examine current mathematics assessment practices in local and global contexts. For this purpose, educational policy, practices, curriculum documents and modern researches were reviewed. Assessment practices in mathematics are not an isolated event carried out by an external body at the end of academic sessions to measure individual characteristics related to mathematical performance. He is actively involved in educational activities from the very beginning and also works to enrich students' mathematical outcomes and skills throughout the program. There are two main trends in the evaluation practices of countries such as the USA, China, and Finland; post-positivist evaluation approaches and integrative evaluation approaches. The post-positivist perspective includes summative assessment methods and assessment of learning, while integrative perspectives focus on assessment for learning with broad goals of redesigning and changing entire programs.

Açar sözlər: *riyaziyyatın qiymətləndirilməsi, post-pozitivist perspektiv, vahid perspektiv, öyrənmənin qiymətləndirilməsi, öyrənmə üçün qiymətləndirmə*

Ключевые слова: *оценка по математике, постпозитивистская перспектива, целостная перспектива, оценка обучения, оценка обучения.*

Key words: *mathematics assessment, post-positivist perspective, holistic perspective, assessment of learning, assessment for learning*

Ənənəvi riyaziyyat təhsili təcrübəsi əsasən pozitivist ideyalar və riyaziyyatın qiymətləndirilməsinə insanın təhsil nailiyyətlərini qiymətləndirmək üçün fərdi bacarıqları bilmək və ölçmək üçün xaricdən hazırlanmış standartlaşdırılmış alət kimi baxan təlim-tərbiyə fəaliyyətlərinə davranışçı yanaşmalardan ibarət idi. O, bir çox məlumat mənbələrinə əsaslanaraq, təhsil nailiyyətlərini, tələbələrin performansını və proqramın ümumi effektivliyini müəyyən etmək üçün qiymətləndirməni birləşdirməyə cəhd edərkən, qiymətləndirmənin bir qədər daha geniş baxışlarını özündə birləşdirir. Bu göstərir ki, şagirdlərin qabiliyyət, bilik, bacarıq və anlayışlarının qiymətləndirilməsi çox mürəkkəb məsələdir. Bu strukturlar asanlıqla ölçülə bilən və əldə edilə bilən deyildir, çünki onlar fərdi keyfiyyətlərdən, öyrənmə mühitindən, sosial-mədəni və iqtisadi fondan, təlim resurslarına çıxışdan, kurikulumun xarakterindən və pedaqoji yanaşmalardan asılıdır. Bununla belə, akademik dövrünün sonunda tələbələrin fəaliyyətinin kağız-qələm testləri əsasında qiymətləndirilməsi istiqamətində ümumi tendensiya mövcuddur. Belə qiymətləndirmə şagirdin yalnız səthi biliklərinin qiymətləndirilməsinə kömək edə bilər. Riyaziyyatın qiymətləndirilməsinin əsas məqsədləri tələbələrin təxəyyülü və tənqidi təfəkkürünü inkişaf etdirmələrini təmin etməlidir ki, onlar

məlumatlı, hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyət kimi formalaşsınlar və cəmiyyətdə, qurumda və ölkədə dərin demokratik və sosial ədalətli təcrübələrə töhfə verə bilsinlər. Lakin ənənəvi qiymətləndirmə yanaşmaları bu keyfiyyətləri tanımır. Ümumi təcrübələrdə qiymətləndirmə sistemlərinə şagirdlərin çoxyönlü qabiliyyətlərini aşkar edə biləcək alətlər, üsullar və proseslər daxil edilmir. Ənənəvi qiymətləndirmə prosesi düzgün və ya yanlış, uğur və ya uğursuzluq kimi tək bir məna və ya reallığa işarə edən bir yanaşma qəbul edir.

Qiymətləndirmə sistemi əsasən kurikulumun məqsədləri ilə idarə olunur və rəhbər tutulur ki, bu da riyaziyyat təhsilinin baxışını müəyyən edən təhsil paradiqmaları ilə bağlıdır. Məsələn, riyaziyyat təhsilinin vizyonu yaradıcı və tənqidi vətəndaşlar yetişdirməkdirsə, onu müşayiət edən qiymətləndirmə siyasəti konstruktivist öyrənmə konsepsiyaları ilə idarə olunan tənqidi və yaradıcı işlərin sərgisinin orijinal və performansa əsaslanan qiymətləndirilməsinə və həyata keçirilməsinə diqqət yetirir. O, vahid qiymətləndirmə yanaşmalarına diqqət yetirir və hər bir şagirdin akademik, peşəkar və şəxsi həyatlarında rast gəlinən qeyri-adi problemləri müstəqil həll etmək bacarığını inkişaf etdirib-yetişdirmədiyini aşkar etməyə çalışır.

Tədris məqsədləri və qiymətləndirmə yanaşmalarının bu xüsusiyyətləri pozitivist yönümlü proqramların həyata keçirilməsində ciddi şəkildə rol oynayır. Pozitivist yönümlü kurikulum təcrübələri xüsusi riyazi faktların, anlayışların, bacarıqların və biliklərin tələbələrə çatdırılmasına yönəlib. Aydındır ki, qiymətləndirmə prosesi tələbələrin bu riyazi atributları yadda saxlayıb çoxalda bildiyini müəyyən etmək üçün bu faktların, bacarıqların, anlayışların və biliklərin ölçülməsi ilə məhdudlaşır. Riyaziyyat təhsili təcrübələrini təkmilləşdirmək üçün riyaziyyat təhsilində qiymətləndirmənin roluna diqqət yetirməliyik. Bu fikirləri nəzərə alaraq, Nepal, Finlandiya, Çin və ABŞ-da tələbələrin riyaziyyat nailiyyətlərində əks olunan qiymətləndirmə təcrübələri haqqında araşdırmalar aparılmışdır.

Riyaziyyat digər fənnlərin inkişafı üçün son dərəcə güclü bir vasitə hesab olunur və təbiət elmləri daxilindəki hadisələrin əksəriyyətini daha dəqiq və tam şəkildə təmsil edir. Bununla belə, tələbələrin əksəriyyəti dərs ilinin əvvəlindən riyaziyyatda yaxşı nəticə göstərə bilmədiyi üçün riyaziyyatı "çətin" fənn kimi adlandırırlar. Riyaziyyat üzrə əksər tədris-təlim fəaliyyətləri standartlaşdırılmış yekun imtahanda daha yaxşı qiymətlər almağa yönəlmişdi, lakin nəticə bu iddianı dəstəkləmədi. Nepalda riyaziyyat təhsilinin ən böyük problemlərindən biri odur ki, bir çox uşaq bütün ibtidai təhsili başa vura bilmir, bir çoxu isə riyaziyyatda uğursuz olur. İbtidai sinif riyaziyyat nailiyyətinin (1-4-cü siniflər) orta nailiyyəti 32 (100-dən) və standart kənarlaşmanın 24 olduğu aşkar edilmişdir. Bu vəziyyətdə çoxlu suallar yaranır. Niyə riyaziyyat uğurları

bu qədər zəifdir? Buna kim cavabdehdir? Kurikulum təcrübələrimiz, pedaqoji yanaşmalarımız və qiymətləndirmə sistemlərimiz cavabdehdirmi?. Dördüncü sinif şagirdlərinin üçdə ikisi öz riyaziyyat bacarıqlarına arxayın deyil və dördüncü sinif şagirdlərinin təxminən yarısı riyaziyyatı öyrənməkdən həzz alır. TIMSS 2011 nəticələri Beynəlxalq Tələbələrin Qiymətləndirilməsi Proqramına uyğundur və Şərqi Asiya ölkələri riyaziyyat və elm üzrə ən yüksək xallara malikdir. 2003-2012-ci illər arasında PISA-da iştirak edən 64 ölkə və iqtisadiyyatdan yalnız 25-i riyaziyyat üzrə göstəricilərini yaxşılaşdırıb. Üstəlik, şagirdlərin mürəkkəb riyazi modeli həll edə və yaradıcı düşünmə qabiliyyətini inkişaf etdirə bildiyi yüksək nəticə göstərən şagirdlərin faizi cəmi 13 nəfər (5 və ya 6-cı səviyyə) olmuşdur. Bu araşdırmalar göstərir ki, riyaziyyat təhsili proqramının nəzərdən keçirilməsinə təcili ehtiyac var. Riyaziyyatdan ən yüksək bal toplayan şagirdlər riyaziyyatı öyrənməkdə özünü rahat hiss etmir və özünə inamı aşağı olur. Riyaziyyata müəyyən dərəcədə inamı olanlar beynəlxalq riyaziyyat uğurları testlərində yaxşı nəticə göstərmirlər. Məsələn, Şərqi Asiya ölkələri qərb ölkələri ilə müqayisədə ən yüksək qiymətləri alıblar, lakin Şərqi Asiya ölkələrindən olan şagirdlər riyaziyyatı öyrənməkdə özlərinə inam səviyyələrini nümayiş etdirə bilməyiblər. Bunun arxasında hansı səbəblər, amillər və ya qüvvələr dayanır? Bu cür problemlərin necə minimuma endirilməsi cari riyaziyyat təhsili tədqiqatlarında əsas narahatlıq doğuran məsələlərdən biridir. Məktəb səviyyəsində təhsildə üstünlük təşkil edən köhnəlmiş təlim-tərbiyə və qiymətləndirmə strategiyaları nəticəsində tələbələrin əksəriyyəti riyaziyyatı darıxdırıcı fənlərdən biri hesab edirlər. Təhsil mühitində hər hansı bir həll yolu varmı və ya həmişə qeyri-müəyyən qalır? Riyaziyyat təhsilində paradiqmalar dəyişdikcə, riyaziyyatın qiymətləndirilməsi ilə bağlı perspektivlər eyni şəkildə dəyişməyib. Bu məqalədə 4 ölkə üzrə araşdırma haqqında yazılıb. Çin, Finlandiya, ABŞ və Azərbaycan. Birincisi, iqtisadi, elmi və texnoloji inkişafı baxımından inkişaf etmiş olan ölkədir və onun bəzi əyalətləri beynəlxalq nailiyyət testlərində mühüm mövqelərdədir. Eynilə, ABŞ PISA və TIMSS-in ən son versiyalarında öz mövqeyini daim təkmilləşdirir və Finlandiya beynəlxalq etalon testlərdə görkəmli mövqe tutaraq tədqiqat ictimaiyyətinin diqqətini cəlb edə bilən ölkələrdən biridir. Üstəlik, bu üç ölkə fərqli mədəni ənənələri təmsil edir. Ümumiyyətlə, Çin və ABŞ müvafiq olaraq Şərqi Asiya və Qərb mədəni ənənələrini təmsil edir, Finlandiya isə Avropa regionundandır. Məlumatları təhlil etdikdə belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, tələbələrin nailiyyətlərini qiymətləndirmək üçün həyata keçirilən qiymətləndirmə sistemi hakimiyyət orqanlarının və bütövlükdə xalqın dərin köklü ideyaları və ya təhsil dünyagörüşü ilə müəyyən edilir. İki geniş kateqoriyanı qarşılaşdırmaq olar: post-posivitizm perspektiv və seçilmiş ölkələrdə həyata keçirilən riyaziyyat üzrə qiymətləndirmənin inteqrativ

perspektivləri. Müxtəlif ölkələr öz təhsil prioritetlərini xüsusilə öz ehtiyaclarına, bazar tələblərinə, elm və texnologiyanın inkişafına, iqtisadi vəziyyətə və sosial-mədəni aspektlərə, ümumiyyətlə, dünyagörüşünə və ya riyaziyyat təhsili paradiqmalarına uyğun olaraq müəyyən etmişlər. Hər bir ölkənin təhsil sistemində açıq və ya dolayısı ilə əks olunan uzun tarixi və mədəni ənənələri vardır. Çin riyaziyyatı üzrə təhsil təcrübələri pozitivist paradiqmaya bir qədər bənzəyən Konfutsi ənənəsini rəhbər tutur. Konfutsi ənənəsi tələbələr arasında iki əsas bacarığın inkişafını qəbul edir. Riyaziyyat təhsilinin bu ənənəsi şagirdlərə bilik, anlayış, fakt və bacarıqların ötürülməsinə diqqət yetirir. Müəllimlər və dərsliklər müəllimlərin riyazi bilik və anlayışları şagirdlərə çatdırmalı olduqları son məlumat mənbəyi hesab edilmişdir. Riyaziyyat təhsili və tədris-tərbiyə fəaliyyətinin məqsədləri köçürmə yanaşması ilə universal obyektiv biliyin inkişafına yönəldildikdə, qiymətləndirmə sisteminin universal riyazi biliyin ölçülməsi ilə məhdudlaşdığı aydın olur. Buraya yalnız riyazi nəticələr üzrə şagird nailiyyətlərini ölçmək və müəyyən etmək üçün standartlaşdırılmış kağız və qələm testi daxildir. Kağız-qələm testinin birölçülü olması tələbələrin ümumi irəliləyişini ölçmədi. Sualların deklarativ ifadələri məqsədyönlü həllər təmin edir. O, yaradıcı, tənqidi və yaradıcı təfəkkürün inkişafı üçün əsas təşkil etmir. Eynilə, onun vaxt məhdudiyyəti xarakteri tələbələrin əzbərləmə qabiliyyətini, rutin məsələləri həll etmək üçün alqoritmik bacarıqları və teoremləri sübut etmək üçün mexaniki yanaşmaları qiymətləndirməyi xeyli məhdudlaşdırır. Belə ənənəvi qiymətləndirmə sistemi yanaşmaları əsasən aşağı səviyyəli koqnitiv məqsədlərin ölçülməsinə yönəldilir: yadda saxlamaq, anlamaq, tətbiq etmək və təhlil etmək. Bundan əlavə, bir ştat şagirdlərin oxu və riyaziyyat üzrə irəliləyişlərini ən azı 3-8-ci siniflərdə və 10-12-ci illərdə bir dəfə ölçməyi tövsiyə edir. ABŞ təhsil sistemi müxtəlif illərdə məktəblərdə və universitetlərdə standartlaşdırılmış riyaziyyat testlərini böyük ölçüdə qəbul edib. Onlar yalnız qiymətləndirmənin kəmiyyət aspektinə diqqət yetirdilər. Bu baxımdan, qiymətləndirmənin funksiyası əsasən tələbələri imtahanda aldıqları ballara görə sıralamaq və qiymətləndirməkdir. Qiymətləndirmənin summativ funksiyası əsasən akademik sessiyanın sonunda tələbələri dərəcələndirmək üçün təyin edilmiş xarici qurum kimi qiymətləndirməyə baxır. Bu göstərir ki, summativ qiymətləndirmə sinifdə tədris-təlim fəaliyyətləri zamanı əldə edilmiş faktiki riyazi bilikləri ölçür.

Min illərdir ki, Çin riyaziyyatı təhsili imtahanları mədəni baxımdan qiymətləndirilən gələcək karyeraları müəyyən etmək üçün bir vasitə kimi istifadə edir. Məktəblərdə qiymətləndirmə təcrübələri çox vaxt müəllim tərəfindən aparılır və həqiqi biliyin nümayiş etdirilməsinə böyük diqqət yetirilir. Bu cür qiymətləndirmə təcrübələri dar düşüncəli tədrislə birləşərək

şagirdləri əzbərləməyə aparır və tələbələrin öz potensiallarını tam reallaşdırmasına mane olur. Riyaziyyatda post-pozitivist qiymətləndirmə yanaşmalarının belə xüsusiyyətlərini Nepal riyaziyyat təhsili təcrübələrində görmək mümkündür. Nepal riyaziyyat təcrübələri müasir riyaziyyat tarixi dövründən bəri pozitivist qiymətləndirmə yanaşmalarını qəbul etmişdir. Kurikulum sənədlərinin əksəriyyəti tələbələri təkmilləşdirmək üçün standartlaşdırılmış riyaziyyatın qiymətləndirilməsinə diqqət yetirir.

Riyaziyyat üzrə çıxışlar riyaziyyata müsbət münasibətin formalaşmasına kömək edir və nəticədə riyaziyyatın öyrənilməsinə inam səviyyəsini artırır və riyaziyyat təhsilinin təkmilləşdirilməsi üçün daha etibarlı komponentlər olan öz-özünə effektivlik inamını artırır. Bu baxımdan qiymətləndirmə öyrənmənin formalaşma prosesi kimi qəbul edilir. Fin qiymətləndirmə təcrübələri xarici qiymətləndirmədən daha çox davamlı öyrənmə prosesinə diqqət yetirir. 2010-cu ildə yeni qiymətləndirmə yanaşmalarının tətbiqindən sonra tələbələr əsas təhsilin sonunda milli standartlaşdırılmış imtahan verirlər, lakin imtahan balı tələbələri sıralamaq üçün istifadə edilmir. O, milli kurikulumların və digər təhsil siyasətinin effektivliyini müəyyən etmək üçün istifadə olunur. Hər bir məktəb hər il özünüqiymətləndirmə hesabatları hazırlayır və təhsil standartlarını daha geniş ictimaiyyətə çatdırmaq üçün onları ictimaiyyətə təqdim edir. Başqa sözlə, məktəb və müəllimlər təkcə şagirdlərin nailiyyətlərinə görə qiymətləndirilmir. Onlar məktəblərin təhsil nəticələrinin milli kurikulumun nəticələrinə uyğun olması ehtiyacına daha çox diqqət yetirirlər. Qiymətləndirmə prosesi məktəblərin qanunlarda, təhsil siyasətlərində və əsas kurikulumlarda müəyyən edilmiş məqsədlərə nə dərəcədə nail olmasına diqqət yetirir. Bu onu göstərir ki, şagirdlərin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinə Fin yanaşmaları sosial-mədəni qiymətləndirmə perspektivinə yönəlib. Bu, tələbələrin hərtərəfli inkişafının araşdırılmasına diqqət yetirir. Bu, müxtəlif sosial-mədəni və real dünya problemlərini təmsil edən riyazi modelləri inkişaf etdirmək üçün tələbələrin birgə işinə üstünlük verir. Yəni, Finlandiya təhsil sistemi qiymətləndirməni sinifdə riyaziyyat fəaliyyətinin tərkib hissəsi hesab edir və həmişə öyrənmənin formativ aspektinə diqqət yetirir. Formativ qiymətləndirmənin məqsədi şagirdləri riyaziyyatı öz sürəti ilə öyrənməyə həvəsləndirmək, şagirdlərin öyrənmələrini asanlaşdırmaq üçün dərhal rəy bildirmək və onlarda riyaziyyata müsbət münasibət inkişaf etdirməyə kömək etməkdir. Riyaziyyatı öyrənməkdə özlərini narahat hiss edən şagirdlərə kömək etmək üçün müxtəlif qiymətləndirmə vasitələrindən: jurnalın yazılması, qiymətləndirmə müsahibələri, şifahi qiymətləndirmə, müşahidələr və portfolio qiymətləndirmələri tələbələrin təlim vəziyyətlərinin diaqnostikasını aparmaq, tədris-təlim fəaliyyətini zənginləşdirmək üçün istifadə olunur. Finlandiya Milli

Təhsil Şurası şagirdlərin fəaliyyətini qiymətləndirmək üçün müəllimlər üçün milli meyarlar dərc edir. Eynilə, milli kurikulum çərçivəsi tələbələrin yaradıcı və təxəyyüllü mütəfəkkir olması üçün özünüqiymətləndirmə bacarıqlarının və müstəqil öyrənmə vərdişinin inkişaf etdirilməsi daxil olmaqla, şagirdin qiymətləndirilməsi prinsiplərini əks etdirir. Bu qiymətləndirmə funksiyalarına əlavə olaraq, bu yanaşmada qiymətləndirmənin məqsədi post-pozitivist qiymətləndirmə yanaşmalarından tamamilə fərqlidir.

Qiymətləndirmənin iki məqsədini nəzərdən keçirək: öyrənmə üçün qiymətləndirmə və öyrənmə kimi qiymətləndirmə. Öyrənmə üçün qiymətləndirmə şagirdlərə öz nailiyyətlərini yaxşılaşdırmaq üçün lazımi tədbirləri görmək imkanı vermək üçün onların tərəqqisi haqqında məlumat verməkdən ibarətdir. Müəllimlər tələbələrin öz sürətləri ilə irəliləyəcəkləri və lazım gəldikdə möhkəmləndirmə fəaliyyətləri həyata keçirə biləcəkləri öyrənmə imkanları yaratmalıdırlar. Fin qiymətləndirmə sistemini araşdırdı və müəyyən etdi ki, tələbələrin cari öyrənmə vəziyyətini tapmaq üçün normativ qiymətləndirmə müddəaları mövcuddur ki, bu da lazımi rəyi təmin etməyə kömək edir. Müvəffəqiyyət testindəki xallarına görə Finlandiya milli kurikulumu əməkdaşlıq əsasında öyrənmə prinsiplərinə əsaslanır. Bu, qiymətləndirmənin açıq tipli suallar verməklə şagirdlərin fəal öyrənmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün istifadə edildiyini və bu problemlərin həllinə kömək etdiyini göstərdi. Ənənəvi riyaziyyat təhsilini şagirdlərin riyaziyyatı yüksüz öyrənmək imkanının olduğu daha inklüziv və autentik istiqamətə çevirmək üçün tələbələrin və müəssisələrin ümumi inkişafı üçün zəmin yaratmaqdansa, ənənəvi qiymətləndirmə təcrübələri dəyişdirilməlidir.

Çin, və ABŞ əsasən post-pozitivist qiymətləndirmə yanaşmalarını qəbul edərkən, Finlandiya inteqrativ perspektivləri qəbul edir. Summativ qiymətləndirmə yanaşmaları ilə qarışan Çin və Nepal riyaziyyatı qiymətləndirmə təcrübələri Konfutsi dövrünə aiddir və şagirdlərin riyaziyyat nailiyyətlərinin kağız və qələmlə standartlaşdırılmış testlə düzgün ölçülə biləcəyinə dair dərin mədəni inanclara və təcrübələrə malikdir. Bununla belə, ABŞ summativ və formativ qiymətləndirmə arasında məntiqi tarazlığı saxlamağa çalışır. Finlandiyanın qiymətləndirmə təcrübələri formativ qiymətləndirməyə diqqət yetirir. Finlandiyalı riyaziyyat müəllimləri, pedaqoqları hesab edirdilər ki, kənar imtahan tələbələrə əlavə yük qoyur və tələbələrə lazımsız təzyiq yaratmaqla riyaziyyat təhsilinə mənfi təsir göstərir. Bu onu göstərir ki, Finlandiya riyaziyyatı üzrə təhsil təcrübələri tələbələri riyazi bilik, anlayış və bacarıqlarla təchiz etməkdənsə, yaradıcı və metakoqnitiv təfəkkürün inkişafına çalışır ki, onlar potensial və şüurlu vətəndaşlar kimi ictimai fəaliyyətlərdə tam iştirak edə bilsinlər.

Azərbaycan təhsil sistemində 90-cı illərin sonundan kurikulum (təhsil planı) termini istifadə olunmağa başladı. 2006-cı ildə "Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin konsepsiyası", "Milli kurikulum" təsdiq olundu və qiymətləndirmə konsepsiyası qəbul edildi. Yeni yanaşma ənənvi yanaşmadan fərqlənirdi və araşdırılmış digər ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi ənənəvi qiymətləndirmə və müasir qiymətləndirmə olmaqla iki əsas fikir ayrılığı yaratdı. Hansının daha məhsuldar olduğu və qarşıya qoyulmuş məqsədə hansı qiymətlətləndirmənin daha tez çatması kimi suallar ortaya çıxdı. Qeyd etmək lazımdır ki, ənənəvi qiymətləndirmə şagirdlərin biliyinə diqqət yetirir və şagirdlərin bacarıqlarını onları necə tətbiq etdikləri ilə bir o qədər maraqlanmırdı. Riyaziyyatın tədrisi xüsusilə təhsilin ən əsas biliklərin başlanğıcının qoyulduğu ibtidai təhsildə tədrisinin yaxşı aparılması vacibdir. Bunun üçün şagirddə maraq yaradılmalıdır. Misal və məsələlərin tərtibi və ya dərsin quruluşu ilə yanaşı qiymətləndirmənin şagirdlərdə dərsə marağın yaranmasında birbaşa rolu var. Şagird yeni öyrəndiyi biliyi bacarığa çevirmək üçün stimul rəy axtarır və bu rəy ixtisaslaşmış müəllim tərəfindən düzgün şəkildə verildikdə şagirdin bacarıları inkişaf edir və möhkəmlənir. Azərbaycanda hal-hazırda milli qiymətləndirmə bacarıqların, nailiyyətlərin inkişafına, şagirdin hərtərəfli inkişafı üçün işlərin aparılmasına yönəlib. Bu da təhsilin və şagirdlərin idraki bacarıqlarının inkişafına töhfə verir.

Nəticə olaraq qeyd etmək vacibdir ki, təhsildə qiymətləndirmə çox mühüm yer tutur və müxtəlif ölkələr təhsil siyasətini irəli aparmaq üçün qiymətləndirməyə xüsusi önəm verirlər. Araşdırarkən görünür ki, qiymətləndirmə konsepsiyasını uğurlu aparan ölkələrin təhsil sistemi daim inkişafdadır. Əminliklə demək olar ki, bir şagirdin, xüsusilə ibtidai sinif şagirdlərinin bilikli, bacarıqlı fərd kimi inkişafı üçün düzgün qiymətləndirmə tendensiyasının aparılması vacibdir. Riyaziyyatın tədrisində dünya və yerli yanaşmaları nəzərə alaraq deyə bilirik ki, müxtəlif ölkələr öz milli kurikulumlarını qəbul edərkən ənənəvi tədrisin nəticələrinə baxır və lazımi addımları atmağa çalışır. Bəzi ölkələr hələ də yalnız şagirdin konkret biliklərini qiymətləndirməyə çalışarkən, bəzi ölkələr müasir dövrün tələbini nəzərə alaraq bacarıqlı hərtərəfli inkişafı əsas götürür. Azərbaycanda qiymətləndirmə konsepsiyası şagirdin hərtərəfli inkişafı üçün şərait yaratmışdır. Riyaziyyatın qəlibləşmiş çətinliklərini yeni yanaşmalarla daha anlaşıqlı və maraqlı öyrənmə mühitində tədrisinə şərait yaradılmışdır.

Ədəbiyyat

1. *Conway, P.F. & Sloane, F.C. "International trends in post-primary mathematics education. National Council of Curriculum and Assessment." 2005.*

2. *Curriculum Development Centre. "Primary school curriculum." Bhaktapur: Author 2007.*
3. *Wang, J. & Lin, E. A meta-analysis of comparative studies on Chinese and US students' mathematics performance: "Implications for mathematics education reform and research". Educational Research Review, 4, 177-197, 2009.*
4. *https://e-qanun.az/framework/16061*

Z.M.Malıyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
zarifamaliyeva2@gmail.com

RƏQƏMSALLAŞMANIN TƏHSİL VƏ TƏLİM PROSESİNƏ TƏSİRİ

Xülasə

Məqalədə təhsildə rəqəmsallaşmanın təhsil və təlim prosesinə təsirləri araşdırılır. Son dövrlər rəqəmsal texnologiyaların təhsildə rolu artır və rəqəmsal texnologiyalar təhsilalanların öyrənmə təcrübələrini zənginləşdirmək potensialına malikdir. Rəqəmsal alətlər və platformalar təhsilalanlara daha fərdiləşdirilmiş və interaktiv öyrənmə təcrübəsi təklif etməklə yanaşı, müəllimlərə tədris proseslərini daha effektiv idarə etməyə və dəstəkləməyə imkan verir. Rəqəmsal savadlılıq və təhlükəsizlik məsələləri də təhsildə mühüm yer tutur və şagirdlərə bu məsələlərdən xəbərdar olmaq və özlərini qorumaq bacarıqları təmin edilməlidir. Rəqəmsal alətlər və texnologiyalar həmçinin müəllimlərin tədris proseslərini dəyişdirmək və təkmilləşdirmək potensialına malikdir. Müəllimlər onlayn platformalar vasitəsilə tədris materiallarını paylaşa, tələbələrə interaktiv dərslər ötürə və tələbələrin davamiyyətini onlayn izləyə bilərlər. Bu, müəllimlərə dərsləri daha effektiv planlaşdırmağa və tələbələrə daha yaxşı dəstək olmağa imkan verir. Gələcəkdə texnologiyanın təhsildə rolunun daha da artması və inkişafı gözlənilir ki, bu da təhsil sahəsində yenilikləri və transformasiyaları formalaşdıracaqdır.

ВЛИЯНИЕ ЦИФРОВИЗАЦИИ НА ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ ПРОЦЕСС

Резюме

В статье рассматривается влияние цифровизации образования на образовательный и учебный процесс. В последнее время роль цифровых технологий в образовании возрастает и может обогатить учебный опыт учащихся. Хотя цифровые инструменты и платформы предлагают учащимся более персонализированный и интерактивный опыт обучения, они также позволяют учителям более эффективно управлять процессами обучения и поддерживать их. Вопросы цифровой грамотности и безопасности также важны в образовании, и учащиеся должны обладать навыками, позволяющими знать об этих проблемах и защищать себя. Цифровые инструменты и технологии также могут трансформировать и улучшить процессы преподавания учителей. Преподаватели могут делиться материалами курса, проводить интерактивные уроки для студентов и отслеживать посещаемость учащихся в режиме онлайн через онлайн-платформы. Это позволяет учителям более эффективно планировать уроки и лучше поддерживать учащихся.В будущем ожидается, что роль технологий в образовании будет расти и

развиваться, что будет определять инновации и преобразования в сфере образования.

IMPACT OF DIGITALIZATION ON THE EDUCATION AND TRAINING PROCESS

Summary

The article examines the effects of digitization in education on the education and training process. In recent times, the role of digital technologies in education is increasing and has the potential to enrich the learning experiences of learners. While digital tools and platforms offer learners a more personalized and interactive learning experience, they also enable teachers to manage and support learning processes more effectively. Digital literacy and safety issues are also important in education and students should be equipped with the skills to be aware of these issues and protect themselves. Digital tools and technologies also have the potential to transform and improve teachers' teaching processes. Teachers can share course materials, deliver interactive lessons to students and track student attendance online through online platforms. This allows teachers to plan lessons more effectively and support students better. In the future, the role of technology in education is expected to grow and develop, which will shape innovations and transformations in the field of education.

Açar sözlər: *təhsil, rəqəmsallaşma, texnologiya, öyrənmə, tədris, rəqəmsal savadlılıq, onlayn təhsil, distant təhsil, rəqəmsal təhlükəsizlik*

Ключевые слова: *образование, цифровизация, технологии, обучение, преподавание, цифровая грамотность, онлайн-образование, дистанционное обучение, цифровая безопасность*

Key words: *education, digitization, technology, learning, teaching, digital literacy, online education, distance learning, digital security*

Giriş

Hazırda texnoloji tərəqqi təhsil və təlim proseslərində əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olur. Bu dəyişikliklərdən ən vacibi rəqəmsallaşmadır. Rəqəmsallaşma, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları sahəsindəki inkişafın təhsil sahəsində əks olunması kimi müəyyən edilə bilər. Kompüterlər, internet, smartfonlar, planşetlər və digər rəqəmsal alətlər öyrənmə və tədris proseslərində inqilab etdi.

Təhsil və təlim proseslərində rəqəmsallaşmanın əhəmiyyəti artır, çünki bu texnologiyalar tələbələrə daha effektiv məlumat əldə etmək, ünsiyyət qurmaq və öyrənmə təcrübələrini fərdiləşdirmək imkanı verir. Ənənəvi sinif mühitləri ilə yanaşı, onlayn təhsil platformaları, virtual sinif otaqları, rəqəmsal öyrənmə vasitələri və interaktiv media kimi rəqəmsal resurslar tələbələrə daha interaktiv və iştirakçı öyrənmə təcrübəsi təqdim edir.

Bu məqalədə rəqəmsallaşmanın təhsil və təlim proseslərində əhəmiyyəti, həmçinin bu proseslərə təsiri araşdırılır. Xüsusilə, rəqəmsallaşmanın öyrənmə mühitlərinə təsiri, tələbələrin fərdiləşdirilmiş öyrənmə təcrübələri, qlobal çıxış və əməkdaşlıq imkanları, tədris proseslərinin inkişafı kimi məsələlər vurğulanır. Məqsəd təhsil işçiləri, tələbələr və təhsil siyasətçiləri üçün rəqəmsallaşmanın əhəmiyyətini diqqətə çatdırmaq, bu sahədə potensialı üzə çıxarmaq, maraqlı tərəfləri məlumatlandırmaqdır.

Təhsildə rəqəmsallaşmanın rolu getdikcə artır və bu dəyişikliklərlə ayaqlaşmaq təhsil müəssisələri və fərdlər üçün zərurətdir. Rəqəmsallaşmadan gələcəyin təhsilini formalaşdırmaq və tələbələri rəqəmsal dövrün ehtiyaclarına hazırlamaq üçün səmərəli istifadə etmək lazımdır.

Rəqəmsallaşmanın öyrənmə mühitlərinə təsiri

Rəqəmsallaşma təhsil və təlim proseslərini əsaslı şəkildə dəyişdirməyə səbəb olmuşdur. Bu transformasiya öyrənmə mühitlərinə xüsusi təsir göstərmişdir. Ənənəvi sinif mühitlərinə əlavə olaraq, rəqəmsal alətlər və platformalar tələbələrə daha interaktiv, iştirakçı və fərdiləşdirilmiş öyrənmə təcrübəsi təklif edir [1, s.16,22].

Birincisi, onlayn təhsil platformaları tələbələrə hər yerdə və istənilən vaxt əlçatanlığı təmin etməklə öyrənməni daha çevik edib. İndi tələbələr, hətta təhsil müəssisəsindən kənarda olsa da, dərslərdə iştirak edə, tədris materiallarına daxil ola və tapşırıqları yerinə yetirə bilərlər. Bu, tələbələrin tədris prosesini öz vaxtlarına və ehtiyaclarına uyğun təşkil etmək azadlığına malik olmasını təmin edir [10, s.3].

İkincisi, virtual sinif otaqları və rəqəmsal öyrənmə vasitələri tələbələrə interaktiv öyrənmə təcrübəsi təqdim edir. Tələbələr canlı dərslərdə iştirak edə, interaktiv tədris materiallarından istifadə edə və digər tələbələrlə onlayn əməkdaşlıq edə bilərlər. Bu, tələbələrə məzmunu daha səmərəli mənimsəməyə və dərindən öyrənməyə imkan verir [10, s.3].

Üçüncüsü, rəqəmsal alətlər və platformalar öyrənmə təcrübəsini fərdiləşdirmək imkanı verir. Adaptiv təlim sistemləri tədris materiallarını tələbələrin öyrənmə sürəti və üstünlüklərinə uyğun olaraq fərdiləşdirir. Bu, hər bir tələbəyə öz potensialına uyğun irəliləməyə imkan verir. Nəhayət, rəqəmsal alətlər və platformalar tədris materiallarını vizuallaşdırmaq və zənginləşdirmək, tələbələrə interaktiv simulyasiyalar, animasiyalar, video dərslər və digər multimedia məzmunu ilə öyrənmək, tədris materialını daha cəlbedici və effektiv şəkildə mənimsəmək imkan verir [10, s.4].

Bu baxımdan rəqəmsallaşmanın öyrənmə mühitinə təsirinin araşdırılması çox vacibdir. Ənənəvi sinif mühitləri ilə yanaşı, rəqəmsal alətlər və platformalar tələbələrə daha interaktiv, çevik, fərdiləşdirilmiş və zəngin

öyrənmə təcrübəsi təklif edir. Bu, tələbələrə daha həvəsli olmağa, daha dərindən öyrənməyə və daha uğurlu olmağa imkan verir.

Fərdiləşdirilmiş öyrənmə təcrübələri

Rəqəmsallaşma təhsil sahəsində öyrənmə təcrübələrinin fərdiləşdirilməsinə, hər bir tələbənin öyrənmə ehtiyaclarına və səviyyəsinə uyğun tədris mühiti təklif etmək imkanı yaradıb. Fərdiləşdirilmiş təlim təcrübəsi tələbələrə öz öyrənmə yollarını seçmək və şəxsi maraqlarına uyğun öyrənmək imkanı verir. Adaptiv təlim sistemləri tələbələrin əvvəlki bilik səviyyələrini və öyrənmə sürətlərini qiymətləndirərək tədris materiallarını fərdiləşdirir [6, s.15].

Beləliklə, hər bir tələbə öz ehtiyaclarına uyğun olaraq dərindən öyrənmək imkanı əldə edir. Rəqəmsal təlim platformaları tələbələrə öz öyrənmə proseslərini idarə etmək və maraqlarına uyğun tədris materiallarını seçmək imkanı təklif edir. Tədris materialları tələbələrə hər yerdə və istənilən vaxt əlçatandır [2, s.9].

Fərdiləşdirilmiş öyrənmə təcrübələri həmçinin tələbələrə müxtəlif öyrənmə üsullarına və ehtiyaclarına uyğun öyrənmək imkanı verir. Vizual, eşitmə, kinestetik və digər öyrənmə üsullarına uyğun materiallar tələbələrə daha effektiv öyrənmək imkanı verir. Bu, tələbələrə təlim prosesində daha fəal iştirak etməyə və daha dərindən öyrənməyə imkan verir.

Beləliklə fərdiləşdirilmiş öyrənmə təcrübələri təhsil sahəsində rəqəmsallaşmanın mühüm üstünlüklərindən biridir. Təhsilalanlara maraqlarına uyğun öyrənmək imkanı verməklə, öyrənmə motivasiyasını artırır və onların uğurlarına müsbət təsir göstərir.

Qlobal mühit və əməkdaşlıq imkanları

Rəqəmsallaşmanın təhsildə digər mühüm təsiri tələbələrə qlobal miqyasda məlumat və resurslara çıxış imkanı yaratmasıdır. Bu, tələbələrə biliklərə sərhədləri aşmaq və beynəlxalq əməkdaşlıq imkanlarından faydalanmaq imkanı verir. İlk növbədə rəqəmsal platformalar və onlayn resurslar tələbələrə dünyanın hər yerindən məlumatı asanlıqla əldə etmək imkanı yaradır. Tələbələr internet vasitəsilə dünya universitetlərinin tədris materiallarından, elmi məqalələrdən və digər akademik resurslardan istifadə edə bilərlər. Bu, tələbələrə biliklərini genişləndirməyə və müxtəlif perspektivlərdən öyrənməyə imkan verir [3, s.12].

Bundan əlavə, rəqəmsal platformalar və onlayn kommunikasiya vasitələri tələbələrə beynəlxalq əməkdaşlıq və qarşılıqlı əlaqə imkanları yaradır. Tələbələr onlayn platformalar vasitəsilə dünya üzrə həmyaşıdları ilə ünsiyyət qura, birgə layihələrdə iştirak edə bilərlər. Bu, tələbələrin qlobal vətəndaş kimi inkişafına və onların mədəni anlayışlarının təkmilləşdirilməsinə töhfə verir [4, s.8].

Beləliklə, qlobal mühit və əməkdaşlıq imkanları təhsildə rəqəmsallaşmanın mühüm üstünlüklərindəndir və tələbələrə dünya miqyasında bilik və resurslara çıxış imkanı verir, onların öyrənmə təcrübələrini zənginləşdirir və qlobal vətəndaş kimi akademik inkişaflarına kömək edir.

Tədris proseslərinin təkmilləşdirilməsi

Təhsildə rəqəmsallaşmanın digər mühüm təsiri tədris proseslərini daha effektiv etməkdir. Rəqəmsal alətlər və texnologiyalar müəllimlərə tələbələri daha effektiv şəkildə istiqamətləndirməyə və dəstəkləməyə imkan verir. Bu, tələbələrin təlim nəticələrini artırır və tədris proseslərini səmərəli edir [7, s.13].

Birincisi, rəqəmsal alətlər və platformalar müəllimlərə tədris materiallarını və təlim resurslarını daha effektiv idarə etməyə imkan verir. Müəllimlər onlayn təlim platformaları vasitəsilə tədris materiallarını paylaşa, tələbələrə tapşırıqlar və mükafatlar təyin edə və tələbələrin irəliləyişinə nəzarət edə bilərlər. Bu, müəllimlərə dərsləri planlaşdırmağı və qiymətləndirməyi asanlaşdırır [9, s.14].

Bundan əlavə, rəqəmsal alətlər və texnologiyalar müəllimlərə tədrisin məzmununu daha effektiv şəkildə vizuallaşdırmağa imkan verir. Müəllimlər tədris materiallarını interaktiv simulyasiyalar, video dərslər, rəqəmsal oyunlar və digər multimedia məzmunları ilə zənginləşdirir ki, bu da tələbələrə tədris materiallarını daha maraqlı və effektiv şəkildə mənimsəməyə imkan verir [9, s.14].

Beləliklə, rəqəmsal alətlər və platformalar müəllimlərə tələbələrlə daha effektiv ünsiyyət qurmaq imkanı verir. Müəllimlər onlayn söhbətlər, forumlar və e-poçt kimi ünsiyyət vasitələri ilə tələbələrlə əlaqə saxlaya bilərlər. Bu, müəllimlərə tələbələrin ehtiyaclarını daha yaxşı başa düşməyə və onlara daha yaxşı dəstək olmağa imkan verir. Nəticədə rəqəmsallaşma tədris proseslərinin təkmilləşdirilməsində mühüm rol oynayır.

Təhsildə texnologiyanın gələcəyi

Texnologiyanın təhsildə rolu daim inkişaf edir və gələcəkdə daha da vacib olacağı gözlənilir. Təhsildə texnologiyanın gələcəyinə bir sıra amillər təsir edir və bu amillər təhsildə innovasiyaları və transformasiyaları formalaşdırır [4, s.12].

Birincisi, süni intellekt və maşın öyrənməsi kimi qabaqcıl texnologiyaların təhsil sahəsində daha çox istifadə olunacağı gözlənilir. Hesab edirik ki, texnologiyalar tələbələrə fərdiləşdirilmiş öyrənmə təcrübələri verir, onların irəliləyişlərini izləmək və tələbə uğurlarını qiymətləndirmək kimi sahələrdə mühüm rol oynayır [4, s.13].

İkincisi, onlayn təhsil platformalarının və distant təhsil imkanlarının artırılması tələbələrə çeviklik təmin edir və təhsilin demokratikləşməsinə, daha geniş auditoriyaya çatmasına imkan verir [4, s.13], [8, s.7].

Üçüncüsü, həmçinin rəqəmsallaşmanın inkişafın prosesində virtuallığın reallıqla ahəng təşkil etməsi də planlaşdırılır. Və bu yeniliklər fərdlərin tədris prosesində interaktivliyini yüksəldərək, onların aktiv iştirakını təmin edir. Bunun nəticəsi olaraq onlar anlama və təhlil etmə qabiliyyətlərini də inkişaf etdirmiş olur [8, s.7].

Nəhayət, təhsildə məlumat analitikasından istifadənin artması gözlənilir. Data analitikası tələbələrin nailiyyətlərini qiymətləndirmək, tələbələrin uğurlarını izləmək və tədris proseslərini təkmilləşdirmək üçün istifadə edilə bilər.

Ümumiyyətlə, texnologiyanın təhsildə rolunun getdikcə artması tədris prosesini daha səmərəli edəcək. Təhsildə texnologiyanın gələcəyi təhsil sahəsində yenilikləri və transformasiyaları formalaşdıracaq və tələbələrə daha yaxşı öyrənmə təcrübəsi əldə etməyə imkan verəcək.

Nəticə

Məqalədə müzakirə olunan məsələlər vasitəsilə təhsildə rəqəmsallaşmanın mühüm təsirləri və nəticələri əksini tapmışdır. Rəqəmsal texnologiyaların təhsildə rolu tələbələrin öyrənmə təcrübələrini dəyişdirmək potensialına malikdir. Onlayn resurslar və platformalar vasitəsilə sərhədlər boyu məlumat əldə etmək tələbələrə biliklərini genişləndirməyə və müxtəlif mədəniyyətləri tanımağa imkan verir.

Rəqəmsal alətlər və texnologiyalar həmçinin müəllimlərin tədris proseslərini dəyişdirmək və təkmilləşdirmək potensialına malikdir. Müəllimlər onlayn platformalar vasitəsilə tədris materiallarını paylaşa, tələbələrin davamiyyətini onlayn izləyə bilərlər. Bu, müəllimlərə dərsləri daha effektiv planlaşdırmağa və tələbələrə daha yaxşı dəstək olmağa imkan verir.

Bununla belə, rəqəmsallaşmanın təhsildə rolu təkcə müsbət təsirlərlə məhdudlaşmır. Rəqəmsal alətlərdən və platformalardan səmərəli istifadə etmək üçün tələbələr və müəllimlər rəqəmsal savadlılıq və təhlükəsizlik üzrə təlimlərə cəlb edilməlidir. Tələbələr üçün rəqəmsal mühitlərdə təhlükəsiz qalmaq və məlumat əldə etmək bacarıqları əldə etmək vacibdir.

Beləliklə, rəqəmsallaşmanın təhsildə təsirləri çoxşaxəlidir və təhsil proseslərini transformasiya etmək potensialına malikdir. Bu transformasiya prosesində rəqəmsal savadlılıq və təhlükəsizlik məsələləri mühüm yer tutur. Gələcəkdə texnologiyanın təhsildə rolunun daha da artması və inkişafı gözlənilir ki, bu da təhsil sahəsində yenilikləri və transformasiyaları formalaşdıracaq.

Ədəbiyyat

1. *Bates, A.W. (2015). Teaching in a Digital Age: Guidelines for Designing Teaching and Learning. Tony Bates Associates Ltd.*

2. *Bonk, C. J., & Khoo, E. (2014). Adding Some TEC-VARIETY: 100+ Activities for Motivating and Retaining Learners Online. OpenWorldBooks.com.*
3. *Brown, J.S., Collins, A., & Duguid, P. (1989). Situated cognition and the culture of learning. Educational researcher, 18(1), 32-42.*
4. *Gee, J. P. (2007). What Video Games Have to Teach Us About Learning and Literacy. Macmillan.*
5. *Hattie, J., & Yates, G. (2013). Visible Learning and the Science of How We Learn. Routledge.*
6. *Jonassen, D. H., Howland, J. L., Marra, R. M., & Crismond, D. P. (2008). Meaningful Learning with Technology. Pearson.*
7. *Koehler, M. J., & Mishra, P. (2009). What is technological pedagogical content knowledge (TPACK). Contemporary issues in technology and teacher education, 9(1), 60-70.*
8. *Rosenberg, M. J. (2001). E-Learning: Strategies for Delivering Knowledge in the Digital Age. McGraw-Hill Education.*
9. *Shulman, L. S. (1986). Those who understand: Knowledge growth in teaching. Educational researcher, 15(2), 4-14.*
10. *Siemens, G., & Downes, S. (2008). Connectivism and Connective Knowledge: Essays on meaning and learning networks. National Research Council Canada.*

S.P.İbrahimova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
solmaz.ibrahimovaa@gmail.com

ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İNTERNET SAYTLARININ ƏSAS STRUKTUR VƏ TƏRTİBATI

Xülasə

Son illər ərzində İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyaları islahatlarına artan tələblər getdikcə daha çox təhsili dəstəkləməyə yönəlmiş internet saytlarının yaradılması və təkmilləşdirilməsi ilə nəticələndi. İndi internetlə dünyanın hər yerindən təhsilalanlara çatmaq daha asan formaya keçid etdi, onlar hədəflənmiş reklamlar və Google axtarış reytinqləri ilə sadəcə veb sayta daxil olmaqla bilməli olduqları hər şeyi və daha çoxunu öyrənə bilirlər. Buna görə veb saytın düzgün strukturda, cəlbedici və məlumatlandırıcı olması çox vacibdir.

Bütün bunları nəzərə alaraq məqalədə ali təhsil müəssisələrinin internet saytlarının əsas strukturu haqqında məlumat verilmiş, ilkin baxışda belə diqqəti cəlb edəcək olan veb saytın necə qurulması ilə bağlı əsas məqamlardan bəhs edilmişdir.

БАЗОВАЯ СТРУКТУРА И ДИЗАЙН ИНТЕРНЕТ-САЙТОВ ВУЗОВ

Резюме

В последние годы растущие требования к реформированию ИКТ привели к созданию и совершенствованию веб-сайтов, все больше и больше направленных на поддержку образования. Теперь благодаря Интернету стало проще охватить учащихся со всего мира: они могут узнать все, что им нужно знать, и даже больше, просто посетив веб-сайт с целевой рекламой и рейтингом в поиске Google. Поэтому очень важно, чтобы сайт был правильно структурирован, привлекателен и информативен.

Принимая все это во внимание, в статье предоставлена информация об базовой структуре веб-сайтов высших учебных заведений, а также рассмотрены основные моменты о том, как создать веб-сайт, который будет привлекать внимание даже с первого взгляда.

BASIC STRUCTURE AND DESIGN OF INTERNET SITES OF HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Summary

In recent years, the increasing demands for ICT reforms have resulted in the creation and improvement of websites aimed more and more at supporting education. Now the internet has made it easier to reach learners from all over the world, they can learn everything they need to know and more just by visiting a website with targeted

ads and Google search rankings. Therefore, it is very important that the website is properly structured, attractive and informative.

Taking all this into account, the article provided information about the basic structure of the websites of higher education institutions, and discussed the main points about how to build a website that will attract attention even at first glance.

Açar sözlər: *internet saytları, təhsil, texnologiya, ali təhsil müəssisələri, struktur*

Ключевые слова: *сайты, образование, технологии, высшие учебные заведения, структура*

Key words: *websites, education, technology, higher education institutions, structure*

Ən yeni texnologiyalarla zəngin müasir dövrümüzdə hər hansı bir sahəni internet saytı olmadan düşünmək mümkün deyildir. İnkişaf etmiş dünya ölkələri ilə yanaşı Azərbaycanda da İKT sahəsində islahatlar aparmaq üçün bir sıra qərarlar qəbul edilmiş, sərəncamlar təsdiq edilmişdir. Bu sırada ən başlıca işlərdən biri kimi ölkəmizdə müasir İKT-ni geniş şəkildə tətbiq etməklə vahid ümummilli təhsil mühitinin yaradılması və əhalinin keyfiyyətli təhsil almaq imkanının təmin edilməsi məqsədinə xidmət edən, Prezident İlham Əliyevin 2008-ci il 10 iyun tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "2008-2012-ci il illərdə Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması üzrə Dövlət Proqramı"nı göstərmək olar.

Təhsil müəssisələrinin internet saytları ilə bağlı bu proqramın "mövcud vəziyyət" hissəsində qeyd edilmişdir: "Hazırda təhsil portalının informasiya resursları formalaşmaqdadır, bəzi təhsil müəssisələrinin saytları yaradılmış və aktiv halda saxlanılır. Təhsilin idarə olunmasının məlumat sistemlərinin yaradılması, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının ümumtəhsil məktəblərində tətbiqi və ümumtəhsil məktəbləri üçün informasiya və kommunikasiya texnologiyaları sahəsində ixtisaslı pedaqoji, həmçinin köməkçi heyət (laborant) kadrlarının hazırlanması üzrə işlərə başlanılmışdır" [3].

Həmçinin İKT sahəsinin inkişafı yönündə atılmış ən önəmli addımlardan biri kimi Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyinin 2010-cu ili ölkəmizdə "Təhsildə İKT ili" elan etməsini qeyd edə bilərik. Bu çərçivədə elektron resursların yaradılması barədə yeni layihələr və tədbirlər həyata keçirilmiş, təhsil portalları formalaşdırılmış, bütün təhsil pillələri üzrə bir çox təhsil müəssisələrinin saytları yaradılmışdır.

İnternet resurslarının bu qədər vacib olmasının səbəblərindən biri universitetlə bağlı tədqiqat apararkən təhsilalanların axtarışa məhz buradan başlamalarıdır, bunu bir növ ali məktəbin giriş qapısı olaraq düşünmək olar. Təhsilin idarə olunması sistemində əhəmiyyətli yer tutan veb sayt ictimaiyyətə xəbərlər, elanlar və s. kimi lazımi informasiyaları ötürmək üçün bir vasitədir.

Bütün bu önəmli xüsuiyyətləri nəzərə alaraq, Azərbaycan ali təhsil müəssisələrinin hər birində internet saytının olması zəruri hala çevrilmişdir. Sürətlə inkişaf etməkdə olan ölkələr siyahısında ön sıralarda yer alan Azərbaycan, təhsil müəssisələrinin elektronlaşdırılması prosesini təkmilləşdirmək üçün xarici ölkələrin təcrübələrindən geniş istifadə edir. Təcrübə əsasında hər bir veb sayt fərqli quruluşa malik olaraq bir-birlərindən fərqlənsələr də, məlumatların əlçatan olması üçün düzgün strukturda olan saytı üç əsas sahəyə bölmək mümkündür:

- ana səhifə,
- əsas bölmələr,
- alt bölmələr.

Bu, bütün istifadəçilərə təqdim etmək üçün lazım olan məlumatların əksəriyyətini özündə əks etdirən çox aydın, sadə strukturdur.

Sayta daxil olan müxtəlif istifadəçi qrupları mövcuddur. Hər bir qrupun saytda görmək istədiyi, axtardığı məlumatlar fərqli ola biləcəyi üçün onların hər birinin istəklərini nəzərə almaq lazımdır. Məsələn,

- təhsilalanlar - dərs cədvəli, tapşırıqlar, dərsdənkənar tələbə klubları;
- müəllimlər - universitet fəaliyyəti ilə bağlı xəbərlər, elanlar;
- valideynlər - təhsilalanların balları, dərs tapşırıqları;
- abituriyent və onların valideynləri - universitet fakültələri, qəbul tələbləri;
- iş axtaran kadr - vakansiyalar, işçi heyəti haqqında və s. kimi

məlumatları veb sayta daxil olaraq tapmaq istəyir. Veb sayt strukturu bütün bunlara diqqət yetirərək istək və tələbatlara uyğun, düzgün qurulmalıdır.

Uğurlu şəkildə, bütün istifadəçilərin tələbləri nəzərə alınaraq qurulmuş ali təhsil müəssisələrinin veb saytlarına misal olaraq Arizona Universitetini göstərə bilərik. Ana səhifəyə daxil olduqda yuxarı lentdə ziyarətçiyə "Mən …" olaraq seçimlər təqdim edilir. İstifadəçi bu seçimlər - "hazırda təhsilalan", "gələcəkdə təhsil alacaq olan", "valideyn", "işçi" və s. arasından özünə uyğun olan təsviri seçir və seçimə əsasən göstərilməli olan məlumatlar veb səhifəyə göndərilir. Beləliklə, universitetlər öz hədəf auditoriyaları haqqında daha çox məlumat topladıqca istifadəçilərə fərdi yanaşma göstərərək daha uğurlu nəticə əldə etmiş olurlar. Fərdi yanaşma isə hər bir ziyarətçinin universitetlə bağlı təəssüratlarına müsbət mənada öz təsirini göstərir.

Hər kəsin asanlıqla əldə etməsini istədiyiniz informasiyalar varsa, onu yerləşdirə biləcəyiniz yer məhz **ana səhifə** bölməsidir. Hər bir səhifə ana səhifə ilə bağlıdır, ana səhifədə müxtəlif sahələr üzrə ilkin materiallar qeyd edilmişdir. Ana səhifə dizaynı elə bir formatda verilməlidir ki, sayta daxil olan ziyarətçinin beş-altı saniyə ərzində diqqətini özünə çəkməyi bacara bilsin. Müasir dövrümüzdə qısa videoların çoxluq təşkil etdiyi sosial platformalardan

istifadə edən şəxsin diqqət müddəti azalmış, asanlıqla bir obyektdən digərinə keçid edəcək səviyyəyə gəlmişdir. 2015-ci ildə Microsoft tərəfindən aparılan araşdırmalar göstərdi ki, Z nəslinin fərdlərinin orta diqqət müddəti cəmi səkkiz saniyədir. Tədqiqat bu azalmanı nəslin rəqəmsal məzmuna və çoxsaylı ekranlara daima məruz qalması ilə əlaqələndirir. Bunu nəzərə alıb ana səhifədə diqqəti cəlb edən istiqamətlər yerləşdirilməlidir. Məhz bu səbəbdən dolayı bu hissədə şəkillərin çoxluğunu müşahidə etmək olar. Ən son xəbər bülletenləri, bloq yazıları və ya ali məktəbdə baş verənləri nümayiş etdirən qalereyalar kimi digər məzmunlara keçidlər üçün ana səhifədən istifadə edilir. Adətən "xəbərlər", "ən çox verilən suallar", "elanlar", "fəxri məzunlar", "fakültələr", "universitet haqqında" kimi istiqamətləri ana səhifədə yerləşdirilən keçidlər sırasında göstərmək olar. Buradan verilmiş adların üzərinə klikləyərək növbəti səhifəyə - əsas bölmələrə keçid əldə etmək mümkündür. Ana səhifədə verilmiş informasiyalar əsas bölmələrdən təqdim edilmiş ən son məlumatlardır. İstifadəçilər səhifələrə müəyyən müddət ərzində nəzər yetirir, tam mətni nadir hallarda oxuyurlar. Beləliklə, ötürülməsi vacib olan məlumatlar uzun, sıx abzaslarda verilməməlidir. Demək olar ki, bütün veb saytlarda mövcud olan axtarış menyusu materialları araşdırmaq və tapmaqda yardım etmək üçün ziyarətçilərə köməklik göstərir.

Ana səhifə həmçinin universitet və ixtisas seçimi mərhələsindəki abituriyentlərin seçim etməsində faydalıdır. Universitetin veb saytına daxil olan abituriyent qısa zaman çərçivəsində seçim siyahısında olan ali məktəb haqqında sürətli şəkildə yığcam məlumat toplayaraq özündə müəyyən fikir formalaşdırır. Əsas bölmələrdən biri olan, çox vaxt səhifəyə daxil olduğumuz anda ana səhifədə görünən hissə - universitet haqqında abituriyentlərin universitetin onlar üçün uyğun olub-olmadığına qərar vermək üçün ən çox müraciət etdiyi yerlərdən biridir. Abituriyentlərdə universitetlə bağlı müsbət təəssürat yaratmaq üçün burada təqdim edilmiş informasiyalar sıxıcı olmamalı, aydın, yığcam olmalı, daha çox şəkillərə yer verilməlidir. Vizual olaraq şəkillərlə yanaşı, yaxşı olardı ki, ali məktəbin tanıtım xarakterli videosu da giriş səhifəsinə yerləşdirilsin. Bu zaman abituriyent yazılı olaraq informasiya qəbul etməklə yanaşı, görüntülü olaraq seçmək istədiyi universitetlə tanış olacaqdır.

Yeni universitetə ilk dəfə baxdıqda ziyarətçilər universitetin digərləri ilə müqayisədə niyə xüsusi olduğunu və nə ilə fəxr etdiyini bilmək istəyirlər. Əksər uğurlu veb sayt dizaynına sahib ali məktəblər reytinqləri və mükafatları toplayaraq onları asanlıqla tapılacaq yerə - ana səhifəyə yerləşdirir, lakin bu hissə alt bölmə kimi ayrı səhifə şəklində də mövcuddur.

Ana səhifənin yuxarı hissəsində - menyuda adətən **əsas bölmələr**in başlıqları verilmiş şəkildə olur, beləcə həmin adların üzərinə tıklayaraq əsas

bölmələrə keçə bilirik. Dizaynın sadəliyini qoruyub istifadəni asanlaşdırmaq üçün naviqasiyada verilmiş əsas bölmələrin sayını maksimum az sayda təklif etmək lazımdır. Veb sayt menyunuz şəhər xəritəsi kimi ziyarətçilərə saytınızın tərtibatını və onun ətrafında necə hərəkət etməyi başa düşməyə kömək edir.

Əsas bölmədə təklif olunan bölmələrin mövzularını bu şəkildə qruplaşdıra bilərik:

- universitet haqqında,
- tədris,
- elmi-tədqiqat,
- beynəlxalq əlaqələr,
- tələbə həyatı və s.

Ümumi məzmun strukturu bu şəkildə olsa da, qeyd edilmiş əsas bölmə başlıqları universitetdən universitetə dəyişə bilər. Siçanı əsas bölmənin üzərində saxladıqda açılan pəncərə bizə həmin bölmədəki alt başlıqları göstərir, bu **alt bölmələr** adlanır. Bu alt bölmələr isə əsas bölmədə verilmiş mövzuların ayrı-ayrı istiqamətləri üzrə hissələr təklif edir. Alt bölmələr əsas bölmələrə uyğun olmalı, biri digərini tamamlayacaq şəkildə qurulmalıdır.

Ali təhsil müəssisələrini qiymətləndirərkən, həm gələcək təhsilalanlar, həm də valideynlər üçün başqa bir əsas narahatlıq yaradan hissə təhsilə qoyulan investisiyanın məzun olduqdan sonra özünü doğruldub-doğrultmayacağıdır. Bu səbəbdən veb saytın strukturunda ən çox diqqət yetirilən hissələrdən biri "tələbə" əsas bölməsinin məzunlarla bağlı alt başlığıdır. Bu başlıq altında universitetlər məzunların təhsil aldıqdan sonra nə etdikləri barədə məlumatları bu iddiaları dəstəkləmək üçün rəqəmlər və mənbələrlə təmin etməlidir. Bəzi veb saytlarda uğurlu karyeraya sahib məzunların şəkilləri təqdim edilib, onların iş həyatı ilə bağlı geniş məlumat verilir. Belə olduqda həm abituriyent, həm də universitetin tələbələri təhsilini bitirib məzun olduqdan sonra hansı iş imkanlarına sahib ola biləcəklərini görə bilər.

İnternet dövrünün xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, ali təhsil müəssisələrinin veb saytlarında da elektron kabinetin olması vacib məsələlərdən biridir. O, bir çox fərqli istifadəçinin ehtiyaclarını qarşılamalıdır. Bu zaman şagirdlərin və müəllimlərin şəxsi kabinetləri fərqli olmalı və fərqli xüsusiyyətləri özündə əks etdirməlidir. Təhsilalanların sertifikatlar, imtahana qədərki və ya imtahanda toplanılan ballar, tamamlanmış və tamamlanmalı olan kreditlər, dərs cədvəlləri, sillabuslar haqqında hərtərəfli məlumata malik olmaları lazım olduğu halda, müəllimlər tədris etməli olduqları dərs miqdarı, dərs cədvəli və ya iştirak etməli kursların siyahısı haqqında məlumat səhifəsinə ehtiyac duyurlar. Bütün bu sadalananlar hər hansı ali təhsil müəssisəsinin veb saytı üçün son dərəcədə vacibdir, çünki bu, təkcə zəngin funksiyalı interfeys

deyil, həm də istifadəçilərə fərdi yanaşma deməkdir. Əlbəttə ki, fərdi yanaşma ilə qarşılaşan şəxsdə həmin təhsil müəssisəsinə qarşı müsbət fikirlər formalaşacaqdır.

Ali məktəblərin strukturunda xüsusi yer tutan hissələrdən biri də virtual turlardır. Virtual turlar panoramik fotolar, videolar təqdim edir ki, bu da gələcək təhsilalanlara kampus haqqında daha yaxşı təsəvvür əldə etməyə kömək edir. Bu fikir xüsusilə məsafə və ya digər məhdudiyyətlər səbəbindən şəxsən gələrək ziyarət edə bilməyən abituriyentlər üçün vacibdir. İnteraktiv virtual tur istifadəçilərə kampusun müxtəlif hissələrini, o cümlədən akademik binaları, kitabxananı, dərs otaqlarını, yataqxananı və s.-i kəşf etməyə imkan verir. 360 dərəcə fotoşəkillər və videolar kampusun əsas yerlərinin görünüşünü təmin edərək təhsillərini həmin universitetdə davam etdirmək istəyən təhsilalanlara fiziki olaraq orada olmaq hissini yaşadır.

Ümumiyyətlə, bütün bölmələr üzrə bəzi amilləri diqqət mərkəzində saxlamaq, onları düzgün seçmək lazımdır. Bu xüsusiyyətlər sırasına veb saytları yaratmaq üçün istifadə olunan şriftlər, rənglər, şəkillər və s. daxildir. Veb saytı qurarkən bütün bu amillər nəzərə alınmalıdır, çünki onlar istifadəçilərdə ümumi ilkin təəssürat yaratmağa kömək edir. Hansı məzmunda olan internet resursu olmasından asılı olmadan vizual olaraq cəlbedici sosial platformalar həmişə digərlərindən daha çox ziyarət edilən saytlar olur.

Bir çox təhsilalan sosial mediada gündə iki saat yarıma qədər vaxt keçirir. Bunu nəzərə alaraq, universitetin veb sayt formatının telefonlarda istifadə üçün uyğun olmasını təmin etmək çox vacibdir. Kompüterdə açılan internet resursu mobil telefonlarda düzgün formatda, ölçüsü fərqli olaraq açıldıqda ziyarətçi ehtiyacı olan materialları axtarmaq istəmədən saytı tərk edir. Bu isə həm də gələcəkdə həmin universitetdə oxumaq istəyən potensial tələbənin itirilməsi deməkdir. Veb saytın strukturunu mobil telefonlara uyğunlaşdırmaq üçün veb saytın tərtibatını və məzmununu baxılan cihazın ekran ölçüsünə uyğunlaşdırmaq tələb olunur. Buraya məzmunun yenidən sıralanması, şəkillərin və videoların ölçüsünün dəyişdirilməsi və şrift ölçülərinin tənzimlənməsi, naviqasiya menyusunun sadələşdirilməsi, səhifənin yüklənmə müddətinin azaldılması, mobil cihazlar üçün şəkillər və videoların optimallaşdırılması daxildir. Sayt ekranında göstərilən mətn istifadəçilərin böyütməsinə ehtiyac olmadan kiçik ekranlarda oxuna bilinməlidir. Həmçinin saytda təqdim olunan şəkil və videoların ölçü və ya həcminə görə gec yüklənməsi diqqət mərkəzində saxlanılmalı, mobil cihazlara uyğunlaşdırılaraq sürətli endirilməsi təmin edilməlidir.

Səhifənin kənarlarında buraxılmış ağ boşluq gözlərin sözləri izləməsini asanlaşdırır. Daha yüksək kontrastlar isə mətni daha oxunaqlı edir. Oxunması çətin və ya çox kiçik olan şriftlər istifadə edilməməlidir [5]. Baxmaq üçün

fərqli informasiyaları əhatə edən videolar, tamamlanması üçün sürətli sorğular və əlavə məlumat əldə etmək üçün forumlar istifadəçilərin diqqətini daha çox çəkir. Nə qədər çox təhsilalan veb saytın fərdiləşdirilmiş resurs olduğunu hiss edərsə, bir o qədər çox ziyarət edərək araşdıracaq.

Saytı yaratarkən, yeniləyərkən və ya saxlayarkən aşağıdakı suallar nəzərə alınmalıdır: [2]

➢ Veb saytın/dəyişikliyin məqsədi nədir?

➢ Hədəf auditoriyanız kimdir və sizi necə tapacaqlar? Auditoriyanızın kim olduğunu müəyyənləşdirin – müəllimlər, işçilər, tələbələr, alıcılar, media və s.

➢ Saytınızdakı məzmun orijinal, cəlbedici və istifadəçi üçün uyğundurmu?

İstifadəçilər üçün ali təhsil müəssisənin internet saytını ziyarət etmək asan və faydalıdırsa, insanların təkrar veb sayta daxil olmaq istəyi daha yüksəkdir. Bu səbəbdən internet saytları yaradılarkən struktur sadə, tələblərə uyğun olmalıdır.

Ədəbiyyat

1. *Panda, S., & Mishra, S. (2007). E-Learning in a mega open university: Faculty attitudes, barriers, and motivation. Educational Media International, 44 (4), 323-338.*
2. *https://www.uh.edu/marcom/guidelines-policies/web-best-practices/*
3. *https://ict.az/az/content/89*
4. *https://medium.com/@kbhushan19/the-impact-of-shorts-and-reels-on-attention-span-strategies-to-enhance-focus-81dcb9461a3*
5. *https://moderncampus.com/blog/website-design-trends-in-higher-education.html*

C.M.Muradlı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
muradliceyran2@gmail.com

ÜMUMTƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ TƏHSİL ALAN ŞAGİRDLƏRİN RİYAZİYYATIN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ YENİ İNFORMASİYA TEXNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏSİ HAQQINDA

Xülasə

Texnologiyanın mövcud imkanlara uyğun dəyişən forması onun həm istifadəsini, həm də tədris prosesində rolunu formalaşdırır. Bu gün tədris texnologiyası öyrənməni asanlaşdırmaq və təkmilləşdirmək üçün texnologiyanın inkişafı və istifadəsi kimi qəbul edilir. Texnologiyanın öyrənmə və tədris prosesinə inteqrasiyası üçün təhsil ehtiyaclarını ödəmək və problemləri həll etməkdə, ən uyğun vasitə və üsullar tapılmalı və tətbiq edilməlidir.

Texnologiya inteqrasiyası ilə bağlı araşdırmalar göstərir ki, fənn sahəsi texnologiya inteqrasiyası üçün təsirli amildir və bu kontekstdə riyaziyyat uyğun sahədir. Burada, eyni zamanda, riyaziyyatın tədrisinin də, dəstəyə ehtiyacı var. Bu araşdırma çərçivəsində riyaziyyat tədrisi ilə texnologiya arasındakı əlaqə, riyaziyyatın öyrənilməsi və öyrədilməsi prosesini texnologiya ilə dəstəkləmək üçün istifadə edilə bilən alətlər mobil proqramların, masaüstü proqram təminatının, resurs platformalarının və veb alətlərinin kateqoriyalara bölünməsi kontekstində tərtib edilmişdir.

ОБ ИСПОЛЬЗОВАНИИ НОВЫХ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ МАТЕМАТИКЕ СТУДЕНТАМИ, ОБУЧАЮЩИМИСЯ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ

Резюме

Меняющаяся форма технологии в зависимости от имеющихся возможностей формирует как ее использование, так и ее роль в образовательном процессе. Сегодня под образовательной технологией понимают разработку и использование технологий для облегчения и улучшения обучения. Чтобы интегрировать технологии в процесс обучения и преподавания, необходимо найти и применить наиболее подходящие инструменты и методы для удовлетворения образовательных потребностей и решения проблем.

Исследования по интеграции технологий показывают, что предметная область является влиятельным фактором интеграции технологий, и математика является важной областью в этом контексте. В то же время в

поддержке нуждается и преподавание математики. В рамках этого исследования рассматривается взаимосвязь между математическим образованием и технологиями. Инструменты, которые можно использовать для поддержки процесса изучения и преподавания математики с помощью технологий, разработаны с учетом категоризации мобильных приложений, настольного программного обеспечения, ресурсных платформ и веб-инструментов.

USE OF NEW İNFORMATİON TECHNOLOGİES İN THE PROCESS OF TEACHİNG MATHEMATİCS TO STUDENTS STUDYİNG İN SECONDARY SPECİALİZED EDUCATİONAL İNSTİTUTİONS

Summary

The changing form of technology in line with the available opportunities shapes both its use and its role in the teaching process. Today, instructional technology is considered as the development and use of technology to facilitate and improve learning. For the integration of technology into the learning and teaching process, the most appropriate tools and methods must be found and implemented to meet educational needs and solve problems.

Studies on technology integration show that the subject area is an effective factor on technology integration, and in this context, mathematics is a suitable field for technology integration, as well as mathematics teaching needs this support. Within the scope of this study, the relationship between mathematics teaching and technology is focused on; The tools that can be used to support the process of learning and teaching mathematics with technology have been compiled in the context of the categorization of mobile applications, desktop software, resource platforms and web tools.

Açar sözlər: *təhsil, şagird, riyaziyyat, texnologiya, istifadə*

Ключевые слова: *образование, студент, математика, технология, использование*

Key words: *education, student, mathematics, technology, use*

GİRİŞ

Pedaqogika elmi yaranandan bəri gündəmə gələn ən mühüm suallardan biri, şübhəsiz ki, “Riyaziyyatı necə daha effektiv öyrətmək olar” sualıdır [1]. Bu kontekstdə dəyişən dövrün gətirdiyi texnoloji yeniliklərə uyğunlaşmaq və təhsilin bu mənada qurulması az qala zərurətə çevrilib. Əslində texnologiyanın təhsil prosesinə daxil edilməsi yeni vəziyyət deyil [2]. Müasir dövrdə texnologiyanın təqdim etdiyi imkanlar dəyişdikcə, onun təhsil prosesindəki rolu və forması da müvafiq olaraq dəyişmişdir [17].

AECT (Association for Educational Communications and Technology (Təhsil Kommunikasiyaları və Texnologiyaları Assosiasiyası (AECT), texnologiyanın təhsildə istifadəsini təşviq edən akademik və peşəkar birlikdir. Üzvlər tədris texnologiyası və təhsil texnologiyasında təqaüd və ən yaxşı təcrübələri təşviq etməklə bu sahədə liderliyi təmin edirlər. AECT-nin baş ofisi 1999-cu ildə Vaşinqtondan köçərək İndiana ştatının Bloomington şəhərində yerləşir)-nin təhsil texnologiyalarına baxışı əvvəlcə audio və vizual materiallarla məhdudlaşsa da, bu gün tədris və təlimin təkmilləşdirilməsi üçün istifadə olunan bütün resursları və prosesləri nəzərə alır. ISTE (Beynəlxalq Təhsil Texnologiyaları Cəmiyyəti təhsildə texnologiyanın ağıllı istifadəsi vasitəsilə təhsildə innovasiyaların sürətləndirilməsinə diqqət yetirən qeyri-kommersiya təşkilatıdır. ISTE pedaqoqlar və təhsil liderləri üçün peşəkar öyrənməni dəstəkləmək üçün müxtəlif xidmətlər təqdim edir. ISTE həmçinin vebinarlar, onlayn kurslar, konsaltinq xidmətləri, kitablar və nəzərdən keçirilən jurnallar və nəşrlər də daxil olmaqla peşəkar öyrənmə resursları dəstini təqdim edir) əvvəllər təhsili təhsil texnologiyası kimi öyrənənlərə çatdırmaq üçün kompüter sistemlərinin istifadəsinə diqqət yetirdiyi halda, bu gün tədris və öyrənməni dəstəkləmək üçün istifadə olunan bütün elektron cihazlar və sistemlərə müraciət edir. Təhsil texnologiyasının alt toplusu sayıla bilən tədris texnologiyasının dəyişməsi zamanla araşdırıldıqda təlimin məqsədinin asanlaşdırılması və təkmilləşdirilməsinə yönəldiyi və alətlə məhdudlaşan perspektivin genişlənməsi daha da, gözə çarpır. Texnologiyanın inteqrasiyası effektiv və səmərəli öyrənməni təmin etməkdə şagirdlərə problemin həlli proseslərində kömək etmək üçün texnologiyadan istifadə kimi müəyyən edilə bilər.

Riyaziyyatın tədrisində texnologiyanın inteqrasiyası prosesi kalkulyatorlardan başlamış və qrafik hesablayıcılarla davam etmişdir. Bununla da, multimedia proqramları, öyrənmə obyektləri və riyaziyyata aid proqram təminatı ilə zənginləşdirilmişdir. Bir çox araşdırmada dərslərdə texnologiya dəstəyindən istifadənin şagirdlərin riyaziyyat dərslərindəki uğurunu və motivasiyasını artırdığı müşahidə edilmişdir [7, 191-203]. Üstəlik, riyaziyyatın öz mahiyyətinə görə mücərrəd bir kurs olmasının şagirdlərin üzləşdiyi ən böyük çətinlik olduğunu nəzərə alsaq, texnologiya sayəsində riyaziyyat fənlərinə konkret yanaşmanın təmin edilməsi, simvolik əməliyyatlar üçün zəmin yaradılması müəllim və şagirdlər üçün üstünlüyə çevrilir [5].

Şagirdlərin məktəbdə texnologiyadan səmərəli istifadə etməsi və effektiv texnologiya inteqrasiyasının təmin edilməsi müəllimlərin tədris üslubu, fərdi kompüterdən istifadə, texnologiya təcrübəsi və texnologiyaya münasibət kimi amillərdən asılı olaraq dəyişir [13, 1523-1537]. Bundan əlavə, müəllimlərin tədris prosesində texnologiyadan istifadəsi, onların peşəkar

təcrübələri, pedaqoji yanaşmaları, inancları və münasibətləri tələbələrə texnologiya ilə dəstəklənən effektiv tədris mühitinin təmin edilməsinə təsir göstərir [8, 25-39]. Bu amillərlə yanaşı, müəllimin texnologiyadan istifadə bacarığı [18, 7-15]. Təcrübəli müəllimlərin texnologiyadan istifadəyə dair rəhbərliyi [14], İKT-nin istifadəsində dərk edilən faydalılıq və qəbul edilən istifadə asanlığı texnologiyanın inteqrasiyası prosesində müəllimlərə təsir edən amillərdir.

Bir çox araşdırmalar göstərmişdir ki, texnologiya inteqrasiyasına mane olan amilləri aradan qaldırmaq və müvəffəqiyyətli texnologiya inteqrasiyasına nail olmaq üçün müəllimlər dəstəklənməlidir [8, 25-39]. Bu, onların ehtiyaclarına uyğun olaraq müvafiq texnoloji materiallarla təmin edilməlidir [10, 223-252]. Ona görə də müəllimlər arasında onların tədris prosesində istifadə edə biləcəkləri alətlər haqqında maarifləndirmə işlərinin aparılması vacibdir. Bu işdə riyaziyyat müəllimlərinin riyaziyyat təhsili ilə texnologiya arasındakı əlaqəyə diqqət yetirərək dərslərində istifadə edə biləcəkləri vasitələrin tərtib edilməsi məqsəd qoyulmuşdur.

Kompilyasiya tədqiqatları müəyyən bir sahədə və ya mövzuda aparılan tədqiqatları təsnif etmək və qiymətləndirmək xüsusiyyətinə malikdir. Bu tərifə əsasən, bu tədqiqat çərçivəsində ədəbiyyatda yer alan "riyaziyyat təhsili üçün texnoloji alətlər" araşdırılmış və bu vasitələrin təsnifatı və qiymətləndirilməsi aparılmışdır.

TƏSNİFAT

Roblyer və Doering üç kateqoriya (təlimat, məhsuldar və inzibati) üzrə təhsil proqram təminatını araşdırdı. Bu araşdırmada müzakirə olunan vasitələri oxşar üçlü strukturda görmək mümkündür. Bununla belə, bu tədqiqat təhsildən daha çox dar bir pəncərədən olan alətlərə yönəlmişdir (Şəkil 1).

Şəkil 1: Alətlərin təsnifatı

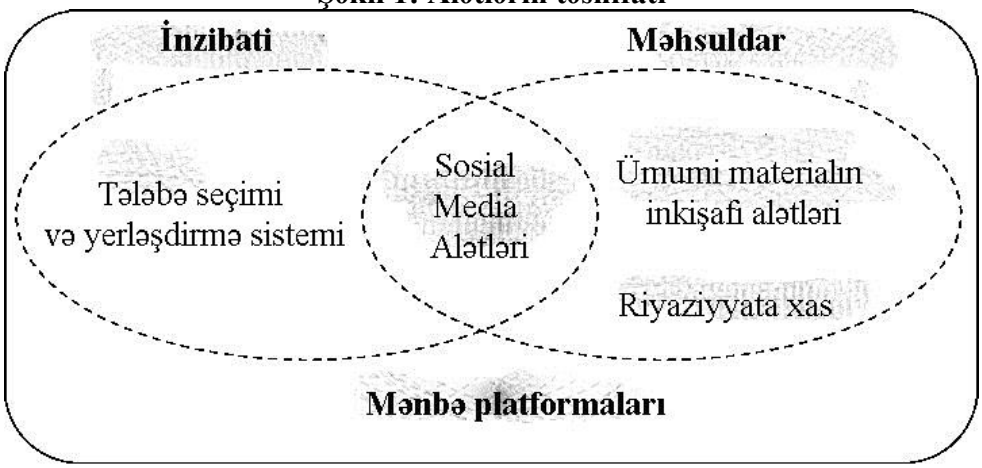

ALƏTLƏR

Şəkil 1-də qeyd olunduğu üzrə, e-məktəb kimi təhsilə diqqət yetirmədən təhsili dəstəkləyən inzibati vasitələr tədqiqatdan tamamilə kənarlaşdırılır. Məhsuldar və İnzibati alətlər Təlimat vasitələrinin alt hissəsi kimi qəbul edilir. İnzibati ölçüyə məzmunun çatdırılması və kursun təşkili üçün texniki infrastruktur kimi görünə bilən təlimat idarəetmə sistemləri (LMS) və virtual sinif otaqları daxildir. Məhsuldar ölçüdə həm riyaziyyata aid proqram təminatı, həm də müəllimlərin materiallar hazırlamaq üçün istifadə edə biləcəyi sahədən asılı olmayan ümumi alətlər qeyd olunur. Müxtəlif mobil proqramlar, dinamik həndəsə proqramları və kompüter cəbr sistemləri riyaziyyata xas alətlər kimi qəbul edilir. İstehsal və İdarəetməni istisna edən Təlimat ölçüsünə müəllimin şagirdə təklif edə biləcəyi və tədris prosesini birbaşa əks etdirə biləcəyi resurslar və alətlər daxildir.

Alətlər arasındakı sərhədlər olduqca bulanıqdır. Məsələn, müəllim öz peşəsi ilə bağlı bloqu izlədikdə bloqlar bir kateqoriyada, məzmunu çatdırmaq üçün bloqu tələbələrinə təqdim etdikdə başqa kateqoriyada və tələbələrin öz fikirlərini saxlamaq istədiyi zaman başqa kateqoriyada nəzərdən keçirilməlidir. Sosial media alətləri, o cümlədən bloqlar, idarəetmə və məhsuldar qrupların kəsişməsində yerləşir, çünki onlar həm məzmun yaratmaq, həm də idarə etmək üçün uyğun alətlərdir.

Öyrənmə İdarəetmə Sistemləri: Öyrənmə idarəetmə sistemləri (LMS) şagirdlərə internetdə kurslar açmağa, şagirdləri qeydiyyatdan keçirməyə, onları tədris materialları ilə təmin etməyə, onlayn imtahanlar keçirməyə, ev tapşırıqlarını almağa, fərdi rəy bildirməyə və tələbələrə bir-biri ilə ünsiyyət qurmağa imkan verən tədrisi dəstəkləmək üçün hazırlanmış proqram təminatıdır [6, 19-36]. Təhsil texnologiyaları sahəsində mühüm addımlardan biri olan LMS-lər tədris və təlim prosesini dəstəkləmək və elektron təhsili asanlaşdırmaq üçün hazırlanmışdır [12, 496-508]. Öyrənmə idarəetmə sistemlərinə misal olaraq Blackboard, Moodle, Schoology, Edmodo və Google Classroom-dur.

Virtual siniflər: Virtual sinif otaqları dinamik, üçölçülü stimullaşdırıcı mühitlərdir və onlar onlayn mühitə girişin portal və ya proqram təminatı vasitəsilə təmin edildiyi platformalardır [15, 483-499]. Real siniflərin bəzi xüsusiyyətlərinə malik olan virtual siniflərdə tələbələr eyni vaxtda tədrisdə iştirak edə bilərlər. Bütün dünyada təhsildə və biznesdə getdikcə daha çox istifadə edilən virtual sinif otaqları təkcə asinxron texnologiyaları ehtiva etmir. O, həmçinin istifadəçiyə audio və video konfrans və ani mesajlaşma kimi eyni vaxtda imkanlar təklif edir. Virtual sinif alətləri olaraq istifadə edilən bəzi tətbiqlər - Office Live Meeting, Open Meeting, Elluminatice Live və Adobe Connect. Məsələn, Adobe Connect virtual dərslərin distant təhsil vasitəsilə

idarə oluna biləcəyi, lazımi təlimlərin verildiyi, imtahanların keçirildiyi və seminarların keçirildiyi platformadır. Bu proqram vasitəsilə müəllimlər virtual sinif məlumatları yarada, tələbələri qeydiyyatdan keçirə və xatırlatmalar təşkil edə bilərlər. Adobe Connect ilə yaradılmış siniflərə mobil cihazlar vasitəsilə də daxil olmaq olar.

Sosial Media Alətləri: Sosial media vasitələri fərdlər arasında sosial qarşılıqlı əlaqəni, ünsiyyəti və əməkdaşlığı təmin edən və istifadəçilər üçün texniki bilik ehtiyacını aradan qaldıran alətlərdir. Xüsusilə Facebook kimi sosial şəbəkələr, bloqlar və ümumilikdə vikilər bu başlıq altında müzakirə olunur.

Sosial şəbəkələr istifadəçilərin fikirlərini, yerlərini, foto və videolarını paylaşdıqları, bir-birlərini izlədikləri və yeniliklər barədə bildirişlər aldığı onlayn platformalardır. Sosial şəbəkələrdə əsas məqam istifadəçi nəzarətidir [11, 387-402]. Google+, Instagram və Twitter də sosial şəbəkələrə misaldır. Sosial şəbəkələrin müxtəlif səhifələri izləyərək təhsildə qaynaq kimi istifadə edildiyini, qrup xüsusiyyətləri sayəsində LMS kimi istifadə edildiyini, şagird-şagird və şagird-müəllim qarşılıqlı əlaqəsini artırdığını, kooperativ öyrənməyə dəstək verdiyini, qrup işini asanlaşdırdığını göstərən çoxlu araşdırmalar var [3]. Müəllimlər sosial şəbəkələri şagirdləri üçün əlçatan edə bilsələr də, onlardan peşəkar inkişafı üçün də istifadə edə bilərlər.

Mənbə platformaları: Tədris vasitələri hesab edilən bu kateqoriyaya müəllimlərin dərs prosesində sinifdaxili və sinifdənkənar resurslar kimi istifadə edə biləcəyi alətlər daxildir. Bu alətlər altında riyaziyyat tədrisinə xas olan internet saytları, kitabxanalar və kitabxanaların daha ixtisaslaşmış versiyaları sayıla biləcək öyrənmə obyekti anbarları nümunə kimi verilmişdir. Bu vasitələrlə müəllimlərə iş vərəqlərindən tutmuş interaktiv tətbiqlərə qədər bir sıra materiallar verilir və onları birbaşa tələbələrə təqdim etmək imkanı verilir. Bu resurslara xüsusi təşkilatlar, eləcə də dünyanın hər yerindən müəllimlər və ya tədqiqatçılar tərəfindən hazırlanan məzmun daxil ola bilər. Sözügedən kurs materialları çərçivəsində öyrədici oyunlar da nəzərdən keçirilə bilər. Maarifləndirici oyunlar təqdim edən bir çox sayt var. https://www.brainpop.com/ onlardan biridir [19]. Monkey Tails kimi Brain Pop-dan daha böyük miqyaslı oyunlar da var. Monkey Tales istifadəçilərinə riyazi emal bacarıqlarından istifadə edərək dünyanı fəth etmək şansı verir. Tələbələr, eləcə də valideynlər və müəllimlər üçün uyğun oyun saytı kimi hazırlanmışdır [20].

Riyaziyyat məzmunu üçün xüsusi olaraq hazırlanmış kitabxanalara baxdığımızda NCTM Illuminations və GLENCOE nümunələri verilə bilər. Milli Riyaziyyat Müəllimləri Assosiasiyasına (NCTM) məxsus olan Illuminations veb-saytı həm riyaziyyatla bağlı mövzular üzrə hazır kurs

materiallarını, həm də müəllimlərin və ya tələbələrin istifadə edə biləcəyi mühiti təklif edir [21]. Oxşar nümunə, yüz minlərlə GeoGebra istifadəçisi tərəfindən yaradılan və paylaşılan Geogebra material mübadiləsi platformasıdır.

Ümumi material inkişaf vasitələri: Bu araşdırma çərçivəsində müzakirə edilən material inkişaf vasitələri, istifadəçilərə çox texniki biliyə ehtiyac olmadan öz materiallarını istehsal etməyə, bəzi alətlər üçün hazır materialdakı elementlərin xüsusiyyətlərini dəyişdirməyə, inkişaf etdirdikləri materialları paylaşmağa imkan verir. Mövcud platformada internet vasitəsilə və ya onları səs və şəkil kimi digər materialların bir hissəsi kimi istifadə etmək, istifadə edə biləcəkləri hissələri istehsal edə biləcəkləri alətlərdir. Belə mühitlər vasitəsilə həm müəllimlər, həm də şagirdlər materiallar yarada bilərlər. Material inkişaf vasitələrinə nümunələr daxildir:

- foto redaktə alətləri [22];
- audio redaktə alətləri [23];
- video redaktə alətləri [24];
- animasiya alətləri [25];
- qiymətləndirmə alətləri [26];
- interaktiv təqdimat vasitələri [27];
- infoqrafik alətlər [28];
- rəqəmsal hekayə alətləri [30];
- e-kitab alətləri [31];
- konsepsiya xəritəsi alətləri [32].

Mobil proqramlar: Mobil proqramlar smartfonlar və planşetlər üçün xüsusi olaraq hazırlanmış proqramlardır. Bu proqramların diqqət çəkən cəhəti onların məkan və zamandan asılı olmayaraq istifadə oluna bilməsidir. Google Play Store və ya Apple App Store-da edilən skanlar nəticəsində təsirli olduğu müəyyən edilən bəzi mobil proqramlar Geometry Pad-dir. MathDraw, Riyaziyyat tənlikləri, Vizual həndəsə kalkulyatoru, Polinomlar, Riyaziyyat 42, GeoGebra Qrafik Kalkulyator kimi təyin edilmişdir.

Geometry Pad tətbiqində koordinat müstəvisində nöqtələr qeyd oluna, nöqtələrin koordinatları göstərilə, müxtəlif həndəsi fiqurlar çəkilə, lazım gəldikdə koordinat müstəvisində mətn yazıla bilər. Koordinat müstəvisində çəkilmiş formalar qarşılıqlı təsir və manipulyasiya üçün açıqdır, lakin nöqtələrin yerini dəyişdirmək və ya formanı genişləndirmək yaxud, daraltmaq mümkün deyil.

Math Draw: Math Equations proqramında istifadəçi qurmaq istədiyi ifadəyə daxil olur və domeni istədiyi kimi dəyişə bilər. Kvadrat tənliklərin ifadəsində əmsalları dəyişdirdiyimiz zaman qrafiki koordinat müstəvisində

hərəkət etdirərkən qrafikin necə dəyişdiyini və ya tənlikdəki əmsalların dəyişməsini müşahidə edə bilərik. Xətti tənliklərin, kvadrat tənliklərin və triqonometrik funksiyaların qrafiklərini çəkmək olar.

Visual Geometry Calculator: Vizual Həndəsə Kalkulyator tətbiqində üçbucaqlar, paraleloqramlar, düzbucaqlılar, dairələr və dairəvi seqmentlər kimi həndəsi fiqurların bəzi ölçülərinin dəyərləri daxil edildikdə, digər ölçülər və formanın sahəsi hesablanır. Ancaq həll prosesi və addımlar görünməsə də, müvafiq rəqəmlər və dəyərlər daxil edilir.

Polynomials tətbiqində çoxhədlilərin qrafikləri çəkilə bilər və çəkilmiş qrafikdə x və y dəyərlərinin diapazonları dəyişdirilə bilər. Müvafiq olaraq, qrafikdə dəyişiklik müşahidə edilə bilər. Bundan əlavə, daxil edilmiş çoxhədlilərin törəməsi və inteqrasiyası götürülə bilər. Daxil edilmiş çoxhədlilərlə toplama, çıxma, vurma və bölmə həyata keçirilə bilər.

Math 42 proqramı orta məktəb, orta məktəb və universitet tələbələri üçün nəzərdə tutulub. Mövzunu izah etməklə yanaşı, tənliklərin həlli, qrafiklərin çəkilməsi kimi xüsusiyyətlərə də malikdir.

Mathlab tətbiqi ilə Qrafik Kalkulyator iki mühüm xüsusiyyətə malikdir. Xüsusilə, 3D obyektlərin genişləndirilməsini əhatə edən fəaliyyətlər vizuallaşdırma və mövzunun başa düşülməsini təmin etmək baxımından çox faydalıdır.

GeoGebra Qrafik Kalkulyator funksiyalarının qrafiklərinin çəkilməsi; dairələr, xətlər, perpendikulyar xətlər, bucaqlar, üçbucaqlar, çoxbucaqlılar, hiperbola və ellips kimi həndəsi strukturların çəkilməsi; ölçü bucağı bu xətt üzərində nöqtə və ya həndəsi formanın əksini yaratmaq kimi məqsədlər üçün istifadə edilə bilən pulsuz dinamik riyaziyyat proqramıdır. GeoGebra Qrafik Kalkulyatoru ilə yaradılmış interaktiv öyrənmə, tədris və qiymətləndirmə mühitləri istifadəçilər tərəfindən yaradıldıqdan sonra Geogebra materialları bölməsinə yüklənə saxlanıla və digər istifadəçilərlə paylaşıla bilər.

Kompüter Cəbr Sistemləri: Kompüter Cəbr Sistemlərinə (BCS) riyazi ifadələrin hesablanması və onların qrafiklərinin çəkilməsi kimi bir çox sahədə köməkçi vasitə kimi rast gəlinir. Bu proqram sayəsində çox mürəkkəb əməliyyatları belə qısa müddətdə və səhvsiz yerinə yetirmək mümkün olur.

Mathematica proqramı ilə verilənlərin təhlili, funksiya qrafikləri və bu qrafiklərin animasiyaları kimi intensiv hesablamalar tələb edən bir çox əməliyyatları yerinə yetirmək mümkündür. Öz proqramlaşdırma dilinin olması istifadəçilərdən ilkin təlim keçməyi tələb edir.

Mathlab (Matrix Laboratoriyası): Bu, matrisin hesablanması, funksiya və məlumat qrafiklərinin çəkilməsi və alqoritmlərin tətbiqi kimi məqsədlər üçün istifadə olunan proqramdır. Riyaziyyat sahəsində və riyaziyyatın tez-tez

istifadə edildiyi mühəndislik və iqtisadiyyat sahələrində geniş istifadə sahəsinə malikdir.

Maple 2 və ya 3 ölçülü qrafiklər çəkmək, simvolik hesablamalar aparmaq və xüsusi cəbri operatorları tətbiq etmək qabiliyyətinə malik paket proqramıdır. Onun istifadəsi kodlaşdırma biliklərini tələb edir.

Maxima Mathematica, Maple kimi kompüter cəbr sistemidir. Cəbr, triqonometriya, hesablama və qrafik təsvirlər kimi riyazi hesablamalar bu proqramla çox asanlıqla edilə bilər. Maximanı fərqləndirən onun pulsuz olmasıdır.

Dinamik həndəsə proqram təminatı: Bunlar riyaziyyat müəllimlərinə dərslərində istifadə edəcəkləri materialları öz istək və ehtiyaclarına uyğun təşkil etməyə imkan verən proqramlardır. Bu proqramların bəzilərinin veb-əsaslı versiyaları da var. Dinamik həndəsə proqramı Cabri Geometry, Geometer's Sketchpad, Geogebra, Cinderella kimi həndəsə üçün hazırlanmış xüsusi həndəsə proqramlarının ümumi adıdır. Bu proqram təminatı həndəsə tədrisi zamanı həndəsi anlayışları müşahidə etməyə, təcrübələr aparağa və dinamik strukturda teoremləri nümayiş etdirməyə imkan verir.

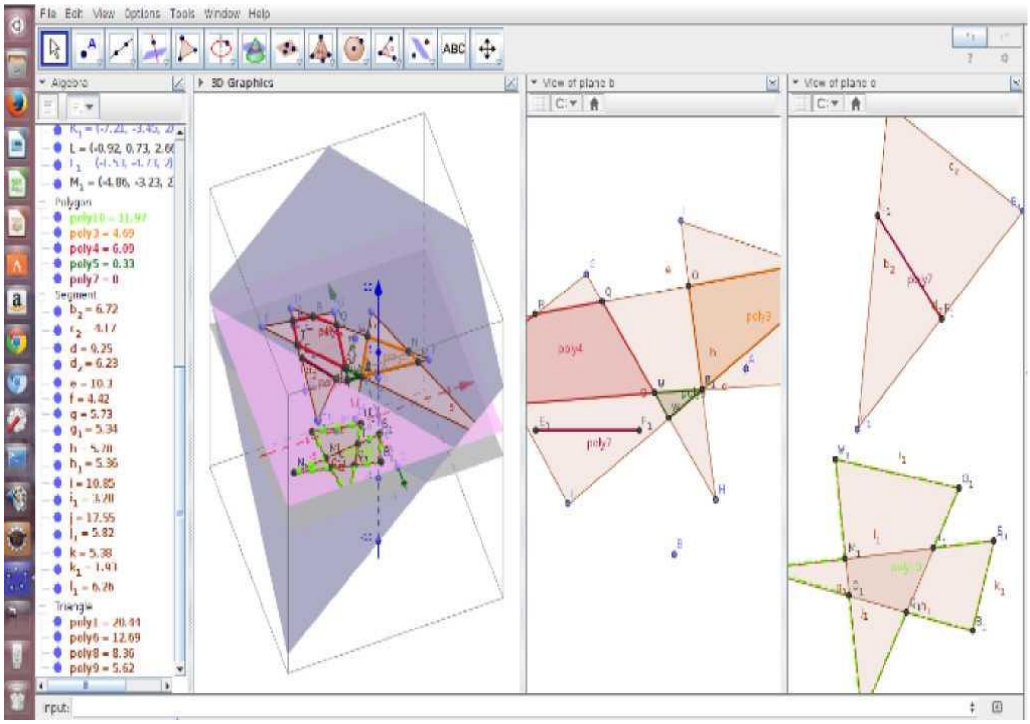

Şəkil 2: Geogebra iş vərəqinin nümunəsi.

Geometer's Sketchpad (GSP) bir çox riyazi əməliyyatlar və obyektlər yarada bilən interaktiv dinamik həndəsə proqramıdır. Sketchpad-in Dinamik Həndəsə funksiyasından istifadə edərək, sadə forma və rəqəm araşdırmalarından tutmuş, olduqca mürəkkəb sistemlərin animasiya təsvirlərinə qədər interaktiv riyazi modellər yaradıla bilər.

GeoGebra təhsilin bütün səviyyələri üçün istifadəsi asan olan bir paketdə həndəsə, cəbr, elektron cədvəllər, qrafiklər, statistika və hesablamaları birləşdirən dinamik riyaziyyat proqramıdır. GeoGebra, demək olar ki, hər ölkədə yerləşən milyonlarla istifadəçisi ilə sürətlə genişlənən icmaya malikdir. GeoGebra bütün dünyada elm, texnologiya, mühəndislik və riyaziyyat təhsilini (STEM) və öyrənmə və tədrisdə innovasiyaları dəstəkləyən aparıcı dinamik riyaziyyat proqramına çevrilmişdir. Proqramın ən mühüm üstünlüklərindən biri onun pulsuz olmasıdır.

Cindirella (Zoluşka) sadə üçbucaq münasibətləri, triqonometrik teoremlər, fraktallar və çevrilmələrin yaradıla biləcəyi Java ilə dəstəklənən dinamik həndəsə proqramıdır.

Riyazi tənliklərin və nöqtə çoxluqlarının qrafiklərini 3 ölçüdə asanlıqla çəkməyə imkan verən proqram olan Graphing Calculator 3D həm də çəkilmiş qrafikləri müxtəlif variantlara uyğun dəyişməyə və dəyişikliyi riyazi şəkildə ifadə etməyə imkan verir.

NƏTİCƏ

Təhsildə texnologiya inteqrasiyasına ən çox ehtiyac duyulan sahələrdən biri də riyaziyyatdır. Bu araşdırma texnologiyanın riyaziyyatın öyrənilməsi və tədrisi prosesinə inteqrasiyası prosesində hansı vasitələrin istifadə oluna biləcəyi sualı ətrafında formalaşıb. Tədqiqat çərçivəsində riyaziyyatın tədrisində hansı vasitələrin istifadə oluna biləcəyi ilə bağlı təsnifat təqdim edilmiş, təsnifat çərçivəsində müəllimlərə və pedaqoqlara istiqamət verə biləcək bir sıra alətlər yaradılmışdır. Təsnifatda alətlər təhsil, inzibati və ya məhsuldar şəkildə istifadə oluna biləcəyinə görə təsnif edilir. Bu kateqoriyalar üçün nümunələr seçilərkən oxşar alətlər arasında müqayisə aparılıb və tədqiqatçılar tərəfindən daha uyğun hesab edilənlər daxil edilib.

Tədqiqatda riyaziyyat üçün hazırlanmış proqram təminatı və mühitlər mühüm yer tutur, bu vasitələr riyaziyyat tədrisində zəruri olan qrafik təsviri və ya cəbri hesablamalar kimi elementləri təmin etməklə daha effektiv tədris imkanı verir. Məsələn, elektron cədvəl ümumi mühitlər üçün proqram təminatı kimi mövcuddur. Lakin bu proqramla riyazi funksiyaları və simvolları yazmaq istifadəçi üçün çətin olur. Bunun əvəzinə, Geogebra Elektron Cədvəl proqramı ilə eyni məntiqlə işləyən elektron cədvəldən istifadə oluna bilər və bu iş vərəqində riyazi simvollar və ya ifadələr daha asan yaradıla bilər. Dinamik həndəsə proqram təminatı ilə həndəsi fiqurların yaradılması, müvafiq ölçülərin

hesablanması və yaradılmış obyektlərin hərəkəti kimi dinamik əməliyyatlar yerinə yetirilə bilər. Bu proqram təminatının istifadəsi müəllimin ənənəvi təlim mühitində çətinlik çəkə biləcəyi münasibətlərin qurulması və ümumiləşdirmələrin aparılması kimi vəziyyətləri asanlaşdıra bilər. Müəllim bu cür proqram təminatını təlim prosesinə inteqrasiya etdikdə tələbələr asanlıqla tədqiqat mühitinə daxil ola, ətraf mühiti araşdıra, fərziyyələr irəli sürə, sınaqdan keçirə və formalaşdıra bilirlər. Kompüter cəbr proqramı ilə cəbri hesablamalarda və qrafik təsvirlərdə riyazi əməliyyatların nəticələrinə tez və səhvsiz çatmaq olar. Təkcə ədədi deyil, həm də simvolik və qrafik həllər təklif edən bu proqram təminatının prosesə inteqrasiyası onu təlim prosesini zənginləşdirən bir vasitə kimi qəbul edir.

Tədqiqat çərçivəsində müəllimlərə təklif olunan sosial media və material inkişaf vasitələri də müəllimlərin tələbələrinin öz məhsullarını inkişaf etdirmələri üçün istifadə edə biləcəkləri vasitələrdir.

Texnologiyanın inkişafı sürəti ilə əlaqədar olaraq avtomobillər günü-gündən inkişaf edir. Unudulmamalıdır ki, bu araşdırmaya daxil olan nəqliyyat vasitələri bir neçə il ərzində sıradan çıxa bilər. Bu mənada tədqiqatın gələcəyin texnologiyasını əks etdirmək baxımından məhdud olduğunu qeyd etmək yerinə düşərdi. Ancaq vacib olan, nəqliyyat vasitələrinin adlarını sadalamaq deyil, nəqliyyat vasitələrinə perspektiv verməkdir. Bunun fərqinə vardıqda, maraqlanan şəxs tədris prosesində özünə lazım olan aləti seçə və hətta işlənib hazırlanacaq yeni alət ideyası ilə çıxış edə bilər.

Tədqiqatın digər bir məhdudiyyəti kateqoriyalar başlığı altında verilmiş nümunə alətlərlə bağlıdır. Müxtəlif sahələrdən araşdırmalar nəticəsində tapılan vasitələr nümunə olaraq verilmişdir. Kateqoriyalarla bağlı bütün mövcud alətlərə daxil olmaq üçün heç bir narahatlıq yox idi. Digər tərəfdən, məlumdur ki, texnologiya inteqrasiyasına mane olan amillərdən biri bilik çatışmazlığı və müvafiq alətlərə çıxışın olmamasıdır. Bu çərçivədə nəzərə alındıqda, məhdudiyyətlərinə baxmayaraq, işin sahəyə qatqı təmin edəcəyi düşünülür.

Tədqiqatın mərkəzi alətlərdir, lakin unutmaq olmaz ki, texnologiya texnologiyanın təhsilə inteqrasiyası prosesində panacea deyil. O, həmişə mövcud ehtiyaca əsaslanmalı və alətlər tədrisi təkmilləşdirdiyi və asanlaşdırdığı müddətcə öyrənmə və tədris mühitinə daxil edilməlidir. Təbii ki, müəllim hazırlayan müəllim və pedaqoqların alətlər haqqında məlumat əldə etməsi kifayət etmir, onlar alətlərdən necə istifadə etməyi öyrənməlidirlər, alətlər vasitəsilə effektiv təlimə töhfə verməlidirlər və bu istiqamətdə onlara dəstək olmalıdır.

Ədəbiyyat

1. *Nəzərov. A.M. Müasir təlim texnologiyaları. Dərs vəsaiti. ADPU-nəşriyyatı. Bakı – 2012, 103 s.*

2. *Mehrabov A., Cavadov İ. Ümumtəhsil məktəblərində monitorinq və qiymətləndirmə. Bakı - 2007.*
3. *Arkün Kocadere, S. (2014). Social network usage in project based learning. International Congress on Education, Innovation and Learning Technologies (ICEILT), 23-25 Temmuz, Barcelona, İspanya.*
4. *Baki, A., Güven, B., & Karataş, İ. (2001). Dinamik Geometri Yazılımı Cabri ile Yapısalcı Öğrenme Ortamlarının Tasarımı, I. Uluslararası Öğreti Teknolojileri Sempozyumu ve Fuarı, Bildiri Kitabı, Sakarya.*
5. *Güven, B. & Karatas, İ. (2003). Dinamik Geometri Yazılımı Cabri ile Geometri Öğrenme: Öğrenci Görüşleri. The Turkish Online Journal of Educational Technology (TOJET), 2(2).*
6. *Coates, H., James, R. & Baldwin, G., 2005, A critical examination of the effects of learning management systems on university teaching and learning, Tertiary Education and Management, 19-36.*
7. *Diković, L. (2009). Applications GeoGebra into teaching some topics of mathematics at the college level. Computer Science and Information Systems,6(2), 191-203.*
8. *Ertmer, P.A. (2005). Teacher pedagogical beliefs: The final frontier in our quest for technology integration? Educational Technology Research and Development, 53(4), 25-39.*
9. *Flores, A. (2002). Learning and teaching mathematics with technology.Teaching children mathematics, 8(6), 308.*
10. *Hew, K.F., & Brush, T. (2007). Integrating technology into K-12 teaching and learning: Current knowledge gaps and recommendations for future research.Educational Technology Research and Development, 55(3), 223-252.*
11. *Lai, L.S., & Turban, E. (2008). Groups formation and operations in the Web 2.0 environment and social networks. Group Decision and Negotiation, 17(5), 387-402.*
12. *McGill, T.J., & Klobas, J.E. (2009). A task-technology fit view of learning management system impact. Computers & Education, 52(2), 496-508.*
13. *Mueller, J., Wood, E., Willoughby, T., DeYoung, T., Ross, C., & Specht, J. (2008). Identifying discriminating variables between teachers who fully integrate computers and teachers with limited integration. Computers & Education, 51, 1523-1537.*
14. *Negishi, M., Elder, A.D., Hamil, J.B., & Mzoughi, T. (2003). Predicting Elementary Education Candidates' Technology Integration during Their Field Placement Instruction.*
15. *Park, S.H., & Ertmer, P.A. (2007). Implementation of a technology-enhanced problem-based learning curriculum: supporting teachers' effort. Educational Technology International, 8(1), 91-100.*
16. *Rizzo, A.A., Buckwalter, J.G., Bowerly, T., Van Der Zaag, C., Humphrey, L., Neumann, U., & Sisemore, D. (2000). The virtual classroom: a virtual reality*

environment for the assessment and rehabilitation of attention deficits. CyberPsychology & Behavior, 3(3), 483-499.

17. *Roblyer, M.D., & Doering, A.H. (2013). Integrating educational technology into teaching: Pearson new international edition. Pearson Higher EdSmarkola, C. (2007). Technology Acceptance Predictors among Student Teachers and Experienced Classroom Teachers. Journal of Educational Computing Research, 37(1), 65-82.*
18. *Teo, T. (2009). Examining the Relationship between Student Teachers' Self-Efficacy Beliefs and Their Intended Uses of Technology for Teaching: A Structural Equation Modelling Approach. Turkish Online Journal of Educational Technology - TOJET, 8(4), 7-15.*
19. *https://www.brainpop.com/*
20. *https://www.vgchartz.com/game/84483/monkey-tales-games/summary*
21. *https://illuminations.nctm.org/*
22. *http://www.getpaint.net/*
23. *http://www.audacityteam.ore/*
24. *http://www.apowersoft-tr.com*
25. *https://www.powtoon.com*
26. *https://nearpod.com*
27. *https://prezi.com*
28. *http://glogster.com*
29. *http://piktochart.com*
30. *https://storybird.com*
31. *http://www.blurb.com/ebook*
32. *http://cmap.ihmc.us/*

G.Y.Rəşidli
Odlar Yurdu Universiteti
gunelrashidli76@gmail.com

ABŞERON YARIMADASINDA ÇİRKLƏNMİŞ TORPAQLARIN MİKROBİOLOJİ REKULTİVASİYASI

Xülasə

Məqalədə, Abşeron yarımadasında çirklənmiş torpaqların mikrobioloji rekultivasiyası barəsində danışılır. Məlumdur ki, Abşeron yarımadası, təkcə iqtisadi cəhətdən əhəmiyyətli deyil, həm də mədəni və tarixi baxımdan zəngin bir ərazidir. Ölkəmizdə torpağın neft və neft məhsulları ilə əhatələnməsi əsasən Abşeron yarımadasında olur. Abşeronda torpaqlar daha çox antropogen təsirlərə məruz qalır. Neft yataqlarının düzgün istismar olmaması və ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı elementar tələblərə riayət etməmə nəticəsində Abşeron yarımadasında bəzi peyzaj sahələrinin zədələnməsinə səbəb olur. Bu baxımdan Abşeron yarımadasının təbii şəraiti və təbii ehtiyatlarının təhlili, fiziki-coğrafi səciyyəsi, çirklənmiş torpaqların bioloji metodlarla rekultivasiyası, torpaq ehtiyatlarının çirklənmə xüsusiyyətləri və s. təhlil edilmişdir. Nəticədə, Abşeron yarımadasında çirklənmiş torpaqların mikribioloji rekultivasiyası əsas amillərdən biri olaraq diqqətə çatdırılmışdır.

МИКРОБИОЛОГИЧЕСКАЯ РЕКУЛЬТИВАЦИЯ ЗАГРЯЗНЕННЫХ ПОЧВ НА АПШЕРОНСКОМ ПОЛУОСТРОВЕ

Резюме

В статье рассказывается о микробиологической рекультивации загрязненных почв на Апшеронском полуострове. Известно, что Апшеронский полуостров имеет богатую не только экономически значимую, но и культурно-историческую территорию. В нашей стране покрытие почвы нефтью и нефтепродуктами происходит в основном на Апшеронском полуострове. На Абшероне почвы больше подвержены антропогенным воздействиям. В результате неправильной эксплуатации нефтяных месторождений и несоблюдения элементарных требований по охране окружающей среды на Апшеронском полуострове наносится ущерб некоторым ландшафтным участкам. В связи с этим анализ природных условий и природных ресурсов Апшеронского полуострова, физико-географическая характеристика, рекультивация загрязненных земель биологическими методами, особенности загрязнения земельных ресурсов и др. проанализировано. В результате микробиологическая рекультивация загрязненных земель на Апшеронском полуострове была отмечена как один из основных факторов.

MICROBIOLOGICAL REKLUVITATION OF CONTAMINATED SOILS IN ABSHERON PENINSULA

Summary

The article deals with the micribiological reproduction of contaminated soils on the Absheron Peninsula. It is known that the Absheron peninsula has a territory not only economically important, but also rich in cultural and historical terms. In our country, the land is surrounded by oil and oil products, mainly on the Absheron Peninsula. In Absheron, soils are more exposed to anthropogenic influences. As a result of improper exploitation of oil fields and non-compliance with basic environmental protection requirements, some landscape areas in Absheron Peninsula are damaged. In this regard, analysis of natural conditions and natural resources of the Absheron Peninsula, physical and geographical characteristics, recultivation of contaminated lands by biological methods, pollution characteristics of land resources, etc. analyzed. As a result, mikribiological rekluvitation of contaminated soils on the Absheron peninsula was highlighted as one of the main factors.

Açar sözlər: *Abşeron yarımadası, torpaq, mikrobioloji, ekoloji, rekultivasiya, ərazi, ətraf mühit*

Ключевые слова: *Апшеронский полуостров, почва, микробиологический, экологический, рекультивация, территория, окружающая среда*

Key words: *Absheron Peninsula, soil, microbiological, ecological, reclamation, territory, environment*

GİRİŞ

Demokratik ölkələrdə, bazar iqtisadiyyatında ərazi istehsal potensialının effektiv istifadəsi, dövlətin təbii şəraitinin və ehtiyatlarının qorunması, regionların iqtisadiyyatının və təbii mühitin qorunmasının təminatı əsas məsələlərdir.

Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini qazanması ilə bağlı, təhsil, elmi və idarəçilik sahələri də dövlətin inkişafına və xüsusi tələblərinə uyğun şəkildə təşkil edilir və yenidən qurulur.

Ekoloji balans, mürəkkəb və bir-biri ilə əlaqəli mexanizmləri başa düşmədən, yəni ekoloji biliklərə dərinliyinə enmədən, təbiətdən və onun ehtiyatlarından səmərəli istifadə etmək və təbii mühiti yaşaya bilmək mümkün deyil. Beləliklə, ekoloji tədqiqatlara tələb və maraq hər gün artır.

Hal-hazırda ətraf mühit elmi bütün sənətkarların, alimlərin, mütəxəssislərin, təşkilatların və dövlət xadimlərinin diqqətini çəkir. Bununla əlaqədar “Abşeron yarımadasında çirklənmiş torpaqların bioloji reabilitasiyası” elmi-tədqiqat işi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Abşeron yarımadası 32 kəndə ev sahibliyi edir. Abşeron rayonunun ərazisi isə 1407,5 kvadrat kilometrdir. Dövlətin ərazisinin bir hissəsi olduğu göz önündə tutulur. Yarımadada, şəhərləri ilə birlikdə, "Abşeron" sözü Fars dilindəki "ab" və "şoran" kəlimələrindən təşkil olunmuşdur və "düz su" mənasını verir. Bu ad əvvəllər Xəzər dənizini göstərmək üçün də istifadə edilirdi.

MÜZAKİRƏ VƏ NƏTİCƏ

Abşeron yarımadası, Azərbaycan Respublikasının Cənub-Qərb hissəsində yerləşir və Bakı şəhəri daxil olmaqla bir neçə böyük qala, qəsəbə və kəndi əhatə edir. Bu yarımada Azərbaycanın sərhədlərindən birində yerləşir və şimalda Kür çayı, cənubda isə Bakı körpüsü ilə sərhədlənir. Abşeron yarımadası, ölkənin ən sıx nüfuzlu bölgələrindən biridir və Bakı, Abşeronun mərkəzi və ən böyük şəhəri olaraq əhatə edilir. Bu ərazi sənaye sahələri, enerji sənayesi, turizm, və dəniz yolu ilə əlaqəli infrastrukturun əsasını təşkil edir. Ayrıca, Abşeron yarımadası boyunca neft və qaz hasilatı da həyata keçirilir [3, s. 116].

Abşeron yarımadası, təkcə iqtisadi cəhətdən əhəmiyyətli deyil, həm də mədəni və tarixi baxımdan zəngin bir əraziyə malikdir. Burada tarixi abidələr, muzeylər və arxeoloji tapıntılar var. Yarımada, özündə Azərbaycanın ən məşhur turizm məkanlarından biri olan Xəzər dənizinin sahillərini də əhatə edir. Abşeron yarımadasının ictimai infrastrukturu da inkişaf etmişdir və bir çox məktəb, universitet və sağlamlıq infrastrukturuna malikdir. Bakının geniş yaradılmış hava limanı, neft sənaye qurğuları və ticarət limanları da bu yarımadanın iqtisadi əhəmiyyətini artırır.

Abşeron iqtisadi rayonuna, Bakı, Sumqayıt şəhərləri, Abşeron və Xızı inzibati rayonlarını daxil edir (şəkil 1). İqtisadi rayon, ölkənin şərqində, Xəzər dənizinin sahillərində yerləşir və çox əlverişli İCM-də yer alır. Şəhər əhalisinin xüsusi cazibəsinə, şəhər yaşayış məntəqələrinin sayına (burada olan 50 ş.t.q. hesabına), ərazinin mənimsənilməsinə, əhalinin sıxlığına, istehsalın təmərgüzləşməsinə, infrastruktur sahələrinin inkişaf səviyyəsinə və s. digər sosial-iqtisadi və demoqrafiq göstəricilərə görə Abşeron, başqa iqtisadi rayonlardan irəlidə yer alır [4, s. 351].

Şəkil 1. Abşeronun iqtisadi rayonu.

Mənbə:*https://unec.edu.az/magistratura-merkezinin-2014-2015-ci-tedris-ilinde magistraturaya-qebul-olmus-eyani-sobe-magistrantlarin-dissertasiya-movzulari-2/*

Dövlət Neft Şirkəti, çirklənmiş torpaqların 7,5 milyon hektarını özündə saxlayır. Ekoloji problemlər, təbiətin struktur və funksiyasının dəyişməsi nəticəsində yaranır. Texnologiya inkişaf etdikcə oksigen azalır və karbon qazı artır. Bu proses 20-ci əsrdə daha da sürətlənmişdir. Milyonlarla avtomobillərdən, zavodlardan gələn tüstülər və qazanxana fəaliyyətləri əsas səbəbdir.

Ölkəmizdə, Abşeron yarımadasında əsasən neft və neft məhsulları ilə torpaq çirklənməsi baş verir. Respublikanın sənaye potensialının üçdə iki hissəsi və əhalisinin üçdə biri Abşeronda toplaşdığı üçün torpaqlar daha çox antropogen təsirlərə məruz qalır. Abşerondakı neft yataqlarının düzgün istismar olunmaması, ətraf mühit mühafizəsi üzrə əsas tələblərə riayət etməmə və s. pozuntular Abşeron yarımadasında fərqli peyzaj sahələrinin çirklənməsinə səbəb olmuşdur.

Abşeron yarımadasında neft sızıntılarına maruz qalan ərazilərdə, torpaqlarda yaşayan insanlar arasında müşahidələr, orqanizmdə bəzi mikroelementlərin - yod, kobalt, mis, sink, molibden və s. - əskik və ya artıq olduğunu göstərir. Bu mikroelementlər hüceyrələrin, hormonların, vitaminlərin və digər əsas biokimyəvi proseslərin əsasını təşkil edir, buna görə də onların dəqiq olması mühüm biokimyəvi proseslərin zəifləməsinə səbəb olur. Aşağıdakı

cədvəldə (cədvəl 1) belə ərazilərdə yayılmış xəstəliklərin qısa siyahısı verilmişdir.

Cədvəl 1

Rayonlar	Neftin miqdarı, %	Infeksion xəstəliklər, %	Tənəffus orqanı xəstəlikləri, %	Həzm orqanı xəstəlikləri, %	Qan dovranı ıxəstəlikləri, %
Binəqədi	21,0	3,1	7,3	3,5	4,0
Sabuncu	20,8	2,5	4,8	3,0	3,6
Suraxanı	20,5	2,3	4,7	2,8	3,4
Əzizbəyov	13,2	1,6	4,2	1,8	2,8

Cədvəl 1. Abşeron yarımadasında yerləşən mədən sahələrində yayılan xəstəliklər.
Mənbə:*https://unec.edu.az/magistratura-merkezinin-2014-2015-ci-tedris-ilinde-magistraturaya-qebul-olmus-eyani-sobe-magistrantlarin-dissertasiya-movzulari-2/*

Çirkli torpaqların mikrobioloji rekultivasiyası, Abşeron yarımadasında sənaye təsərrüfatının və digər human fəaliyyətlərinin təsiri ilə əlaqələndirilir. Bu torpaqların rekultivasiyasını tədqiq etmək, insan sağlamlığı və ətraf mühit üçün mühüm bir məsələdir. Bakı şəhəri və onun ətraf əraziləri, sənaye kompleksləri, yanacaq doldurma stansiyaları, kimya zavodları və sair sənaye obyektləri ilə tanınır. Bu sənaye obyektlərinin fəaliyyəti çərçivəsində təkanlar, tozlar, zərərli kimyəvi maddələr və digər atıqlar havaya, suya və torpağa çıxır. Bu atıqların torpağa çatması və torpaqların rekultivasiyasını dəyişdirməsi mümkündür. Çirkli torpaqların mikrobioloji rekultivasiyasının tədqiqatı, bu torpaqların qidalanmasında, təbiətin bərpasında və insan sağlamlığının qorunmasında əhəmiyyətli bir rol oynayır. Bu tədqiqatlar, torpaqların içərisindəki mikroorqanizmaların növ və miqyasını, onların aktivliyini, bərpasını və bu torpaqların insan sağlamlığına və ətraf mühiti təsirlərinin səviyyəsini qiymətləndirməyə imkan verir. Abşeron yarımadasında çirkli torpaqların mikrobioloji rekultivasiyasının tədqiqi, bu bölgənin sənaye kompleksləri ilə əhatəli müxtəliflikdəki mühit fəaliyyətləri və onların təsirini anlamaq üçün əhəmiyyətli məlumatlar verir. Bu tədqiqatlar, regional təhlükə faktorlarını qiymətləndirərək qorunma və idarəetmə tədbirləri üçün əsas yaradır və müdafiə tədbirlərinin inkişafında istifadə olunur. Bu məlumatlar, müdafiə orqanlarının və həmrəylik dəstələrinin mövqelərini formalaşdırmağa və regionun təhlükəsizliyini təmin etməyə kömək edir [5, s. 386-389].

Abşeron yarımadası neft-mədən sahələrini çirklənmənin səviyyəsi və yaranmış ekoloji vəziyyətin mürəkkəbliyinə görə üç kateqoriyaya ayırmaq olar:

I kateqoriyaya daxil olan torpaq sahələri, neft məhsulları ilə çirklənmişdir, səthi və dərinliyinə görə qruplara bölünür. Səthi çirklənmiş torpaq sahələri zəif, orta, çox və bitumla örtülmüş, dərinliyinə görə isə 10 sm-ə qədər, 10-25, 25-50 sm və 50 sm-dən çox çirklənmiş sahələrə bölünürlər.

II kateqoriyada yer alan çirklənmiş torpaq sahələri sənaye tullantıları ilə zərərlənmişdir, həmçinin tikinti-təsərrüfat və məişət tullantıları ilə də çirklənmişdir.

III kateqoriya daxilində isə çirklənmiş torpaq sahələri öz-özlüyündə bölünür: qazıma məhlulu, buruq suları və atmosfer çöküntüləri ilə dolmuş torpaq anbarları, daş və qum karxanalarına, çamırlı neft-mədən suları ilə örtülmüş və bataqlaşmış sahələr, ehtiyatı tükənərək ləğv olunmuş quyuların beton özülləri ilə örtülmüş sahələr, şoranlaşmış və eroziyaya məruz qalmış sahələr [6, s. 404, 424].

Abşeron yarımadasında çirklənmiş torpaqların mikrobioloji rekultivasiyası mövzusunda aparılan tədqiqatlar, bölgənin sənaye təsərrüfatı və digər insan fəaliyyətlərinin təsiri altında torpaqların dəyişdirilməsinin vəziyyətini aydın göstərir. Bu tədqiqatlar, torpaqlarda tapılan mikrobioloji proseslərin vasitəsilə tərkibləri dəyişdirən fəaliyyətlərin miqyasını və səviyyəsini ölçmək üçün əhəmiyyətli bir əsas təşkil edir.

Nəticələr çirkli torpaqların rekultivasiyasının dəyişdirilməsinin insan sağlamlığı, ətraf mühit və sair əməliyyatlar üzərindəki potensial təsirlərini aydın göstərir. Bu, sənaye təsərrüfatının və digər insan fəaliyyətlərinin torpaqlara təsiri ilə bağlı müdafiə və idarəetmə tədbirləri qabiliyyətini artırmağa kömək edir.

Təklif olunan tədbirlər arasında çirkli torpaqların bərpası, qeyri-sahəvi fəaliyyətlərin nəzarət altına alınması və sənaye təsərrüfatının təsirlərinin azaldılması yer alır. Bu tədbirlər, Abşeron yarımadasının mikrobioloji rekultivasiyasını bərpa etməyə və müdafiə etməyə kömək edəcək və ətraf mühiti qoruyacaq.

Əlavə olaraq, bu tədqiqatlar çirkli torpaqların bərpası və təmizlənməsi üçün effektiv strategiya və tədbirlərin təyin edilməsində kömək edə bilər. Həmçinin, müxtəlif təhlükəsizlik protokollarının tətbiqi və müşahidə sisteminin inkişafı da bu mühüm məsələni həll etməyə kömək edə bilər. Nəticələr əsasında, bölgədəki sənaye təsərrüfatının daha çox ətraf mühiti qorumaq üçün layihələndirilmiş inkişaf planlarının və tədbirlərinin təsiri də müzakirə oluna bilər. Bu, Abşeron yarımadasında sürətlə inkişaf edən sənaye komplekslərinin

ətraf mühitə minimal təsirinin olmasını təmin edəcək effektiv və sürətli bir yolu təqdim edəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. *Ağayev Ş.B., Əfkərov Q.X. Abşeron yarımadasının pozulmuş və çirklənmiş torpaqları, onların yaranması, rekultivasiya problemləri. Bakı -2007, 33 s.*
2. *H.Aslanov, S.Səfərli. "Azərbaycan neftlə çirklənmiş torpaqları, onların rekultivasiyası və mənimsənilməsi" Bakı – 2008.*
3. *Aslanov H.Q. Qapalı suvarma sistemləri. Bakı, Azərnəşr, 1992, 116 s.*
4. *Aslanov H.Q. Torpaqların meliorasiyası. Bakı, «Elm», 2004, 351 s.*
5. *Aslanov H.Q. Abşeronda neftlə çirklənmiş torpaqların ekoloji xüsusiyyətləri. «Problems of seismis risaseismic stabl construction and Azchitcture» BK materialları, Bakı, 2005., 386-389 s.*
6. *Azərbaycan Respublikasının ətraf mühitə dair qanunvericilik toplusu I və II hissə, Bakı - 2002, 404 və 424 s.*
7. *Azərbaycan torpaqlarının morfogenetik profili. Bakı, «Elm», 2004, 201 s.*
8. *Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. 1-10-cu cildlər. Bakı - 1977-1987.*
9. *Babayev M.P. Azərbaycanın təməl torpaq təsnifatının nümunəvi biomorfogenetik diaqnostikası. Bakı - 2001, 210 s.*
10. *Babayev M.P. Antropogen torpaqların aqrotorpaq təsnifatı. Azərb. Torpaq cəmiyyətinin əsərləri, VIII cild, Bakı - 2001, s. 19-28.*
11. *Babayeva İ.T. Abşeronun neftlə çirklənmiş torpaqlarında mikrobakteriyaların yayılması. B.e.n. alim dərəcəsi disser. avtoreferatı, Bakı - 2008, 20 s.*
12. *Baxşəlizadə T.R., Yaqubov Q.Ş, Acalov A.R. - Gəncə Aluminium zavodunun tullantılarının ekoloji nəticələrinin aradan qaldırması. Bakı - 1999, 64 s.*
13. *Bəşirov N.B. Mütərəqqi suvarma texnikası. Bakı, «Elm», 1999, 139 s.*
14. *Botanika terminləri və bitki adları. Bakı, «Elm», 1981, 478 s.*
15. *Əliyev B.H. Azərbaycanın yay və qış otlaqlarının idarə olunması. Bakı, «Ziya-Nuran», 2007, 510 s.*
16. *Əliyev B.H., Əliyev İ.N. Azərbaycanda kənd təsərrüfatının bəzi problemləri və onun həlli yolları, Bakı, «Ziya-Nurlan», 2004, 527 s.*
17. *Əliyev H.Ə. Həyacan təbili. Bak -, 1982, 176 s.*
18. *Əzizov Q.Z., Quliyev Ə.G. Azərbaycanın şorlaşmış torpaqları, onların meliorasiyası və münbitliyinin artırılması. Bakı - 1999, 285 s.*
19. *Həsənov Ş.G. Torpaq nədir?. Azərnəşr, Bakı - 1966, 70 s.*
20. *Xəlilov M.Y. Bitki örtüyünün antropogen dəyişməsi və bərpası. Azərbaycan Respublikası konstruktiv coğrafiyası. Bakı, «Elm», 2000, s. 131-159.*
21. *Xəlilov N.Y., Sadıqov R.Ə., Xıdırova R.Ə. Şimali Abşeron qalxmalar zonasında neft-qaz quyularının qazılmasında ətraf muhitin muhafizəsi. Tətbiqi ekologiyanın problemləri, akademik Həsən Əliyevin anadan olmasının 95 illiyinə həsr edilmiş elmi-metodik konfransın materialları. Bakı - 2002, 185-188.*

S.R.Abbasəliyev
Odlar Yurdu Universiteti
abbaseliyev.salman@inbox.ru

AZƏRBAYCANDA KSİLOTROF MAKROMİSETLƏRİN NÖV TƏRKİBİ VƏ YAYILMASI

Xülasə

Azərbaycan təbiətinə məxsus olan canlılardan biri də ksilotrof makromisetlərdir. Meşə ərazilərində məskunlaşan ksilotrof makromisetlər növ tərkibinə, ekolotrofik əlaqələrinə və bioresurs kimi istifadəsinin fizioloji-biokimyəvi əsaslarına görə kompleks şəkildə tədqiq etmişdir. Azərbaycan iqliminə xas mikobiota 10 yeni növ təyin olunmuşdur və ksilotrof makromiset bitkiləri oduncaqlaşmış yerlərdə məskunlaşmaqları müəyyən olunmuşdur. Zəngin təbiətə baxmayaraq, meşələri az olan ölkələrdən biri olan Azərbaycan Respublikasında göbələklərin geniş yayılması çoxsaylı tədqiqatlarla təsdiqlənib və hazırda bu istiqamətdə tədqiqatlar davam etdirilir.

Azərbaycan şəraitində geniş yayılmış ksilotrof makromisetlərin növ tərkibi və onların arasında yeməli növlərin nisbəti, yeməli göbələk növlərinin həm meyvə gövdəsinin, həm də vegetativ miseliumun biokimyəvi tərkibi qiymətləndirilmişdir. Tədqiqat Böyük Qafqaz, Kiçik Qafqaz və Azərbaycan Respublikasının cənub rayonlarının meşələrində, yəni Talış dağları kimi iri geomorfoloji vahidlərin ərazisində aparılmışdır.

Aydın oldu ki, ksilotrofik makromisetlər ağacvari və mürəkkəb polimerlərdən ibarət substratlarda həyatla bağlı bir sıra xüsusiyyətlər əldə etmişlər ki, bu da onların geniş spektrli təsir spektrinə malik güclü ferment sisteminə, həmçinin bazal səviyyəyə malik olması ilə əlaqədardır.

ВИДОВОЙ СОСТАВ И РАСПРОСТРАНЕНИЕ КСИЛОТРОФНЫХ МАКРОМИЦЕТОВ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Резюме

Ксилотрофные макромицеты – одни из существ, принадлежащих природе Азербайджана. Ксилотрофные макромицеты, обитающие в лесных массивах, всесторонне изучены по видовому составу, экологотрофным связям и физиолого-биохимическим основам использования в качестве биоресурсов. Выявлено 10 новых видов микобиоты, специфичных для климата Азербайджана, и определены ксилотрофные растения-макромицеты, обитающие в лесных массивах. Несмотря на богатую природу, широкое распространение грибов в Азербайджанской Республике, которая относится к числу малолесных стран, подтверждено многочисленными исследованиями, и в настоящее время исследования в этом направлении продолжаются.

Оценен видовой состав широко распространенных в Азербайджане ксилотрофных макромицетов, соотношение съедобных видов среди них, биохимический состав плодового тела и вегетативного мицелия съедобных видов грибов. Исследование проводилось в лесах Большого Кавказа, Малого Кавказа и южных районов Азербайджанской Республики, то есть на территории крупных геоморфологических единиц, таких как Талышские горы.

Стало ясно, что ксилотрофные макромицеты приобрели ряд особенностей, связанных с жизнью на древесных и сложных полимерных субстратах, что связано с тем, что они обладают мощной ферментной системой широкого спектра действия, а также базального уровня.

SPECIES COMPOSITION AND DISTRIBUTION OF XYLOTROPHIC MACROMYCETES IN AZERBAIJAN

Summary

Xylotrophic macromycetes are one of the creatures belonging to the nature of Azerbaijan. Xylotrophic macromycetes living in forest areas have been comprehensively studied for their species composition, ecolotrophic relationships, and physiological-biochemical basis of their use as bioresources. 10 new species of mycobiota specific to the climate of Azerbaijan have been identified and xylotrophic macromycete plants have been determined to inhabit wooded areas. Despite the rich nature, the widespread distribution of mushrooms in the Republic of Azerbaijan, which is one of the countries with few forests, has been confirmed by numerous studies, and research in this direction is currently being continued.

Species composition of widely distributed xylotrophic macromycetes in Azerbaijan and the ratio of edible species among them, biochemical composition of both fruit body and vegetative mycelium of edible mushroom species were evaluated. The study was conducted in the forests of the Greater Caucasus, the Lesser Caucasus and the southern regions of the Republic of Azerbaijan, that is, in the territory of large geomorphological units such as the Talysh Mountains.

It became clear that xylotrophic macromycetes have acquired a number of characteristics related to life on woody and complex polymer substrates, which is due to the fact that they have a powerful enzyme system with a wide spectrum of action, as well as a basal level.

Açar sözlər: *ksilotrof, metabolitlər, göbələk, makromiset, ekoloji, toksik, ksilotrof bazidiomisetlər, azot mənbələri, qlükoza göbələklər*

Ключевые слова: *ксилотроф, метаболиты, гриб, макромицет, экологический, токсический, ксилотрофные базидиомицеты, источники азота, глюкозные грибы*

Key words: *xylotroph, metabolites, fungus, macromycete, ecological, toxic, xylotrophic basidiomycetes, nitrogen sources, glucose fungi*

Azərbaycanın müxtəlif meşələrində 65 növ ksilotrof makromisetlərin yayılması müəyyən edilmişdir ki, onlardan 10-u yeməli olur. Bu göbələklərin həm meyvə gövdəsində, həm də vegetativ miselyumunda zülallar, fermentlər, şəkərlər, yağlar və s. belə maddələrə rast gəlinir və onların kəmiyyət göstəriciləri G. lucidum, L. ulfureus və P kimi göbələklərdə daha əlverişli göstəricilərlə xarakterizə olunur. Bu göbələklərin hər iki nümunəsindən alınan metabolitlərin bioloji aktiv komponentlərinin olması onların gələcəkdə qida, yem və tibbi məhsulların alınması üçün istifadə perspektivlərini göstərir.

Dövrümüzün aktual problemlərindən biri ətraf mühitə antropogen təsirin artması ilə bağlıdır, bunun nəticəsində ekoloji vəziyyət dəyişir. Beləliklə, "bitkilər, heyvanlar, göbələklər və biomüxtəlifliyi təşkil edən digər orqanizmlər arasında qarşılıqlı əlaqə ekosistemin vəziyyətini müəyyən edir və buna görə də onlarda dəyişikliyə səbəb olan hər hansı amil həm də bütövlükdə ekosistemin dəyişməsinə səbəb olur".

Əksər hallarda, bu dəyişikliklər mənfi cəhəti ilə xarakterizə olunur və onların təzahürləri xəstəliklərin sayının artması, ölüm və s. Bu, xoşagəlməz halların müşahidəsidir. Yuxarıda qeyd olunanların nəticəsi olaraq, ürək-damar və xərçəng xəstəliklərinin artması, immun sisteminin zəifləməsi, həm ədədi, həm də coğrafi olaraq genişlənməkdə davam edir. Yuxarıda qeyd olunan xəstəliklərin qarşısının alınması dövrümüzün aktual tədqiqat sahələrindən biridir. Bu tədqiqatlar aparılarkən əsas diqqət antibakterial, virus əleyhinə, göbələk əleyhinə və şiş əleyhinə təsir göstərən və ümumilikdə insan immunitetini gücləndirən funksional aktiv dərman preparatlarının əldə edilməsinə verilir".

Getdikcə qloballaşan dünyamızda bu xarakterli problemlər ya artıq mövcuddur, ya da cüzi də olsa, simptomlar hiss olunur. Sonuncu xüsusiyyətə uyğun gələn problemlərdən biri qida çatışmazlığıdır. Beləliklə, BMT-nin məlumatına görə, dünyanın müxtəlif regionlarında milyonlarla insan açıq şəkildə ərzaq çatışmazlığı yaşayır və bu rəqəmin getdikcə artdığına şübhə yoxdur. Bu səbəbdən hazırda ərzaq qıtlığının aradan qaldırılması üçün müxtəlif istiqamətlərdə araşdırmalar aparılır. Bu tip işlərdə ya yeni mənbələrin yaradılmasına, ya da mövcud mənbələrdən istifadənin səmərəliliyinin artırılmasına üstünlük verilir. Göbələklər belə yaranan mənbələrdən biri, eləcə də onlardan istifadənin səmərəliliyini artırmağa çalışanlardır. Göbələklərin bu məqsədlə istifadəsi də perspektivli hesab olunur, çünki onların bəziləri insanlar tərəfindən qədim zamanlardan qida və xalq təbabətində istifadə edilmişdir. Hazırda intensiv göbələk becərilməsi də geniş yayılmışdır və bu üsulla istehsal olunan məhsulların miqdarı hazırda dünyada milyonlarla tonlarla ölçülür [5,s.26].

1. Göbələklər taksonomik nöqteyi-nəzərdən çox müxtəlifliyi ilə xarakterizə olunur və hazırda elmə məlum olan növlərin sayı təxminən 100 mindir, baxmayaraq ki, əslində təbiətdəki növlərin sayının bundan dəfələrlə çox olduğuna dair fikirlər mövcuddur. Belə güclü və çoxşaxəli potensiala malik olan göbələklərdən daha səmərəli istifadə etmək üçün onlar bir sıra əlamətlərə görə sistemləşdirilir və bu yanaşmalara görə son vaxtlar daha çox diqqət çəkən göbələk qruplarından biri də ksilotrof makromisetlərdir, meşə ekosistemlərində ən çox yayılmışdır.

2. "Belə dərmanların təbii mənbələrdən, ilk növbədə bioloji resurslardan alınması vacibdir".

3. Bu baxımdan müasir mikrobiologiya, mikologiya və biotexnologiyanın əsas aktual istiqamətlərindən biri də bu məqsədlə göbələklərdən, o cümlədən ksilotroflara aid olan yeməli bazidiomiset növlərindən istifadə imkanlarının müəyyən edilməsidir [7, s. 105].

Ksilotrofik makromisetlər taksonomik olaraq əsl göbələklərin Basidiomycota bölməsinə aiddir. Hal-hazırda onların növlərinin sayı barədə dəqiq rəqəm söyləmək mümkün olmasa da, mövcud ədəbiyyat məlumatları 1000-dən çox növün olduğunu qeyd etməyə imkan verir. Beləliklə, bazidiomisetlər 3 müstəqil təkamül qrupundan (Agarimycotina - 21.000 növ, Ustilagimycotina - 1.700 növ və Pucciniomycotina - 8.400) ibarətdir, bunlara cəmi 31.100 növ daxildir. Əksər ksilotrofik makromisetlər Agarimycotina təkamül qrupuna aiddir. Ümumilikdə göbələklərə, o cümlədən ksilotrofik makromisetlərə praktik maraq ondan ibarətdir ki, onların çoxu yeməli və uzun müddət insan qidalanmasında geniş istifadə edilmişdir. Yeri gəlmişkən, hazırda yeməli göbələklərin 2800-ə yaxın növü məlumdur və tədqiqatlar onların 2200-ə yaxınının təhlükəsiz olduğunu müəyyən etmişdir. Buna baxmayaraq, bu göbələklərin təxminən 35 növü hazırda müxtəlif dərəcədə intensiv və ya geniş şəkildə bütün dünyada becərilir [10, s. 22].

Karbon mənbəyinin seçilməsi ilə bağlı aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, hər üç ştammda monosaxaridlər biokütlə əmələ gəlməsinə oliqosakaridlərə nisbətən daha effektiv təsir göstərir, lakin bütün hallarda kəmiyyət göstəricisi normadan artıq olmur. Qlükoza göbələklər üçün asan həzm olunan substrat olduğunu göstərir. Bununla belə, onun miqdarının dəyişdirilməsi nəzarətlə müqayisədə böyümə effekti əldə etməyə imkan verir və qlükoza miqdarı hər bir ştam üçün fərdi olur. Belə ki, L. sulfureus B-08, T. hirzuta B22 və T. versicolor B-37 göbələklərinin inkişafı üçün daha yüksək biokütlə əldə etmək üçün mühitdə qlükoza konsentrasiyası müvafiq olaraq 9,5, 9,0 və 8,5 q/l təşkil edir. Ətraf mühitdə karbon və azot mənbələrinin nisbətinin dəyişdirilməsi də biokütlə məhsuldarlığının artmasına təsir göstərir [14, s. 132].

Azərbaycanda göbələklərin minlərlə növünün yayılması, onların ekoloji-trofik əlaqələri, müxtəlif təyinatlı BAM-ın sintezi ilə bağlı çoxlu tədqiqatlar aparılıb və maraqlı nəticələr əldə edilib. Azərbaycanda yayılmış göbələk növlərinin sayı haqqında konkret rəqəm söyləmək çətin olsa da, Azərbaycanda yayılmış ksilotrof makromiset növlərinin sayı 212 növdür. Təbii şəraitdə bu göbələklərin ¾-i ağ çürüməyə səbəb olur və onların təxminən onda biri ekoloji-trofik əlaqələr baxımından politrofikdir. Bu göbələklərə hazırda dünya praktikasında BAM istehsalçısı kimi istifadə olunan və ya istifadəsi perspektivli hesab olunan Flamulina veluttipes, Ganoderma lucidum, Laetiporus ulfureus, Pleurotus ostreatus, Schizophyllum commune, Trametes versicolor və s. kimi növlər də daxil edilir və onlardan bəziləri üzərində aparılan tədqiqatların nəticələri BAM istehsalçıları kimi istifadə üçün perspektivli hesab edilir. Buna baxmayaraq, hazırda Azərbaycan Respublikasında göbələk istehsalı sahələrinin, xüsusən də onların bazasında yaradılması imkanları yoxdur. Yuxarıda deyilənlərə, eləcə də aparılan araşdırmalara əsaslanaraq qeyd etmək olar ki, göbələk yetişdirilməsi texnoloji cəhətdən qabaqcıl, ekoloji cəhətdən təmiz və sərfəli hesab olunur. Beləliklə, ətraf mühitin təbii iqlim şəraitindən asılı olmayaraq şərait yaratmaq və onları orada becərmək mümkündür və belə şəraitdə yetişdirilən göbələklər müxtəlif istehsal proseslərində yaranan materiallardan öz qida ehtiyaclarını ödəmək qabiliyyətinə malikdirlər və adətən tullantı adlanır. Bu, həm də ətraf mühitin çirklənməsi mənbələrindən biri olan "tullantılar" probleminin həlli, ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılması baxımından mühüm məsələdir [15].

Azərbaycanda da ksilotrof makromisetlərin intensiv becərilməsi hallarına rast gəlinib, lakin istehsal olunan məhsullar və becərilən növlərin sayı barədə dəqiq məlumat yoxdur, lakin şəxsi müşahidələr əsasında qeyd etmək olar ki, becərilən növlər əsasən Agaricus bisporus və Pleurotusdur. İstər dünyada, istərsə də Azərbaycanda becərilən ksilotrof makromisetlərin sayı çox azdır və buna səbəb bu kateqoriyaya uyğun gələn bir çox göbələklərin yalnız təbii şəraitdə barvermə orqanı təşkil edə bilmələri və onların intensiv becərilməsinin hələ də tapılmamasıdır. Digər tərəfdən, bu göbələklərin təmiz kultura kimi yetişdirilməsi diqqət mərkəzində olan məsələlərdən biri olsa da, bu aspektdə ksilotrof makromisetlərin bioresurs kimi istifadəsi üçün tələb olunan parametrlər hələ də dəqiqləşdirilməmişdir. Azərbaycanda bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar daha çox epizodik xarakter daşıyırdı, o zaman Azərbaycan şəraitində bu məsələyə aydınlıq gətirməyə yönəlmiş tədqiqatların aparılması öz aktuallığına görə seçilən məsələlərdəndir [8, s.13].

2015-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının tədqiq olunan ərazilərində toplanmış nümunələrin təhlili nəticəsində 65 növ ksilotrof bazidiomisetlərin yayılması müəyyən edilmişdir. Qeydə alınmış göbələklərin 30

cinsinə aid olan növlər iştirak edir və onların mikobiotanın əmələ gəlməsində töhfələri növlərin sayından asılı olaraq dəyişir. Beləliklə, xylomycobiota-da Phellinus cinsi 9 növ, Trametes cinsi - 6, Fomitopsis cinsi - 5 növ ilə təmsil olunur. Qalan cinslər 1-4 növlə təmsil olunur.

Qeydə alınmış göbələklərin təbii şəraitdə əmələ gətirdiyi meyvə gövdəsinin (BB) illik miqdarını hesablayanda məlum olub ki, bu göbələklər təbii şəraitdə ildə maksimum 220 ton biokütlə istehsal edə bilir. Bu bioaşın çox hissəsi istifadə etmək çətin olan bir resurs hesab edilə bilər. Ən azı bu səbəbdən bu gün onların toplanması iqtisadi və ekoloji səbəblərə görə əlverişsizdir. Buna görə də bu göbələyin vegetativ miselyumundan istifadə etmək mümkünlüyü də araşdırılmışdır. Aydın olmuşdur ki, həm təbii şəraitdə göbələklərin əmələ gətirdiyi MC, həm də vegetativ inkişaf fazasında göbələklərin əmələ gətirdiyi vegetativ miselyum (VM) bioloji aktiv maddələrin istehsalı üçün mənbə kimi istifadəyə yararlıdır. Belə ki, hər ikisinin tərkibində zülallar, yağlar, polisaxaridlər, o cümlədən həll olunan şəkərlər var və məhsulların tərkibindəki nuklein turşularının miqdarı 1%-dən çox deyil. Bununla belə, VM-nin istifadəsi iqtisadi, ekoloji və texnoloji səbəblərə görə faydalıdır və bir il ərzində və istədiyiniz miqdarda istədiyiniz hədəf məhsulu əldə etməyə imkan verir. Təbii şəraitdə göbələklərin əmələ gətirdiyi MK səbəbiylə bunu etmək mümkün deyil [4, s. 183].

2014-2018-ci illər ərzində tədqiq olunan meşə sahələrindən toplanmış nümunələrin təhlili nəticəsində 93 növ ksilotrof bazidiomisetlərin yayılması müəyyən edilmişdir ki, onlardan 52-si Azərbaycanın cənub bölgəsində yerləşən meşələrdə aşkar edilmişdir. Onlar həmçinin ekotrofik əlaqələrdən, təbii şəraitdə əmələ gətirdikləri parçalanma rəngindən, hif sistemlərindən, substratlarda paylanmasından və s. bir çox xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunurlar. Məsələn, qeydə alınmış göbələklərin 7,7%-i biotroflar, 7,7%-i saprotroflar, qalan 84,8%-i isə əsl saprotrof və biotrof olmayan, yəni fakultativ və ya politrof olan göbələklərdir. Təbii şəraitdə göbələklərin 84,6%-i ağ çürüməyə, 15,4%-i isə qəhvəyi çürüməyə səbəb olur. Oxşar müxtəliflik göbələk hif sistemlərində və baş vermə tezliyində (RT) müşahidə olunur [3, s. 191].

Ksilotorf makromisetlərə aid nümunələrin, daha dəqiqi təbii şəraitdə əmələ gətirdiyi MC-nin götürülməsində ənənəvi marşrut (eni 5-6 m, uzunluğu isə 500 m-dən 5000 m-ə) və daimi sahə (50m x 50m ölçüdə) seçilməsi metodundan istifadə edilmiş və ümumilikdə 500-dən artıq nümunə götürülmüşdür. Göbələyin növ tərkibinin müəyyənləşdirilməsi isə MC-nin morfoloji təsvirinə və mikroskopik tədqiqindən alınan məlumatlara əsasən həyata keçirilmişdir. Göbələklərin təbii şəraitdə rastgəlmə tezliyini (P) aşağıdakı formulaya əsasən müəyyən edilmişdir:

$$P(\text{əd/ha}) = N/S$$

Bunu nəzərə alaraq, sonrakı tədqiqatlarda qeydə alınan göbələklər biokütlə məhsuldarlığına görə qiymətləndirilib və məlum olub ki, Ganoderma lucidum B-09, Laetiporus ulfureus B-18 və Pleurotus ostreatus B. -25 göbələklərindən istifadə etmək daha məqsədəuyğundur. Bu məqsədlə quru qlükoza-pepton qida mühitinin istifadəsi daha yaxşı nəticələr əldə etməyə imkan verir. Tədqiqatlarda aktiv istehsalçı kimi seçilmiş göbələk ştammlarının hər iki (MC və VM) biokütləsindən su (SE) ilə ekstraksiya edilmiş metabolitlərin toksik (fitotoksik və zootoksik) aktivliyi öyrənildikdə məlum olmuşdur ki, onların heç biri zəhərli maddələr sintez etmir. Metabolitlər, buna görə də onlardan alınan SE-nin infiltratorların sağ qalmasına müsbət təsiri 2,60-2,75 dəfə (nəzarət 1,78), toxumların cücərmə qabiliyyəti isə 88-92% (nəzarət 85%) təşkil edir. Bu, onların istehsal etdiyi metabolitlərin bioloji aktivliyə malik olduğunun təsdiqi kimi də qəbul edilə bilər. O, həmçinin bu gün bütün dünyada hiss edilən əlavə ərzaq tədarükü imkanlarının yaradılması üçün müəyyən imkan yaradır.

Ədəbiyyat

1. *Alıyeva, B.N. Ksilotrof makromisetlərin yeməli növləri və onların Azərbaycanda tədqiqinin müasir vəziyyəti //AMEA-nın Mikrobiologiya İnstitutunun elmi əsərləri, 2018, c.16, №2, s.46-52*
2. *Həsənova V.Y. və başqaları. Makromisetlərin bioloji aktiv maddələrin produsentləri kimi istifadəsinin perspektivləri.//AMEA-nın Mikrobiologiya İnstitutunun elmi əsərləri, 2012, c.10, № 2, s.159-163*
3. *Hüseynova Ə.Ə., Xəlilova V.C., Bünyatova L.N., Qəhrəmanova F.X., Rəhimova M., Ksilotrof makromisetlərin bitki tullantılarının konversiyasında istifadəsinin perspektivləri. /"Ekologiya və həyat fəaliyyətinin mühafizəsi" VII Beynəlxalq elmi konfrans materialları. SDU -50. Sumqayıt - 2012. S. 90-92*
4. *Muradov P.Z., Qəhrəmanova F.X., Eminova G.B., Alıyeva B.N., Quliyeva G.Ş. Azərbaycanda yayılan ksilotrof makromisetlərin perurs potensialının bəzi aspektləri. /"Müasir biologiya və kimyanın aktual problemləri" mövzusunda keçirilən elmi-praktiki konfransın materialları. Gəncə, 2014, I hissə, s.181-185*
5. *Qəhrəmanova F.X., Qarayusifova A.K., Yagubova G.M.//Azərbaycan şəraitində yayılan ksilotrof makromisetlərin nov tərkibi və bəzi xüsusiyyətləri. // MDOY Vestnik jurnalı, "Təbiət elmləri" seriyası, 2011, №1, s. 25-29.*
6. *Akhundova N.A., Orucova S.B., Bahshaliyeva K.F. et al. Evaluation by the Oxidase Activity of Xylotropic Macromycetes Causing White Decay //Advances in Bioscience and Biotechnology, 2019, v.10, p.179-187.*
7. *Минаков, Д.В. Влияние эколого-биохимических параметров биоконверсии растительного сырья на выход биомассы плодовых тел 9ксилотрофных базидиомицетов: Диссертация на соискание к.б.н. /Бийск, 2018, 156 с.*

8. *Гахраманова Ф.Х., Магеррамова С.И// Закономерности распределения мицелиальных грибов и микотоксинов в зерновых. // Иммунопатология, Аллергология, Инфектология, 2009, № 2, с.12-13.*
9. *Бахышева Е.А., Агаева Е.М., Гахраманова Ф.Х. Некоторые особенности амилазы, синтезируемой ксилотрофными базидиальными грибами рода Trametes. // Журнал общества Микробиологов Грузии «Микробиология и биотехнология», 2010, т.2, с. 19-23.*
10. *Бунятова Л.Н., Гасанова В.Я., Эминова Г.Б., Алыева Б.Н., Гюнгор М.С., Гахраманова Ф.Х. Ксиломикобиота лесных экосистем Азербайджана.//Вестник МГОУ, серия «Естественные науки», 2015, №3, с.20-24*
11. *Гахраманова Ф.Х., Караюсифова А.К.// Видовой состав и некоторые особенности ксилотрофных макромицетов, распространенных в условиях Азербайджана. // Вестник МГОУ, серия «Естественные науки», 2011, № 1, с. 25-29.*
12. *Khalilova V., Huseynova A. Biotechnological basis of enzymatic activity of xylotrophic macromycetes. /"Young scientists – uniting force of world science and culture" International Scientific Conference, Ashgabat-2013, p.145*
13. *Nagaraj, K. T.M. Antioxidative activities of wild macro fungi Ganoderma applanatum (Pers.) / K.Nagaraj, N.Mallikarjun, R.Naika [et al] // Pat. Asian*
14. *J. Pharm. Clin. Res., 2014, -v.7, -p.190. Niesenbaum, R.A. The Integration of Conservation, Biodiversity, and Sustainability// Sustainability, -2019, -v.11, -p. 4676*
15. *https://aak.gov.az/upload/dissertasion/biologiya_elml_ri/Avtoreferat-Aliyeva-B-az.pdf*
16. *https://science.gov.az/az/forms/doktora-nauk-instituta-mikrobiologii/2900*
17. *https://www.millikitabxana.az/dissertations/mikrobiologiya*

G.M.Qəribova
Odlar Yurdu Universiteti
gqeribova4@gmail.com

BİTKİ MƏNŞƏLİ QİDALARIN MİKROBLATASININ XARAKTERİSTİKASI VƏ SAĞLAMLIQ ÜZƏRİNDƏKİ TƏSİRİ

Xülasə

Mikroorqanizmlər bitkinin həyatının bütün mərhələlərində böyümə və inkişafında mühüm rol oynayır. Bitkilərdə rastlanan mikrobiota çoxsaylı və geniş fəqlilik xüsusiyyəti vardır. Bitkilərin mikrobiotasının inkişaf etməsində toksigen, patogen və allergen növlər əsas fəal iştirakçılardı. Buna görə bitkilərin, eləcə də onlar vasitəsi ilə alınan məhsulların mikrobioloji yandan təhlükəsizliyinin təmin olunması daim diqqət mərkəzində olan bir məsələ olması heç bir şübhə doğurmur. Bunun əsas səbəblərindən biri də sağlam yetişdirilmiş məhsul, insan sağlamlığına xeyir verərək və bəzi xəstəliklərin qarşısını almaqda əsas vasitəyə çevrilir. İnsan orqanizmi, *o cümlədən dəri, ağız boşluğu, vajina və mədə-bağırsaq traktında çoxlu sayda mikroorqanizmlər yaşayır. İnsanın daxilində və xaricində yaşayan mikroorqanizmlərdən bəhs edilmişdir. İnsan mikrobiomunda insan orqanizmindən onlarla dəfə çox hüceyrə* var.

ХАРАКТЕРИСТИКА МИКРОБИОЛОГИИ РАСТИТЕЛЬНОЙ ПРОДУКЦИИ И ВЛИЯНИЕ НА ЗДОРОВЬЕ

Резюме

Микроорганизмы играют важную роль в росте и развитии растений на всех этапах их жизни. Микробиота растений многочисленна и разнообразна. Токсигенные, патогенные и аллергенные виды являлись основными активными участниками развития микробиоты растений. Поэтому не подлежит сомнению, что обеспечение микробиологической безопасности растений, а также получаемой с их помощью продукции – вопрос, который всегда находится в центре внимания. Одна из главных причин этого заключается в том, что здоровый выращенный мандарин становится главным инструментом для пользы здоровья человека и профилактики некоторых заболеваний. В организме человека, в том числе в коже, полости рта, влагалище и желудочно-кишечном тракте обитает большое количество микроорганизмов. Упоминались микроорганизмы, живущие внутри и снаружи человека. Микробиом человека содержит в десятки раз больше клеток, чем организм человека.

CHARACTERISTICS OF THE MICROBIOLOGY OF PLANT-BASED FOODS AND IMPACT ON HEALTH

Summary

Microorganisms play an important role in the growth and development of plants at all stages of their life. The microbiota found in plants is numerous and has a wide diversity. Toxigenic, pathogenic and allergenic species were the main active participants in the development of plant microbiota. Therefore, there is no doubt that ensuring the microbiological safety of plants, as well as the products obtained through them, is an issue that is always in the center of attention. One of the main reasons for this is that a healthy grown mandarin becomes the main tool for benefiting human health and preventing some diseases. A large number of microorganisms live in the human body, including the skin, oral cavity, vagina and gastrointestinal tract. Microorganisms living inside and outside a person have been mentioned. The human microbiome contains tens of times more cells than the human body.

Açar sözlər: *mikroorqanizmlər, mikroblata, bakteriya, bakterial genlər, prebiotik, mikrobiom, adipositlər, differensasiya, fitobioma*

Ключевые слова: *микроорганизмы, микроблата, бактерии, бактериальные гены, пребиотик, микробиом, адипоциты, дифференцировка, фитобиом*

Key words: *microorganisms, microblata, bacteria, bacterial genes, prebiotic, microbiome, adipocytes, differentiation, phytobiome*

İnsan genlərindən 150 dəfə çox bakteriya genləri var. Çox vaxt bakterial genlərin gündəlik həyatımıza təsiri "doğma" genom vəziyyətindən daha əhəmiyyətlidir.

Mikrobiom balanslaşdırılmış olduqda, bizim çox güclü bir müttəfiqimiz olur. "Xoşbəxt" mikroblar sayəsində bədən sağlam qalır, həzm yaxşı olur və düşüncə aydın olur. Əgər tarazlıq pozularsa, nəticələri çox gözləməyəcək - beyin dumanı, depressiya, narahatlıq, dəri problemləri və yuxusuzluq, piylənmə, şəkərli diabet, xərçəng həyatınızda yoldaş olacaq və ya ola bilər.

İnsan qidasının əsas hissəsini heyvan və bitki mənşəli məhsulların təşkil olunması hər kəsin qəbul etdiyi həqiqətdir. Düzdür, son zamanlar insanların qidasının əsas hissəsi mikroorqanizmlərdən, ilk olaraq göbələklərdən alınan qida məhsullarında əsas hissə təşkil etməsi tendensiyası hiss olunur, amma heyvani və bitki qida məhsulları müasir dövrdə insanların qidasının əsas hissəsini tutmaqdadır və bu vəziyyət Azərbaycan üçün daha xarakterikdir. Lakin buna baxmayaraq, bütün məhsullar alınma mənbəyindən asılı olmayaraq öz tərkib hissəsinə görə mikroorqanizmlər üçün əlverişlidir və istehsal olunan qida məhsullarının çox hissəsində, ya da mikroorqanizmlərin tərkibinə, ya da onların metabolitlərinə bu və ya digər dərəcədə rast gəlinir. Bu maddələrin bəzi

hallarda qida tərkibində rast gəlinməsi fərqli patologiyaların yaranmasını stimullaşdıran hal kimi izah olunur ki, bu vəziyyətin qarşısının alınması, yəni xammalların qida məhsullarının hazırlanmasında istifadə edilən və ya mikrobioloji cəhətdən yarımfabrikatların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi hər zaman və bu gün də öz aktuallığı ilə seçilən əsas problemlərdən biridir.

Orqanizm üçün son dərəcə vacib olan mikrobiomun populyasiyası çox tez dəyişir - cəmi bir gün ərzində dəyişə bilər. Tərkiblə yanaşı genlər də dəyişir. Bazar ertəsi bir mikrobiom gen dəsti ilə, çərşənbə axşamı isə digəri ilə oyanmaq olar.

Mikrobiom populyasiyasına bir çox amillər təsir edir: ətraf mühit, məşq, yuxu, stress. Ancaq ən vacib şey qidalanmadır. "Yemək tərziniz sizin içinizdəki hansı mikrobların xoşbəxt yaşadığını və hansının ölüb yox olduğunu müəyyənləşdirir."

2011-ci ildə Harvard və Dyuk Universitetinin alimləri son dərəcə maraqlı bir araşdırma aparıblar. Könüllülərə iki radikal fərqli pəhriz təklif edildi. Birinci qrupdakı iştirakçılar yüksək proteinli pəhriz edirlər: donuz əti, yumurta, ehtiyat qabırğa, döş əti, salam, pendir və kraker. İkinci qrup çoxlu lif - meyvə, tərəvəz, taxıl və lobya yeyib. Nəcisin bakterial analizi hər iki qrupda pəhrizin bağırsaq bakteriyalarına böyük və demək olar ki, dərhal təsirini göstərdi [3, s.27].

Bədən, insanların yenicə yedikləri yemək növlərini həzm etməyə kömək edəcək bakteriya növlərini istehsal etməyə başladı. Cəmi 24 saat ərzində "ət yeyənlər" öd turşularına (ətin həzm olunması zamanı yaranan məhsul) davamlı bakteriyaların artan dozasını qəbul etdilər. Yəni mikrobiom buna uyğun reaksiya verdi. İkinci qrupdan olan "vegetarianlar"da belə bakteriyalar daha az idi - çünki onlara ehtiyac yox idi.

Mikrobiota ayrı-ayrı orqan və sistemlərin mikroorqanizmlərinin birliyini xarakterizə etmək üçün istifadə olunan bir termindir. Məsələn, bağırsaq mikrobiotası, dəri mikrobiotası, plasenta mikrobiotası, ana südü mikrobiotası və s. Əvvəllər mikrobiota mikroflora adlanırdı [7, s.44].

Mikrobiomun bu "çevikliyi" bədənimizin demək olar ki, istənilən qidaya niyə belə tez uyğunlaşdığını izah edir. Təbiət insana müxtəlif pəhrizlərə öyrəşməyə kömək edən əla yaşamaq mexanizmi bəxş etmişdir.

Prebiotiklər insan orqanizmi tərəfindən həzm olunmayan, sağlamlığa faydalı təsir göstərən müəyyən növ mikroorqanizmlərin (əsasən laktobakteriyalar və bifidobakteriyaların) böyüməsini seçici şəkildə stimullaşdıran və aktivliyini artıran bitki qidalarının tərkib hissəsidir. Prebiotik liflər mədə-bağırsaq traktının yuxarı hissəsində parçalanmır, əksinə, dəyişmədən bağırsaqlara çatır və burada mikroorqanizmlər tərəfindən qıc zəncirli yağ turşuları (SCFAs) əmələ gətirmək üçün mayalanır, bağırsaq pH-nın

saxlanmasından tutmuş inhibə edilməsinə qədər müxtəlif sağlamlıq funksiyalarını yerinə yetirir (xərçəng hüceyrələrinin böyüməsi).

Prebiotiklər yalnız müəyyən bitki qidalarında olur. Onların əksəriyyəti soğan, sarımsaq, kasnı kökü, qulançar, artishok, yaşıl banan, buğda kəpəkləri, paxlalılar və giləmeyvələrdə olur. Onlardan əmələ gələn SCFA-lar qanda xolesterinin səviyyəsini və ürək-damar və şiş xəstəliklərinin riskini azaltmağa kömək edir. Tədqiqatlar göstərir ki, prebiotiklərlə zəngin pəhrizə keçid faydalı bakteriyaların nisbətini artırır [3, s.44].

Əsasən heyvan mənşəli qidaların qəbulu, xroniki iltihablı bağırsaq xəstəliklərinin və qaraciyər xərçənginin inkişafına kömək edən safra davamlı mikroorqanizmlərin mövcudluğunu artırır. Eyni zamanda, faydalı bakteriyaların nisbəti azalır.

Doymuş yağın yüksək nisbəti sağlam mikrobiom üçün meyar olan bakteriya müxtəlifliyini əhəmiyyətli dərəcədə azaldır. Prebiotiklər şəklində sevimli müalicəni almadan bakteriyalar, bədəndə xroniki iltihablı proseslərə səbəb olan lazımi miqdarda SCFA sintez edə bilməz.

Nəticələrə əsasən alimlər belə qənaətə gəliblər ki, əsasən heyvan mənşəli məhsulların istehlakı mikrob profilinə təsir edir ki, bu da piylənmə, insulin müqaviməti və ürək-damar xəstəlikləri kimi iltihab və metabolik pozğunluqlara səbəb ola bilər.

Bitki mənşəli qidalar, piylənmə ilə əlaqəli oksidləşdirici stresə qarşı mübarizə apara bilən, həzm proseslərinə, adipositlərin yayılmasına və differensasiyasına, həmçinin piylənmə ilə əlaqəli molekulyar və metabolik yollara təsir göstərən çoxsaylı bioaktiv birləşmələrin mövcudluğuna görə çəki nəzarəti üçün faydalı pəhriz əlavələri ola bilər. Gündəlik aerobik məşqlə yüksək lifli, az yağlı pəhrizlər bədən kütləsi indeksində (BKİ), ümumi serum lipidlərində və lipid nisbətlərində, acqarına qlükoza, insulin, miyeloperoksidaza, 8-izoprostaqlandin F2-alfa, C-reaktiv protein, həll olunan ICAM-1, həll olunan P-selektin, makrofaq iltihablı protein-1-α və matrix metalloproteinaz-9. Monositlərin yapışması və onların kemotaktik aktivliyi azalır. Qeyd olunur ki, 15 iştirakçıdan 9-da müvafiq pəhrizdən istifadə nəticəsində metabolik sindrom diaqnozu ləğv edilib [11, s.364].

Beləliklə, az miqdarda bitki lifi olan pəhriz patogen bakterial floranın böyüməsinə kömək edir və bağırsaq keçiriciliyinin artması riskini, mitoxondrial pozğunluqların riskini, həmçinin immunitet sisteminin pozğunluqlarını və iltihab prosesinin inkişafını artırır.

Tipik Qərb qidaları - zərif un, şəkər, qeyri-sağlam yağlar, əlavələr, konservantlar və süni rənglər də pəhrizdən çıxmalıdır.

Mikrobiom məhsulları.

Mikrobiom üçün başqa hansı qidalar "yaxşıdır"? Mikrobiomun altında tərtib edilən pəhriz olduqca müxtəlifdir. Bol təzə, təbii tərəvəzlər, meyvələr, paxlalılar və bütün taxıllar mikrobiomu sevindirəcək bir şeydir. Süfrədə mümkün qədər tez-tez qulançar, yerkökü, sarımsaq, topinambur, şirin kartof, soğan, pırasa, turp, pomidor olmalıdır [13, s.585].

Pəhrizə çox yaxşı bir əlavə mayalanmış yeməkdir (Koreya kimçi kələmi, bizim yerli duzlu kələm, kefir). Bunlar dost bakteriyaların böyüməsini stimullaşdıran təbii probiotiklərdir. Probiotikləri "aptek" çeşidlərində də qəbul edə bilərsiniz - kapsullar, tozlar və s.

Mikrobiom nəzəriyyəsi insanların müxtəlif pəhrizlərdə özünü necə yaxşı hiss etdiyini izah edir. Məsələn, siz çoxlu miqdarda dənli bitkilər və paxlalılar istehlak edən və "100-də" hiss edən vegetarian ola bilərsiniz. Və ya toyuq və balıqdan orta hissələrdə yüksək keyfiyyətli, təzə yemək, mal əti və ya quzu ətindən kiçik "səpmələr" yeyin, həm də özünüzü çox yaxşı hiss edin. Detalların əhəmiyyəti yoxdur. Ən əsası öz içinizdəki kiçik dostlara dəstək olmaqdır.

Bu, həm mövcud sağlamlıq problemlərinin - mədə-bağırsaq traktının xəstəlikləri, piylənmə, otoimmünite, qida həssaslığı, hormonal pozğunluqlar, artıq çəki, infeksiyalar, depressiya, autizm və bir çox başqa xəstəliklərin qarşısının alınması və müalicəsi üçün lazımdır.

Müasir anlayışlara görə, bitkilər holobiontlar hesab olunur - bitkinin özündən və onlarla əlaqəli mikroorqanizmlərdən, protistlərdən, protozoalardan və bəzi digər növlərdən ibarət metaorqanizmlər, fayda əldə etmək və sistemin ümumi sabitliyinə nail olmaq üçün bitkinin təkamül seçimində iştirak etdiyi deyilir. Təsir zonasında, bitkilərin üzərində və içərisində çoxlu sayda yaşayan orqanizmlər əsas komponenti mikroorqanizmlər - ilk növbədə bakteriyalar, həmçinin mikroskopik göbələklər olan bitki fitobiomasını təşkil edir. Bundan əlavə, bitki fitobiomuna icmanın daimi üzvləri olan və fitobiomların strukturuna təsir göstərmək qabiliyyətinə malik olan viruslar və arxelərin taksonları da daxildir, lakin hazırda onların bitki mühitində funksiyası tam öyrənilməmişdir [6, s.140].

Fitobiomanın nümayəndələri qidalanma dövriyyəsi, kimyəvi antaqonizm və ya birbaşa yırtıcılıq yolu ilə bir-biri ilə əlaqə qurur və təsir edir. Qarşılıqlı əlaqələr fiziki və kimyəvi siqnalların istehsalı və qəbulu ilə qurulur, tənzimlənir və yatırılır.

Tədqiqat bəzi heyvan mənşəli məhsulların bitki mənşəli məhsullarla əvəz edilməsinin sağlamlığa təsirlərini araşdırıb. Nəticələr olduqca diqqətəlayiq idi:

50 q işlənmiş ətin 28-50 q qoz-fındıq ilə əvəz edilməsi ürək-damar xəstəliklərinin hallarının 27% azalması ilə nəticələndi.

İşlənmiş ətlərin paxlalılarla əvəz edilməsi ürək xəstəliyi riskinin 23% azalmasına səbəb olub.

Gündə bir yumurtanın 25-28 qram qoz-fındıq ilə əvəz edilməsi ürək-damar xəstəlikləri riskini 17% azaldıb.

Tədqiqat həmçinin bu pəhriz dəyişikliklərinin 2-ci tip diabet və ümumi ölüm hallarına təsirini araşdıraraq belə qənaətə gəliblər ki;

Gündə 50 q emal edilmiş ətin 10-28 q qoz-fındıq ilə əvəz edilməsi 2-ci tip diabetin inkişaf riskini 22% azaldır [3, s.46].

Gündə bir yumurtanı 30 qram tam taxıl və ya 10 qram qoz-fındıq ilə əvəz etmək 2-ci tip diabetin inkişaf riskini müvafiq olaraq 21% və 18% azaldır.

İşlənmiş ətdən qoz-fındıqlara keçid də bütün səbəblərdən ölüm riskinin 21% azaldığını göstərdi.

Bitki əsaslı olan Aralıq dənizi pəhrizlərinin ürək-damar ölümlərini azaltdığı bildirildi. Bir sıra şəhərlər bu pəhrizlərin faydalarının daha az iltihab potensialına malik olan bağırsaq mikrobiomunun modulyasiyası ilə əlaqəli olduğunu irəli sürdülər. Aralıq dənizi pəhrizinin bir çox aspektləri, məsələn, zeytun yağı və qoz-fındıqda daha çox miqdarda tam taxıllı qidalar, meyvələr, tərəvəzlər və doymamış yağlar da daxil olmaqla, bitki əsaslı pəhrizlərdə mövcuddur [14, s.589].

Bitki əsaslı pəhrizlərin 2-ci tip diabetin yaranması ilə əlaqəsi üç kohort tədqiqatında tədqiq edilmişdir: Tibb bacılarının Sağlamlıq Araşdırması (1984-2012), Tibb bacılarının Sağlamlıq Araşdırması 2 (1991-2011) və Sağlamlıq Mütəxəssislərinin İzləməsi. Up Study (1986-2010). Bitki əsaslı pəhrizlər, xüsusilə yüksək keyfiyyətli bitki qidaları olanlar, diabetin inkişaf riskinin daha aşağı olması ilə əlaqələndirildi. Bu, subyektlər bədən kütləsi indeksinə uyğunlaşdırıldıqda doğru idi.

Bundan əlavə, Adventist Sağlamlıq Tədqiqatının 2 (AHS-2) nəticələri göstərdi ki, vegetarian pəhriz digər pəhriz vərdişlərinə nisbətən daha az xərçəng riski yaradır.

Qeyd edildiyi kimi, bitki əsaslı pəhrizlər liflə zəngindir və SCFA daxil olmaqla, mikrob metabolizminin son məhsulu vasitəsilə müsbət təsirlərə vasitəçilik edir. Mikrob tərkibi baxımından, liflə zənginləşdirilmiş pəhrizlər Bacteroides/Firmicutes nisbətinin daha yüksək olması ilə əlaqələndirilir [2, s. 55].

Mikrobiomun tərkibini dəyişdirməkdə bu pəhrizlərin təsiri, heyvan mənşəli pəhriz istehlak edənlərdə artan lif qəbulunu nümayiş etdirən müdaxilə tədqiqatlarında diqqətəlayiqdir və bununla yanaşı, bitki mənşəli polisaxaridləri enerji mənbəyi kimi istifadə edən çoxlu bakteriya ilə nəticələnir (təkmilləşdirilmiş metabolik risk profili).

Mikrobiom tərkibi vasitəsilə dolayı təsiri ilə bitki əsaslı pəhrizlər bağırsaq sağlamlığına müsbət təsir göstərir, nəticədə iltihab vəziyyəti, insidentlərə qarşı müqavimət və ürək-damar risk profilinin yaxşılaşması ilə nəticələnir. Bağırsaq mikrobiomunda güclü effektiv pəhriz modulyasiyası var ki, bu da öz növbəsində bağırsaq sağlamlığına təsir edir. Beləliklə, bakterial tərkibi dəyişdirmək üçün pəhriz müdaxiləsi strategiyaları sağlamlıq faydalarını artıra bilər.

Həvəsləndirici nəticələrə baxmayaraq, müəlliflər heyvan mənşəli məhsulların bitki əsaslı alternativlərlə əvəz edilməsinin sağlamlığa təsirlərini tam başa düşmək üçün daha çox tədqiqata ehtiyac olduğunu vurğulayırlar. Gələcəkdə müxtəlif ət və süd əvəzedicilərinin sağlamlığa təsirini öyrənmək mümkün olacaq.

Tədqiqat sağlamlıq risklərinin idarə edilməsində pəhrizin əhəmiyyətini vurğulayır, ürək-damar xəstəlikləri, tip 2 diabet və ölüm riskini əhəmiyyətli dərəcədə azaltmaq üçün bitki əsaslı pəhrizin tərəfdarıdır.

Ədəbiyyat

1. *Əlizadə K.S., Məhərrəmova M.H., Muradov P.Z., Qurbanova A.A., Keysexskaya F.Ş. Qida təyinatlı bitki materiallarının toksige mikrobiotası.//AMEA-nın Mikrobiologiya İnstitutunun Elmi Əsərləri. Bakı: "Elm" nəşriyyatı, 2011, c.9, №1, s. 270-273.*
2. *Əlizadə K.S., Məhərrəmova M.H., Qurbanova A.A., Qəhrəmanova F.X., Məcnunova A.Ə. Bitki mənşəli qidalar və onların təhlükəsizliyinin qiymətləndirilməsinin mikrobioloji aspektləri. //AMEA-nın Mikrobiologiya İnstitutunun Elmi Əsərləri. Bakı: "Elm" nəşriyyatı, 2011, c.9, № 2, s.52-56*
3. *Əlizadə K.S., Qəhrəmanova F.X., Məhərrəmova M.H., Yusifova M.R. Bitki mənşəli ərzaq məhsullarının mikrobiotası və onun bəzi xüsusiyyətləri. //AMEA-nın Mikrobiologiya İnstitutunun Elmi Əsərləri. Bakı: "Elm" nəşriyyatı, 2012, c.10, № 2, s.27-30*
4. *Əlizadə K.S., Zülfiqarova A.Q., Məhərrəmova M.H., Yusifova M.R., Rzayeva A.A. Azərbaycanda istifadə edilən bəzi bitki və heyvan mənşəli qidaların mikrobiotasının ümumi xarakteristikası. //AMEA-nın Mikrobiologiya İnstitutunun Elmi Əsərləri. Bakı: "Elm" nəşriyyatı, 2013, c.11, №1, s.47-52.*
5. *Ализаде К.С., Гахраманова Ф.Х., Мурадов П.З. Оценка продуктов пищевого назначения по микробиологическим показателям.// Вестник МГОУ, серия «Естественные науки», 2011, №4, с.30-33.*
6. *Ананьева Н.Д. Микробиологические аспекты самоочищения и устойчивости почв. М: Наука. 2003, с.223.*
7. *Гахраманова Ф.Х., Мурадов П.З., Ализаде К.С. Микробиологический анализ растительных материалов пищевого назначения Современное состояние и перспективы развития пищевой промышпенности и*

общественного питания./ Материалы и международный научно-практической конференции, том 1, 2011, с.43-46

8. *Юдина Ю.В., Корсунский А.А., Аминова А.И., Абдуллаева Г.Д., Продеус А.П. Микробиота кишечника как отдельная система организма. Доказательная гастроэнтерология. 2019, 8(4) с.36 -43*
9. *Звягинцев Д.Г. Микроорганизмы и охрана почв. М.: Наука, 1989, 206 с.*
10. *Compant S., Samad A., Faist H., Sessitsch A. A review on the plant microbiome: Ecology, functions, and emerging trends in microbial application // J. Adv. Res. 2019. V. 19. P. 29-37. doi: 10.1016/j.jare.2019.03.004.*
11. *Chambers L.G., Guevara R., Boyer J.N., Troxler T.G., Davis S.E. Effects of salinity and inundation on microbial community structure and function in a mangrove peat soil. Wetlands, 2016, vol. 36, no. 2, pp. 361-371. doi: 10.1007/s13157-016-0745-8.*
12. *Hassani M.A., Duran P., Hacquard S. Microbial interactions within the plant holobiont // Microbiome. 2018. V. 6, No 1. art. 58. doi: 10.1186/s40168-018-0445-0.*
13. *Lemanceau P., Blouin M., Muller D., Moenne-Loccoz Y. Let the core microbiota be functional // Trends Plant Sci. 2017. V. 22, No 7. P. 583-595. doi: 10.1016/j.tplants.2017.04.008.*
14. *Pessione E., Garcia-Contreras R. Non-conventional antimicrobial agents. In: Rezaei N. (Ed.) Encyclopedia of Infection and Immunity. Vol. 4. Elsevier, 2022. pp. 586-607. doi: 10.1016/B978-0-12-818731-9.00136-1.*
15. *https://rastok.net/?p=mikroorganizmy-v-pitatelnoy-srede*
16. *https://aak.gov.az/upload/dissertasion/bio/bio_n_aks_29_04_14.pdf*

F.F.Məhərrəmli
Odlar Yurdu Universiteti
ehmedzade.97.97@mail.ru

MİKROORQANİZMLƏR VƏ ƏTRAF MÜHİT

Xülasə

Mikroorqanizmlər hər yerdə geniş yayılmışdırlar. Mikroorqanizmlər həm say baxımından, həm də növlərinə görə çox müxtəlifdir. Torpaq mikrobiotasında, torpağın tipi, onun şumlanma prosesi, ona müxtəlif tərkibli gübrələrin verilməsi və s. böyük rol oynayır. Müxtəlif növlərdə mikroorqanizmlər üçün su əlverişli mühitdir. İçmək üçün istifadə edilən suyun tərkibində xəstəlik törədən mikroorqanizmlərin olması nəticəsində, insan və heyvanlarda müəyyən xəstəliklər əmələ gəlir. Texniki məqsədlə istifadə olunan suda patogen mikroorqanizmlərin olması məhsulların vaxtından əvvəl xarab olması ilə nəticələnir. Mikroorqanizmlərin havada mövcud olmasının səbəbi küləklə torpaqdan çıxmış tozların havaya yayılmasıdır. Mikroorqanizmlər üçün hava əlverişsiz mühitdir. Buna səbəb, havada bu orqanizmlər üçün lazımi qida, kifayət qədər rütubət olmamasıdır.

МИКРООРГАНИЗМЫ И ОКРУЖАЮЩАЯ СРЕДА

Резюме

Микроорганизмы есть повсюду. Микроорганизмы очень разнообразны как по численности, так и по видам. Микробиота почвы зависит от типа почвы, ее вспашки, внесения различных удобрений и т. д. играет большую роль. Вода является благоприятной средой для различных видов микроорганизмов. Из-за присутствия в питьевой воде болезнетворных микроорганизмов у людей и животных возникают некоторые заболевания. Наличие патогенных микроорганизмов в воде, используемой для технических целей, приводит к преждевременной порче продукции. Причиной присутствия микроорганизмов в воздухе является распространение пыли из почвы ветром. Воздух – неблагоприятная среда для микроорганизмов. Это происходит потому, что в воздухе недостаточно влаги для этих организмов.

MICROORGANISMS AND THE ENVIRONMENT

Summary

Microorganisms are everywhere. Microorganisms are very diverse both in number and species. Soil microbiota depends on the type of soil, its plowing, application of different fertilizers, etc. plays a big role. Water is a favorable environment for various types of microorganisms. Due to the presence of disease-causing microorganisms in drinking water, certain diseases occur in humans and animals. The presence of pathogenic microorganisms in water used for technical purposes causes premature spoilage of products. The reason for the presence of microorganisms in the air is the spread of dust from the soil by wind. Air is an

unfavorable environment for microorganisms. This is because there is not enough moisture in the air for these organisms.

Açar sözlər: *mikroorqanizm, su mikrobiotası, torpaq mikrobiotası, hava mikrobiotası*
Ключевые слова: *микроорганизм, водная микробиота, почвенная микробиота, микробиота воздуха*
Key words: *microorganism, water microbiota, soil microbiota, air microbiota*

Məlumdur ki, mikroorqanizlər hər yerdə geniş yayılmışdırlar. Onlara torpaqda, suda, havada, bitkidə, heyvan orqanizmində, okeanların dərinliyində, hündür dağların zirvələrində, Arktika buzlarında və qızmar səhralarda təsadüf edilir. Təbiətdə mikrobların geniş yayılması ilk dəfə L.Paster tərəfindən müəyyən edilmişdir. Müxtəlif yerlərin coğrafi şəraitindən, iqlimindən və s. asılı olaraq mikroorqanizmlər həm kəmiyyət və həm də keyfiyyət etibarı ilə dəyişilə bilirlər. Mikroorqanizmlərin xarici mühitin amilləri ilə (işıq, istilik, qida maddəsi, torpağın mühit reaksiyalı və s.) qarşılıqlı münasibətini və o mühitə uyğunlaşaraq yaşamaq xüsusiyyətlərini öyrənən elm ekologiya adlanır [3].

Mikroorqanizmlərin geniş yayılmasının səbəbi bu mikroskopik canlıların çox kiçik ölçüyə, az çəkiyə sahib olması və sürətlə çoxalma statiskasıdır. Digər canlı orqanizmlər kimi mikroorqanizmlərdə ilk olaraq su mühitində yayılmışdır. Torpağın əmələ gəlməsindən sonra, mikroorqanizmlər üçün əsl yaşayış yeri torpaq mühiti olmuşdur. Su mühitində mikroorqanizmlər hava mühitinə nisbətən daha geniş yayılmışdır. 1 qram torpaqda milyonlarla, hətta milyardlarla mikroorqanizm mövcuddur. Mikroorqanizmlərin torpaqda bu cür geniş yayılmasının əsas səbəbi mikrobların qidalanması üçün torpaqda kifayət qədər üzvi və mineral maddələrin, nəmlik, oksigen, mühit reaksiyası və s. olmasıdır. Bu səbəbdən də mikroblar torpaqda sürətlə çoxalıb, inkişaf edib, yayılırlar.

Torpağın, suyun, havanın mikrobiotası

Torpağın həm fiziki, həm də kimyəvi xüsusiyyətlərilə əlaqədar olaraq, buradakı mikroorqanizmlər həm say, həm də növ tərkibinə görə fərqlənirlər. Torpaqdakı mikrobiotaya torpağın tipi, ilin fəsilləri, torpağın şumlanması, ona müxtəlif tərkibli gübrələrin verilməsi və digər xüsusiyyətlər böyük təsir göstərir. Torpağın mikrobiotası öz müxtəlifliyi bir-birindən fərqlənir. Torpaq mikrobiotasına bakteriyalar, aktinomisetlər, maya və kif göbələkləri, yosunlar, ibtidailər və başqa mikroorqanizmlər daxildir. Hesablamalar göstərir ki, çüründülü torpağın 2-15 sm dərinlikdə olan qatının 1 qr torpağında 1-dən 10 milyarda qədər bakteriya, 20 milyon şüalı göbələk, 100 minə qədər göbələklər, 100 min yosunlar, 1 milyona qədər ibtidailər və s. olur [3]. Aktinomisetlər az rütubət sevəndirlər [2]. Torpaqda var olan mikroorqanizmlər arasında həm

saprotrof, həm də xəstəlik əmələ gətirən növlərə rast gəlinir. Xəstəlik törədən mikroorqanizmlərə patogen mikroorqanizmlər deyilir. Mikroorqanizmlərin sayı, miqdarı torpaq qatlarında qeyri-bərabər paylanmışdır. Torpağın üst qatlarında mikroorqanizmlərin sayı daha çoxdur. Lakin, torpağın daha dərin qatlarına doğru getdikcə mikroorqanizmlərin miqdarı da azalır. Bunun səbəbi isə torpağın daha dərin qatlarında mikroorqanizmlərə lazım olan qida maddələrinin, eləcə də oksigenin azalmasıdır.

Təyin olunmuşdur ki, 1 qram torpağın tərkibində orta hesabla 40 milyon, 1 millilitr şirin suda isə təxminən 1 milyona qədər bakteriya hüceyrəsi müəyyən olunmuşdur. Yer kürəsində var olan bakteriyaların toplam kütləsi, bütün mövcud bitki və heyvanların cəmindən daha çox çoxdur [4]. Torpaqda mövcud olan mikroorqanizmlər arasında həm saprotrof, həm də xəstəlik əmələ gətirən növlərə, yəni patogenlərə rast gəlinir. Xəstəlik əmələ gətirən bakteriyaların sporlu formaları da torpaqda geniş yayılmışdır. Bu sporlar torpaqlarla əlaqədar olan yaralanmalar zamanı orqanizmə düşüb tetanus, qarayara, qazlı qanqrena kimi ağır xəstəliklər törədə bilirlər.

Su mikrobiotası

Su müəyyən mikroorqanizmlər üçün təbii məskəni olmaqla yanaşı, başqa növ mikroblar üçün müvəqqəti yaşayış yeridir. Bunun səbəbi suda müxtəlif üzvi və qeyri-üzvi maddələrin olması və mənimsənilən hala asanlıqla keçə bilməsi onu mikroblar üçün təbii şəraitə çevirir, ona görə də ora düşən mikroblar nəinki yaşayır, hətta artıb çoxala bilirlər. Suya mikroblar əsasən torpaqdan, müəyyən qədər də havadan çökən toz yolu ilə düşür. Suya təsadüfən düşən mikroblardan başqa, orada uyğunlaşaraq yaşayan mikroorqanizmlərə də rast gəlinir. Bu mikroorqanizmlərə Bact.aquatilus, Bact.fluorescens, Bact.violaceus, Micros.candidans və başqa saprofitlər aiddir. Bunların yaşaması üçün suda cüzi miqdarda üzvi maddələrin olması yetərlidir. Əksər hallarda, təmiz sularda kokk, çirkli sularda isə çöp formalı, o cümlədən spor əmələ gətirən mikroorqanizmlər üstünlük təşkil edir. Suyun daimi sakinlərindən biri də vibrionlardır [5].

Mikroorqanizmlərin böyük əksəriyyəti su sevən - hidrofil mikroorqanizmlərdir. Hidrofil mikroorqanizmlər su mühitində çox olur və böyük sürətlə inkişaf edirlər. Buna səbəb, su mühitində oksigen, azot, karbon qazı, kükürd, dəmir, fosfor və s. kimi kimyəvi maddələrin birləşmələr şəklində həll olmuş formada mövcud olmasıdır. Suda yaşayan canlılar, suyun üzvi maddələrlə zənginlik dərəcəsi və bu maddələrin minerallaşma mərhələsi onun saprobluğu adlanır. Suda əmələ gələn mürəkkəb biokimyəvi proseslər nəticəsində onun saprobluğu dəyişir. Bu üç cür olur ki, bunlarda aşağıdakılardır:

1) Polisaprob zona. Bu zonada üzvi birləşmələrin miqdarı çox, oksigenin miqdarı isə azdır, 1 ml suda mikrobların miqdarı 1000000 və daha çox olur. Bunlar içərisində çürümə və qıcqırma prosesini əmələ gətirən bağırsaq çöplərinin və anaerobların miqdarı üstünlük təşkil edir.

2) Mezasaprob zona. Burada suyun çirklənmə dərəcəsi nisbətən az olur, üzvi maddələr mikrobların təsiri nəticəsində intensiv surətdə minerallaşır, oksidləşir. Biokimyəvi proseslər içərisində nitrifikasiya çox mühüm əhəmiyyətə malikdir. 1 ml suda 100 000-ə qədər mikrob tapılır. Bağırsaq çöplərinin miqdarı nisbətən az olur.

3) Oliqosaprob zona. Burada su təmizlənmişdir. Adətən, üzvi maddələrin miqdarı yox dərəcədədir. Odur ki, bir çox mikroblar (xüsusilə heterotroflar) qidalana bilmədiyindən inkişaflarını dayandırır. Burada 1 ml suda onlarla bəzən də yüzlərlə mikrob olur. Bunların da əksəriyyətini dəmir dövranında iştirak edən bakteriyalar təşkil edir (autotroflar), orada bağırsaq çöplərinə rast gəlinmir.

Su mühitində həmçinin, müxtəlif növ-patogen mikroblara da rast gəlinir. Bunlara qarayara, tulyaremiya çöpləri, pasterella və brüsellalar, manqo çöpləri, qızılyel törədicisi, saqqo streptokokları, anaerob infeksiyanın törədiciləri və leptospirlər və b. misal göstərmək olar. Suda infeksion xəstəliklərin törədiciləri müəyyən müddət yaşaya bildiklərinə görə, belə mikroblarla çirklənmiş sular bir sıra epidemiyaların və epizootiyaların baş verməsinə səbəb ola bilər [5].

Suyun təmizliyini ifadə etmək üçün suyun təmizlik dərəcəsi anlayışından istifadə olunur. Suyun təmizlik dərəcəsi 1 ml suyun tərkibində olan saprotrof mikroorqanizmlərin sayına görə təyin edilir. 1 millilitr suyun tərkibində 100-ə qədər saprotrof bakteriya olarsa, belə su yaxşı su hesab edilir. Yağış suyunun tərkibində mikroblar çox az sayda olur. Əgər su insan və ya heyvan nəcisi ilə çirklənmişdirsə, belə suda bağırsaq çöpləri həmişə çoxlu sayda olur. Elə bu səbəbdən də bu çöplər çirkli sular üçün indikator (təyinedici) götürülür.

Səhiyyə nöqteyi-nəzərdən suyun təmiz, yaxud natəmiz olmasını öyrənmək üçün əsas 3 göstəricidən istifadə olunur. Bunlara: 1) suyun 1 ml-də olan saprotrof mikrobların ümumi miqdarı; 2) suyun koli-titri; 3) suyun koli-indeksi aiddir.

1) Saprotroflar dedikdə, hazır üzvi maddələrlə qidalanan bitkilərdə olan mikroorqanizmlər nəzərdə tutulur.

2) Koli-titr. İçərisində bağırsaq çöpü tapıla biləcək suyun ən az həcminə koli-titr deyilir. Yaxşı içməli suyun koli-titri 333-dür.

3) Koli-indeks. 1 litr tədqiq olunan sudakı bağırsaq çöplərinin miqdarına koli-indeks deyilir. Yaxşı içməli suyun koli-indeksi 3 olmalıdır.

Əgər içmək üçün çay və ya su hövzələrinin suyundan istifadə edilən zaman, bu sular müvafiq süzgəclərdən keçirilərək istifadə edilməlidir.

Hava mikrobiotası

Mikroorqanizmlərin havada mövcudluğunun əsas səbəbi küləklə torpaqdan çıxmış tozların havaya diffuz etməsidir. Mikroorqanizmlər havaya patogen mikroblarla xəstəliyə yoluxmuş insanlardan öskürərkən, asqırarkən və hətta danışan zaman tüpürcəklə birlikdə və ya xəstənin ifrazatı ilə çirklənmiş torpaqdan külək vasitəsilə keçə bilər. Toz hissəcikləri küləyin vasitəsilə 11 km yüksəkliyə - stratosferin aşağı qatına qədər yüksələ bilir. Hər toz zərrəsinə müəyyən qədər mikroorqanizmlər yapışmış olur. 1 q tozda 1 milyona qədər bakteriya ola bilir [7].

İlin fəsillərilə əlaqədar olaraq havadakı mikroblar həm miqdar, həm də keyfiyyətinə görə fərqlənir. Məsələn, qışda 1 m3 havada olan mikrobların miqdarı vahid hesab edilsə, yazda ondan 1.7, yayda 2, payızda isə 1.2 dəfə çox olur. Deməli, yay fəslində mikrobların miqdarı çox, qışda isə az olur. Çünki qar və buzla örtülmüş yer səthindən havaya toz qalxmır və həm də soyuq hava mikrobların inkişafına mənfi təsir göstərir [8].

Otaq havasında, mikroblar açıq yerlərin havasına nisbətdə çox olur. Hava cərəyanı olmayan, sanitariya tədbirləri aparılmayan binaların havasında mikroorqanizmlər üstünlük təşkil edir. Odur ki, yaşayış binalarının havasının mikroflorası sanitar-gigiyenik rejimlə sıx surətdə əlaqədardır. Örtülü binaların havasında patogen mikroblardan - stafilokklara, streptokoklara, vərəm çöplərinə, qarayara basillərinə və onların sporlarına, pnevmokokklara, bağırsaq çöplərinə, irin törədən çöplərə, qazlı qanqrenanın törədicilərinə, tulyaremiyanın törədicisinə, Ku-isitməsi törədicisinə və s. təsadüf etmək olar. Ümumiyyətlə, yoluxucu xəstəliyə tutulmuş orqanizmlərlə təmasda olan havada həmin xəstəliyin törədiciləri olur. Havada olan xırda zərrəciklər «aerozol» adlanır [1].
Tövlə havasının 1 m3-də 1120-dən 182 350-yə qədər bakteriya olur ki, bunun 70-80%-ni kokklar, 15-20%-ni qrammüsbət və 5%-ə qədərini qrammənfi mikroblar təşkil edir (Çaykovski və Yuqorski, 1954). Toyuq hininin 1 m3 havasında 10.800-dən 660.000-ə qədər mikrob olur (V.S.Yarnıx), havadakı mikrobların növ tərkibi spesifik deyildir. Ümumiyyətlə, havada, torpaqda, suda və canlı orqanizmlərdə yaşayan müxtəlif növ saprofit və patogen mikroblar tapılır. Lakin saprofit mikroblar daha çox müşahidə olunur. Onlardan: piqment əmələ gətirən saprofitləri (mikrokokk, sarsina), basilləri (ot, kartof çöpləri), aktinomisetləri, kif köbələklərini, mayaları və s. göstərmək olar [6].

Havanın bakterioloji müayinəsi. Havanı sanitariya-gigiyenik cəhətdən yoxladıqda, müayinə iki istiqamətdə aparılır:

1) Havanın 1 m3-də olan mikrobların ümumi miqdarını təyin etmək. Yaşayış binalarının 1 m3 havasında ümumi mikrobların sayı 500-dən 1000-ə qədər olduqda, onun çirkli olmasını bildirir.

2) Havada patogen mikrobların olmasını müəyyənləşdirməkdir. Hemolitik streptokokklar havanın nə dərəcədə çirklənməsinin sanitariya göstəricisidir. Havada olan mikrobların ümumi miqdarı müxtəlif üsullarla yoxlanılır. Bu üsullardan biri sedimentasiya üsuludur.

Sedimentasiya yaxud kasa üsulu. 1881-ci ildə R.Kox tərəfindən ilk dəfə sedimentasiya üsulu təklif edilmişdir. Bu üsul sadə olub, az dəqiqdir, yalnız ehtimaledici əhəmiyyətə malikdir.

Hava cərəyanının mühitə zərbə ilə toxundurulması. Bu məqsəd üçün Y.A.Korotov aparatından istifadə edilir, içərisində bərk qidalı mühit olan bakterioloji kasa aparatı yerləşdirilir. Aparatdan 2 dəqiqə müddətində təxminən 50 l hava sorulur. Sorulan hava zərbə ilə qidalı mühitə toxunaraq keçir. Bu zaman havada olan aerozollar, o cümlədən, mikroblar qidalı mühitin səthinə yapışıb qalır. 37°C-də temperaturda bir-iki gün saxlandıqdan sonra koloniyalar sayılıb, 1 m3 havada olan mikrobların miqdarı müəyyənləşdirilir [9].

Torpağın həm fiziki, həm də kimyəvi xüsusiyyətlərilə əlaqədar olaraq, buradakı mikroorqanizmlər həm say, həm də növ tərkibinə görə fərqlənirlər. Torpaqdakı mikrobiotaya torpağın tipi, ilin fəsilləri, torpağın şumlanması, ona müxtəlif tərkibli gübrələrin verilməsi və digər xüsusiyyətlər böyük təsir göstərir. Mikroorqanizmlərin sayı, miqdarı torpaq qatlarında qeyri-bərabər paylanmışdır. Torpağın üst qatlarında mikroorqanizmlərin sayı daha çoxdur. Lakin, torpağın daha dərin qatlarına doğru getdikcə mikroorqanizmlərin miqdarı da azalır. Bunun səbəbi isə torpağın daha dərin qatlarında mikroorqanizmlərə lazım olan qida maddələrinin, eləcə də oksigenin azalmasıdır.

Su mənbələrinin mikroblarla çirklənməsinə əsas səbəb yaşayış yerlərinin suya yaxın yerləşməsidir. Yaşayış yerlərinin suya yaxın yerləşməsi səbəbindən həmin sulara müxtəlif tullantılar və kanalizasiya suları da qarışır. Bu tullantıların və kanalizasiya sularının suya qarışması nəticəsində su üzvi maddələrlə zənginləşir ki, belə sularda da mikroorqanizmlər hədsiz çox olur. Dəniz və göl sularında isə sahildən uzaqlaşdıqca mikroorqanizmlərin miqdarı azalır.

Mikroorqanizmlərin havada mövcudluğunun əsas səbəbi küləklə torpaqdan çıxmış tozların havaya diffuz etməsidir. Mikroorqanizmlərin havada varlığına baxmayaraq, hava bu canlıların inkişafı üçün ən pis mühit hesab edilir. Buna səbəb, havada bu orqanizmlər üçün lazım olan qida, kifayət qədər rütubətin əksik olmasıdır. Başqa bir tərəfdən, günəş şüaları torpağın üst qatına

nisbətən hava mühitindən daha sürətli şəkildə keçir. Lakin, atmosferdə daima mikroorqanizmlərə təsadüf olunur. Əsasəndə atmosferin aşağı qatlarında mikroorqanizmlər həmişə daha çoxdur. Mikroorqanizmlər havaya patogen mikroblarla xəstəliyə yoluxmuş insanlardan öskürərkən, asqırarkən və hətta danışan zaman tüpürcəklə birlikdə və ya xəstənin ifrazatı ilə çirklənmiş torpaqdan külək vasitəsilə keçə bilər.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfati Nazirliyi, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti. Mövzu: "Mikroorqanizmlərin Ekologiyası" Mühaziraçi: dos. Ələsgərov Z.Ə. Gəncə - 2009.*
2. *https://az.wikipedia.org/wiki/Torpaq_mikroorqanizml%C9%99ri*
3. *https://unec.edu.az/application/uploads/2015/07/leksiya-5-Rezhim sovmestimosti.pdf*
4. *Məmmədov Q.Ş., Xəlilov M.Y. Ensiklopedik ekoloji lüğət, Bakı – 2008.*
5. *"Mikroorqanizmlərin ekologiyasi" Mühaziraçi: dos. Ələsgərov Z.Ə. Gəncə - 2009.*
6. *N.Kislenko, N.M.Koliçev "Baytarlıq mikrobiologiyası və immunologiya". Moskva, "Kolos"- 2006.*
7. *Qasımov H., S.Babayeva. Ümumi mikrobiologiya. BDU-nun nəşri, 2000.*
8. *Qasımova N.S. Mikrobiologiya və virusologiya. Maarif, Bakı – 1985.*
9. *V.N.Kislenko "Baytarlıq mikrobiologiyası və immunologiyasından praktikum. Moskva, "Kolos", 2005.*

T.Ə.Ağayev
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
terlanagayev717@gmail.com

CƏNUB BÖLGƏSİNİN ÖZÜNƏMƏXSUSLUĞU İLƏ SEÇİLƏN TARİXİ VƏ ARXEOLOJİ ABİDƏLƏRİ

Xülasə

Bildiyimiz kimi Azərbaycanın cənub zonası tarixinin, mədəniyyətinin qədimliyi, bir o qədər də əhəmiyyəti ilə seçilir. Hələ ən qədim zamanlardan bu zonada insanlar məskunlaşmış, ərazinin əlverişli fiziki-coğrafi şəraitindən istifadə edərək müəyyən mədəniyyətlərin əsasını qoymuş, inkişafına təkan vermişdir. Təsadüfü deyil ki, bu diyar Azərbaycanın "uzunömürlülər diyarı" adlandırılır.

Regionun bənzərsiz təbiəti ilə yanaşı, özünəməxsus mədəniyyəti və qədim tarixi də kifayət qədər məşhurlaşmasına səbəb olur. Ərazidə aşkar olunmuş mağaraların tədqiqi onu deməyə əsas verir ki, bu ərazidə daş dövrü insanları yaşamışdır. Zəngin tarixi və arxeoloji bazaya malik bu diyar ilə bağlı yazılı mənbələrin az olması çox böyük təəssüf doğurur. Ərazidə beynəlxalq və yerli əhəmiyyətə malik, o cümlədən region və rayon miqyaslı abidələr mövcuddur.

Məqalədə bu abidələr haqqında qısa məlumat verilmiş, özünəməxsusluğu ilə seçilən mədəniyyət nümunələrinə diqqət yetirilmişdir.

ИСТОРИКО-АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ ЮЖНОГО РЕГИОНА, ОТЛИЧАЮЩИЕСЯ СВОЕЙ УНИКАЛЬНОСТЬЮ

Резюме

Как известно, южная зона Азербайджана отличается древностью своей истории и культуры, а также своим значением. С древнейших времен люди селились в этой зоне, используя благоприятные физико-географические условия местности, заложили основы некоторых цивилизаций и дали толчок их развитию. Не случайно эту страну называют «страной долгожителей» Азербайджана.

Помимо уникальной природы региона, его уникальная культура и древняя история также делают его весьма популярным. Изучение обнаруженных в этой местности пещер позволяет предположить, что в этой местности жили люди каменного века. Очень жаль, что об этой земле мало письменных источников, имеющих богатую историческую и археологическую базу. На территории расположены памятники международного и местного значения, в том числе областного и районного значения.

В статье дана краткая информация об этих памятниках, уделено внимание культурным образцам, отличающимся своей уникальностью.

HİSTORİCAL AND ARCHAEOLOGİCAL MONUMENTS OF THE SOUTHERN REGİON, DİSTİNGUİSHED BY THEİR UNİQUENESS

Summary

As we know, the southern zone of Azerbaijan is distinguished by the antiquity of its history and culture, as well as its importance. Since ancient times, people have settled in this zone, using the favorable physical and geographical conditions of the area, they have laid the foundations of certain civilizations and given impetus to their development. It is not by chance that this country is called the "land of the long-lived" of Azerbaijan.

In addition to the unique nature of the region, its unique culture and ancient history also make it quite popular. The study of the caves discovered in the area suggests that people of the Stone Age lived in this area. It is a great pity that there are few written sources about this land with a rich historical and archaeological base. There are monuments of international and local importance, including regional and district-level monuments in the area.

In the article, brief information about these monuments was given, attention was paid to cultural examples distinguished by their uniqueness.

Açar sözlər: *abidə, cənub, tarix, memarlıq*
Ключевые слова: *памятник, юг, история, архитектура*
Key words: *monument, south, history, architecture*

Ölkəmiz zəngin maddi-mədəni sərvətlərə malik ölkədir. Əsrlərin sınağından keçən və bizə miras olaraq gəlib çatan tarixi abidələrimiz keçmişimizin sirli qalan səhifələrini izləməyə şərait yaradır. Məqaləmizin əsasını isə Odlar diyarının cənub hissəsi tutur. Cənub bölgəmizin minilliklərlə ölçülən tarixinin zənginliyi də burada müxtəlif dövrlərə dair arxeoloji mədəniyyət nümunələrinin mövcudluğu ilə özünü göstərir. Tədqiqat obyektimiz olan bölgədə arxeoloji abidələrin tədqiqi ən qədim zamanlarda bu diyarda tuğyan etmiş sosial-iqtisadi reformasiyaları, demoqrafik vəziyyəti, ərazinin yaşayış problemini, məskunlaşan insanların təsərrüfat işlərini və mədəni inkişaf vəziyyətini izləmək üçün olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir.

Cənub zonasının abidələrinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini sistemli şəkildə tədqiq etmək üçün ən ideal vasitə tarixi-arxeoloji abidələrin rayonlar üzrə bölgüsünü aparmaqdır. Bu bölgü zamanı ikinci bölgü sistemi isə abidələrin fəalliyət istiqamətinə görə bölgüsüdür. Məqaləmizdə 6 inzibati ərazi üzrə: Lənkəran, Masallı, Cəlilabad, Astara, Lerik, Yardımlı, 8 mədəni sahə üzrə (şərti): memarlıq abidələri, yaşayış yerləri və məskənləri, mağaralar, qala və qala qalıqları, kurqanlar, qəbir abidələri, dini obyektlər (bütün sahələri üzrə), nekropollar olmaqla qeydlərimizi aparacağıq. “Ümumiyyətlə, cənub

bölgəsinin arxeoloji abidələrinin öyrənilməsinə hələ XIX əsrin 90-cı illərindən başlanılmışdı. O vaxtkı qazıntılar Fransanın Sen-Jermen muzeyinin əməkdaşı olmuş Jak de Morqanın adı ilə bağlıdır. O, Lerik rayonu ərazisində bir çox abidələri qazmış və əldə etdiyi maddi mədəniyyət qalıqlarını Fransanın Sen-Jermen muzeyinə göndərmişdi. Onun qazıntılarının səciyyəsi və çox qədim qiymətli əşyalar əldə etmək məqsədi tədqiqatçılar tərəfindən dəfələrlə qeyd edilmişdir" [1, səh. 5].

Zonanın arxeoloji göstəriciləri arasında ən zəngini Son tunc - ilk dəmir dövrünə məxsus abidələr təşkil edir ki, əsasını kurqanlar və daş qutu qəbirləri tutur. Dəfn abidələri bölgədə ən qədimdən yaşayan sakinlərə məxsus olub Son tunc ilk dəmir dövrü tayfalarının inkişaf mənimsənilməsi baxımından xüsusi elmi dəyərə malikdir. XX əsrin 60-70-ci illərində Fərman Mahmudovun və eyni əsrin 80-90-cı illərində Q.Qoşqarlının rəhbərliyi altında zonada sözügedən dövrə dair abidələrdə aparılmış arxeoloji kəşfiyyat fəaliyyətləri gələcək işlər üçün başlanğıc rolunu daşımışdır. Cənubi Qafqazda Son tunc - ilk dəmir dövründə bəşəriyyətin inkişaf səviyyəsini özündə ehtiva edən əsas arxeoloji mədəniyyətlərdən biri, bəlkə də birincisi məhz Talış-Muğan mədəniyyətidir. Bu mədəniyyət Muğan düzü, Lənkəran ovalığı və Talış dağları adlandırılan fiziki-coğrafi ərazilərdə təşəkkül tapıb. Talış-Muğan mədəniyyətinin öyrənilməsinin tarixi vacibliyi ona görə tarixi ədəbiyyatlarda xüsusi ilə qeyd olunur ki, Son tunc - İlk dəmir dövrünə aid edilən abidələr b.e.ə II-I minilliklərdə təsərrüfatın əsas struktur sahələrinin inkişaf tendensiyalarını və bu prosesin necə inkişaf etdiyini göstərir. "Fərman Mahmudovun fikrincə, əldə olunan materiallar əsasında Talış-Muğan mədəniyyəti əhalisinin təkcə qonşu deyil, həm də daha uzaqda yerləşən əyalətlərlə mədəni-iqtisadi əlaqələri aydın izlənilir. Ümumiyyətlə, cənub regionunu öz coğrafi mövqeyinə görə, Ön Asiya və Qafqazın mədəni ötürücüsü hesab etmək olar. Eyni zamanda bölgənin daş qutu qəbirlərinin yaxın analogiyasını İran ərazisində də axtarmaq lazımdır" [1, səh 7].

Ümumiyyətlə Talış dağlarından tapılmış arxeoloji maddi mədəniyyət nümunələri özlərinə ən dəqiq məlumatları talışın düzən hissəsi və Muğan düzündəki Uzuntəpə kompleksində tapır. Tədqiqatçı, alim İshaq Cəfərzadə Uzuntəpə mədəni ərazisindən əldə edilən materiallarda Xocalı Gədəbəy, Qızılburun və Yaloylutəpə arxeoloji mədəniyyətlərinin izlərinin olduğunu göstərir və qeyd olunan arxeoloji materialların Muğan mədəniyyətinə aid olmasını bildirməklə yanaşı, onun izlərinin Cənubi Qafqazın bir çox yerlərində, Talışda və İranın qərb ərazilərində tapıldığını bildirir. Aparılmış təhlillər onu göstərir ki, bu regionda mövcud olan bir sıra abidələr yerli ənənənin dayanıqlığından və qədim xalqımızın bir çox nəsilləri vasitəsi ilə əmələ gətirilən maddi və mənəvi mədəniyyətin necə yüksək səviyyədə olmasını göstərir. Tarixin müəyyən təsirləri nəticəsində torpaq altında qalan bu

yadigarlar xalqımızın qədim dövr inkişafının öyrənilməsi üçün mükəmməl və analoqu olmayan mənbədir. Müasir dövrdə cənub zonasının tunc-erkən dəmir dövrü abidələrinin uzunmüddətli və geniş tədqiqi bu ərazidə b.e.ə III-I minilliklərdə məskunlaşmış qədim tayfaların maddi və mənəvi mədəniyyəti, bir sözlə həyat tərzi haqqında olduqca zəngin məlumat verəcəkdir.

Cənub zonasında yerləşən mağaraların da dərin tarixi izləri var. Belə ki, zona üçün ən qədim və bir o qədər də əhəmiyyətli olan Buzeyir mağarasını xüsusi qeyd etmək lazımdır. "Lerikdə yerləşən Buzeyir mağara düşərgəsi Azərbaycanın potensial turizm ehtiyatlarından biri kimi qiymətləndirilir" [10, səh. 1]. Buzeyir mağarası ölkə ərazisində daş dövrünə aid olan ən qədim yaşayış məskənlərindən biri kimi qiymətləndirilir. XVIII-XIX əsrlərdə bu düşərgə xarici arxeoloqların xüsusi marağını cəlb etmişdir. Xüsusilə də fransızlar bu məsələdə daha maraqlı idilər. Məşhur fransız arxeoloqu Jak de Morqan, K.Şaffer və qardaşı Henri ilə bu ərazidə geniş tədqiqatlar aparılıb. Arxeoloji qazıntı zamanı fransız arxeloqlar bu ərazini mübaliğəsiz "arxeoloji cənnət" adlandırmış, dövr üçün vacib tarixi eksponatları aşkarlaya bilmişlər. Lerik rayonun arxeloji incilərinə nəzər yetirdikdən sonra Lənkəran şəhərinə nəzər yetirək.

"Memarlıq abidələrindən Lənkəranda qala, Hacı Mirzə hamamı, məscid (XVIII-XIX əsrlər), Aşağı Nüvədi, Seyidəkəran, Sütəmurdov kəndlərindən məscid (XIX əsr) qorunub saxlanır" [10, səh. 12]. Yuxarı Nüvədi kəndi ərazisində yerləşən qədim Əbirlər qülləsi, Şıxakəran ərazisində Şeyx Zahid türbəsi, Lənkəran şəhərindən 70 km uzaqlıqda yerləşən Kiçik Qala məscidi, Güldəstə minarəsi, Hacı Mirzə hamamı, Xan evi kimi maddi mədəniyyət abidələri qorunub saxlanmışdır. Lənkəran şəhərinin qərb hissəsində məşhur Bəlləbur qalasının xarabaları yerləşir. Bu qalanın ərsəyə gəlməsində çay daşından və bişmiş kərpicdən istifadə edilməsi qalaya xüsusi vizuallıq qatır. Maraqlıdır ki, saxsı su kəməri boruları hələ də işlək vəziyyətdədir. Bəlləburun ən pik yerində qüllə yerləşir və yerli dildə bu qala "Boz qala" da adlandırılır.

Cənub zonasının qədim tarixi, mədəniyyəti ilə seçilən dilbər guşələrindən biri olan Cəlilabad rayonu ərazində yerləşən arxeoloji və tarixi abidələrə qısaca olaraq nəzər salaq. "Əlikömək təpə qədim yaşayış yeri (Cəlilabad) - arxeoloqların apardığı tədqiqatlara əsasən bu yaşayış məskənindən tapılan heyvan sümükləri müasir Azərbaycan Respublikası ərazisində tapılan ilk əhliləşdirilmiş at sümükləri hesab olunur" [6, səh. 28]. Düşərgədə tapılan əmək alətləri onu deməyə əsas verir ki, burada yaşayan əhali ilkin əkinçilik vərdişlərinə yiyələnmişdir. Rayon ərazisində eyni zamanda I-III Mişarçay yaşayış yeri arxeoloqlar tərəfindən araşdırılmışdır. Bu abidədə eneolit və ilk daş dövrünə aid izlər var, dünya əhəmiyyəti daşıyır. Rayonun ümumi mədəni irsinə nəzər salsaq, statistik məlumatlara əsasən 50 tarixi-arxeoloji abidə qeydiyyata alınıb. Xarakterizə etdiyimiz 2 dünya əhəmiyyətli

abidə ilə yanaşı bir neçə abidəni də xüsusi vurğulamaq lazımdır. "e.ə IV minilliyə aid Qurudərə yaşayış yeri, tunc dövrünə aid Yedditəpə kurqanları, eramızdan əvvəl III minilliyə aid Cinlitəpə yaşayış yeri, qədim Muğan və Bəcirəvan şəhərlərinin qalıqları, Qazan köşkü, Bəcirəvan kurqanları, Pirhəsən, Pirəxəncər, Zərdüşt daxmaları kimi tarixi abidələr rayon mədəni irsinin əsasını təşkil edir" [6, səh. 338].

Talış dağlarının füsünkar relyefi ilə mavi Xəzərin özünəməxsus vizuallığını birləşdirən Masallı rayonunda da bir sıra memarlıq abidələri yerləşir. "Masallı ərazisi 168 qədim, sirli abidələr, qalalar, saraylar, ziyarətgahlar, hamamlar, bulaqlar, məskənidir. Bunlardan 51-i tarix və memarlıq, 70-i arxeloji, qalanları isə XX əsr abidələridir" [12, səh. 3]. Rayon ərazisində aparılan arxeloji tədqiqat işləri zamanı, eləcə də təsərüfat və digər işlər zamanı tapılan maddi-mədəniyyət nümunələrinin böyük bir hissəsi Hişkədərə Tarix - Diyarşünaslıq Muzeyinin eksponatları sırasına daxil edilib. Yaxın illərə qədər bu muzeyin inzibati binası Hişkədərə kəndi ərazisində yerləşsə də, son illərdə ekspotanları ilə birlikdə rayon mərkəzinə köçürülüb. Masallının ölkə əhəmiyyətli arxeoloji abidələri sırasında Ərkivan qalasının adını xüsusi vurğulamaq lazımdır. "Qalanın ətrafındakı qədim yaşayış yerlərini nəzərə alsaq, bu qalanın təxminən 1500 illik yaşı var" [8, səh. 64]. Ərkivan qalasının adı xüsusi ilə xanlıqlar dövründə Lənkəran (Talış) xanlığının mərkəzi istehkam hissələrindən biri olduğu üçün daha çox çəkilir. "Bu qala Mir Mustafa xanın səadət ulduzu çıxmamışdan Mir Əhməd xanın və onun əmisi uşaqlarının məskəni olmuşdur. Hal-hazırda onların bir qrupu, o cümlədən Mir Əhməd xanın övladlarının tikdirdiyi imarətin binası dağıdılmışdır" [7, səh. 126]. Qala haqqında A.A.Baxıxanovun "Gülüstani-irəm" əsərində də rast gəlinir. Abidə xüsusi ilə çar Rusiyası dövründə aşınmalara məruz qalmış, Sovet İttifaqı dövründə arxeoloji ekspedisiya adı ilə əraziyə baş çəkən qızıl axtaranların təsiri nəticəsində dağıntılara məruz qalmışdır. Qala və onun ətrafından xeyli sayda qızıl-zinət əşyaları aşkar edilmişdir.

Təsərrüfat və turizm əhəmiyyətinə görə xüsusi ilə seçilən Astara rayonu eyni zamanda qədim tarixi ilə fərqlənir. Rayon ərazisinin ən qədim arxeoloji abidəsi e.ə. II minilliyin sonları I minilliyin əvəllərinə aid olması güman edilən Əzərrüd inzibati ərazisindəki "Daş qutu nekropolu"dur. Astara ərazisində yerləşən daşınan mədəni irs nümunələri Astara Tarix-Diyarşünaslıq muzeyində mühazifə olunur. Burada 8 mindən çox eksponat toplanıb. "Astara rayonunda ən maraqlı abidə hazırda Tarix-Diyarşünaslıq muzeyində saxlanılan daş insan heykəlidir. Bu daş heykəlin 2000 ildən çox yaşı olması barədə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Memarlıq və İncəsənət institutunun mütəxəsisləri muzeyə rəsmi rəy təqdim etmişlər" [1, səh. 161]. Burada Səfəvilər dövlətinin (əsasən də Şah Abbasın dövrü ilə bağlı) tarixi ilə bağlı çoxlu mədəniyət nümunələri aşkar olunub. Ərazisinin Xəzər dənizi sahillərində yerləşməsi dəniz

ticarətinin inkişafına təkan vermiş bununla da arxeolji mədəniyyətin rəngarəng olmasına şərait yaranmışdır. Abidələrin fərqli üslubda tikilməsi də buna bariz nümunədir.

Respublikamızın cənub zonası üzrə tədqiq edəcəyimiz sonuncu inzibati ərazi Yardımlı rayonudur. Əsasən dağlıq relyefdən ibarət olan bu ərazidəki məskunlaşmaya, eyni zamanda mədəniyyətin inkişafına oroqrafiya çox ciddi təsir göstərmişdir. "Yardımlı ərazisində yerləşən abidələr içərisində ən zəngini son tunc - erkən dəmir dövrü Talış-Muğan arxeoloji mədəniyyətinə məxsus abidələrdir" [10, səh. 1]. Rayon ərazisindəki yeganə mağara tipli yaşayış məskəni Alar mağarasıdır. Alar mağarası əhəmiyyətinə görə ölkə əhəmiyyətli abidələr sırasına daxildir. İnsanlar hələ daş dövründən bu ərazidə yaşamışlar. Dəniz səviyyəsindən 1500 m yüksəklikdə yerləşən bu mağara daha sonralar döyüşlər zamanı sığanacaq kimi istifadə edilmişdir. Mağara 1939-cu ildə kəşf olunsa da, 1963-cü ildə ilk dəfə ekspedisiya təşkil olunub. A.Q.Cəfərovun rəhbərliyi ilə baş tutan araşdırmalar nəticəsində ərazidən 9 daş əmək aləti tapılmışdır. Rayonun ümumi arxeoliji abidələrinə qısa nəzər yetirək. "AMEA-nın əməkdaşları Ostayır, Allar, Yolocaq və digər kəndlərdə antik və ilk orta əsrlərə aid yaşayış yerləri, qalalar, qəbir abidələri (daş qutu və küp), pirlər, türbələr aşkarlamışlar" [13, səh. 1].

Bütün bunlardan belə qənaətə gəlmək olar ki, tarixi və arxeoloji abidələri özünəməxsusluğu ilə seçilən cənub zonasının mədəni irsinə daxil olan minlərlə abidə var. Hər addımbaşı bir tarixi abidəyə rast gəlirik desək, mübaliğəsiz yanılmarıq. Əfsuslar olsun ki, bu ərazidə yerləşən bir çox abidədə ekspedisiyalar tam aparılmayıb, bəzi abidələrdə isə ümumiyyətlə ekspedisiyadan əsər-əlamət yoxdur. Bu abidələri qorumaq hər şeydən öncə vətəndaş məsuliyyətidir, çünki abidələr əslində danışan tarixdir, milli-mədəni irsimiz, ən çox qayğıya ehtiyacı olan sərvətimizdir. Düşünürük ki, bu mövzulara tez-tez müraciət etməyimiz tədqiq etdiyimiz abidələr haqqında ən azından informasiya xarakteri daşıyacaqdır.

Ədəbiyyat

1. *Aqşin Mistanlı, CƏNUB BÖLGƏSİNİN ABİDƏLƏR ENSİKLOPEDİYASI, Bakı – 2018.*
2. *Astaranın tarixi və mədəniyyət abidələri, İldırım Şükürzadə, Nuranə Həmidova. Bakı – 2022.*
3. *Azərbaycanın tarixi abidələri və toponimləri: biblioqrafiya /tərt. ed. G.Səfərəliyeva; ixt. red. və burax. məsul K.Tahirov; red. L.Axundova.- Bakı, 2016.- 648s.*
4. *Lənkəran bölgəsinin memarlıq abidələri, Şükürzadə İldırım, Bakı - 2020, 213 səh.*

5. *Astaranın tarixi və mədəniyyət abidələri, Zahir Əmənov, İldırım Şükürzadə, Bakı – 2021.*
6. *Azərbaycanın arxeoloji abidələri: Qədim daş dövrü – orta əsrlər: dərs vəsaiti /M.Hüseynov; Q.İsmayılov; N.Quliyev; elmi red. F.Mahmudov; AzSSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyi, S.M.Kirov ad. ADU.- Bakı, 1981.- 67 s.*
7. *S. Kazımbəyov. "Səidiyyə", Bakı – 2005.*
8. *Ayaz Əhmədov. Qədim Azərbaycan və onun cənub bölgəsi, Bakı – 2011.*
9. *Cənub bölgəsinin tarixi abidələri bərpa olunur: https://azertag.az/xeber/cenub_bolgesinin_tarixi_abideleri_berpa_olunur-383419*
10. *Azərbaycanın cənub bölgəsinin arxeoloji turizm ehtiyyatları böyükdür: https://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/azerbaycanin-cenub-bolgesinin-arxeoloji-turizm-potensiali-boyukdur-9226*
11. *XI sinif şagirdi: Cənub bölgəsinin tarixi abidələri özünəməxsusluğu ilə seçilir: https://azertag.az/xeber/xi_sinif_sagirdi_cenub_bolgesinin_tarixi_abideleri_ozunemexsuslugu_ile_sechilir-1111484*
12. *Masallının tarixi-memarlıq abidələri: https://multikultural.az/az/tribuna/974/masallinin-tarixi-memarliq-abideleri/*
13. *Yardımlıda arxeoloji qazıntı zamanı antik və ilk orta əsrlərə aid tarixi abidələr aşkar edilib: https://azertag.az/xeber/yardimlida_arxeoloji_qazinti_zamani_antik_ve_ilk_orta_esrlere_aid_tarixi_abideler_askarlanmisdir-414591*
14. *Regionlar,AzərTac:https://azertag.az/bolme/regionlar?hl=az%3Fhl%3Daz&page=3724*
15. *Cənub turizmi: http://www.anl.az/down/meqale/medeniyyet/medeniyyet_may2009/77670.htm*

H.Q.İdayətova
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
hacarraliyeva.02@gmail.com

DAYANIQLI TURİZMİN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Xülasə

İnkişaf edən, varlığını, mədəniyyətini, tarixini dünyaya tanıtmaq yolunda irəliləyən hər bir dövlətin iqtisadi və sosial həyatında turizm əvəzedilməz rola malikdir. Əsas da iqtisadi mənfəət üçün turizm faktoru əsas hesab edilir. Turizm dedikdə müxtəlif təsəvvürlər yaranır. Bunun səbəbi əvvəla onun çoxşaxəli olması ilə əlaqələndirilməlidir. Turizmin növləri, onların təsir dairəsi və buna uyğun əldə olunan qazanc müxtəlifdir.

Turizmin növlərindən, istiqamətindən biri dayanıqlı turizmdir. Dayanıqlı, davamlı turizmə yanaşma müxtəlifdir. Davamlı turizm bölgənin təbii coğrafi şəraitindən asılı olaraq inkişaf edir. Araşdırma zamanı bu terminin az istifadə olunması, alternativ versiyalarla adlandırılması və dayanıqlı turizmin inkişaf üçün vacib olan məqamlar nəzərə çarpdı.

Bu məqalədə də, dayanıqlı turizm haqqında məlumat verilmiş və onun inkişafı üçün lazım olan strategiyalar araşdırılmışdır.

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ УСТОЙЧИВОГО ТУРИЗМА

Резюме

Туризм играет неотъемлемую роль в экономической и социальной жизни каждого прогрессирующего государства, стремящегося представить миру свое существование, культуру и историю. Прежде всего, туризм рассматривается как ключевой фактор экономической выгоды. При упоминании туризма возникают различные представления, в основном из-за его многоаспектной природы. Типы туризма, их сфера влияния и приносимая ими прибыль различны.

Один из типов и направлений туризма - устойчивый туризм. Подходы к устойчивому, непрерывному туризму разнообразны. Непрерывный туризм развивается в зависимости от естественных географических условий региона. Во время исследования было отмечено недостаточное использование этого термина, его альтернативные наименования и ключевые аспекты для развития устойчивого туризма.

В данной статье представлена информация о устойчивом туризме и исследованы стратегии, необходимые для его развития.

DEVELOPMENT PERSPECTİVES OF SUSTAİNABLE TOURİSM

Summary

Tourism plays an indispensable role in the economic and social life of every progressing state striving to introduce its existence, culture, and history to the world.

Primarily, tourism is considered a key factor for economic benefit. Various perceptions arise when discussing tourism, mainly due to its multifaceted nature. The types of tourism, their impact scope, and the profits they provide vary.

One of the types and directions of tourism is sustainable tourism. Approaches to sustainable, continuous tourism vary. Continuous tourism develops depending on the natural geographical conditions of the region. During research, the underutilization of this term, its alternative denominations, and the essential aspects for the development of sustainable tourism were noted.

This article provides information on sustainable tourism and explores strategies necessary for its development.

Açar sözlər: *davamlı turizm, eko turizm, alternativ turizm, inkişaf prespektivləri, dayanıqlı turizm*

Ключевые слова: *устойчивый туризм, экотуризм, альтернативный туризм, перспективы развития, устойчивый туризм*

Key words: *sustainable tourism, eco-tourism, alternative tourism, development prospects, tourism*

Turizmin günümüzdəki rolu danılmazdır. O həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün vacibdir. Bir ölkənin, mədəniyyətinin, tarixinin tanınması məhz onun turizminə verdiyi əhəmiyyətdən asılıdır. Turizm dünyanın ən sürətlə inkişaf edən və ən vacib sənayelərindən biridir. Bu, bir çox ölkələr üçün əsas gəlir mənbəyidir. O, həm sosial problemlər, həm iqtisadi asılılıq, həm də ekoloji deqradasiya kimi problemlərə səbəb ola bilər. Turizm yerli iqtisadiyyatın əhəmiyyətli, hətta vacib hissəsi ola bilər. Ətraf mühit turizm sənayesinin aktivlərinin əsas komponenti olduğundan, turizm gəlirləri çox vaxt qorunan ərazilərin iqtisadi dəyərini ölçmək üçün istifadə olunur [12, s.1]. Turizmin vasitəsilə mədəni inteqrasiya baş verir. Bu zaman əvvəlcə diqqət çəkən məqamla daha sonra isə mədəniyyətin mənbəyinin araşdırılması və tanıdılması ilə yekunlaşır. Turizmin əhəmiyyəti, mədəniyyətdə rolu bəllidir və sarsılmazdır. Ancaq onun növlərinin əhatə dairəsi çox zaman müzakirələrə səbəb olur. Turizmə qarşı uzun müddət tək bir yanaşma onun müəyyən qədər geriləməsinə səbəb olmuşdur. Turizmdəki bu boşluqların yaranması davamlı inkişaf edən "dayanıqlı turizm"in əhəmiyyət qazanması ilə nəticələndi. Diqqəti cəlb edən məqamlardan biri odur ki, niyə bu termin birbaşa deyil, alternativləri olan "davamlı turizm" yaxud da "alternativ turizm" olaraq tanınır. Digəri isə dayanıqlı turizmin inkişaf strategiyası istiqamətləri və bu mövzu ilə bağlı boşluqların aradan qaldırılması üsullarıdır.

1954-cü ildə Turizm anlayışını BMT insanın sağlamlığı və fiziki inkişafının möhkəmləndirilməsinə təsir edən, həmçinin daimi yaşayış yerindən kənara hərəkətlə əlaqəli aktiv istirahət olaraq tərif etmişdir. Ancaq bu heç də tam olaraq turizmi izah etmirdi. Monte Karlo Turizm Akademiyası turizmi bu

cür mənalandırır: Sağlamlıq və işgüzar məqsədlə, asudə vaxtda dərketmə maraqlarının təmini, həmçinin gəlmə ərazisində haqqı ödənilən fəaliyyətlə məşğulluqdan başqa, insanların daimi yaşayış yerini müvəqqəti tərk etməsidir. [2, s. 11]. Ümumdünya Turizm Təşkilatı davamlı turizmi turistlərin, turizm sənayesinin, cəmiyyətin ehtiyaclarını ödəyərkən onun cari və gələcək iqtisadi, sosial və ekoloji nəticələrini tam şəkildə hesaba alaraq mümkün olan bütün turizm olaraq izah edir [2, s. 12].

1987-ci ildə qəbul edilmiş dayanıqlı inkişaf konsepsiyasına müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Aşağıda inkişaf konsepsiyasının əsas müddəaları qeyd olunub. Burada eyni zamanda inkişaf əhəmiyyəti və bu yöndə quracağımız planlarda diqqət etməli olduğumuz məqamlar əks etdirilmişdir.

Davamlı inkişaf konsepsiyası (1987-ci ildə düzəlişlə) aşağıdakı əsas müddəaları ehtiva edir:

1. Bəşəriyyət gələcək nəsilləri bu imkandan məhrum etmədən canlı insanların ehtiyaclarını ödəmək üçün inkişafı davamlı etməyə qadirdir, bir şərtlə:

- insanların ekoloji təhlükəsizlik və əlverişli yaşayış mühiti hüququnun həyata keçirilməsində ədalətin təmin edilməsi;
- bərpa olunmayan təbii ehtiyatların geri dönməz istehlakının dayandırılması;
- ətraf mühitin tələb olunan keyfiyyətinin və ekoloji regenerasiya imkanlarının saxlanılması;
- bəşəriyyətin və ətraf mühitin genofondunun itirilməsinin dayandırılması və aradan qaldırılması [6, s. 18].

Turizm haqqında bundan başqa iqtisadi, sosial, siyasi və hüquqi yanaşmalar mövcuddur. Yəni, ümumi bir nəticə ilə turizmin əhəmiyyətini anlamaq və müəyyən ortaq qərara gəlmək mümkündür. Turizmin növləri mövzusuna nəzər yetirdikdə isə bununla bağlı mövzunun çox geniş olduğunu görmüş oluruq. Dayanıqlı turizmin də araşdırılmasında bu çoxşaxəliliyə rast gəlirik. Son illərdə müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən davamlı turizm üçün bir çox strategiya irəli sürülüb və ictimaiyyətin dəstəyinin vacibliyi güclü şəkildə vurğulanıb. Məqsədimiz alternativ turizm, ekoturizm, kütləvi turizm kimi davamlı turizmin bəzi yeni parçalarına toxunaraq onların uğur və ya uğursuzluğuna təsir edən amillərə diqqət yetirməkdir.

Davamlı turizm – turizmin davamlı və inklüziv iqtisadi artımı, sosial inkişafı və maliyyə inklüzivliyini təşviq etmək üçün bir vasitə kimi istifadəsi qeyri-rəsmi sektorun rəsmiləşdirilməsinə, daxili resursların səfərbər edilməsinə və ətraf mühitin mühafizəsinə, yoxsulluğun və aclığın aradan qaldırılmasına, o cümlədən biomüxtəlifliyin və təbii ehtiyatların qorunması, davamlı istifadəsi, investisiya və sahibkarlığın təşviqidir. Dayanıqlı turizmin əhəmiyyətinin

təsdiqlənməsi nəticəsində, 17 fevral Qlobal Turizmin dayanıqlılığı günü kimi qeyd edilir [10, s.1].

Dayanıqlı turizm - bu termin uzun müddətdir mübahisələrə səbəb olmuşdur, bəzi tədqiqatçılar davamlı turizmin tam tərifinin olmadığını və daha çox turizmdə davamlı inkişaf kimi adlandırıldığını bəyan edirlər. Bəlkə də bu səbəbdən mövzunu bir çox insanlar dayanıqlı turizm dedikdə yox, uzunmüddətli yaxud inkişafda olan turizm dedikdə tam olaraq başa düşürlər. Davamlı Turizm haqqında danışarkən davamlı inkişaf anlayışından istifadə edilməsi təsadüfi deyildir.

Bu professor Najdeskaa və Rakicevikb (2012) kitabında belə açıqlanır: Cəmiyyətlərə öz şəxsiyyətlərini gücləndirmək üçün təsir edən mədəni inkişafın insan cəmiyyətlərinin mədəni dəyərlərinə uyğun olmasını tələb edən mədəni davamlılıq prinsipidir. Gələcək nəsillərin onlardan istifadə edə bilməsi və iqtisadi inkişafı təmin etmək üçün resursları idarə etməsi davamlılıq prinsipi ilə əlaqəlidir [1, s. 211]. Turizm anlayışı böyüyüb qanadlandıqca Dayanıqlı turizm anlayışı mənası təhrif olunmağa başladı. Hətta günümüzdə dayanıqlı turizm bəzi hallarda şəhərdən, topluluqdan qaçmaq və istirahətin sakit versiyası üçün nəzərdə tutulmuş turizm olaraq da bilinir. Bu halda ağıllara belə bir sual gəlir. Bu Eko-Turizm üçün deyilmirdimi, bəs bunlar eynidirsə, niyə fərqli adlandırılır? Bu zaman biz dayanıqlı turizmi daha dəqiq öyrənməliyik. Dayanıqlı turizmin əslində özündə nələri ehtiva etdiyini dəqiqləşdirdikdə suallarımızın böyük qismini cavablamış olacağıq.

Dünyada Davamlı turizm sahəsi günü-gündən inkişaf edir. Ecosled təhsil müəssisəsinin direktoru və eyni zamanda davamlı turizm sahəsində çalışan Andreeyin Paxomenkonun müsahibəsində də davamlı turizmin əhəmiyyətini görmək mümkündür:

Andrey Paxomenko davamlı turizm sahəsində işləyir. O, eyni zamanda "Ecosled" ekoloji təhsil müəssisəsinin direktoru və A.A.Kuleşov adına Mogilev Dövlət Universitetinin Təbiət Elmlər Fakültəsinin müəllimidir.

Davamlı turizm sahəsində təcrübəniz - "dayanıqlı turizm" ifadəsi sizin üçün konkret olaraq nə deməkdir və hazırda hansı fəaliyyətlər üzərində işləyirsiniz?

- Mənim üçün dayanıqlı turizm ətraf mühitə olan yükü azaltmağa çalışan, yerli mədəniyyəti və iqtisadiyyatı dəstəkləyən, yerli sakinləri aktivləşdirən və onları yerli səviyyədə iqtisadi fəaliyyətlərə cəlb edən turizmdir [9, s. 1].

Turizm mərkəzlərinin çoxunun məşhurluğu ətraf mühitin təmizliyinə və yerli mədəniyyətin orijinallığının qorunub saxlanmasına görə seçilir. Ona görə də, yalnız davamlı inkişafın əsas prinsiplərinə riayət edən turizm mərkəzləri turizmin inkişafında müəyyən müvəffəqiyyətlər əldə edirlər. Bu prinsiplərə ekoloji sabitlik, sosial və mədəni sabitliyi yaratmaqla, dəyərlərin inkişafına, milli ənənələrin saxlanılmasına kömək olmaq, onların gələcək nəsillərə

ötürülməsinə təminat vermək aiddir. Buradan da aydın olur ki, turizmin davamlı inkişafı, yerli əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə, təbii mühitin qorunmasına təkan verən əsaslı keyfiyyətlərə malikdir.

Konkret turizm istiqamətinin və ya fəaliyyətinin davamlı olub-olmadığını söyləmək əslində mümkün deyil. Diqqətli incələdiyimiz zaman, düşünülmüş strategiya əsasında hazırlanmış turizm sahəsinin müvəfəqiyyətli olduğunun şahidi oluruq. Önəmli məsələnin strategiyanın düzgün hazırlanması, problemlərin aşkarlanması və həll yollarının təsbit edilməsidir. Davamlılıq konsepsiyası ümumi narahatlıqları və məqsədləri təsvir etmək üçün faydalıdır. Deməli, dayanıqlı turizmdə ilk addım əksiklərin aşkarlanmasıdır. Daha məqsədə uyğunu tapılana qədər ən ideal həll inkişaf perspektivlərini aşkarlamaq və bu yöndə planlama aparmaqdır. Buradan da anlamaq olar ki, dayanıqlı turizm, turizmin inkişafının faydalarını artırmaq və xərcləri azaltmaq mənasında davamlılığa doğru gedişi asanlaşdırmaq üçün nəzərdə tutulub. Məqsəd inkişaf üzrə əməkdaşlıq fəaliyyətlərinin potensial nöqtələrini müəyyən etmək və strateji istiqamətlərin ətraflı təsvirini təmin etmək əvəzinə, müvafiq məsələləri və prinsipləri qeyd etməkdir. Bu zaman əsas sualımız "necə?" deyil, əksinə "nə nəzərə almaq lazımdır?" olmalıdır. Dayanıqlı turizm əksikləri təyin edir və inkişaf etdirilməli olanı nəzərə alır. Çox güman ki, hər hansı bir verilən kontekst burada müzakirə olunmayan məsələlər və strategiyalar ilə olacaq. Strategiyaların klassifikasiyası qaçılmaz olaraq bir qədər sərbəstdir və kateqoriyalar bir-biri ilə bəzi hallarda ziddiyət təşkil edə bilir. Bu strategiyalar müxtəlif ölkələrdə hazırlanıb tətbiq edilir, məhz bu səbəbdən də zidd olan fikirlər mütləq olacaqdır. Buna görə də, strateji qərarların qəbul edilməsi proseslərində, nizamlayıcı strukturlarda, iqtisadi şərtlərdə, həmçinin dəyərlər və ənənələrdə olan variasiyalara görə uyğunlaşdırılması lazım gələ bilər.

Davamlı turizmlə bağlı istiqamətlərdən digəri hüquqi əsasların təyinidir. Daha sadə desək, siyasət və planlamadır. Bu strateji çox geniş, eyni zamanda son dərəcə vacibdir. Effektiv siyasət və planlaşdırma olmadan davamlı turizmin düzgün qurulması həyata keçirilə bilməz.

Digər əhəmiyyətli məqam davamlılıq üçün zəruri olan maliyyələşdirmədir. Bir çox irs resursları kifayət qədər qulluq edilməməsi və ya sadə etinasızlıq nəticəsində yaranan fiziki tənəzzül nəticəsində itirilir. Çox vaxt bu şərtlər maddi imkanların olmamasının nəticəsidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, əgər biz inkişafda olan turizmdən danışırıq və ondan da gəlir gözləyiriksə, ödəniş etməyə dəyəcək xidmət təqdim etməliyik. Dünya günü-gündən inkişaf edir, böyüyür və dəyişir. Əgər düşünürüksə ki, biz geri qalmamalıyıq hətta yeri gəldikdə bu inkişaf axınına biz istiqamət verməliyik bu zaman fasiləsiz inkişaf və dayanmadan yeniliklərə diqqətlə yanaşmalıyıq.

Əgər ümumiləşdirsək, belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, dayanıqlı turizm turizm sektorunun inkişaf istiqamətlərini müəyyən etmək üçün qəbul edilmiş

konsepsiyadır. Dayanıqlı turizm üçün təklif olunan strategiyaların əsas məqamlarından biri də keçmişdə həyata keçirilən turizm təşəbbüsləri nəticəsində yaranan problemlərin öhdəsindən gəlmək, həmçinin itirilmiş resursları geri qaytarmaqla bərpa etməkdir. Daha fərqli ifadə edəcək olsaq, qeyd etməliyik ki, davamlı turizm, turizmin bütün növləri üçün keçərlidir. Dayanıqlı turizm strategiyasının əsasını daha öncədən mövcud olan turizm növlərinin uğursuz tərəflərini nəzərə alaraq, bu problemlərin üstəsindən gəlmək, həmçinin turizm potensialını artıran resursları bərpa edərək irəli səviyyəli xidmətin yaradılması tutur. Qeyd etdiyimiz kimi, davamlı turizm əslində davamlı inkişaf edən və hər zaman əlçatan turizmdir. Turizm üçün dövlət siyasəti şübhəsiz ki, vacibdir. Amma bilmək lazımdır ki, sadəcə qəbul edilmiş qanunlarla kifayətlənməyib sərvətlərimizə, mədəniyyətimizə və onların gətirdiyi imkanlara sahib çıxıb inkişaf etdirmək bizim də vəzifəmiz olmalıdır. Çünki turizm buraya gələcək insanlardan öncə bizim inkişafımız üçündür.

Ədəbiyyat

1. *Angelevska K., Najdeska, Gabriela Rakicevik, Planning of sustainable tourism developme, 2012 / Konfrans çıxışı /*
2. *Bilalov B.Ə və Gülalıyev Ç.G., Turizmin əsasları, Bakı - 2015. 248s.*
3. *Hüseynov İ., Turizmin əsasları, Bakı: Mars-Print nəşriyyatı, 2007. 442 s.*
4. *Masara Locadia L., Sürdürülebilir turizm kapsaminda ortaya çikan stratejiler, 2015.*
5. *Northcote, J., & Macbeth, J. Conceptualizing yield: sustainable tourism management. 2006, 28s.*
6. *О.С.Шимова Устойчивый туризм. Минск :РИПО, 2014. 161 s.*
7. *Justin Francis on Responsible Travel and Sustainable Tourism : Justin Francis on Responsible Travel and Sustainable Tourism, Sustainability Leaders United (sustainability-leaders.com) Published 12/06/2015.*
8. *Устойчивый туризм – это легко https://fcti.bseu.by/2022/10/02/устойчивый-туризм-что-это-и-как-его-раз/*
9. *Устойчивый туризм в Беларуси. Интервью с Андреем Пахоменко https://ibb-d.org/циркулярная-экономика-в-беларуси.-интервью-с-надеждой-батовой*
10. *Global Tourism Resilience day- 17 February https://www.un.org/en/observances/tourism-resilience-day*
11. *İmpact of Suntainable Tourism How it Affects Communities: https://www.solimarinternational.com/impact-of-sustainable-tourism/#:~:text=Sustainable%20tourism%27s%20impact%20goes%20beyond,the%20environments%20that%20attract%20visitors*
12. *Contribution to local economies https://www.biodiversity.ru/coastlearn/tourism-eng/why_economicbenefits.html*

S.K.Fətəliyev
Odlar Yurdu Universiteti
samir99feteliyev@gmail.com

BAZARA OLAN TƏLABATIN PROQNOZLAŞDIRILMASI VƏ MƏHSUL KEYFİYYƏTİNİN ARTIRILMASI YOLLARI

Xülasə

Modern iş dünyasında, bir şirkətin nailiyyətli olması üçün effektiv bazar analizi və məhsul keyfiyyətinin artırılması əhəmiyyətli rol oynayır. Bu məqalədə, bazara olan tələbatın proqnozlaşdırılması və məhsul keyfiyyətinin artırılması üçün əsas yolları tədqiq edəcəyik. Bir şirkətin nailiyyətli olması üçün, doğru vəziyyətdə, doğru məhsulu, doğru vaxtda təklif etmək əhəmiyyətli olduğu kimi, bazara olan tələbatın dərhal və düzgün şəkildə proqnozlaşdırılması da vacibdir. Bu məqalədə müzakirə olunan məlumatlar, şirkətlərin bazar strategiyasını formalaşdırmağa və nailiyyətlərinin qurulmasına yardım edəcəkdir.

ПУТИ ПРОГНОЗИРОВАНИЯ РЫНОЧНОГО СПРОСА И ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ПРОДУКЦИИ

Резюме

В современном деловом мире эффективный анализ рынка и улучшение качества продукции играют важную роль в успехе компании. В этой статье мы рассмотрим ключевые способы прогнозирования рыночного спроса и улучшения качества продукции. Чтобы компания была успешной, важно предложить правильный продукт в нужное время и в нужной ситуации, поэтому также важно сразу и правильно спрогнозировать рыночный спрос.

WAYS OF FORECASTING MARKET DEMAND AND IMPROVING PRODUCT QUALITY

Summary

In the modern business world, effective market analysis and product quality improvement play an important role in the success of a company. In this article, we will explore key ways to forecast market demand and improve product quality. For a company to be successful, it is important to offer the right product at the right time in the right situation, so it is also important to predict the market demand immediately and correctly.

Açar sözlər: *iqtisadi siyasət, bazar analizi, effektiv bazar strategiyası, tələbat proqnozu*

Ключевые слова: *экономическая политика, анализ рынка, эффективная маркетинговая стратегия, прогноз спроса*

Key words: *economic policy, market analysis, effective marketing strategy, demand forecast*

Bazara olan tələb: Bazar tələbi, bütün istehlakçıların müəyyən bir bazar və müddət ərzində müxtəlif qiymət səviyyələrində almaq istədiyi və edə bildiyi məhsul və ya xidmətin ümumi miqdarına aiddir. Bu, həmin bazarda olan bütün fiziki və ya qurumların məcmu tələbini təmsil edir. Bazar tələbini başa düşmək bizneslər üçün qiymət strategiyalarını, istehsal səviyyələrini və ümumi bazar mövqeyini müəyyənləşdirmək üçün çox vacibdir. Bazar tələbi müxtəlif amillərdən təsirlənir, o cümlədən:

Qiymət: Ümumiyyətlə, məhsul və ya xidmətin qiyməti azaldıqca tələb artmağa meylli olur və əksinə, bütün digər amillərin sabit qaldığını fərz etsək (tələb qanunu), məhsul və ya xidmətin qiyməti azaldıqca tələb artmağa meylli olmur.

Gəlir: Daha yüksək gəlirlər, adətən normal mallara tələbin artmasına səbəb olur, aşağı gəlirlər isə tələbi azalda bilər.

Tərcihlər və zövqlər: İstehlakçı seçimlərində, dəblərdə və ya tendensiyalarda dəyişikliklər müəyyən məhsul və ya xidmətlərə tələbata əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilər.

Əlaqədar malların qiymətləri: Bir məhsula olan tələbə əvəzedici malların (bir-birinin əvəzinə istifadə oluna bilən məhsullar) və tamamlayıcı malların (birlikdə istifadə olunan məhsullar) qiymətləri də təsir edə bilər.

Bundan başqa demoqrafik yəni, əhalinin sayı, yaş bölgüsü və mədəni fərqlər kimi amillər bazar tələbinə təsir göstərə bilər. Həmçinin reklam və marketinq səyləri də effektiv marketinq kampaniyaları məhsul və ya xidmətə tələbi stimullaşdıra bilər. Bazar tələbini başa düşmək qiymət, gəlir və ya digər dəyişənlərdəki dəyişikliklərin tələb olunan kəmiyyətə necə təsir edəcəyini proqnozlaşdırmaq üçün bu amilləri təhlil etməyi əhatə edir. Bu məlumat müəssisələrə bazarda rəqabət qabiliyyətini və gəlirliliyini artırmaq üçün qiymət, istehsal və marketinq strategiyaları haqqında əsaslandırılmış qərarlar qəbul etməyə kömək edir. Bazara olan tələb ölkə arazisində də eyni formadadır. Azərbaycanın müstəqillik yoluna qədəm qoyması ölkəmizdə dərin və mürəkkəb siyasi-iqtisadi islahatların başlanması üçün real şərait yaratdı. Bu islahatların ən mühüm və ən real nailiyyətlərindən biri sovet dövründə uzun illər mövcud olmuş "dəmir pərdələrin" aradan qaldırılması və respublikamızda açıq iqtisadiyyatın əsaslarının qoyulmasıdır. Açıq iqtisadiyyat prinsipləri əsasında beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya prosesinin sürətlənməsi və dünya bazarı ilə qarşılıqlı əlaqələrin genişlənməsi respublikanın ictimai həyatında, istehsal və istehlakda köklü dəyişikliklərə yol açır, müasir dünya haqqında əhalinin təsəvvürlərini ciddi surətdə dəyişdirir, dünya reallıqlarına uyğunlaşdınr, eyni zamanda, öz növbəsində, yeni problemlər yaradır [1, s.12].

Bazara olan tələbatın proqnozlaşdırılması: Bazar tələbinin proqnozlaşdırılması tarixi məlumatlar, bazar tendensiyaları, iqtisadi göstəricilər və digər müvafiq amillər əsasında məhsul və ya xidmətə tələbin gələcək səviyyəsinin proqnozlaşdırılmasını nəzərdə tutur. Bazar tələbinin proqnozlaşdırılmasına ümumi yanaşma budur:

Məlumat toplanılması: Proqnozlaşdırdığınız məhsul və ya xidmət üçün tarixi satış məlumatlarını toplayın. Bu məlumatlar əhəmiyyətli bir dövrü əhatə etməli və satış həcmi, qiymətlər, bazar şərtləri və tələbata təsir göstərə biləcək hər hansı amillər haqqında məlumatları ehtiva etməlidir.

Trendlərin müəyyən edilməsi: Tələbdəki hər hansı nümunələri və ya meylləri müəyyən etmək üçün tarixi məlumatları təhlil edilməlidir. Mövsümi dalğalanmaları, uzunmüddətli artım və ya enişi və hər hansı digər təkrarlanan nümunələri axtarılmalıdır.

Bazar təhlili: Demoqrafik, iqtisadi şərait, rəqabət mənzərəsi, texnoloji irəliləyişlər və tənzimləyici dəyişikliklər kimi amillər də daxil olmaqla bazar mühitinin hərtərəfli təhlilini aparın. Bu xarici amilləri başa düşmək gələcək tələblə bağlı fikirlər verə bilər.

Statistik metodlardan istifadə edin: Tələbi modelləşdirmək və proqnozlaşdırmaq üçün zaman sıralarının təhlili, reqressiya təhlili və trend təhlili kimi statistik üsullardan istifadə edin. Bu üsullar tələb və müxtəlif təsir edən amillər arasında əlaqələri müəyyən etməyə kömək edir, daha dəqiq proqnozlar verməyə imkan verir.

Mütəxəssislərin mülahizələrini nəzərdən keçirin: Kəmiyyət üsullarına əlavə olaraq, gələcək tələb amilləri və tendensiyaları haqqında dəyərli fikirlərə malik ola biləcək sənaye ekspertləri, satış nümayəndələri, müştərilər və digər maraqlı tərəflərdən məlumat alın.

Proqnozlaşdırma modellərindən istifadə edin: Bazarın mürəkkəbliyindən və mövcud məlumatlardan asılı olaraq, proqnozlar yaratmaq üçün eksponensial hamarlaşdırma, hərəkətli ortalamalar və ya ekonometrik modellər kimi proqnozlaşdırma modellərindən istifadə etməyi düşünün.

Təsdiq edin və dəqiqləşdirin: Proqnozlarınızı zamanla faktiki satış məlumatları ilə müqayisə edərək onların düzgünlüyünü yoxlayın. Yeni məlumat və rəy əsasında proqnozlaşdırma modellərinizi və fərziyyələrinizi lazım olduqda tənzimləyin.

Senari təhlili: Müxtəlif potensial senarilərin bazar tələbinə təsirini qiymətləndirmək üçün senari təhlili aparılmalıdır. Bu, qeyri-müəyyən mühitlərdə fövqəladə hallar planlarının hazırlanmasına və əsaslandırılmış qərarların qəbul edilməsinə kömək edir.

Davamlı monitorinq: Bazar tələbi dinamikdir və müxtəlif amillərdən təsirlənə bilər. Proqnozlarınızı yeniləmək və strategiyalarınızı buna

uyğunlaşdırmaq üçün bazar şərtlərini, rəqiblərin hərəkətlərini və istehlakçı davranışlarını davamlı olaraq izləyin.

Bu addımları izləməklə və həm kəmiyyət təhlili, həm də keyfiyyət anlayışlarından istifadə etməklə müəssisələr bazar tələbi ilə bağlı daha dəqiq və etibarlı proqnozlar hazırlaya, istehsal, inventarın idarə edilməsi, marketinq strategiyaları və resursların bölüşdürülməsi ilə bağlı əsaslandırılmış qərarlar qəbul etməyə imkan verə bilər [2, səh.84]. Bazar tələbinin proqnozlaşdırılması müəssisələrin istehsal, inventar, qiymət və resurs bölgüsü ilə bağlı əsaslandırılmış qərarlar qəbul etməsi üçün çox vacibdir. Bununla belə, bazara olan tələbatın proqnozlaşdırılmasında bəzi çətinliklərə rast gəlinir:

- Təchizat zəncirinin pozulması;
- Bazar dəyişkənliyi;
- Məlumatların təhlili mürəkkəbliyi;
- Rəqabətli mənzərə;
- Yeni məhsul təqdimatları
- Məlumatların təhlili mürəkkəbliyi

Bu problemlərin həlli qabaqcıl analitik üsulların, etibarlı məlumatların idarə edilməsi təcrübələrinin, bazar kəşfiyyatının və dəyişən bazar şəraitinə uyğunlaşmaq üçün proqnozlaşdırma modellərinin davamlı monitorinqi və tənzimlənməsinin birləşməsini tələb edir.

Məhsul keyfiyyətinin artırılması yolları: Məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması müştəri məmnuniyyətini qorumaq, brendə sədaqət yaratmaq və bazarda rəqabət üstünlüyü əldə etmək üçün vacibdir. Məhsulun keyfiyyətini artırmağın bir neçə yolu var:

Keyfiyyət standartlarını təyin etmək: Məhsullarınız üçün aydın keyfiyyət standartları və spesifikasiyaları müəyyənləşdirin. Bu standartlar müştərilərin gözləntilərinə, sənaye meyarlarına və tənzimləyici tələblərə əsaslanmalıdır [3, səh.154].

Keyfiyyətə nəzarət prosesləri: İstənilən qüsurları və ya keyfiyyət standartlarından kənarlaşmaları müəyyən etmək və aradan qaldırmaq üçün istehsal prosesi boyunca möhkəm keyfiyyətə nəzarət proseslərini həyata keçirin. Buraya istehsalın müxtəlif mərhələlərində yoxlamalar, sınaqlar və monitorinqlər daxil ola bilər.

Təchizatçı idarəetməsi: Yüksək keyfiyyətli xammal, komponentlər və xidmətlər təqdim edən etibarlı təchizatçılarla tərəfdaş olun. Təchizatçılar üçün aydın keyfiyyət meyarlarını müəyyənləşdirin və standartlara uyğunluğu təmin etmək üçün müntəzəm auditlər aparın.

İşçilərin təlimi: Məhsulun dizaynı, istehsalı və keyfiyyətinə nəzarət ilə məşğul olan işçilərə hərtərəfli təlim keçin. Məhsulun keyfiyyətinə töhfə vermək üçün onları keyfiyyət standartları, ən yaxşı təcrübələr və keyfiyyətin yaxşılaşdırılması üsulları haqqında maarifləndirin.

Davamlı təkmilləşdirmə: Müştərilər, işçilər və maraqlı tərəflərdən gələn rəylərin təkmilləşdirilməsi üçün sahələri müəyyən etmək üçün istifadə edildiyi davamlı təkmilləşdirmə mədəniyyətini həyata keçirin. Məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün ideyalar yaratmaq üçün çarpaz funksional əməkdaşlığı və beyin fırtınası sessiyalarını təşviq edin.

Texnologiyadan istifadə edin: İstehsal proseslərini asanlaşdırmaq, səhvləri azaltmaq və ardıcıllığı artırmaq üçün texnologiya və avtomatlaşdırmadan istifadə edin. Əsas performans göstəricilərini (KPI) izləmək və təkmilləşdirmə imkanlarını müəyyən etmək üçün keyfiyyət idarəetmə sistemlərini (QMS), məlumat analitikasını və monitorinq alətlərini tətbiq edin.

Müştəri əlaqəsi: Sorğular, rəylər və birbaşa ünsiyyət kanalları vasitəsilə müştərilərdən rəy alın. Ehtiyaclarını, üstünlüklərini və ağrılı nöqtələrini anlamaq üçün müştəri rəylərini təhlil edin və məhsulun keyfiyyətində məqsədyönlü təkmilləşdirmələr etmək üçün bu məlumatdan istifadə edin.

Müqayisə: Mükəmməl ola biləcəyiniz və ya yetişə biləcəyiniz sahələri müəyyən etmək üçün məhsul keyfiyyətinizi rəqiblər və sənaye liderləri ilə müqayisə edin. Ən yaxşı təcrübələrdən öyrənin və öyrənilən dərsləri keyfiyyətin artırılması səylərinizə daxil edin.

Standartlara uyğunluq: Sənaye və hədəf bazarlarınıza aid olan müvafiq keyfiyyət standartlarına, qaydalara və sertifikatlara uyğunluğu təmin edin. Keyfiyyət standartlarına riayət etmək müştərilərə təhlükəsiz və etibarlı məhsulların çatdırılmasına sadiq olduğunuzu nümayiş etdirir.

Bu strategiyaları həyata keçirməklə və bütün təşkilatda keyfiyyət mədəniyyətini inkişaf etdirməklə müəssisələr məhsulun keyfiyyətini davamlı olaraq təkmilləşdirə, müştəri məmnuniyyətini artıra və bazarda uzunmüddətli uğura nail ola bilərlər. Məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması müəssisələrin rəqabət qabiliyyətini qorumaq, müştəri məmnuniyyətini artırmaq və uzunmüddətli uğura nail olmaq üçün vacibdir [4, səh.311]. Bununla belə, müxtəlif amillərə görə çətin ola bilər. Bunlara misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar:

Texnoloji məhdudiyyətlər: Bəzən məhsul keyfiyyətinin artırılması üçün əlverişli texnologiyalar mövcud deyil və ya maliyyə cəhətdən çətin ola bilir. Yeni texnologiyaların tətbiqi və ya mövcud proseslərin təkmilləşdirilməsi maliyyələri artıraraq, bu məsələni daha da mürəkkəb edə bilər.

Məhsul kompleksliyi: Məhsulların kompleksliyi və tərkibindəki komponentlərin sayı artdıqca, keyfiyyətin artırılması daha çətin və ziyanverici ola bilər. Kompleks məhsulların təmiri və baxımı da daha çətin və maliyyəli olaraq daha yüksəkdir.

Tələbi öncədən öyrənmək: Məhsul keyfiyyətini artırmaq üçün istehsal prosesində dəyişikliklər etmək vacib olsa da, bu dəyişiklikləri istifadəçilərin

tələblərinə uyğunlaşdırmaq lazımdır. Bu, istehsal prosesində əlavə dəyişikliklər tələb edə bilər və bu da zaman və resursların artırılmasına səbəb ola bilər.

Maliyyələşmə: Məhsul keyfiyyətinin artırılması əlavə maliyyət tələb edə bilər. Materialların, texnologiyaların və iş proseslərinin təkmilləşdirilməsi, istehsal proseslərinin yenilənməsi və məhsulun sınanması və s. kimi əlavə maliyyət tələb edən addımlar atılmalıdır.

Müştəri nəzarəti və feedback: Müştəri nəzarəti və feedback ətrafında məhsul keyfiyyətinin artırılması və yenilənməsi də mümkündür. Ancaq müştəri feedbackinin toplanması və işlənməsi də çətinliklərə səbəb ola bilər, həm də bazarda sürətlə dəyişən tələblərə cavab vermək üçün həmişə yenilənmələrə ehtiyac ola bilər. Bu çətinliklərin aradan qaldırılması üçün bir neçə üsul fikirləşə bilərik:

Texnologiyalardan istifadə etmək: Yeni və səmərəli texnologiyaların tətbiqi, məhsul keyfiyyətinin artırılmasında və istehsal proseslərinin effektivliyini artırmaqda kömək edə bilər.

Müştəri ilə əlaqə: Müştəri ilə daha yaxın əlaqə saxlamaq və onların feedback-lərini qəbul etmək, məhsulun tələblərə uyğun şəkildə yenilənməsinə və keyfiyyətinin artırılmasına kömək edə bilər.

Məlumat analitikası: Məlumat analitikası vasitəsilə müşahidələrə əsaslanaraq, tələbatın proqnozlaşdırılması və məhsul keyfiyyətinin artırılması üçün daha effektiv qərarlar verilə bilər.

Təkrarlanan təlim və inkişaf: İşçilərin və əməkdaşların təlim və inkişaf imkanlarının təmin edilməsi, istehsal proseslərinin və keyfiyyət standartlarının yüksəldilməsinə kömək edə bilər.

Təhlükəsizlik və keyfiyyət nəzarəti: Məhsul keyfiyyətinin artırılması üçün təhlükəsizlik standartlarının yüksəldilməsi və keyfiyyət nəzarəti proseslərinin səmərəli şəkildə təşkil edilməsi vacibdir.

Təcrübə paylaşımı: Şirkətin daxilində və müxtəlif sektorlarda təcrübələrin paylaşılması, məhsul keyfiyyətinin artırılması üçün inkişaf üçün ən yaxşı praktikaların müəyyən edilməsinə kömək edə bilər.

Stratejik tərəfdaşlıqlar: Təcrübəli tərəfdaşlarla stratejik əməkdaşlıqlar qurmaq və onların təcrübəsindən istifadə etmək, məhsul keyfiyyətinin artırılması üçün daxili resursların əvəz edilməsini vəziyyətləndirə bilər.

Bu yollar, məhsul keyfiyyətinin artırılması üçün müxtəlif çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün istifadə edilə bilər və şirkətin müştəri məmnuniyyətini və rekordlarını yaxşılaşdırmağa kömək edə bilər.

Ədəbiyyat

1. *Xarici ölkələrdə iqtisadi təhlilin xüsusiyyətləri (Abbasov İbad Musa Oğlu - 1996).*

2. *Beynəlxalq İqtisadiyyat: Nəzəriyyə və siyasət (müəlliflər: Pol R. Kruqman, Mauris Obstfeld və Mark J. Melitz).*
3. *Dünya İqtisadiyyatı (müəlliflər: Aqil Əliyev, Arif Şəkərəliyev, İdris Dadaşov, Bakı - 2003).*
4. *Sənaye Müəssisələri Təsərüffat Fəaliyyətinin İqtisadi Təhlili (Namazəliyev Hüseyn İbad Oğlu).*
5. *Beynəlxalq İqtisadiyyat (Vəliyev Dünyamalı Əmir oğlu, Əsədov Aqil Mehiyəddin oğlu – 2012).*

S.R.Rustamzada
Baku State University
rustamzadasubhan@gmail.com

RESEARCH OF FINANCIAL MARKETS AND THE CORRELATION BETWEEN THEM

Summary

The mutual relationship of financial markets is a stage where economic systems influence each other and establish cooperation. This relationship regulates financial relations between countries, promotes the increase of trade volume and investments, and supports economic development. The mutual relationship of financial markets creates conditions for international trade, currency and capital flows, and the movement of capital and investments.

Additionally, it serves as an important means for sharing and reducing risks. Contentious financial situations between countries, currency fluctuations, and other financial risks are managed through a range of financial strategies and measures.

Consequently, the mutual relationship of financial markets is a significant factor for the efficient management of the global economy, the development of trade, and the reduction of risks. These relationships form the basis for rapid development and cooperation between countries.

MALİYYƏ BAZARLARI VƏ ONLAR ARASINDA ƏLAQƏNİN TƏHLİLİ

Xülasə

Maliyyə bazarlarının qarşılıqlı əlaqəsi, iqtisadi sistemlərin bir-birilərinə təsir etdiyi və əməkdaşlıq münasibətlərinin formalaşdığı bir mərhələdir. Bu əlaqə, ölkələr arasında maliyyə münasibətlərinin tənzimlənməsini, ticarətin həcminin və investisiyaların artırılmasını və iqtisadi inkişafı dəstəkləyir. Maliyyə bazarlarının qarşılıqlı əlaqəsi, beynəlxalq ticarətə, valyuta və kapital axınlarına, sərmayə və investisiyaların hərəkətinə şərait yaradır.

Bundan əlavə, maliyyə bazarlarının qarşılıqlı əlaqəsi, riskin paylanması və azaldılması üçün də əhəmiyyətli bir vasitədir. Ölkələr arasında mübahisəli maliyyə durumları, valyuta dalğalandırmaları və digər maliyyə riskləri, bir sıra maliyyə strategiyaları və tədbirləri vasitəsilə idarə edilir.

Nəticədə, maliyyə bazarlarının qarşılıqlı əlaqəsi, beynəlxalq iqtisadiyyatın səmərəli idarəedilməsi, ticarətin inkişafı və risklərin azaldılması üçün əhəmiyyətli bir amildir. Bu əlaqələr, ölkələr arasında sürətli inkişaf və əməkdaşlığın əsasını təşkil edir.

АНАЛИЗ ФИНАНСОВЫХ РЫНКОВ И ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ НИМИ

Резюме

Взаимоотношения финансовых рынков - это этап, на котором экономические системы взаимодействуют друг с другом и устанавливают сотрудничество. Эти отношения регулируют финансовые отношения между странами, способствуют увеличению объема торговли и инвестиций, а также поддерживают экономическое развитие. Взаимодействие финансовых рынков создает условия для международной торговли, обмена валютой и капиталовложений, а также движения капитала и инвестиций.

Кроме того, оно служит важным средством для распределения и снижения рисков. Противоречивые финансовые ситуации между странами, колебания валюты и другие финансовые риски управляются с помощью широкого спектра финансовых стратегий и мер.

В результате взаимодействие финансовых рынков является значимым фактором для эффективного управления мировой экономикой, развития торговли и снижения рисков. Эти отношения являются основой для быстрого развития и сотрудничества между странами.

Key words: *correlation, financial markets, financial intermediaries, technological advancements, The Industrial Revolution, euro area, The Risk Capital Action Plan, The Takeover Bids Directive, securities, SOFA*

Açar sözlər: *korrelyasiya, maliyyə bazarları, maliyyə vasitəçiləri, texnoloji irəliləyişlər, sənaye inqilabı, avro bölgəsi, risk kapitalı üzrə fəaliyyət planı, qəbul tenderləri direktivi, qiymətli kağızlar, ARDNF*

Ключевые слова: *корреляция, финансовые рынки, финансовые посредники, технологические достижения, промышленная революция, Еврозона, План действий по венчурному капиталу, директивы о закупках, ценные бумаги, фонд национального богатства*

The scrutiny of financial markets involves a comprehensive analysis of various market indicators, trends, and factors influencing asset prices. This examination aims to understand the dynamics of different financial markets, including stocks, bonds, currencies, and commodities, and their correlations with each other.

One essential aspect of scrutiny is assessing the correlation between different financial markets. Correlation measures the degree to which the prices of two or more assets move in relation to each other. Positive correlation implies that the assets move in the same direction, while negative correlation indicates they move in opposite directions. Understanding these correlations helps investors diversify their portfolios effectively and manage risk.

Overall, the scrutiny of financial markets and their correlations provides valuable insights for investors, policymakers, and analysts to make informed

decisions, mitigate risks, and optimize investment strategies in an ever-changing global economy. One of the significant indicators of economic globalization is the increasing integration of financial markets within countries and across countries. Those with conflicts of financial resources in the financial system, or those with additional financial resources through direct market financing or indirect bank-based financial instruments, are included. Former British Prime Minister William Gladstone expressed the importance of finance for the economy in 1858 as follows: "Finance draws its essence from the belly of all countries, as well as from other organs."

The financial system consists of all financial markets, instruments, and institutions. Analysis of the mutual relationship of the financial system reveals that individual country studies, industry and firm-level analyses, according to cross-country comparisons, positive relationships exist between the development of the financial system and economic growth. If some gaps persist, I believe that the financial system is linked to economic activities. However, economists still hold conflicting views on the main mechanisms explaining the positive relationship between the development of the financial system and the degree of economic development. Some economists believe that only financial-development relationships are essential.

For example, Robert Lucas in 1988 criticized economists for underestimating the role of financial factors in economic activity. Joan Robertson also stated in 1952 that "where the institution rules, finance continues." In this regard, economic development creates demands for specific financial types, and the financial system automatically responds to these demands.

Other economists believe in the importance of the financial system for economic growth. They address the necessity of determining what an optimal financial system should look like. Generally, an optimally developed legal system combined with an optimal financial system should integrate both direct market and indirect bank-based financial elements. A well-developed financial system should contribute to increasing the efficiency of financial decisions, better allocation of resources, and thereby enhancing economic growth. Both market-based and bank-based financial systems have their comparative advantages. Market-based financing is beneficial for some industries during periods of development. For example, financing through stock markets is optimal for sectors characterized by continuous technological advancements and lack of consensus on how firms should be managed. The stock market scrutinizes whether management of a firm's production is sensitive. Bank-based financing, on the other hand, holds an advantage for other sectors, especially those facing strong information asymmetry. Financing through financial intermediaries provides an effective solution for negative selection and moral

hazard problems between creditors and borrowers. Banks have developed expertise, especially in distinguishing good and bad borrowers.

Nevertheless, economies with well-developed banking sectors and capital markets gain an advantage. Additionally, during periods of crisis, each system can perform the role of a famous wheel. The financial system, especially, plays a significant role in redistributing capital and provides the fundamental basis for the continual reconstruction of the economy needed to support growth. In countries with highly developed financial systems, we observe a larger share of investment directed towards relatively rapidly growing sectors. Looking back over a period of more than a century, during the Industrial Revolution, we see that England's financial system performed better in identifying and financing more profitable ventures compared to other countries in the mid-1800s. Currently, the absence of a well-developed stock market is a particularly serious disadvantage for any economy. Equality is essential for the creation and development of innovative firms. Today's young, innovative, high-tech firms will be the primary drivers of the necessary structural changes to preserve the country's long-term development potential. In this regard, the gift of financial markets in this field is crucial, considering the increasing international competition, rapid technological advancement, and the necessity to enhance innovation to maintain the economy's competitiveness today.

In recent years, the shares of new and growing companies have turned to the expanding market segment in the euro area, known as "new markets." Capital financing is particularly beneficial for these companies and their investors, considering the uncertainties of economic returns. On the other hand, banks are reluctant to lend to these firms due to their risk profile and potential negative outcomes in credit contracts.

The overall market capitalization of new markets in the five euro area countries increased from 7 billion euros in early 1998 to 167 billion euros. The total number of companies listed in these new markets in the euro area increased from 63 in early 1998 to 564 by the end of 2000. Developments in the past year are promising. However, the nature of these new markets tends to exhibit more volatility, considering the uncertainties about future developments for the companies listed in these markets. Bank-based financial intermediation plays a special role for many companies in need of capital, helping to ensure balanced growth processes. Literature on "relationship banking" has demonstrated that banks can help mitigate the impact of sudden economic shocks on their clients. Banks are often willing to lend money to many clients, particularly in adverse situations, such as establishing liquidity in financial markets.

The role played by the allocation of funds to the most profitable investment opportunities by the banking sector is also significant. As mentioned earlier, banks, as financial intermediaries, naturally contribute to the distribution of capital. To survive in the market economy, banks must provide additional benefits. Competing in the bond market is difficult unless banks are willing to incur certain expenses to access the bond market for loans. However, securities markets are not always sufficiently liquid, and some, especially small and medium-sized enterprises, may not be able to meet their liquidity needs through the securities market. An additional benefit of substantial bank financing pertains to the internal nature of the banking business: Some projects cannot be financed directly by the market due to significant information asymmetries between borrowers and potential lenders. Banks can bridge this gap by evaluating and monitoring investment projects, thus helping to mitigate information asymmetries.

Integration indicators can be found at various levels across all parts of the financial system. The euro area money market is one of the most integrated parts of the financial system. The implementation of a unified monetary policy in the euro area led to the immediate integration of segments such as the interbank market and the short-term securities market. Collateralized segments of the money market, such as the repo market and the short-term securities market, are also becoming increasingly integrated, but they still face challenges related to collateral management. The euro area bond market has also seen rapid development. Special segments of the euro area bond market have grown since the introduction of the euro. The outstanding volume of long-term debt securities issued by the private sector at the end of 2000 is 22% higher compared to the end of 1998. Perhaps the most significant development has occurred in the corporate bond market, particularly in euro-denominated corporate bonds, which have increased several times since the introduction of the euro and now characterize issues of over 1 billion euros. The structural developments in the euro area, including a series of high-profile mergers and attempts at mergers, have stimulated integration into the bond markets in the euro area.

Despite other regulatory barriers to integration, rapid growth has occurred in the European securities market. European officials are aware of the necessity of addressing this issue. Several obstacles have been identified in the recent report of the Wise Men's Committee, chaired by Alexandre Lamfalussy. The committee proposes expediting the removal of obstacles through the institutionalization of two new regulatory committees for securities markets, which would harmonize securities regulation and provide less cumbersome methods to adapt to rapidly changing financial markets.

Another significant initiative in Europe is the completion program of the single market for financial services, launched by the Commission in May 1999. This program consists of a series of action plans with indicative priorities and schedules, collectively known as the Financial Services Action Plan, which has been adopted comprehensively and is conducive to enhancing economic growth. In this regard, several sensitive initiatives deserve special mention. The first initiative is the adoption of the European Company Organization, which is essential to strengthen the level playing field among European companies and provide an appropriate legal framework for transnational conglomerates. The second crucial aspect is the Risk Capital Action Plan, which directs financial flows towards rapidly growing small and medium-sized enterprises. Of the last four initiatives, namely the e-commerce policy for financial services; the alignment of rules on accounting requirements for European companies; the Takeover Bids Directive; and finally, the removal of accounting, legal, and financial mismatches hindering cross-border use of borders. A European Directive must have been adopted on this matter in 2003.

Many of these initiatives may appear insignificant and somewhat "esoteric" as regulatory changes. However, they can contribute to the proper functioning of markets and thereby provide a real impetus for economic development. Additionally, barriers hindering cross-border use of borders further obstruct border integration and consolidation of clearing and settlement infrastructures, thereby impeding the integration of European currencies, bonds, and equity markets. The integration of trade, clearing, and settlement operations in a harmonized electronic manner will significantly reduce transaction costs.

The gradual removal of regulatory barriers to remaining market integration in Europe will enhance their depth and efficiency, leading to increased allocation of funds to the most profitable investment opportunities. The primary component of the national finance is the state budget. A significant portion of the gross domestic product and national income in the country is distributed and redistributed by the state budget. In the Republic of Azerbaijan, it was envisaged to redistribute and allocate 20% of the gross domestic product through the state budget in 2001. This ratio varies in different countries and depends on the level of economic development and the scale of responsibilities assumed by the government. Here another important thing is to forecast anticipated gains and losses in financial markets

Historically, the development of financial markets can be differentiated into three stages, each corresponding to a distinct model of financial regulation: comprehensive, sectoral, and integrated. During the initial stage of development, known as the comprehensive stage, the regulatory function was not separate; various functions of regulation were often carried out by the

relevant departments of national governments, often finance ministries. For example, in the early 19th century, in the Russian Empire, Emperor Alexander issued a decree delegating control over trading to the Ministry of Finance.

Later, during the Great Depression (1929-1933), the need for radical changes in regulatory philosophy became evident, leading to the creation of specialized financial regulators. In the United States, between 1933 and 1940, 48 legislative acts were passed to regulate financial markets, and in 1934, the Securities and Exchange Commission (SEC) was established as a specialized regulator for securities and exchanges. These events marked the transition to a new type of fully state regulation based on the "comprehensive" principles.

State regulators were created during deep market crises to address the protection issues of a wide circle of investors, and previously existing exchanges, primarily concerned with self-regulation, were designated to address corporate matters mainly to protect against the unscrupulous actions of brokers and agents.

However, in other countries, laws governing the regulation of financial markets were enacted long before the creation of specialized regulators. In most countries with developed financial markets, such regulators began to emerge only in the second half of the 20th century, initially extending their jurisdiction to other segments of the financial market, including stock exchanges.

Thus, in the 1930s, a certain sectoral stage began, during which a model of financial market regulation based on sectoral principles was seriously implemented worldwide. Firstly, regulators existed that clearly performed their functions within a segment of financial markets. Secondly, regulators emerged that exercised their authority across several sectors. Often, regulatory and supervisory functions applied to securities and derivatives markets were combined. Thirdly, there were models characterized by the retention of financial market regulation and supervision authority within the Ministry of Finance, as was the case in Japan until 1998.

For a certain sectoral model of financial regulation to operate, it was necessary to establish normative barriers between various types of financial activities to ensure regulatory arbitrage, enabling controlled structures to choose a more favorable regulatory regime for themselves and prevent the emergence of unregulated areas that did not fit the profile of the main regulator. As an example of such limitation, one can mention the Glass-Steagall Act, which separated the functions of commercial and investment banks. Another example is the long-standing imposition of barriers between various types of financial activities in China. Moreover, the functioning of a certain sectoral model of regulation was associated with the adoption of legislation by organizations subject to control, taking into account the principle

of appropriateness and the linking of expenses necessary for implementing the requirements of legislation to the scale of institutions accepting various levels of risk.

The new stage in the development of financial regulation began in several countries by the late 1980s of the 20th century. This marked a combined stage distinguished by the emergence of regulatory bodies with a model of quasi-independent regulators. Their distinctiveness lies in regulators' authority spreading across several segments or even across the entire financial market, resulting in a principle-based framework.

Sectoral Surrounding Model:

This model involves a government entity, typically the Ministry of Finance, entrusted with regulatory functions over the financial market, in addition to other regulatory functions unrelated to the financial market.

Specific Sectoral Model:

A regulatory and supervisory (or only supervisory) body specially created to implement regulatory functions in relation to one sector of the financial market or two related sectors.

Combined Model:

Expanding the jurisdiction of the regulatory or supervisory (or only supervisory) authority to implement regulatory functions in one or more financial markets, including those not directly related to each other, was also accompanied by the functional fulfillment of financial regulators' activities. Instead of the concept of creating law (norm creation), the concept of applying law is adopted, resulting in the application of the regulatory body's certain functions in a more limited sense.

It is possible to imagine the establishment of financial regulation more vividly through the functional intersection of the following blocks:

1) Legal establishment (norm creation)
2) Licensing
3) Supervision
4) Enforcement

Currently, the problem of regulating the financial market revolves around creating mutual connections between the banking sector and the overall financial market. This has led to the introduction of specific terms in academic discourse, such as "cross-regulation" or "regulating the financial market."

The creation of cross-regulation allows for the integration of the banking system and the financial market, enabling the flow of funds from investors to banks, and then towards credit through securities.

Until recently, Russia had been implementing a distributed model of regulation. Conversely, many countries employ other structural-cross-regulatory models, which rely on the integration of authority within one or two

departmental branches for regulation. This model of regulation is based on integrating these authorities into one or two departmental branches.

As observed in global practice, the authority endowed with responsibilities for regulating and supervising the financial market is a specialized entity. Although it operates as an independent non-governmental body, it bears accountability before the state authority. Additionally, it functions on a collegial basis and does not possess legislative initiative. Financial regulation is a system of measures aimed at ensuring the resilience of financial institutions and the stability of the financial market as a whole, limiting risks (such as currency, credit, liquidity, etc.).

The issues of financial regulation include creating equal competition opportunities for all market participants, protecting the interests of investors and creditors, and preventing fraudulent and unethical behavior by individual participants.

In developed countries, these functions are carried out by specialized government agencies – financial regulators (for example, the Federal Financial Supervisory Authority in Germany, the Financial Conduct Authority in the United Kingdom, etc.).

Financial regulation, as a system of specific norms, standards, and mandatory requirements imposed on financial organizations, was formulated after the disruptive financial crisis of 1929-1933. The demand for the creation of financial regulators arose as a result of the transformation of the money-credit regulation model. The refusal to use gold as the "natural regulator" of the value of money and reserve assets led to an increase in interest rates, currency risks, and liquidity risks. The created financial regulators were tasked with mitigating these risks.

The application of foreign regulatory mechanisms initially targeted banks, which were the least stable and most exposed to external risks in financial relations. Subsequently, financial regulation extended to other sectors of the financial market and their participants – investment companies, brokers, dealers, and later insurance and finance companies. The idea of financial regulation was sequentially implemented first in relation to the banking system and then to other sectors of the financial market in the United States.

There are two models of financial market regulation: the first one envisages the dominance of state authorities, with only a small portion of responsibilities delegated to self-regulatory bodies of market professionals. The second model, on the contrary, advocates for delegating key functions to self-regulatory organizations, while the state retains the right to oversight and intervention at any time.

The new conditions of markets prompted a reconsideration of the nature of financial regulation. It became evident that the task of regulators is not

merely to establish rules of conduct for various types of intermediaries, but rather to ensure the overall stability of the market and mitigate the risks, regardless of the type of participant or the activities they engage in. This approach necessitated the creation of similar regulatory frameworks for different participants in the market, such as banks, trust institutions, or insurance companies, which engage in similar types of activities. Therefore, transitioning to cross-regulation is a primary trend in the reforms of financial regulation in the modern era. Managing risks in forecasting financial markets is one of the fundamental aspects of regulation.

We can also say that The State Oil Fund of the Republic of Azerbaijan is a big example of an entity diversifying its portfolio and mitigating any potential risk in a very proper way. The State Oil Fund of the Republic of Azerbaijan (SOFAZ) makes investment decisions based on the most advanced international practices in the strategic allocation of funds, taking into account various financial assets across regions, sectors, currencies, and other factors. The allocation of financial assets, regions, and sectors for investments by SOFAZ is based on analyses conducted considering the composition of global financial markets and benchmarks.

SOFAZ stated in response to a query about steps taken to mitigate or minimize potential risks that the portfolio's diversification based on these factors ensures the establishment of an appropriate risk/return profile.

It should be said that before making investment decisions and after investments, the relevant risks associated with investments are taken into account, analyzed, and monitored. The analysis of these risks is conducted not only within the framework of individual investments but also in the portfolio context. The Fund invests in equities listed on the stock exchange in line with the market capitalization of the world's developed countries, tracking the 'MSCI World' index, which comprises the largest companies in terms of market capitalization. Thus, SOFAZ implements equity investments according to the regions, sectors, and currencies of the index components. Significant deviations from the index regions bring additional risks both to the equity sub-portfolio and the fund's overall investment portfolio. Additionally, the fund continually monitors events in global financial markets, analyzes the current market conditions and expectations, and makes appropriate changes to the investment portfolio in the context of the risk/return profile of various financial assets.

I can also note that SOFAZ has a sufficiently diversified investment portfolio, including investments in listed shares of nearly 1500 companies, 17 currencies, and investments covering all economic sectors in more than 60 countries.

The information by SOFAZ also provided details about the top 5 companies (TOP-5 companies) in terms of shares owned by SOFAZ last year.

According to the data presented, SOFAZ increased its investment in the world's largest technology companies. The total amount of shares last year amounted to 1 billion 627 million dollars. SOFAZ has invested $496 million of this amount in Apple Inc. and it takes 11.3% of its portfolio. It the largest amount of funds SOFAZ has invested. Other than this SOFAZ has invested $438 million in Microsoft Inc., $258 million in Alphabet Inc., $233 million in Amazon Inc. and $202 million in NVIDIA. These investments take respectively 16.9%, 14.3%, 18% and 13.4% of SOFAZ's portfolio.

Despite all this, some experts also argue that the primary risks lie within the investors themselves. For instance, large investors cannot sell all of their securities at once due to the risk of prices plummeting to unacceptable levels as a result of having too many open positions. When a large investor starts selling, the price automatically starts to decline. Observing this, small and medium speculators also begin to sell, leading to a market collapse. Large market players fear significant changes in the market due to news that could affect it. When such news occurs, they become anxious.

One of the common issues related to investment risks in financial markets is their reduction or minimization. Reducing risks requires maximum agility and purposeful action. This action should be implemented across all potential spheres of risk. The most important issue related to risks is the distribution of risks among parties and the determination of losses from risks.

To reduce risk, the following methods can be used:

- diversification;
- self-insurance;
- insurance;
- insurance against currency risks;
- establishment of reserve funds;
- hedging operations.

Diversification allows for spreading a portion of risk across various sectors, mitigating its impact. For instance, instead of purchasing shares from one company, an investor buys shares from five different companies, increasing the potential for income generation fivefold while correspondingly reducing the level of risk. Diversification is a more sophisticated method for lowering financial risk. It can be implemented based on various parameters. For example, a conservative 60-year-old pensioner, prioritizing minimal risk conditions to ensure moderate income, would prefer a portfolio primarily composed of bonds from reliable issuers and preferred stocks. Conversely, a 25-year-old investor would be willing to take on higher risks in pursuit of higher returns by including high-liquidity and risky securities in their portfolio, with ordinary shares predominating.

Other investors diversify their portfolios by allocating their assets worldwide, investing in shares of various companies (international and regional diversification), particularly those with significant capitalization. Due to ongoing global processes, an increasing correlation between shares of large companies and developed market indices in different countries can be observed, reducing the significance of international diversification to a considerable extent. The dependence of small company stock prices on global indices is not as pronounced. Therefore, some scholars evaluated the potential of shares of small companies for international diversification during the periods of 1980-1999. They concluded that broad diversification in small-cap firms is statistically more significant and even mitigates significant market fluctuations over time.

In conclusion, the scrutiny of financial markets and the correlation between them underscore the intricate and interconnected nature of global financial systems. Through rigorous examination and analysis, investors, regulators, and policymakers aim to understand the dynamics driving market behavior, identify potential risks, and promote market integrity and stability. The correlation between financial markets reflects the interplay of various factors, including economic indicators, geopolitical events, investor sentiment, and regulatory developments, which influence asset prices and market movements across different asset classes and regions.

The scrutiny of financial markets involves continuous monitoring, assessment, and oversight of market participants, trading activities, and market infrastructure to ensure transparency, fairness, and efficiency. Regulatory scrutiny plays a crucial role in safeguarding investor interests, preventing market manipulation, and maintaining trust and confidence in financial markets. Regulatory agencies and authorities enact and enforce rules, regulations, and standards to promote market integrity, protect investors, and mitigate systemic risks.

Moreover, the correlation between financial markets highlights the interconnectedness and interdependence among asset classes, markets, and economies. Correlations between stock markets, bond markets, currency markets, and commodity markets reflect the transmission of information, capital flows, and risk factors across different asset classes and regions. Understanding correlations enables investors to diversify portfolios, manage risk exposures, and capitalize on investment opportunities arising from market interrelationships.

However, it is essential to recognize that correlations between financial markets are not static and can change over time in response to shifting market dynamics, economic conditions, and geopolitical developments. Market participants must remain vigilant and adapt to evolving correlations to navigate

market uncertainties, preserve capital, and achieve investment objectives. Moreover, excessive reliance on correlations or the misinterpretation of correlation data can lead to investment pitfalls, such as overconcentration, underestimation of risks, or false diversification.

In short, the scrutiny of financial markets and the correlation between them are integral aspects of modern finance, shaping investment decisions, regulatory policies, and market dynamics. By fostering transparency, resilience, and efficiency in financial markets, scrutiny and correlation analysis contribute to the stability and sustainability of global financial systems. However, market participants must exercise diligence, prudence, and sound risk management practices to navigate market complexities, harness correlations, and achieve long-term investment success in an ever-changing and interconnected world of finance.

Literature

1. *"Financial Decisions and Markets: A Course in Asset Pricing" by John Y. Campbell.*
2. *"GUIDE TO FINANCIAL MARKETS" by Marc Levinson.*
3. *investopedia.com – Library of Investment theoretical materials .*
4. *Section One Overview of the Financial Markets by ICMA (International Capital Market Association).*
5. *world-exchanges.org – World Stock Exchange Federation.*
6. *www.marja.az*
7. *Allen W., Wood G. – Defining and Achieving Financial Stability // Journal of Financial Stability, 2006, Issue 2.*
8. *Baker R.W. (2005) Capitalism's Achilles Heel, Dirty Money and How to Renew the Free-Market System, John Wiley & Sons, Inc.*
9. *Barro, R.J., D.B. Gordon, "Rules, Discretion, and Reputation in A Model of Monetary Policy", NBER Working Paper Series, No. 1079, p. 1-33. 1983a.*
10. *Ferguson, R. "Should Financial Stability Be an Explicit Central Bank Objective?", 2002.*
11. *Welfens P.J.J., P.Jasinski (1994) Privatization and foreign direct investment in transforming economies. − Dartmouth Publishing Company Limited. − 223 p.*
12. *S.A.Abbasov. Maliyyə planlaşdırılması. Biznesin təşkili və idarə edilməsi. Dərslik. Bakı: "İqtisad Universiteti" Nəşriyyatı, Bakı - 2011.*
13. *Sərvər Alıcan oğlu Abbasov "Maliyyə Menecmentinin təşkili problemləri", Bakı - 2016.*
14. *Zahid Fərrux Məmmədov "Pul kredit banklar", Bakı - 2006.*
15. *Zahid Fərrux Məmmədov "Beynəlxalq valyuta-kredit münasibətləri və xarici ölkələrin pul-kredit sistemi", Bakı - 2012.*

A.Q.İmanzadə
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
imanzadeaydan99@gmail.com

ƏQLİ MÜLKİYYƏT HÜQUQUNUN QORUNMASI ÜZRƏ İŞİN TƏŞKİLİNƏ DAİR

Xülasə

Məqalədə əqli mülkiyyət termininə anlayış verilir, əqli mülkiyyət hüququnun dünyada və ölkəmizdə tənzimlənməsi üsulları təhlil edilir. Əqli mülkiyyət hüququ bu mülkiyyətin ixtiraçılarına və ya yaradıcılarına öz yaradıcılıq səylərindən və ya nüfuzundan kommersiya faydaları əldə etmək imkanı vermək üçün onlara müəyyən müstəsna hüquqlar verir. Son iki onillikdə ən aktual məsələ kimi əqli mülkiyyət hüquqları bir sıra səbəblərə görə əsas məsələyə çevrilmişdir. Belə ki, internetin və rəqəmsal iqtisadiyyatın sürətlə genişlənməsi internet vasitəsilə informasiya, yaradıcılıq işləri və digər əqli mülkiyyət formalarının mübadiləsinə və yayılmasına səbəb olur. Bu isə müxtəlif növ əqli mülkiyyət pozuntularının, o cümlədən internet piratçılığının, müəllif hüquqlarının, ticarət nişanlarının və patentlərin pozulması və digər əqli mülkiyyət pozuntularının artması problemini aktual edir.

ОБ ОРГАНИЗАЦИИ РАБОТЫ ПО ЗАЩИТЕ ПРАВ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ

Резюме

В статье дается понимание термина интеллектуальная собственность, а также анализируются методы регулирования прав интеллектуальной собственности в мире и в нашей стране. Права интеллектуальной собственности предоставляют изобретателям или создателям этой собственности определенные исключительные права, позволяющие им получать коммерческую выгоду от своих творческих усилий или репутации. За последние два десятилетия права интеллектуальной собственности стали серьезной проблемой по ряду причин. Таким образом, быстрое распространение интернета и цифровой экономики приводит к обмену и распространению информации, творческих работ и других форм интеллектуальной собственности через Интернет. Это поднимает вопрос о различных видах нарушений интеллектуальной собственности, включая интернет-пиратство, нарушение авторских прав, товарных знаков и патентов, а также другие нарушения интеллектуальной собственности.

ON THE ORGANIZATION OF WORK ON THE PROTECTION OF INTELLECTUAL PROPERTY RIGHTS

Summary

The article provides an understanding of the term intellectual property, and analyzes the methods of regulating intellectual property rights in the world and in our

country. Intellectual property rights grant certain exclusive rights to the inventors or creators of that property to enable them to derive commercial benefits from their creative efforts or reputation. Over the past two decades, intellectual property rights have become a major issue for a number of reasons. Thus, the rapid expansion of the Internet and the digital economy leads to the exchange and distribution of information, creative works and other forms of intellectual property through the Internet. This raises the issue of various types of intellectual property violations, including internet piracy, infringement of copyrights, trademarks and patents, and other intellectual property violations.

Açar sözlər: *əqli mülkiyyət, əqli mülkiyyət hüquqları, patent, ixtira, cəmiyyət, yaradıcılıq, innovasiya və iqtisadi inkişaf*

Ключевые слова: *интеллектуальный собственность, права интеллектуальной собственности, патент, изобретение, общество, творчество, инновации и экономическое развитие*

Key words: *intellectual property, intellectual property rights, patent, invention, society, creativity, innovation and economic development*

Qloballaşan cəmiyyətdə "Əqli mülkiyyətin qorunması" məsələsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bəs əqli mülkiyyət nədir? Əqli mülkiyyət ideyalarla bağlı qanuni hüquqlar, ixtiralar, yaradıcılıq işləri, ədəbi əsərlər, adlar, simvollar və dizaynlar kimi insan şüurunun məhsullarını qorumaq üçün verilən ümumi ifadədir. Əqli mülkiyyət hüquqlarının qorunması innovasiya və yaradıcılığın təşviqi, həmçinin yeni bizneslərin və istehlak mallarının inkişafı üçün çox vacibdir. Əqli mülkiyyət hüququ yaradıcıların və yenilikçilərin zəhməti və sərmayəsinə görə mükafatlandırılmasını təmin etməyə kömək edir, bu isə öz növbəsində onları yaradıcılıq və innovasiyaları davam etdirməyə sövq edir.

"İncəsənət və ixtiraların bütün növlərinin etibarlı qorunması dövlətin borcudur". Doktor Arpad Boqşa məxsus olan bu əhəmiyyətli sözlər Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatının Cenevrədə yerləşən mənzil-qərargahının günbəzində yazılıb. Yazı mahiyyətcə və fəlsəfi baxımdan parlaq və anlaşıqlı şəkildə əqli mülkiyyətin müasir dünyada rol və əhəmiyyətini təsvir edir [1, s. 4].

Müasir dövrümüzdə əqli mülkiyyət hüququnun qorunmasının vacibliyinin bir sıra səbəbləri vardır. Belə ki, Əqli mülkiyyət hüququ yaradıcıları və yenilikçi şəxsləri qiymətli və yeni kəşflərin, incəsənət əsərlərinin və əqli mülkiyyətin digər növlərinin inkişafına zaman, maliyyə və əmək sərf etməyə sövq edir. O, ixtiraçıların icazəsini almadan digərlərinin onların ideyalarından, əsərlərindən istifadə etməsinə, təkrarlamasına və ya gəlir əldə etməsinə icazə vermir, orijinal yaradıcıların rəqabət üstünlüyünə malik olmasını təmin edir. Düzgün planlanmış əqli mülkiyyət hüquqları xarici

investisiyaların cəlb edilməsinə şərait yaradır. Bu isə öz növbəsində yeni iş yerləri yaradır, iqtisadi artımı, innovasiyaları stimullaşdırır.

Hazırda Əqli mülkiyyətin ənənəvi olaraq tanınan formaları əmtəə nişanları, müəllif hüquqları, patentlərdir.

"Əmtəə nişanları nədir?" desək, deyə bilərik ki, əmtəə nişanı bir sahibkarın əmtəə və xidmətlərini digər sahibkarın əmtəə və xidmətlərindən fərqləndirən nişandır. Müəllif hüquqları isə əqli mülkiyyət sahibinin qanuni hüququna aiddir. Daha sadə dillə desək, müəllif hüququ surət çıxarmaq hüququdur. Bu isə məhsulların orijinal yaradıcıları və onların icazə verdiyi hər kəsin əsəri təkrar istehsal etmək üçün hüququna malik olduqları mənasına gəlir. Müəlliflik hüququ qanunu orijinal materialın yaradıcılarına müəyyən müddət ərzində həmin materialdan sonradan istifadə etmək və dublikatını çıxarmaq üçün müstəsna hüquq verir. Müəllif hüququ müddəti bitdikdən sonra müəllif hüququ ilə qorunan element ictimai domenə çevrilir. Patentlər haqqında izah verməli olsam deyə bilərəm ki, "Patent haqqında" qanuna görə patent ixtira, faydalı model, sənaye nümunəsi üçün ixtiraçıya verilən mühafizə sənədidir. Hansı ki, bu sənədi müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi qurum, orqan verir. Patent ixtira sahibinə patentin qüvvədə olduğu müddətdə əsərindən, ideyasından başqalarının istifadə etməsi, satması və ya gəlir əldə etməsindən məhrum etmək hüququ verir.

Əqli mülkiyyətin qorunmasına dair bir sıra məlum istinadlar var. Bu istinadlardan ən əhəmiyyətlisi İngiltərədə 1624-cü ildə qəbul olunmuş İnhisarlar Bəyannaməsi və 1710-cu ildə qəbul olunmuş Anna Bəyannaməsidir. İnhisarlar Bəyannaməsi İngilis patent hüququnun ilk qanuni ifadəsi kimi İngiltərə Parlamentinin diqqətəlayiq aktı idi. Bu qanun hökumət tərəfindən inhisarların verilməsini dayandırdı. Bundan əlavə, akt əqli mülkiyyətin "əsl və ilk ixtiraçısına" 14 il müddətində müəyyən şərtlərə uyğun olaraq öz ixtirası üzərində müstəsna nəzarətə malik olmaq hüququ verdi. 1710-cu ildə İngiltərədə qəbul edilən Anna Bəyannaməsi müəllif hüquqları qanunu tarixində mühüm mərhələ oldu. O, müəlliflərin müəlliflik hüququ qanununun əsas benefisiarları olması lazım olduğunu qəbul etdi və belə müəllif hüquqlarının yalnız məhdud müddətə - 28 ilə malik olması ideyasını yaratdı, bundan sonra əsərlər ictimai sahəyə keçəcəkdi. Oxşar qanunlar Danimarkada (1741), ABŞ-da (1790) və Fransada (1793) qəbul edilmişdir. XIX əsrdə əksər digər ölkələr yerli müəlliflərin əsərlərini qoruyan qanunlar yaratdılar [5].

Tarixə nəzər salsaq, görərik ki, əqli mülkiyyət termini ilə bağlı müzakirələrin başlanğıcı XIX əsrin sonlarına dayanır. Həmin dövrdə əqli mülkiyyət anlayışı və onun tərkib hissələri bəzi ölkələrin qanunvericilik sənədlərində və beynəlxalq konvensiyalarda əksini tapmışdır. Bu termin öz mövcudluğunu XVIII əsr Fransa qanunvericiliyinə borcludur. Buradan da öz əməyinin nəticələrinə müstəsna sərəncam imkanlarını cəlb edən müəllifin

mülkiyyət hüququ əmələ gəlmiş, bu ideyalar XVIII əsrin sonunda inqilabçı Fransanın qanunlarında öz əksini tapmış və artıq "ədəbi" və "sənaye" mülkiyyəti anlayışları özünü təsbit etmişdi. XIX əsrdə Avropa ölkələrinin əksəriyyətinin qanunvericilində müəlliflik və patent hüququna mülkiyyət hüququ mövqeyindən yanaşma geniş yayılmışdı. Əqli mülkiyyət anlayışından XVII-XIX əsrlərdə istifadə olunmasına baxmayaraq ondan geniş istifadə 1967-ci ildə Cenevrədə BMT-nin təşəbbüsü ilə Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatının təsis olunması haqqında Konvensiyanın imzalanmasına əsaslanır. ÜƏMT-nin missiyası hamının lehinə innovasiya və yaradıcılığa imkan verən tarazlanmış və effektiv beynəlxalq əqli mülkiyyət sisteminin inkişafına rəhbərlik etməkdir. Təşkilatın əsas vəsaitləri əsasən, inkişaf etməkdə olan və asılı ölkələrin "məlumatlandırma", "təlim", "qanunların hazırlanmasında yardım" üçün ayrılır.

Əqli mülkiyyət fiziki və ya hüquqi şəxslərə yaradıcılıq və ya ixtiralarına görə verilən, onlara bu qeyri-maddi aktivlərdən istifadə, bölüşdürmə və mənfəət əldə etmək üçün müstəsna hüquqlar verən qanuni hüquqlar kateqoriyasına aiddir. O, cəmiyyətdə, iqtisadiyyatda, innovasiya və yaradıcılıq dünyasında müxtəlif mühüm məqsədlərə xidmət edir. Bu sıraya innovasiya və yaradıcılığın həvəsləndirilməsi, iqtisadi inkişafın və ədalətli rəqabətin təşviqi, keyfiyyətə nəzarəti və mədəniyyətin qorunması kimi məqsədləri aid etmək olar.

Əqli mülkiyyət hüququnun tənzimlənməsi barədə danışsaq demək olar ki, hüquqi tənzimlənmə insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində aktual məsələlərdəndir. Bu sahədə Konstitusiyadan sonra qəbul edilən qanun kimi 1996-cı il 5 iyul tarixli "Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu" çıxış edir. "Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında" qanun 5 fəsildən və 47 maddədən təşkil olunub. Bu Qanun Azərbaycan Respublikası ərazisində elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin (müəlliflik hüququ), habelə ifaların, fonoqramların, efir və ya kabel yayımı təşkilatlarının verilişlərinin (əlaqəli hüquqlar) yaradılması və istifadəsi ilə əlaqədar yaranan münasibətləri tənzimləyir [3]. Müəlliflik hüququnun 25-ci maddəsində qeyd olunur ki, müəlliflik hüququ əsərin, ixtiranın yaradılması ilə yaranır. Bu hüquq müəllifin bütün həyatı boyu və Müəlliflik hüququ qanununun 26-cı maddəsində nəzərdə tutulan hallar istisna olmaqla, onun ölümündən sonra 70 il müddətində qüvvədə qalır. Bu müddət bitəndən sonra isə əsər ictimai varidata keçmiş olur. Qanunun 32-ci maddəsi əlaqəli hüquqların subyektlərinə həsr olunub. Əlaqəli hüquqların subyektlərinə ifaçılar, fonoqram istehsalçıları və yayım təşkilatları aid edilir. Müəllliflik hüququ, əlaqəli hüquqlar, Azərbaycan folklor nümunələrinin qorunması, normativ-hüquqi tənzimləmənin həyata keçirilməsi sahəsində 20 aprel 2018-ci ildə yaradılmış Azərbaycan Respublikası Əqli Mülkiyyət Agentliyinin

müstəsna xidmətləri var. Agentlik öz fəaliyyətində Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını, Azərbaycan Respublikasının qanunlarını, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamlarını, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərar və sərəncamlarını, habelə Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələri və öz əsasnaməsini rəhbər tutur. Agentliyin idarə heyətinin sədri Kamran İmanovdur. Kamran İmanov Bakı Dövlət Universitetində ilk dəfə Əqli mülkiyyət hüququ kafedrasının və Əqli Mülkiyyət Agentliyində isə onun filialının yaradılmasının və əqli mülkiyyət hüququ üzrə ixtisaslaşma aparılmasının təşəbbüskarlarından biri olmuşdur.

Yekun olaraq qeyd edə bilərəm ki, Əqli mülkiyyət hüquqları elmi aləmdə mühüm rol oynayır, çünki onlar tədqiqatçıların və alimlərin əqli mülkiyyətini qoruyur və tanıyır, onlara lazımi kredit və töhfələrinin ödənilməsinə zəmanət verir və akademik institutlara əlavə gəlir əldə etmək imkanı təklif edir. Bu səbəbdən əqli mülkiyyətin inkişafı cəmiyyətin, dövlətin inkişafıdır. Aydındır ki, Əqli mülkiyyət və Əqli mülkiyyət hüququnun idarə edilməsi çoxölçülü bir vəzifədir və milli qanunlara, beynəlxalq müqavilələrə və təcrübələrə uyğunlaşdırılmalı olan çoxlu müxtəlif fəaliyyət və strategiyaları tələb edir. Yaradıcıların, ideya sahiblərinin, yazarlarının müəlliflik hüququnun qorunmasında əsas vəzifə dövlətin üzərinə düşür. Dövlət isə bu vəzifənin uğurla yerinə yetirilməsi üçün lazımı tədbirlər görür.

Ədəbiyyat

1. *AR Müəllif Hüquqları Agentliyi, Əqli mülkiyyət hüquqları - Məqalələr toplusu, s.4, Bakı – 2013.*
2. *(https://www.sta-law.com/2019/04/the-essence-of-intellectual-property-trademarks-copyrights/*
3. *https://e-qanun.az/framework/4167*
4. *https://uollb.com/blog/law/functions-of-intellectual-property*
5. *https://plato.stanford.edu/entries/intellectual-property/#HistIntеProp*
6. *https://e-qanun.az/framework/3934*
7. *https://e-qanun.az/framework/3293*

F.F.Qədimli
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
fidangadimli@yahoo.com

ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN GƏNCLƏR SİYASƏTİ

Xülasə

Azərbaycan gəncliyi müstəqil dövlətin təməlinin dayaq nöqtəsini təşkil edir. Müstəqil Azərbaycanın qurucusu Heydər Əliyev gəncliyin inkişafına, tərəqqisinə hər zaman diqqət göstərmişdir. Ulu Öndər istər rəhbərliyinin birinci, istərsə də ikinci dövründə gənclərin inkişafı üçün mühüm islahatlar həyata keçirmişdir. Belə ki, gənclərin ali təhsilinə önəm verən Dahi lider xaricdə təhsil alanlara həm maddi, həm mənəvi cəhətdən dəstək olmuşdur. Müstəqil Azərbaycanın rəhbəri olduqdan sonra - 1994-cü ildə Gənclər siyasətinin əsasını qoyan Ulu Öndər Gənclər və İdman Nazirliyini yaratmışdır. Azərbaycan gəncliyinin potensialını müasir dövrün tələblərinə uyğun inkişaf etdirmək, bu potensialdan dövlət mənafeyi naminə istifadə etmək, yeni nəsildə fəal vətəndaşlıq və vətənpərvərlik mövqeyi formalaşdırmaq Ulu Öndərin qarşıya qoyduğu əsas hədəflərdən idi. Məqalədə Ümummilli Liderin gənclərlə bağlı fərman və sərəncamları araşdırılmışdır.

МОЛОДЕЖНАЯ ПОЛИТИКА НАЦИОНАЛЬНОГО ЛИДЕРА ГЕЙДЕРА АЛИЕВА

Резюме

Молодежь Азербайджана является опорой основы независимого государства. Гейдар Алиев, основатель независимого Азербайджана, всегда уделял внимание развитию и прогрессу молодежи. Великий лидер осуществил важные реформы для развития молодежи как в первый, так и во второй период своего правления. Таким образом, Великий лидер, придающий большое значение высшему образованию молодежи, поддержал тех, кто учится за рубежом, как финансово, так и морально. Став главой независимого Азербайджана, Великий лидер в 1994 году создал Министерство молодежи и спорта, которое заложило основы молодежной политики. Развитие потенциала азербайджанской молодежи в соответствии с требованиями современной эпохи, использование этого потенциала во благо государства, формирование активной гражданственной и патриотической позиции у нового поколения были в числе основных целей, поставленных Великим Лидером. В статье рассматриваются указы и распоряжения Национального Лидера, касающиеся молодежи.

YOUTH POLICY OF NATIONAL LEADER HEYDAR ALIYEV

Summary

The youth of Azerbaijan is the fulcrum of the foundation of the independent state. Heydar Aliyev, the founder of independent Azerbaijan, always paid attention to the development and progress of youth. Ulu Öndar implemented important reforms for the development of young people in both the first and second periods of his leadership. Thus, Dahi leader, who gives importance to the higher education of young people, supported those studying abroad both financially and morally. After becoming the head of independent Azerbaijan - in 1994, the Great Leader created the Ministry of Youth and Sports, which laid the foundation of the youth policy. Developing the potential of Azerbaijani youth in accordance with the requirements of the modern era, using this potential for the sake of the state, and forming an active citizenship and patriotism position in the new generation were among the main goals set by the Great Leader. The article examines the decrees and orders of the National Leader regarding the youth.

Açar sözlər: *Ulu Öndər, Heydər Əliyev, gənclik, siyasət, təhsil*
Ключевые слова: *Великий лидер, Гейдар Алиев, молодежь, политика, образование*
Key words: *Great Leader, Heydar Aliyev, youth, politics, education*

Müstəqil dövlətçiliyimizin əsas dayaq nöqtələrindən biri də Azərbaycan gəncliyidir. Gəncliyin sağlam ruhda, yüksək mənəviyyatda, tərbiyədə, savadda olması dövlətçilik əsaslarının möhkəmliyindən xəbər verir. Savadlı, istedadlı, dünyagörüşlü gənclərin yetişdirilməsi ölkə üçün ən vacib məsələlərdəndir. Bu həqiqəti dərk edən böyük siyasətçi Heydər Əliyevin Respublikanın ali rəhbərliyinə qayıdışında qarşısına qoyduğu məqsədlər sırasında gənclər siyasətinin həyata keçirilməsi dayanırdı. Ümummilli lider gənclərə hər zaman diqqətlə, qayğı ilə yanaşmış, onların problemlərinin həlli hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur.

"Heydər Əliyevin fəaliyyətini qiymətləndirmək çox böyük məsuliyyət tələb etsə də, deyə bilərik ki, Ümummilli liderin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövr dövlət müstəqilliyinin, milli və dövlət şüurunun hər cür təzyiqlərdən, hücumlardan qorunmasına və inkişafına yönəlmişdir" [1, 147].

Heydər Əliyev 1969-1982-ci illərdə Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdə gənclərin inkişafı üçün yeni təhsil müəssisələri, gənclik mərkəzləri açılmışdır. "Sovetlər İttifaqının 50-dən artıq iri şəhərinin 170 nüfuzlu ali məktəbində bütövlükdə 80-dək sahəni əhatə edən 150 ixtisas üzrə 15 mindən çox azərbaycanlı gəncin ali təhsil almasına, yüksək ixtisaslı mütəxəssis kimi hazırlanmasına imkan və şərait yaradılmışdır" [3].

İstər 1972-ci ildə qəbul edilmiş "Gənclərin ümumi orta təhsilə keçidini başa çatdırmaq və ümumtəhsil məkətbini daha da inkişaf etdirmək haqqında", istərsə də 1973-cü ilin "Kənd ümumtəhsil məktəblərinin iş şəraitini daha da yaxşılaşdırmaq haqqında" qərarı Azərbaycanda orta ümumtəhsil məktəblərinin sayını 3 dəfə artırmışdır. Bu məktəblərin sayı 765-dən 2117-ə qalxmışdır. Ulu Öndərin rəhbərlik etdiyi vaxtda 5 yeni ali təhsil müəssisəsi açılmışdır.

Bir çox ixtisasların inkişafı üçün gənclərin xaricdə təhsil almasını vacib amil hesab edən Ulu Öndər Azərbaycandan kənarda təhsil alanları diqqət mərkəzində saxlamışdır. Çünki Ümummilli Lider bu kadrların müstəqil dövlətin uğurlu inkişafına zəmin yaradacağına əmin idi: "Müstəqil Azərbaycanın gələcəyi gənclərin əlindədir, gənclərə veriləcəkdir. Ona görə də məktəbdə gənclərimizi nə qədər yaxşı, hərtərəfli hazırlasalar, müstəqil Azərbaycanın gələcəyi də o qədər müvəffəqiyyətli, uğurlu, parlaq olacaqdır" [7, 244]. Buna görə də hələ Sovet İttifaqında rəhbərlik etdiyi dövrdə vəzifəsindən istifadə edərək xalqın gələcəyinin uğurlu olması üçün gənclərin təhsilinə diqqət ayırmışdır. *"Məhz Heydər Əliyevin təşəbbüsü və birbaşa himayəsi nəticəsində 1970-ci ildən başlayaraq, hər il 800-900 nəfər gənc SSRİ-nin nüfuzlu ali məktəblərində təhsil almağa göndərilmişdir ki, bu da Respublikanın milli kadr potensialının daha da gücləndirilməsinə imkan yaratmışdır" [5]. Əsasən, Kiyevdə, Xarkovda, Minskdə, Sankt-Peterburq kimi böyük, inkişaf edən şəhərlərin ali təhsil ocaqlarında gənclər təhsil almışlar.*

Görülən bütün işlər gələcəkdə müstəqil Azərbaycan üçün kadr hazırlanmasına yönəlmişdir. Bu səbəbdən də Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra – 1993-cü ildə hakimiyyətə qayıdan Lider Heydər Əliyev sürətlə həmin missiyanı həyata keçirməyə başlamışdır. Həmin gənclərin bir çoxu müstəqil Azərbaycanın dövlət quruculuğunda yaxından iştirak etmiş, rəhbər vəzifələrə təyin olunmuşlar. Ulu Öndərin ikinci dəfə hakimiyyətə qayıdışına sevinənlərin, dəstək verənlərin əksəriyyəti də elə məhz gənclər idi. Müstəqil Azərbaycanda uğurlu gənclər siyasətinin əsası Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən 1993-cü ildən qoyulmuşdur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Gənclər siyasətinin formalaşdırılması 1993-cü ildə Brüssel zirvəsinin nəticəsi olaraq yayımlanan "Ağ kitab" ilə başlamışdır [9, 75]. Təbii ki, hələ Avropada yeni formalaşan bir siyasəti yeni yaranan müstəqil bir dövlətdə tətbiq etmək o qədər də real görünmür. Deməli, uzaqgörən siyasəçi Heydər Əliyevin tətbiq etdiyi "Gənclər siyasəti" orijinal, milli mənəvi dəyərlərə söykənən, unikal bir sistem idi. Bu sistemdə vüsət alan məsələlər Avropa Şurası, BMT kimi təşkilatlarda yalnız iyirminci yüzilliyin 90-cı illərinin sonunda formalaşdırılmağa başlamışdır. Bu isə Ulu Öndər Heydər Əliyevin uzaqgörənliyinin göstəricisidir.

Dövlətin gənclər siyasəti onların biliklərinin artırılması, bacarıq və istedadlarının üzə çıxarılması məqsədilə dövlətin həyata keçirdiyi tədbirlər

sistemi və bu sistemin məcmusudur. Gənclərin hərtərəfli inkişafı dövlətin elm, təhsil, mədəniyyət və iqtisadiyyatı ilə sıx bağlıdır. Buna görə də gənclərin ölkənin sosial, ictimai və siyasi sferalarında iştirakının təmin edilməsi başlıca amillərdəndir. Bu məqsədlə Respublikamızda bir sıra layihələr həyata keçirilmiş, addımlar atılmışdır.

Gənclər siyasətinin başlıca təməli kimi güclü bir təhsilin formalaşdırılması üçün Ulu Öndər mühüm islahatlar həyata keçirmişdir. 30 mart 1998-ci ildə "Azərbaycan Respublikasında təhsil sahəsində islahatlar üzrə Dövlət Komissiyasının yaradılması haqqında" sərəncamın imzalanması bu yolda atılan addımlardan biridir. Bu komissiyanın ilk uğurlu layihəsi kimi "Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində islahat proqramı"nı misal göstərə bilərik. Bu sənədlərdə müəyyənləşdirilən vəzifələrə uyğun olaraq, təhsilimiz təkmilləşdirilmiş, müasirləşdirilmiş, eyni zamanda milli-mənəvi dəyərlərimizin əks olunduğu, vətənpərvərliyin, azərbaycançılığın təbliğ olunduğu tədris proqramları, dərsliklər çap edilmiş, yeni standartlar tətbiq edilmişdir. Bu da gənclərin formalaşmasında böyük rol oynamışdır.

Gənc nəslin təhsilinin inkişafı üçün Ümummilli lider 4 oktyabr 2002-ci ildə "Azərbaycan Respublikası ümumtəhsil məktəblərinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi haqqında" sərəncam, 13 iyun 2003-cü ildə "Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi haqqında" fərman imzalamışdır. Bu sənədlər təhsil sisteminin müasirləşdirilməsi baxımından çox önəmlidir. Bu illərdə, həmçinin, gənc nəslin maariflənməsində böyük rol oynayan professor-müəllim heyətinin nəvacibləri artırılmış, sosial problemləri həll edilmişdir. Bu da gənc nəslin təhsilinin gücləndirilməsi ilə yanaşı, motivasiyasını da artırmışdır.

Yüksək balla ali məktəblərə qəbul olunan tələbələrə Prezident təqaüdünün verilməsi də potensiallı gənclərin üzə çıxarılmasına şərait yaratmışdır. 3 sentyabr 2001-ci ildə imzalanmış Fərman ilə yüksək nailiyyətlər əldə etmiş, qəbul imtahanında yüksək bal toplamış tələbələrə dövlət qayğısını gücləndirmək və onların təhsili üçün daha əlverişli şəraitin yaradılması, maddi vəziyyətlərinin yaxşılaşdırılması, təhsilə olan maraqlarını artırmaq üçün təsis edilmişdir. Həmin Fərmana uyğun olaraq ilk dəfə 2001/2002-ci tədris ilində qəbul imtahanlarında yüksək nəticə əldə etmiş 25 tələbəyə Prezident təqaüdünün verilməsi ilə bağlı Sərəncam imzalanmışdır. Bu Sərəncam cəmiyyət, xüsusilə, pedaqoji ictimaiyyət tərəfindən sevinclə qarşılanmışdır. Ali məktəblərə hazırlaşan gənclər üçün də böyük stimul olmuşdur.

Müstəqillik dönəmində də gənclərin xaricdə təhsil almasına şərait yaradan Ulu Öndər Heydər Əliyev 27 fevral 1998-ci ildə Yaponiyada təhsil alan azərbaycanlı tələbələrlə görüşdə vurğulamışdır: "Mən Azərbaycana neçə illər rəhbərlik etmişəm. Mənim çox arzum olub ki, Azərbaycan gəncləri dünya ölkələrinə səpələnsinlər, orada təhsil alsınlar. O vaxt dünya ölkələrinə getmək

mümkün deyildi, mən bunu SSRİ miqyasında edirdim. Amma indi dünya ölkələri bizim üçün açıqdır. İndi Amerikada da, Avstraliyada da, Meksikada da, Yaponiyada da gedib oxumaq olar" [4].

1998-ci ilin 31 avqustunda ənənəsinə sadiq qalan Ulu Öndər xaricə təhsil üçün göndərəcəyi gənclərlə görüşmüş, bu görüşün 1969-cu ildən əsasını qoyduğu xaricdə təhsil strategiyasının nəticəsi olduğunu vurğulamışdır: "Mən ona görə sevinirəm ki, 29 il bundan əvvəl əsasını qoyduğum xeyirxah işin gözəl bəhrələrini görürəm.... Vaxtilə bu salona 16-17 yaşında daxil olmuş insanlar - siz ötən illərdə böyük həyat yolu keçmişsiniz, formalaşmısınız, püxtələşmisiniz, Azərbaycanın həyatının müxtəlif sahələrində fəaliyyət göstərirsiniz. Bunların hamısının əsası həmin illərdə qoyulubdur. Ona görə də mən sizin hər birinizin həyatında etdiyim xidmətin nəticəsini görərək bu gün sevinirəm, şadlanıram və iftixar hissi keçirirəm..." [6].

Gənclərlə iş sahəsində vahid dövlət siyasəti üçün Ümummilli Lider Heydər Əliyev 1994-cü ilin iyulun 26-da Gənclər və İdman Nazirliyinin yaradılması üçün Fərman imzalanmışdır. Bir il sonra Azərbaycan gənclərinin formu təşəbbüsü irəli sürülmüş, 1996-cı ildə ilk form keçirilmişdir. 1 fevral 1997-ci ildə ilk forumun ildönümü münasibətilə Ulu Öndər gənclərlə görüşmüş, "2 fevral – Azərbaycan Gəncləri Gününün elan edilməsi haqqında" Sərəncam imzalamışdır. 1997-ci ildən 2 fevral Azərbaycan Gənclər Günü kimi qeyd edilməkdədir. Bu isə gənclərə olan diqqətdən irəli gəlirdi. Qeyd edək ki, Gənclər Günü MDB məkanında və Şərqi Avropa ölkələri arasında ilk dəfə olaraq ölkəmizdə keçirilmişdir.

2 fevral 1998-ci ildə Azərbaycan Gəncləri Gününün ilk ildönümü münasibətilə keçirilən bədii-idman bayramında Ulu Öndər gənclərə müraciət edərək hər zaman onlara arxalandığına, hüquqlarının təminatçısı olacağına əmin etmişdir.

İstedadlı gənclərin aşkar edilməsi, onların bilik və bacarıqları, maraq və meyilləri əsasında qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi dövlət strategiyasından biridir. Cəmiyyətdə gənclərin istedadının üzə çıxarılması və inkişafı bir sıra amillərdən asılıdır. Gənclərin intellektual səviyyəsinin üzə çıxarılmasını təmin edən tədbirlərə cəlb edilməsi, onların üzə çıxarılmasında yardım göstərən mərkəzlərin yaradılması, gənclərlə işləməyi bacaran kadrların hazırlanması, müasir tələblərə cavab verən maddi-tədris bazasının mövcudluğu gənclərin potensialını üzə çıxara bilər. Bu məqsədlə 22 iyun 1996-cı ildə istedadlı gənclərin üzə çıxarılması və onları həvəsləndirmək, yaradıcılıq potensiallarını artırmaq məqsədilə "Qızıl kitab" təsis edilmişdir. Fərmana əsasən, gənc istedadların adları "Qızıl kitab"a salınmış, bundan başqa, "Gənc İstedadlar Fondu" yaradılmış, xüsusi təqaüd təsis edilmişdir.

Fərmanda yer alan dördüncü bəndə əsasən, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İcra Aparatının humanitar siyasət şöbəsinə Azərbaycan Elmlər

Akademiyası, Azərbaycan Respublikasının Gənclər və İdman Nazirliyi, Təhsil Nazirliyi, Mədəniyyət Nazirliyi və respublikanın yaradıcı təşkilatları ilə birlikdə bir ay müddətində "Gənc İstedadlar Fondu"nun əsasnaməsini və İdarə heyətinin tərkibini, habelə gənc istedadların inkişafı üzrə dövlət proqramının layihəsini hazırlayıb təsdiq olunması üçün Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etmək tapşırılmışdır. Bu Fərmandan irəli gələn maliyyə xərclərinin ödənilməsi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin ehtiyat fondu hesabına təmin edilmişdir.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin 1999-cu ildə imzaladığı "Dövlət Gənclər Siyasəti haqqında" müvafiq Fərman gənclərin təhsili, tərbiyəsi, sağlamlığı, intellektual və mənəvi inkişafı, asudə vaxtın təşkili problemlərinin həlli, gənclərin hüquqlarının müdafiəsi, onların Respublikanın ictimai-siyasi və mədəni həyatında iştirakının təmin olunması ilə bağlı məsələlərin geniş spektrini əhatə edir. 9 aprel 2002-ci il tarixində "Gənclər siyasəti haqqında" qanununun qəbul edilməsi də "Dövlət Gənclər Siyasəti haqqında" Fərmanda əksini tapan məsələlərin qanuniləşdirilməsinə, möhkəmləndirilməsinə xidmət göstərmişdir.

Bundan başqa, gənclərin II forumu, "Gənc istedadlar üçün təqaüdlərin təsis edilməsi haqqında", "Bədən tərbiyəsi və idman haqqında" fərman və sərəncamlar, "Gənclərdə vətənpərvərlik və vətəndaşlıq hisslərinin yüksəldilməsi haqqında", "Azərbaycanın gənc istedadlarına dövlət qayğısı haqqında", "İstedadlı yeniyetmələrin və yaradıcı gənclərin sosial, iqtisadi və s. problemlərinin həllinə yönəlmiş, onların öz qabiliyyətlərini inkişaf etdirmələrinə kömək edən Dövlət Proqramı", "Gənc ailə", "Ordudan tərxis olunmuş gənclərin məşğulluğu", "Gənclər siyasəti haqqında" proqramlar, qanunlar gənclərimizin inkişafına yönələn siyasətin bir hissəsidir.

Ümummilli Liderimizin gənclərlə bağlı apardığı islahatlar, gördüyü işlər, imzaladığı fərman, sərəncam və qərarların məqsədi azərbaycançılıq məfkurəsini, milli-mənəvi dəyərlərimizi qoruyan, vətənpərvər, savadlı, istedadlı, Vətənin inkişafı, müstəqilliyi, bütövlüyü, suverenliyi üçün əlindən gələni etmə potensialına sahib gənclər yetişdirmək idi.

Ümummilli Liderin gənclərə göstərdiyi diqqət və qayğı, etimad indi də öz təsdiqini tapır. Son zamanlar gənclər siyasəti yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Ulu Öndər Heydər Əliyevin təməlini qoyduğu gənclər siyasətini uğurla davam etdirən Prezident İlham Əliyev gənclər üçün şərait yaradır, müxtəlif layihələr həyata keçirir, fərmanlar, sərəncamlar imzalayır. Bunun bariz nümunəsi kimi "2015-2025-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin İnkişaf Strategiyası"nı göstərə bilərik. Bu strategiya gənclər siyasətinin yeni mərhələdə olduğunun göstəricisi və nümunəsidir.

Ədəbiyyat

1. *Asəf Zamanov. Heydər Əliyev və intellektual potensialın inkişaf dinamikası. // A.Zamanov. Heydər Əliyevin siyasi irsi və azərbaycançılıq. Bakı: Elm və təhsil, – 2023, – s. 146-151*
2. *Azərbaycanın ictimai həyatında gənclərin rolu / A. M. Cəfərovun, E. B. İmaməliyevin redaktəsi ilə. - SPb.; Bakı: MDB iştirakçısı olan dövlətlərin Parlamentlərarası Assambleyası Şurasının Katibliyi. 2012. - 112 s.*
3. *Salmanlı R. Azərbaycanın inkişafına uğur gətirən gənclər siyasəti. https://www.azerbaijan-news.az/index.php/az/posts/detail/azerbaycanin-inkisafina-ugur-getiren-gencler-siyaseti-1639255186*
4. *Heydər Əliyevin xaricdə təhsil strategiyası. https://www.muallim.edu.az/news.php?id=23488*
5. *Heydər Əliyevin təhsil diplomatiyası – xaricə göndərilən tələbələr, vacib SƏRƏNCAMLAR... https://azedu.az/az/news/2148-heyder-eliyevin-tehsil-diplomatiyasi-xarice-gonderilen-telebeler-vacib-serencamlar-*
6. *Heydər Əliyev və Azərbaycandan kənarda ali təhsilli kadr hazırlığı. https://www.muallim.edu.az/news.php?id=24039*
7. *Heydər Əliyev. Müdrik fikirlər (1993-1998). I kitab. Bakı:Çaşıoğlu, 399 s.*
8. *Hacıyev F. Azərbaycan dövlət gənclər siyasəti: məqsəd və nailiyyətlər// Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə jurnalı. 3 (59), 2017, s. 233-238*
9. *Angelis, L., Grollius G. "From the White Paper to the Concrete Future Objectives of Education and Training Systems in Europe", European Education, 2003, Vol. 35, No 2, p.p. 75-93.*

M.A.Nəbiyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
nbiyeva2001@gmail.com

MÜƏLLİM HAZIRLIĞINDA AZƏRBAYCAN DÖVLƏT PEDAQOJİ UNİVERSİTETİNİN TARİXİ ƏHƏMİYYƏTİ

Xülasə

XX əsrdə Azərbaycanın öz müstəqilliyini elan etməsi ilə dövlətin hər bir sahəsində əsaslı islahatlar aparılmağa başlandı. Bunlardan ən mühümü təhsil sahəsinin milliləşdirilməsi olmuşdur ki, bu addımdan sonra təhsil sahəsində bir çox uğurlar əldə edildi. Xüsusilə, ali təhsil müəssisələrinin fəaliyyətə başlaması yüksək təhsilli şəxslərin yetişdirilməsində xüsusi əhəmiyyət daşımışdı. Bu ali təhsil müəssisələrindən biri olan Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti 1921-ci ildən günümüzə qədər müxtəlif adlarla fəaliyyət göstərmişdir. Bir əsrdən çox mövcudluq dönəmində bir çox çətinliklərlə üzləşsə də, 1921-ci ildən etibarən Azərbaycanda müəllim hazırlığında ən mühüm yeri tutmaqdadır. Səbail, Nəsimi, Təbriz və Gənclik kampusları, o cümlədən, Ağcabədi, Şəki, Cəlilabad, Şamaxı, Quba filialları ilə müəllim hazırlığında əlçatanlığı təmin edir.

ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА В ПОДГОТОВКЕ ПЕДАГОГИ

Резюме

В XX веке, с провозглашением независимости Азербайджана, во всех сферах стали проводиться фундаментальные реформы. Наиболее важным из них стала национализация сферы образования, после которой были достигнуты многие успехи в сфере образования. В частности, особое значение в подготовке высокообразованных людей имело создание высших учебных заведений. Азербайджанский государственный педагогический университет, одно из таких высших учебных заведений, с 1921 года действует под разными названиями. Хотя за свое более чем столетнее существование он столкнулся со многими трудностями, с 1921 года он занимает важнейшее место в подготовке учителей в Азербайджане. Кампусы в Сабаиле, Насими, Тебризе и Гянджлике, включая филиалы в Агджабеди, Шеки, Джалилабаде, Шамахе и Губе, обеспечивают доступ к подготовке учителей.

HISTORICAL SIGNIFICANCE OF AZERBAIJAN STATE PEDAGOGICAL UNIVERSITY IN TEACHER TRAINING

Summary

In the 20th century, with the declaration of independence of Azerbaijan, fundamental reforms began to be carried out in every field. The most important of these was the nationalization of the education sector, after which many successes in the education sector were achieved. In particular, the establishment of higher education institutions was of special importance in training highly educated people. Azerbaijan State Pedagogical University, one of these higher educational institutions, has been operating under different names since 1921. Although it has faced many difficulties during its more than a century of existence, since 1921 it has been occupying the most important place in teacher training in Azerbaijan. Sabail, Nasimi, Tabriz and Ganjlik campuses, including Aghjabadi, Sheki, Jalilabad, Shamakhi, Guba branches provide access to teacher training.

Açar sözlər: *Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, təhsil, müəllim, müəllim hazırlığı, pedaqoq, universitet*

Ключевые слова: *Азербайджанский Государственный Педагогический Университет, образование, учитель, подготовка учитель, педагог, Университет*

Key words: *Azerbaijan State Pedagogical University, education, teacher, teacher training, educator, university*

1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin qurulması, maarifçilik hərəkatında dönüş nöqtəsi oldu. Bu hərəkatın məqsədi Azərbaycan dilinin qorunması, milliləşdirilməsi və milli təhsilin inkişafı idi. Xüsusilə təhsil sahəsində bir sıra tədbirlər görülmüş və əsaslı addımlar atılmışdır. Bu dönəmdə Xalq Maarif Nazirliyi təsis edilmiş və məktəblərin inkişafı üçün müəyyən addımlar atılmışdır. 1918-ci ildə Qori Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsi açılmış və təhsil kadrlarının hazırlanmasına start verilmişdir. 1919-cu ildə Azərbaycanda ali təhsil müəssisələrinin yaradılması ilə bağlı Nəsib bəy Yusifbəyli tərəfindən proqram tərtib olunmuş və Bakıda ali təhsil müəssisəsinin qurulması üçün parlamentdə çıxış edilmişdir. Bu çıxışın nəticəsində 29 sentyabr 1919-cu ildə "Bakı Dövlət Universitetinin Nizamnaməsi" qəbul edilmiş və universitet noyabr ayında fəaliyyətə başlamışdır. Lakin, təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinə başlaması ilə birlikdə müəllim kadrlarının çatışmazlığı problemi ortaya çıxmışdır. Bu məsələni həll etmək üçün Nərimanov 1919-cu ildə Həştərxan quberniyasında Xalq Maarif Şöbəsinin müdiri vəzifəsində çalışarkən pedaqoji kurslar vasitəsilə müəllim kadrlarının hazırlanması işinə rəhbərlik etmişdir. Müəllim kadrlarının hazırlanması ilə əlaqədar olaraq, professor Fətulla bəy Rzabəyli tərəfindən təsis

olunacaq Pedaqoji Kişi İnstitutu haqqında bir nizamnamə hazırlanmışdır. Bu nizamnamə 13 iyun 1921-ci ildə Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarlığı tərəfindən təsdiq edilmişdir [1, s.36]. İnstitutun fəaliyyətinə 1921-ci ilin sentyabrında Fətulla bəy Rzabəyli rəhbərlik etmiş və ixtisas sinifləri tarix-ədəbiyyat, coğrafiya-təbiət, fizika-riyaziyyat qrupları olmuşdur.

XX əsrdə qadınların pedaqoji təhsil alması üçün Xalq Maarif Komissarlığı təşkilatı əlavə işlər görüb. 1920-ci ildə Nəriman Nərimanovun sərəncamı əsasında Birinci Məktəbəqədər Qadın Tərbiyə İnstitutu yaradılmış və 1921-ci il martında Bakıda fəaliyyətə başlamışdır. Bu institutun məqsədi məktəbəqədər təcrübəli kadrların yetişdirilməsi və qadınlar arasında tərbiyənin yayılması idi. 1922-ci ildə Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Soveti qərarı ilə institut Ali Pedaqoji Qadın İnstitutuna çevrildi və bu institut müxtəlif güzəştlər təklif etmişdir.

1925-ci ildə Ali Pedaqoji Kişi İnstitutu ilə birgə Ali Pedaqoji İnstitut adı altında birləşdirildi. 1924-cü ildə Bakı Dövlət Universiteti Azərbaycan Dövlət Universiteti adlanaraq Ali Pedaqoji İnstitut ilə birləşdirildi. Bu birləşmə nəticəsində fənlərdə ixtisar olunma halları baş verdi və bu, pedaqoji kadr hazırlığına mənfi təsir göstərdi. Buna görə, 1930-cu ildə Azərbaycan Dövlət Universiteti ləğv edilərək Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutu yenidən təşkil edildi.

1938-ci ildə SSRİ Xalq Komissarları Soveti "Ali qiyabi təhsil haqqında" qərar qəbul etdi və bu nəticədə Ali Qiyabi Pedaqoji İnstitutu yaradıldı [2, s.80]. Bu institutda müxtəlif fənlərlə əlaqədar fakültələr və kafedralar fəaliyyət göstərməkdə idi. İkinci dünya müharibəsi dövründə institut müxtəlif dəyişikliklərə məruz qaldı, lakin 1944-cü ildə pedaqoji elmlər doktoru, professor Ağamməd Abdullayevin rəhbərliyi altında institut öz fəaliyyətini bərpa etdi. 1959-cu ilin mayın 26-də Respublika Nazirlər Soveti tərəfindən "Azərbaycan ali pedaqoji məktəblərinin profilləri haqqında" qərar qəbul edildi və bu qərara əsasən Azərbaycan Qiyabi Pedaqoji İnstitutu tamamilə ADPİ-yə birləşdirildi. Kirovabad Pedaqoji İnstitutunun tarix-filologiya fakültəsi də ADPİ-yə qatıldı. Bundan başqa, ADPİ-nin bədən tərbiyəsi fakültəsi eyniadlı İnstituta, Coğrafiya fakültəsi isə ADU-ya birləşdirildi. Lakin, bu addımın istənilən nəticə verməməsinin səbəbi, düzgün bir strategiyanın təyin edilməməsi idi.

İlk dövrlərdə ADPİ-nin Bakıda fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, XX əsrin 60-cı illərindən etibarən əsas diqqət bölgələrdə filiallarının açılmasına yönəldilir. Bu istiqamətdə, Naxçıvan MSSR Ali Sovetin Rəyasət Heyətinin sədri Səkinə Əliyeva, Naxçıvan Vilayət Partiya Komitəsinin birinci katibi Hacağa İbrahimov, Naxçıvan MSSR Nazirlər Sovetinin sədri Ramazan İsmayılov və Vilayət Partiya Komitəsinin 3-cü katibi Qənbər Qurbanov Naxçıvanda ali təhsil müəssisəsinin fəaliyyətə başlaması üçün çağırış edirdilər.

Bu səylərin nəticəsində, 1967-ci ildə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Naxçıvan şəhərində filialı açıldı.

1972-ci ildə Ümummilli Lider Heydər Əliyevin Azərbaycan SSR-də I katibliyi dövründə Mərkəzi Komitədəki çıxışında Naxçıvan Pedaqoji İnstitutunun təşkil edilməsi məsələsi müzakirəyə çıxarıldı və Naxçıvanda müstəqil ali təhsil müəssisəsinin təşkil edilməsi qərarlaşdırıldı.

1968-ci ildə həyata keçirilən ADPİ-nin ali təhsil müəssisələrinin filiallarının açılması prosesi Qarabağ regionuna da yayıldı. Xankəndidə fizika-riyaziyyat elmləri doktoru Həşim Ağayevin rəhbərliyi ilə ADPİ-nin yeni filialı fəaliyyətə başladı. Qısa müddətdə müəllim hazırlığında böyük uğurlar qazanmış ADPİ-nin Naxçıvan filialının qiyabi şöbəsi də tələbə qəbulu prosesinə başladı.

Naxçıvan Pedaqoji İnstitutunun təşkil edilməsindən dərhal sonra, 1973-cü ildə Xankəndi Pedaqoji İnstitutu müstəqil şəkildə fəaliyyətə başladı. 15 il ərzində XPİ 3000-ə yaxın pedaqoji kadr hazırlamışdır. 1988-ci ildə isə Qarabağda yaşanan müharibə və ermənilərin düşmənçiliyi nəticəsində Xankəndi Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan şöbəsi boşaldı.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutu müəllim kadrlarının hazırlanmasında böyük uğurlar əldə etmiş və minlərlə savadlı pedaqoji kadr yetişdirmişdir. 1972-ci ildə ADPİ-nin 50 illiyi münasibətilə tədbir təşkil edilmiş və Heydər Əliyev, ADPİ-nin Azərbaycanda ümumtəhsil məktəbinin inkişafına böyük xidmətlər göstərdiyini qeyd etmişdir. 1981-ci ildə institut daxilində əsaslı dəyişikliklər edilmiş və müəllim kadrlarının hazırlanmasında əldə edilən uğurlara görə "Qırmızı Əmək Bayrağı Ordeni" ilə təltif edilmişdir.

1980-1990-cı illərdə SSR daxilində yaşanan qarmaqarışıqlar, dövlətlərin azadlıq mübarizəsini intensivləşdirdi. 1988-ci ildə Azərbaycanda ermənilərlə yaşanan münaqişələr, xüsusilə də, onların ruslara arxalanaraq Azərbaycan millətinə qarşı zərbələri, ölkənin SSR tərkibindən ayrılması ideyasını gücləndirdi. 1991-ci il oktyabr ayının 18-də "Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında" qanunu ilə dövlətçilik tariximiz bərpa edildi və bu dönəmdə ölkədə yaşanan yeni problemlərlə mübarizə etmək Azərbaycan xalqının özünə verdiyi müstəqilliyinin qorunması üçün əsas öhdəliyi oldu. Bu məqsədlə, ölkədə fəaliyyət göstərən ali təhsil müəssisələri və müəllim-tələbə heyəti əvəzedilməz bir rol oynadı.

1990-cı illərdə Azadlıq meydanında toplanan kütlənin əksəriyyəti müəllim-tələbə birliyi idi. Bu dönəmdə, təbliğat işləri üçün institut binaları istifadə edilərək müstəqilliyin qorunması vurğulanırdı. Düşmənlərin əlində olan torpaqlarımız, ermənilərin Qarabağ bölgəsinə hücumları və 1828-ci il Türkmənçay sülhü ilə ərazi itkilərimiz, özümüzə həsr edilmiş dövlətlərin dəstəyi ilə mübarizə etmək üçün müəllim-tələbələr məlumatlandırıldı. Bu

dönəmdə ADPİ-nin professor-müəllim heyəti, öz fədakarlıqları ilə Qarabağda mübarizə edən və deportasiya olunan soydaşlarımıza dəstək verdi.

1980-1990-cı illərdə yaşanan hadisələr təhsil sahəsində də təsir göstərdi. Xüsusilə ali təhsil müəssisələrində geriləmələr yaşandı və tədris prosesi zədələndi. Müharibələrdə könüllü olaraq iştirak edən müəllimlər və tələbələr oldu.

1991-ci ildə ADPİ-nin 70 illiyi ilə əlaqədar Elmi Şurası toplandı və institutun universitetə çevrilməsi qərarlaşdırıldı. Bu dönəmdə ADPİ-nin adı dəyişdirilərək Nəsirəddin Tusi adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti oldu. Bu addım universitetin 70 illiyinə həsr edilmiş böyük bir töhfə idi.

1991-ci ildə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə ADPU-nun Şamaxı filialı fəaliyyətə başladı. Şuşa filialının yaradılması isə Xankəndi ADPİ-dən azərbaycanlı müəllimlərin qovulması ilə əlaqədar olmuşdu. Bu dövrdə institutlar arasında dəyişikliklərə və təşkilatçı yeniliklərə də yer verildi.

1990-cı ildə ADPU-da fəaliyyət göstərən fakültələr arasında Tarix, Filologiya, Kimya-biologiya, Fizika, Riyaziyyat, Coğrafiya, İbtidai təhsilin pedaqogikası və metodikası, Məktəbəqədər tərbiyə, Fiziki tərbiyə və gənclərin çağırışaqədərki hazırlığı fəaliyyət göstərmişdir. 1992-ci ildən etibarən tələbə qəbulunu ödənişli əsaslarla həyata keçirmək daha çox tələbələrin universitetə əlçatanlığını təmin etmişdir. Rektorun Türkiyədəki əlaqələri nəticəsində tələbələr bakalavriat, magistratura, aspirantura üzrə təhsil almaq üçün göndərilmişdir.

2013-cü ildə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı ilə "Azərbaycan Respublikasında Təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası"nda təhsil infrastrukturlarının yaradılması və təhsil müəssisələri şəbəkəsinin rasionallaşdırılması nəzərdə tutulmuşdur. 2015-ci ildə Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun ADPU-ya birləşdirilməsi və onun 7 filialının da ADPU strukturuna daxil edilməsi ilə universitet pedaqoji kadr hazırlığı ilə məşğul olan ən mühüm ali təhsil müəssisəsinə çevrilib. Bundan bir il sonra ADPU-nun Qazax filialı Bakı Dövlət Universitetinə, Zaqatala filialı isə Azərbaycan Dövlət İqtisadi Universitetinə verildi.

2016-cı ildə cənab İlham Əliyevin qərarı ilə professor Cəfər Cəfərov ADPU-nun rektoru təyin edildi. Cəfər Cəfərovun rəhbərliyi altında hələ ondan əvvəl başlamış olan Müəllimlər İnstitutunun tam şəkildə ADPU-ya birləşdirilməsi işi yekunlaşdı. Professor C.Cəfərovun əsas tədbirlərindən biri ənənələri qoruyub saxlamaq və yeni inkişaf strategiyalarını həyata keçirmək olmuşdur. Hal-hazırda ADPU-nun sloganı "Ənənələrə sadiq, yeniliklərə açıq" olaraq müəyyən edilmişdir.

Ədəbiyyat

1. *F.Rüstəmov, Ali Pedaqoji İnstitutun Salnaməsi, Bakı, Elm və təhsil, 2020.*
2. *F.Rüstəmov, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti tarixi, I Cild, Bakı – 2021.*
3. *https://adpu.edu.az/index.php/en/university/about-us*

A.R.Babayeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
aytenbabazade94@gmail.com

ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MARKETİNQ KOMMUNİKASİYA SİSTEMİNİN İNKİŞAF MEYLLƏRİ

Xülasə

Müasir təhsil müəssisələrində marketinq kommunikasiya sistemlərinin inkişaf meylləri onların əhatəliliyini və effektivliyini artırmaq üçün çox vacibdir. Müasir rəqəmsal əsrdə təhsil müəssisələri öz marketinq strategiyalarını hədəf auditoriyasının, ilk növbədə tələbələrin və valideynlərin məqsədləri və priortetləri ilə səsləşəcək şəkildə uyğunlaşdırmalıdırlar. Əhəmiyyətli bir tendensiya marketinq və kommunikasiya məqsədləri üçün rəqəmsal platformalara və sosial media kanallarına olan tələbatın artmasıdır. Təhsil müəssisələri auditoriyası ilə əlaqə saxlamaq və proqramlarını effektiv şəkildə tanıtmaq üçün vebsaytlardan, sosial media platformalarından, e-poçt marketinqindən və rəqəmsal reklamdan istifadə edirlər. Üstəlik, fərdiləşdirmə təhsildə marketinq kommunikasiyasının əsas aspekti kimi meydana çıxmışdır. Ali təhsil müəssisələri öz mesajlarını və məzmununu tələbələrin və valideynlərin fərdi ehtiyaclarını və maraqlarını təmin etmək üçün uyğunlaşdırırlar. Fərdi ünsiyyət təmin etməklə, təhsil müəssisələri daha güclü əlaqələr qura və auditoriya ilə əlaqəni gücləndirə bilər. Təhsil müəssisələri auditoriyanın istəkləri, prioritetləri və tendensiyaları haqqında məlumat toplamaq üçün analitik vasitələrdən istifadə edir. Nəticədə müasir təhsil müəssisələrində marketinq kommunikasiya sistemlərinin inkişaf tendensiyaları rəqəmsal irəliləyişlərə uyğunlaşmanın, fərdiləşdirmənin prioritetləşdirilməsinin, məlumatlara əsaslanan anlayışlardan istifadənin, əlaqə və əhatə dairəsini effektiv şəkildə artırmaq üçün texnologiyanın inteqrasiyasının vacibliyini vurğulayır.

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ СИСТЕМЫ МАРКЕТИНГОВЫХ КОММУНИКАЦИЙ В ВУЗАХ

Резюме

Тенденции развития систем маркетинговой коммуникации в современных образовательных учреждениях имеют важное значение для расширения их охвата и эффективности. В современную цифровую эпоху образовательные учреждения должны адаптировать свои маркетинговые стратегии так, чтобы они соответствовали предпочтениям и поведению целевой аудитории, в основном студентов и родителей. Одним из значительных трендов является все возрастающая зависимость от цифровых платформ и социальных медиа для целей маркетинга и коммуникации. Образовательные учреждения используют веб-сайты, социальные медиа, электронный маркетинг и цифровую рекламу для связи с аудиторией и эффективного продвижения

своих программ. Более того, персонализация стала ключевым аспектом маркетинговой коммуникации в образовании. Учреждения адаптируют свои сообщения и контент, чтобы удовлетворить индивидуальные потребности и интересы студентов и родителей. Предоставляя персонализированную коммуникацию, образовательные учреждения могут укрепить отношения и улучшить вовлеченность аудитории. Образовательные учреждения используют аналитические инструменты для сбора данных о поведении, предпочтениях и тенденциях аудитории. В заключение, тенденции развития систем маркетинговой коммуникации в современных образовательных учреждениях подчеркивают важность адаптации к цифровым достижениям, приоритет персонализации, использование данных для принятия решений и интеграцию технологий для эффективного вовлечения и продвижения.

DEVELOPMENT TRENDS OF THE MARKETING COMMUNICATION SYSTEM IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Summary

The development trends of marketing communication systems in modern educational institutions are crucial for enhancing their outreach and effectiveness. In today's digital age, educational institutions must adapt their marketing strategies to resonate with the preferences and behaviors of their target audience, primarily students and parents. One significant trend is the increasing reliance on digital platforms and social media channels for marketing and communication purposes. Educational institutions are leveraging websites, social media platforms, email marketing, and digital advertising to connect with their audience and promote their programs effectively. Moreover, personalization has emerged as a key aspect of marketing communication in education. Institutions are tailoring their messages and content to cater to the individual needs and interests of students and parents. By providing personalized communication, educational institutions can build stronger relationships and enhance engagement with their audience. Educational institutions are utilizing analytics tools to gather insights into audience behavior, preferences, and trends. In conclusion, the development trends of marketing communication systems in modern educational institutions underscore the importance of adapting to digital advancements, prioritizing personalization, leveraging data-driven insights, and integrating technology to enhance engagement and outreach effectively.

Açar sözlər: *marketinq kommunikasiyası, inkişaf meylləri, rəqəmsal platformalar, fərdiləşdirmə, məlumata əsaslanan qərarların qəbulu, texnologiyanın inteqrasiyası*

Ключевые слова: *маркетинговые коммуникации, тенденции развития, цифровые платформы, персонализация, принятие решений на основе данных, интеграция технологий*

Key words: *marketing communication, development trends, digital platforms, personalization, data-driven decision-making, technology integration*

Təhsildə marketinqin tətbiqi dedikdə, təhsil xidmətlərinin marketinqi başa düşülür. Təhsilin səviyyəsinin yüksəldilməsində marketinqin tətbiqi əsas şərtdir. Lakin sosial sahələrdə marketinq fəaliyyətindən demək olar ki, istifadə olunmur. Bunun da, əsas səbəbi insanların hələ də, marketinq anlayışını düzgün dərk etməməsi, onu yalnız kommersiya təşkilatlarında reklam, satışın stimullaşdırılması kimi dərk etməsidir. Buna baxmayaraq müasir dövrdə ali təhsil müəssisələrində marketinq vasitəsilə kommunikasiya qurmaq meylləri daha da inkişaf etmişdir. Bunu açıq aydın görmək olur ki, "ali təhsil müəssisələri rəqabətli bir bazarda sağ qalmaq üçün maliyyə məhdudiyyətləri ilə üzləşdiklərinə görə daha böyük beynəlxalq tələbə qəbulu sistemini tətbiq etməyə təşviq olunurlar" [1].

Marketinq nəzəriyyəsində ehtiyacları ödəyə biləcək hər bir şey mal hesab olunur. Bu baxımdan təhsil müəssisələrinin təqdim etdiyi təhsil proqramı da mal hesab olunmalıdır. Təhsil proqramı təhsil müəssisələri tərəfindən təhsildə olan ehtiyacları ödəmək, əmək bazarında yüksək mütəxəssislər hazırlamaq və sosial effektə nail olmaq məqsədi ilə hazırlanır. Təhsil proqramı dövlət təhsil standartlarına uyğun ayrı-ayrı təhsil pillələri və səviyyələri üzrə təhsilin məzmununu və mənimsənilmə qaydalarını müəyyən edir. Buraya tədris planı, fənlər üzrə tədris proqramları, metodik təminatla bağlı tövsiyələr, qiymətləndirmə və digər müvafiq təhsil texnologiyaları daxildir. Azərbaycan Respublikasında təhsilin bütün pillələrini və səviyyələrini əhatə edən təhsil proqramları həyata keçirilir. Təhsil proqramlarının yerinə yetirilməsi müddəti müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir. Əlavə təhsil, distant təhsil və digər xüsusi təhsilalma formaları üçün müvafiq təhsil proqramları tətbiq edilir. Bütün bunlarla əlaqədar olaraq, ali təhsil müəssisələri rəhbər işçilərə kurslar keçirə bildikləri üçün onların davamlı peşəkar inkişaf imkanlarını təşviq edə bilərlər. "Buna baxmayaraq, çətin iqtisadi kontekst ali təhsil müəssisəsinin maliyyə idarəçiliyinə, kadr məsələlərinə və təşkilati aspektlərə də təsir göstərə bilər" [3].

Müasir dövrdə informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı ali təhsil müəssisələrinin, təşkilatların və firmaların öz məlumatlarını istehlakçılara çatdırmaq və onlardan əks informasiyanı əldə etmək imkanlarını xeyli genişləndirir, daha səmərəli kommunikasiya prosesini həyata keçirməyə imkan verir. "İqtisadi ədəbiyyatlarda kommunikasiya prosesinin mahiyyətinin açıqlanmasına müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Əksər mütəxəssislər kommunikativ prosesə kompaniya ilə onun istehlakçıları arasında olan interaktiv dialoq kimi baxırlar" [2]. Ali təhsil müəssisələrində kommunikasiya prosesi inkişaf etmiş kanallar şəbəkəsi vasitəsilə həyata keçirilir. Bu cür şəbəkə kanalları informasiyanın toplanmasını, sistemləşdirilməsini və təhlilini həyata keçirir, ətraf mühitlə əlaqələr qurulmasını, ondan əks informasiyanın əldə

olunmasını təmin edir, eyni zamanda müəssisənin xarici mühitə inteqrasiyasını təmin edən vasitə kimi çıxış edir.

Marketinqin kommunikasiya sistemi əmtəənin irəlilədilməsi üzrə stimullaşdırma tədbirləri kompleksini özündə birləşdirir. Bu sistem, eyni zamanda, kommunikativ prosesin həyata keçirilməsini, istehlakçılara zəruri informasiyanın çatdırılmasını, alıcılarla şəxsi əlaqələrin yaradılmasını, ictimaiyyətlə işgüzar münasibətlərin formalaşdırılmasını və s. bu kimi digər stimullaşdırma tədbirlərinin həyata keçirilməsini də nəzərdə tutur. Marketinqin kommunikasiya sistemi istehlakçılara təsir vasitəsi kimi, əsasən beş elementi - beş istiqamətdə stimullaşdırma tədbirləri kompleksini özündə birləşdirir: reklam, satışın stimullaşdırılması, şəxsi satış, birbaşa marketinq, ictimaiyyətlə əlaqə. Son dövrlərdə birbaşa marketinq kommunikasiya sistemində olduqca mühüm rol oynamağa və sürətlə inkişaf etməyə başlamışdır. "Buna görə də universitetlər və müxtəlif ali təhsil müəssisələri öz ali təhsil xidmətlərini qlobal bazarlarda getdikcə daha çox təbliğ edirlər" [4].

Satış kanalları qədər satışın aparılacağı yer də vacib faktorlardan biridir. Yüksək təhsil müəssisəsinin şəhərdə yerləşməsi, binanın quruluşu, çox saylı auditoriyalar və müasir avadanlıqlarla təmin olunmuş laboratoriyalar bu satışın uğurla həyata keçməsinə təsir edə bilər. Təhsil alanlar və valideyinlər yüksək təhsil müəssisəsini seçərkən əsas təqdim olunan təhsil proqramı ilə maraqlanırlar. Lakin, cazibədar vestibül, yüksək təhsil müəssisəsinin nəqliyyat dayanacağına yaxın yerləşməsi, auditoriyanın lazımi avadanlıqlarla təmin olunması, hətta yüksək təhsil müəssisəsinin həyətində bitən gül-çiçək də onların son qərarına təsir edə bilər. "Buna görə də ali təhsil müəssisələri tələbələrinin şüurunda mövqe tutmaq istədikləri üçün öz korporativ imicini saxlamalı və ya inkişaf etdirməlidirlər" [5].

Ali təhsil müəssisəsində marketinq fəaliyyətinin prorektor və ya onun müavinlərinin biri ya da bir çox Avropa ali təhsil müəssisələrində olduğu kimi, xüsusi olaraq yaradılmış marketinq şöbəsi tərəfindən həyata keçirilməsi həmin təhsil müəssisəsinin böyüklüyündən və büdcəsindən asılıdır. Bunun üçün də qeyd olunan prorektor, dekan və digər müavinlər bu sahədə peşəkar olmalıdırlar. Ancaq planlaşdırılmış və sistematik marketinq fəaliyyətinin vacibliyinin özü şübhə doğurur. Bu fəaliyyət strateji maraqların formalaşmasıyla başlamalıdır və sadəcə yüksək rəhbərlik deyil, eyni zamanda hər bir müəllim və yüksək təhsil müəssisəsinin işçisi bu prosesdə öz vəzifəsinin nədən ibarət olduğunu dərk etməlidir. "Universitet rəhbərlikləri həmişə marketinq yönümlü olmurlar və onların ali təhsil müəssisələri həmişə yüksək keyfiyyətli "məhsullarını" marketinq vasitəsilə fərqləndirmək iqtidarında olmaya bilərlər" [6]. Strateji maraqların formalaşması üçün isə gərək ali təhsil müəssisəsinin daxili və xarici mühiti təhlil olunsun, bu ali təhsil müəssisəsi

üçün daha uyğun olacaq marketinq fəaliyyətinin forma və metodları müəyyənləşdirilməli və prosesin effektivliyi qiymətləndirilməlidir.

Ali təhsil müəssisələrinin inteqrasiya olunmuş marketinq kommunikasiyaları kampaniyaları onlara prioritet və məqsədlərinə çatmaqda kömək edəcək aydın strategiyalara əsaslanmalıdır. Məqsədlərinə görə bir-birindən fərqlənən müxtəlif təqdimat vasitələri var. Buna görə də, ali təhsil müəssisələrinin marketinq menecerləri müxtəlif təqdimat fəaliyyətlərini razılaşdırılmış və mütəşəkkil şəkildə əlaqələndirməlidirlər. "Ali təhsil müəssisələri hər bir marketinq fəaliyyətini dəstəkləmək üçün adekvat maliyyə resursları ayırmalıdırlar ki, bütün əlaqə nöqtələri arzu olunan hədəf auditoriyaya ardıcıl mesajlar çatdırsın" [7]. Beləliklə, ali təhsil müəssisələri marketinq kommunikasiyası alətlərindən istifadə etdikdə bütün məsələləri yəni, onun bazarını, missiyasını, mesajını, mediasını, pul və yayılma sahələrini nəzərə almalıdırlar.

Ali təhsil müəssisələrində marketinq kommunikasiya sistemlərinin inkişaf tendensiyaları texnologiyadakı irəliləyişlər, dəyişən demoqrafik göstəricilər və universitetlərin rəqabət şəraitində özlərini fərqləndirmə ehtiyacı ilə sürətlə inkişaf edir. Marketinq kommunikasiyası üçün rəqəmsal platformalara və onlayn kanallara doğru əhəmiyyətli dəyişiklik var. Ali təhsil müəssisələri potensial tələbələrə çatmaq və hazırkı tələbələrlə əlaqə saxlamaq üçün vebsaytlardan, sosial mediadan, e-poçt kampaniyalarından və rəqəmsal reklamdan istifadə edirlər. Müxtəlif kommunikasiya kanallarının və əlaqə vasitələrinin vahid marketinq sistemlərinə və ya kampaniyalarına inteqrasiyasının vacibliyi getdikcə daha çox qəbul edilir. Platformalar və mesajlar arasında ardıcıllığı təmin etməklə qurumlar təsirini maksimuma çatdıra və öz auditoriyası üçün vahid brend təcrübəsi yarada bilər. Yekun olaraq qeyd edək ki, ali təhsil müəssisələrində marketinq kommunikasiya sistemlərinin inkişaf tendensiyaları rəqəmsal transformasiya, fərdiləşdirmə, məzmun marketinqi, inteqrasiya olunmuş yanaşmalar və dəyişən demoqrafik vəziyyətə uyğunlaşma ilə xarakterizə olunan dinamik mənzərəni əks etdirir. Bu tendensiyaları qəbul edən və marketinq kommunikasiyası strategiyalarında yeniliklər edən təhsil müəssisələri getdikcə artan rəqabət mühitində tələbələri cəlb etmək və saxlamaqda uğur qazanmaq üçün daha yaxşı mövqe tuturlar.

Ədəbiyyat

1. *Russell, M. 2005. Marketing education: A review of service quality perceptions among international students. International Journal of Contemporary Hospitality Management, 17(1): 65-77.*
2. *Kotler F. Marketinq menecment. Ekspress - kurs, 2-ci nəşr, Bakı - 2008.*
3. *Estermann, T. 2017. Why university autonomy matters more than ever. University World News, (454),*

http://www.universityworldnews.com/article.php?story=2017040413235674 (Accessed 28th July, 2019).

4. *Pucciarelli, F., & Kaplan, A. 2016. Competition and strategy in higher education: Managing complexity and uncertainty. Business Horizons, 59(3): 311-320.*
5. *Mazzarol, T. 1998. Critical success factors for international education marketing. International Journal of Educational Management, 12(4): 163-175.*
6. *Ivy, J. 2008. A new higher education marketing mix: the 7Ps for MBA marketing. International Journal of Educational Management, 22(4): 288-299.*
7. *Bonnema, J., & Van der Waldt, D. L. R. (2008). Information and source preferences of a student market in higher education. International journal of educational management, 22(4), 314-327.*

G.İ.İmanova
Azərbaycan Dövlət Pedqoji Universiteti
imanovagunel12@gmail.com

TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İNNOVATİV İDARƏEDİLMƏSİ MODELLƏRİNƏ YANAŞMALAR

Xülasə

Elmi məqalədə ilkin olaraq model anlayışının mahiyyətinə aydınlıq gətirilmişdir. Müasir dövrdə məktəbin idarə edilməsinə innovativ yanaşma tərzi, onların xüsusiyyətlərinə ayrı-ayrı tədqiqatçıların fikirlərinə istinad edilərək araşdırılmışdır. Ziyaxanovun təklif etdiyi təhsil modeli və bu modeldə menecerin məqsəd və vəzifələri, ənənəvi məktəb idarəçiliyindən fərqləndirən əsas ideyaları göstərilmişdir. Müəllif bu modeldə idarəetmənin sosial-pedaqoji mühitdə həyata keçirilməsi zərurətini önə çəkmişdir. Məktəbin idarə edilməsinə innovativ yanaşma modelində bir neçə anlayışın olması mümkünlüyünü göstərmişdir ki, bu anlayışlara: menecer-məktəb rəhbəri, subyektlər - təhsilalanlar və təhsil verənlər, əlverişli mühit - pedaqoji mühiti aid etmişdir. N.V.Vasilevin dünya pedaqoji təcrübəsini təhlil edərək göstərdiyi üç əsas model: ənənəvi-konservativ, rasional, humanist (fenomenoloji) müəyyən olunmuşdur.

Azərbaycanda hazırda tətbiq edilən yeni təhsil modeli "Milli Kurikulum", onun əsas prinsipləri, şagirdin özünütərbiyəsi, özünüinkişafı və özünü reallaşdırılması üçün mühüm tələblər üzə çıxarılmışdır. Müasir təhsil sistemində ən çox mübahisə mövzusu olan problemlərdən biri olan yeni modellərlə işləyən məktəb tipləri burada müəyyən olunmuşdur.

Tədqiqatlarla (A.Bandura, C.Rotter, Ə.Əlizadə, H.Ə.Əlizadə, T.İ.Şamova və b.) tanışlıq göstərdi ki, bu gün məktəbin idarəetmə modelləri işlənərkən şagird şəxsiyyətinin formalaşdırmasına təsir edən amillər də diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

ПОДХОДЫ К ИННОВАЦИОННЫМ МОДЕЛЯМ УПРАВЛЕНИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ УЧРЕЖДЕНИЯМИ

Резюме

В научной статье изначально разъяснена суть понятия модели. В современную эпоху инновационные подходы к управлению школами, их особенности исследовались с привлечением мнений отдельных исследователей. Показана образовательная модель, предложенная Зияхановым, а также цели и задачи менеджера в этой модели, основные идеи, отличающие ее от традиционного школьного управления. В данной модели автор подчеркнул необходимость реализации управления в социально-педагогической среде. Он показал возможность наличия в модели инновационного подхода к управлению

школой нескольких концепций, к которым он отнес: менеджер-директор школы, субъекты-учащиеся и педагоги, благоприятная среда-педагогическая среда. Анализируя мировой педагогический опыт, Н.В.Васильев выделил три основные модели: традиционно-консервативная, рациональная, гуманистическая (феноменологическая).

Раскрыты новая образовательная модель «Национальная учебная программа», применяемая в настоящее время в Азербайджане, ее основные принципы, важные требования для самообразования, саморазвития и самореализации учащегося. Определены типы школ, работающих по новым моделям, что является одной из наиболее спорных проблем в современной системе образования.

Знакомство с исследованиями (А.Бандура, К.Роттер, А.Ализаде, Х.А.Ализаде, Т.И.Шамова и др.) показало, что сегодня при разработке моделей школьного управления необходимо учитывать факторы, влияющие на формирование личности учащегося.

APPROACHES TO INNOVATIVE MANAGEMENT MODELS OF EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Summary

In the scientific article, the essence of the concept of model was initially clarified. In the modern era, the innovative approach to school management, their characteristics, was investigated by referring to the opinions of individual researchers. The educational model proposed by Ziyakhanov and the goals and tasks of the manager in this model, the main ideas that differentiate it from traditional school management are shown. In this model, the author highlighted the need to implement management in a socio-pedagogical environment. He showed the possibility of having several concepts in the model of innovative approach to school management, to which he attributed: manager-school head, subjects-students and educators, favorable environment-pedagogical environment. Analyzing the world pedagogical experience, N.V.Vasiliev identified three main models: traditional-conservative, rational, humanistic (phenomenological).

The new educational model "National Curriculum" currently applied in Azerbaijan, its main principles, important requirements for student self-education, self-development and self-realization have been revealed. The types of schools that work with new models, which are one of the most controversial problems in the modern education system, are defined here.

Acquaintance with studies (A. Bandura, C. Rotter, A. Alizadeh, H. A. Alizadeh, T. I. Shamova, etc.) showed that the factors affecting the formation of the student's personality should be taken into account when developing school management models today.

Açar sözlər: *model, təhsil, yanaşma, məktəb, motivasiya*
Ключевые слова: *модель, образование, подход, школа, мотивация*
Key words: *model, education, approach, school, motivation*

R.L.Xon müasir təhsildə istifadə olunan başlıca modellərin quruluşuna istinad edərək onların mahiyyətini açmağa çalışmışdır: "Model - problemlərin təcrübəyə tətbiqinin hansı axarda olmasını təsəvvür etmək üçün istifadə olunan konseptual analoqdur. Təhsil modeli yaratmaq - təhsil subyektlərinin (rəhbər, müəllim və şagirdlərin) bilik, maraq, meyl, nəhayət, motivasiya sahəsinin yönəldiyi fəaliyyətin (burada idarəetmənin) sistemini yaratmaqdır" [2, s.25].

Müasir dövrdə "məktəbin idarə edilməsinə innovativ yanaşma" anlayışı formalaşmışdır. Məktəbin idarə edilməsinə innovativ yanaşma məzmunu etibarı ilə ənənəvi idarəetmə sahələrində baş verən yenilikləri öyrənmək, o cümlədən tapılması vacib olan nəzəri, konstruktiv, konseptual, metodik-texnoloji nümunələrini müəyyən edərək yeni-yeni elmi-pedaqoji fakt kimi pedaqoji ictimaiyyətə inteqrasiya etməkdir. Məktəbdə idarəetməyə innovativ yanaşma modellərinin təhlil və tətbiqinə həsr olunmuş xarici tədqiqatlar sırasında A.N.Axrenovun "Məktəbin inkişafının idarə edilməsinin pedaqoji kollektivin innovativ potensialı vasitəsi ilə nailolma", A.A.Ziyaxanovun "Məktəb təhsilində menecerin innovativ modeli", N.A.İvansova və V.N.Qurovun "Böyük şəhərlərdə müasir innovativ məktəb modelinin layihələşdirilməsi və reallaşdırılması məsələləri", P.V.Çertov "Təhsil müəssisələrində innovativ proseslərin idarə edilməsi modelinin yaradılması" və digər tədqiqatlar özünəməxsus yer tutur. Bu tədqiqatlarda müasir məktəbin innovativ idarə edilməsi üçün əlverişli olan modellər təklif olunur.

A.A.Ziyaxanovun təklif etdiyi model təhsil menecerləri üçündür. O, əvvəlcə təhsil menecerinin məqsəd və vəzifələrini aydınlaşdırır. "İdarəetmənin məqsədi, insanları səmərəli əməkdaşlığa cəlb edə bilməkdir. Bunun üçün menecer insanların səylərini nizamlamalı, güclü və zəif tərəflərini tarazlaşdırmalı və aralarındakı ziddiyyətləri nizamlamalıdır. P.Drukkein sözlərinə görə, rəhbərin vəzifələri, insanları idarə olunan təşkilatın ortaq məqsədləri ətrafında bir araya gətirmək, işçilərdə fərdi məsuliyyəti inkişaf etdirmək, habelə onların fərdi ehtiyac və bacarıqlarını inkişaf etdirmək, işçiləri özlərini inkişaf etdirməyə təşviq etmək, aralarında rabitə qurmaqdır" [5, s.36].

O, təhsil menecerini ənənəvi məktəb idarəçiliyindən fərqləndirən əsas ideyalarına bunları aid edir: menecmentin başqaları ilə qarşılıqlı əlaqəsi, tədris prosesi subyektlərinin qarşılıqlı əlaqəsi, refleksiv idarəetmə, qarşılıqlı etimada, hörmətə əsaslanan idarəetmə, tabe olanlar üçün uğur situasiyası liderinin yaradılması, peşəkar inkişaf imkanları.

Müəllif bu modeldə idarəetmənin sosial-pedaqoji mühitdə həyata keçirilməsi zərurətini önə çəkir. İkinci mühüm məsələ olaraq ya birbaşa bu prosesləri həyata keçirən, ya da həmin proseslərə təsir edən insanların idarə edilməsini, o cümlədən insanlara pedaqoji təsir göstərən idarəetmənin təşkilini önəmli sayır. 3 amil vurğulanır: mühit, prosesin idarə edilməsi, pedaqoji təsir.

Modellərin təhlillərindən görürük ki, məktəbin idarə edilməsinə innovativ yanaşma modelində bir neçə anlayışın olması mümkündür:

1) menecer-məktəb rəhbəri (direktor, müavinlər);
2) proses-təhsil (tədris, təlim, tərbiyə);
3) subyektlər-təhsilalanlar və təhsil verənlər (pedaqoq, şagird və valideynlər);
4) əlverişli mühit-pedaqoji mühiti (maddi-texniki baza, İKT təminatı, resurslar, münasibətlər, əməkdaşlıq, öyrədici, inkişafetdirici, tərbiyəedici təsirlər).

Dünya təhsil sistemində müxtəlif modellər tətbiq olunur. Onlardan Türkiyə, Amerika, İngiltərə, Almaniya, Hollandiya modelləri üstünlük təşkil edir.

N.V.Vasilev dünya pedaqoji təcrübəsini təhlil edərək üç əsas modeli ayırd edir.

1) ənənəvi-konservativ;
2) rasional;
3) humanist (fenomenoloji) [3, s.84].

Azərbaycanda hazırda tətbiq edilən yeni təhsil modeli "Milli Kurikulum"unun metodologiyasına əsaslanır. O, öz məzmununa görə ikinci və üçüncü modelə uyğun gəlir. Onun əsas prinsipləri: inkişafyönlülük, şəxsiyətyönlülük, şagirdyönlülük və mədəni müxtəliflikdir. Həmin prinsiplər təlimin inkişafetdirici xüsusiyyətinə əsaslanmaqla hər bir yaş dövründə şagird qarşısında qoyulan maksimum tələblərin onlar tərəfindən mənimsənilməsi və reallaşdırılması üçün öz imkanlarını səfərbər etməsini nəzərdə tutur. Burada şagirdin özünütərbiyəsi, özünüinkişafı və özünü reallaşdırılması mühüm tələb kimi qoyulur: fəaliyyətin stimullaşdırılması, dəstəkləyici mühitin yaradılması.

Metodikanın düzgün qurulması üçün innovativ vasitə və metodları yuxarıdakı, müəlliflərin izahında verilən "bioloji", "texniki" və "sosial sistem" anlayışlarına yönəltməliyik. Obyektimiz idarəetmə prosesidir. Bu prosesdə idarə edənlər və idarə olunanlar, həmçinin texniki vasitələr, resurslar, məsələn İKT vasitələri var. İdarəetmədə müsbət (innovativ) dəyişmələr yaratmaqdan ötrü yeni bir metodika hazırlamaq, onu idarəetmə texnologiyasının tələblərinə uyğunlaşdırmaq lazım gələcək. Bu baxımdan tədqiqatın metodikasının yönəldildiyi subyektləri müəyyən etməliyik:

1) "bioloji subyekt": rəhbərlər, müəllim və şagirdlər;
2) "texniki subyekt": məktəb rəhbərləri, müəllim və şagirdlərin fəaliyyətinə tətbiq edilən innovativ nəzəriyyə və konsepsiya, model və texnologiyalar;
3) "sosial sistem": məktəb rəhbərlərini, müəllim və şagirdləri özündə birləşdirən innovativ idarəetmə sistemi.

Beləliklə, biz artıq hansı subyektlərlə iş aparacağımızı müəyyənləşdirdik. İndi isə bu işlərin məzmununu təyin etməliyik. Müasir şəraitdə təhsildə "inkişafetdirici" tip öndədir. Deməli, seçəcəyimiz, istinad edəcəyimiz nəzəri-praktik idarəetmə konstrukturları da bu məzmunda olacaq. Bunu nəzərə alaraq "inkişafetdirici məktəb" anlayışının spesifik cəhətlərinə diqqət edək.

Müasir təhsil sistemində ən çox mübahisə mövzusu olan problemlərdən biri də yeni modellərlə işləyən məktəb tiplərinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlıdır. Müasir təhsildə əsas məktəb tipi - "inkişafetdirici məktəb"dir. "İnkişafetdirici məktəb" şagirdləri gərginliklərdən qoruya bilmək gücündədir. Çünki bu məktəbdə şagird özü müdafiə yollarını müəyyənləşdirir. Öz inkişafı üçün vacib olan yolları, vasitələri pedaqogika yaşıdları ilə birgə seçir, onlardan yararlanır. Belə məktəbdə şagirdlərin gərginlik içində saxlanması imkanları məhduddur. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün "inkişafetdirici məktəb" anlayışının pedaqoji ictimaiyyət tərəfindən artıq qəbul olunmuş mahiyyətini açıqlayaq. Bir halda ki, biz obyektiv təlimdən, bəşəri tərbiyədən və inteqrasiyadan bəhs edirik və onlara verilən biliklər humanitarlaşdırılmış, dünya elminə müvafiqləşdirilmişdir. Deməli, bu təlim özlüyündə məzmununa görə şəxsiyyətə yönəlmişdir. Yəni əgər müəllim istəsə, öz şəxsi nümunəsi yolu ilə uşaqlarda yaxşı şəxsiyyət formalaşdıra bilər. Sadəcə olaraq, müəllim elə texnologiyalardan istifadə etməlidir ki, tədris prosesinin özü şəxsiyyətin inkişafına yönəlmiş olsun. Belə texnologiyalar artıq Azərbaycanda sürətlə yayılmaqdadır. Onların arasında D.V.Elkonun və V.V.Davıdovun XX əsrin 70-ci illərindən sonra birgə apardıqları tədqiqatların nəzəri-praktik nəticələri durur. Həmin texnologiyalar "inkişafetdirici təlim" adı altında ümumiləşdirilir. Əgər biz Azərbaycan təhsilində bu sahəyə olan konseptual yanaşmaya əsaslansaq, yanaşma belədir: "Təlim anlamının öz köklü meyarının - didaktik, inkişaf və tərbiyə meyarlarının sistemli olmasa da, bu və ya digər dərəcədə açıqlanması yeni pedaqoji təfəkkürün uğurlarını əks etdirir və Azərbaycan pedaqoji fikrinin önəmli nailiyyətidir. Beləliklə, təlim məqsədləri aşağıdakı üçəm – bir-biri ilə vəhdətdə olan kateqoriyalar kökündə qurulur: didaktik, tərbiyəedici və inkişafetdirici" [1, s.71].

Professorlar Ə.Ə.Əlizadənin və H.Ə.Əlizadənin əsaslandıqları bu model, əslində müasir dövrə aid olan şəxsiyyətəyönəlmiş - inkişafetdirici məktəb modelinə yaxındır. Əgər hazırda kurikulumların məqsədlərini nəzərə alsaq, o zaman didaktik və tərbiyəedici modelləri şəxsiyyətəyönəlmiş model olaraq qəbul etməliyik. Məktəbin idarə edilməsində: planlaşdırmada, təlim-tərbiyə prosesinin təşkilində, kadrların işinə rəhbərlikdə, metodik tədbirlərin həyata keçirilməsində, ailə ilə aparılan işlərdə, maddi-texniki bazanın möhkəmləndirilməsində, nəzarət və monitorinqlərin keçirilməsində bu model əsas tutulmalıdır.

Təhsil, bir-biri ilə sıx əlaqədə olan iki mühüm komponentilə öz məqsədini reallaşdırır: tərbiyə və təlim. Təhsil konsepsiyasında da bu komponentlər əsas götürülür. Ölkələr arasındakı mədəni inteqrasiyalar onların təhsillə bağlı apardığı işlərə şərtsiz olaraq təsir göstərir. Məsələn, tərbiyəvi təsirlərin məzmun baxımından modernləşdirilməsi son dövrlər əksər ölkələrin təhsil siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biridir. Ona görə də təhsilin modernləşməsində tərbiyə amilini unutmaq olmaz.

Təhsil, inkişafetdirici funksiya ilə yanaşı həm də tərbiyəedici funksiyanı yerinə yetirir. Hazırda təhsilin tərbiyəedici funksiyası daha da aktuallaşmaqdadır. Çünki o, insan şəxsiyyətinin ən mühüm özünütəsdiq amilinə çevrilib. Doğrudan da, məktəbin inkişaf tarixində tərbiyə işində məktəb rəhbərinin, müəllimin sözü, şəxsi nümunəsi ən yaxşı təsiredici vasitə kimi istifadə olunub.

Müəllim uşağı yalnız onlara və onları əhatə edən mühitlə daim əməkdaşlıq etməklə, müəllimlə birgə hərəkət etməyə hazır olduqları və bunu arzuladıqları halda, tərbiyə edə bilər. Onların şagirdlərə, fənlərə, öz ixtisasına münasibəti bu sahədə prioritet idi. Tərbiyə alanın şəxsi təcrübəsi pedaqoji işin əsas bazasını yaradır. Elmi nöqteyi-nəzərdən uşaq son nəticədə özü tərbiyə olunur.

Tərbiyə prosesində uşağın şəxsi təcrübəsi özündə hər şeyi ifadə edir. Tərbiyə prosesinin əsasında uşağın şəxsi fəaliyyəti durmalıdır. Tərbiyə elə qurulmalıdır ki, uşaq tərbiyə olunmasın, o, özü-özünü tərbiyə etsin.

Məktəb rəhbəri özünün idarəetmə məqsədindən irəli gələn vəzifələri ilə müəllim və şagirdlərin motivləri, maraqları ilə əlaqələndirməlidir.

Beləliklə, müasir təhsildə innovativ idarəetmə-təlim-tərbiyə prosesində şagirdin inkişafının əsas şərti olaraq onun özünütərbiyəsini görür. Digər tərəfdən, uşağın təcrübəsi bütövlükdə sosial mühitlə müəyyənləşir. Əgər idarə edənlər şagirdə birbaşa təsir edə bilmirlərsə, o zaman mühit vasitəsilə ona təsir göstərə bilərlər.

Deməli, tərbiyə, şagirdin ailə və məktəb mühiti ilə müəyyənləşən şəxsi təcrübəsində baş verir. Burada tərbiyə edənin rolu mühitin təşkilinə və istiqamətləndirilməsinə yönəldilməlidir. Başqa sözlə, məktəb rəhbərliyi şagirdləri əlverişli inkişaf mühitində müəllimlə birgə hərəkət etməyə, arzuladıqları məqsədyönlü fəaliyyətə yönəltməklə tərbiyə edilən şərait yaratmalıdır. Bütün bunları ümumiləşdirərək tərbiyə prosesində şagird və məktəb mühiti arasındakı qarşılıqlı əlaqənin universal modeli ilə tanış oluruq.

Sosial mühit, L.S.Vıqotskiyə görə, tərbiyə mühitinin həqiqi dəstəyidir. Hər bir rəhbərin əsas rolu bu dəstəyi idarə etməkdir: “Bağban kimi çiçəyin boy artması üçün bəsləndiyi şəraitin hərarətini, nəmişliyini, qonşu bitkilərlə arasındakı məsafəsini dəyişməklə, kökünü yumşaltmaqla, torpağı qarışdırmaqla təsir edir. Tərbiyəçi də beləcə mühiti dəyişməklə uşağı tərbiyə edir” [4, s.84].

L.S.Vıqotski pedaqoji prosesdə tərbiyə edənlərin iki rol oynadığını göstərir. Məktəb rəhbəri, bir tərəfdən sosial tərbiyə mühitinin təşkiledicisi, digər tərəfdən, bu mühitin hissəsi olur. Fikrimizcə, ən yaxşı tərbiyəçi o insandır ki, tərbiyə olunanı gələcəkdə bu mühitdə özünü reallaşdırmağa hazırlaya bilir. Süni yaradılmış mühit özündə real əlaqələri əks etdirə bilmir. Belə mühitdə həmişə nə isə çatışmır. Ona görə də şagirdlərə süni tərbiyə mühiti yaratmaq lazım deyil. Bu, əslində, onu yanıltmaqdır.

Tədqiqatlarla (A.Bandura, C.Rotter, Ə.Əlizadə, H.Ə.Əlizadə, T.İ.Şamova və b.) tanışlıq göstərdi ki, bu gün məktəbin idarəetmə modelləri işlənərkən şagird şəxsiyyətinin formalaşdırmasına təsir edən amillər diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır:

- özünə və başqalarına sosial bələdləşmə;
- fərdiyyətin inkişafı;
- mənəvi keyfiyyətlərin və əxlaqi davranışın formalaşması;
- yaşıdlar arasında öz statusunu müəyyənləşdirmək;
- təlim tapşırıqlarına, məktəbli mövqeyinə müvafiq hərəkətləri mənimsəmə;
- yeni təlim tapşırıqları üzrə vərdiş və bacarıqlara alışma;
- motivasiyanın, empatiyanın, koqnitiv qabiliyyətlərin inkişafı;
- özünənəzarətin təşkili, təlim-oyun fəaliyyətində müstəqillik və yaradıcılıq.

Nəticə budur ki, təhsilin müasirliyi və keyfiyyətinin yüksəldilməsi özünün inkişafetdirici imkan və xüsusiyyətləri ilə müəyyən olunur. Təhsil öz qarşısına şəxsiyyət formalaşdırmaq kimi həlli çətin bir vəzifə qoyduğundan bu vəzifənin yerinə yetirilməsi üçün bir çox meyarlar, şərtlər, xüsusiyyətlər, amillər araşdırılmalıdır. Bu yolla təhsilin məzmununda, quruluşunda, prinsip və metodlarında əlverişli yollar tapmaq mümkündür.

Ədəbiyyat

1. *Əlizadə, Ə.Ə. XXI əsrin meqameylləri: psixopedaqoji problemlər: [II hissə] / Ə.Əlizadə, H.Ə.Əlizadə -Bakı: -2008. -479 s.*
2. *Хон, Р.Л. Педагогическая психология /Р.Л.Хон.- Екатеринбург: -2002. -734 с.*
3. *Василев Н.В. Системная модель управления инновационными процессами в образовательной организации/-Москва: Вопросы психологии, -1989. №5, -с.11-17.*
4. *Выготский Л.С. Педагогическая психология /Л.С. Выготский._-Москва: -Педагогика,-1991. -480 с.*
5. *Зияханов, А.А. Инновационная модель менеджера в школьном образовании//Актуальные вопросы современной педагогики: VIII Международного научного конфранса,-Самара: ООО «Издательство АСГАРД», -2016. -с. 35-38*

F.Q.Mehdiyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
mehdiyeva1999@gmail.com

UŞAQ NİKAHLARINDA HÜQUQİ TƏNZİMLƏMƏNİN BEYNƏLXALQ VƏ MİLLİ ASPEKTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə uşaq nikahlarında məişət zorakılığının qarşısının alınması sahəsində hüquqi tənzimləmənin aktual beynəlxalq və milli aspektləri araşdırılır. Qeyd olunur ki, uşaq nikahları tarixdə əsrlər boyu mövcud olub və mürəkkəb problemi təmsil edir, bunun səbəbləri gender bərabərsizliyi, adət-ənənələr və yoxsulluqdadır. Lakin uşaq nikahı tərəflərdən ən azı birinin 18 yaşından kiçik olduğu istənilən nikahdır. Müəllif insanların erkən nikahlara münasibətinin və vəziyyətin dəyişilməsinə yönəlik daha fəal iş aparılmasını xüsusi vurğulayır.

МЕЖДУНАРОДНЫЕ И НАЦИОНАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ДЕТСКИХ БРАКОВ

Резюме

В статье рассматриваются современные международные и национальные аспекты правового регулирования в сфере профилактики домашнего насилия в детских браках. Отмечается, что детские браки существуют в истории на протяжении веков и представляют собой сложную и комплексную проблему, причинами которой являются гендерное неравенство, традиции и бедность. Однако детским браком считается любой брак, в котором хотя бы одна из сторон не достигла 18-летнего возраста. Автор подчеркивает, что необходимо проводить более активную работу по изменению отношения и ситуации людей к ранним бракам.

INTERNATIONAL AND NATIONAL ASPECTS OF LEGAL REGULATION OF CHILD MARRIAGE

Summary

The article considers modern international and national aspects of legal regulation in the sphere of prevention of domestic violence in child marriages. It is noted that child marriage has existed in history for centuries and represents a complex and complex problem, the causes of which are gender inequality, traditions and poverty. However, a child marriage is any marriage in which at least one of the parties is under the age of 18. The author emphasises that more work needs to be done to change people's attitudes and situation towards early marriage.

Açar sözlər: *beynəlxalq və milli aspektlər, məişət zorakılığının qarşısının alınması, uşaq nikahları, erkən nikah, zorakılıq, gender*

Ключевые слова: *международные и национальные аспекты, предотвращение домашнего насилия, детские браки, ранние браки, насилие, гендер*

Key words: *international and national aspects, prevention of domestic violence, child marriage, early marriage, violence, gender*

Qədim zamanlardan bəri evlilik müəyyən yaşa çatmış hər bir insanın mənəvi borcu hesab edilmişdir [3]. Evlilik münasibətlərin möhkəmləndərilməsi ilə yanaşı, hər iki cinsin nümayəndələri arasında yaxınlığı da qanuniləşdirir. Ailənin hər zaman insanın həyatında əsas dəyər olmasına baxmayaraq, son vaxtlar gənclərin ona münasibəti nəzərə çarpacaq dərəcədə dəyişmişdir [4].

Nikah kişi və qadının bərabərhüquqlu, əsasən, könüllü birliyidir. Nikah onlar arasında ikitərəfli hüquq və vəzifələr yaradır, əsas məqsədi isə ailənin yaradılması və nəslin davam etdirilməsidir. Ailə qurmaq üçün əsas şərt qanunla müəyyən edilmiş minimum yaşa çatmaq və könüllülükdür. Azərbaycan Respublikasında bu gün erkən nikahlara xüsusi diqqət yetiririlir. Azərbaycan qanunvericiliyinə görə, kişilər və qadınlar üçün nikah yaşı 18-dir. Xüsusi hallarda valideynlərin icazəsi və müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının rəyi əsasında 17 yaşında nikah bağlana bilər [1]. Erkən nikahların statistik mənzərəsini yalnız xəstəxana şəraitində yetkinlik yaşına çatmayanlardan doğulan uşaqların sayı ilə qiymətləndirmək olar. Məsələn, 2022-ci ildə Azərbaycanda 15-17 yaşlı qızlar tərəfindən 2011 uşaq doğulub. Bu, 2021-ci ildə ölkədə doğulan uşaqların iki faizi deməkdir.

2022-ci ildə 15-17 yaşlı 120 ana ikinci dəfə uşaq dünyaya gətirib. Eyni yaşda daha 11 qız üçüncü dəfə ana olub. Erkən yaşda ana olanların 32 faizi şəhərlərdə, 68 faizi isə kəndlərdə yaşayır [11].

Azərbaycanda yetkinlik yaşına çatmayanlardan doğulan uşaqların sayının pik həddə çatdığı 2011-ci illə (4392) müqayisədə 2020-ci ildə bu rəqəm iki dəfə azalıb. Lakin 2021-ci ildən bu rəqəm yenidən artmağa başlayıb. 2021-ci ildə 15-17 yaşlı qızlar 1650 uşaq dünyaya gətirib ki, bu 2020-ci illə müqayisədə 361 uşaq çoxdur [11]. Bu rəqəmlər Azərbaycanda erkən nikahlar problemini əks etdirmir, çünki azyaşlılar arasında bütün doğuşlar xəstəxana şəraitində baş vermir. Ucqar kəndlərdə yeniyetmələrin evdə doğuş halları rəsmi qeydə alınmır. Əksər hallarda belə uşaqlar analar yetkinlik yaşına çatdıqdan sonra qeydiyyata alınırlar.

Erkən nikah məsələsində sosial-psixoloji amillər, eləcə də ətrafdakıların münasibəti böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ucqar rayon və kəndlərdə dini inancları daha çox olan insanlar erkən nikahları məqbul hesab edirlər. Bu fenomenin qarşısını almaq üçün ən vacib məsələ maarifləndirmədir.

Maarifləndirmə və hüquqi nəzarət çərçivəsində erkən nikah problemini xeyli azaltmaq olar.

Dünyanın əksər ölkələrində uşaq nikahlarının sayı azalır. UNICEF-in məlumatları göstərir ki, dünya üzrə gənc qadınların təxminən 21%-i (20-24 yaş) uşaq ikən evlənib; bu, 10 il əvvəllə müqayisədə 25% azdır. 18 yaşınadək uşaq nikahlarının ən çox müşahidə edildiyi ölkələr Nigeriya, ÇAD, Mali, Banqladeş, Qvineya, Mərkəzi Afrika Respublikası, Mozambik və Nepaldır. Müxtəlif hesablamalara görə, dünyada hər il yaşı 18-dən az olan 12 milyona yaxın qız ərə verilir [8].

Avropa və Mərkəzi Asiyanın bəzi ölkələrində uşaq evliliyi qızlar üçün stereotipik rolları gücləndirən və onların imkanlarını məhdudlaşdıran gender münasibətlərini əks etdirə bilər. Uşaq nikahları çox vaxt qızlara qarşı patriarxal münasibətlə, o cümlədən "ailə namusunu" qorumaq ehtiyacı ilə əlaqələndirilir [15].

Erkən nikah Cənubi Asiyada geniş yayılıb, burada qadınların 50 faizi 18 yaşından əvvəl evlənir. Uşaq nikahları çox vaxt yoxsulluq və kənd yerlərində uşaqlar üçün iqtisadi imkanların olmaması səbəbindən baş verir. Uşaqlar ya iqtisadi yük hesab olunur, ya da mal, pul və ya mal-qara ilə dəyişdiriləcək kapital kimi qiymətləndirilir. Uşaq nikahı həm də gənc qızları qorumaq və onların gələcək təhlükəsizliyini və statusunu təmin etmək üçün bir yol kimi qiymətləndirilir. Gənc qızların evləndirilməsi bəzən ailələr arasında ittifaq yaratmaq üçün istifadə olunur [16].

Məsələn, Əfqanıstanda erkən nikahlar mübahisələri həll etmək üçün qızların yaşından asılı olmayaraq qurbanların ailələrinə təhvil verilməsinin geniş yayılmış təcrübəsi ilə əlaqələndirilə bilər [15]. Afrika ölkələrinin bəzilərində qadınların təxminən 40 faizi 18 yaşına çatmamış evlənir [9].

Uşaq nikahlarına son qoymaq üçün genişlənən qlobal kampaniya onu deməyə əsas verir ki, belə nikahların geniş yayılması valideynlər və qızlar arasında maraqların toqquşması, valideynlərin öz iqtisadi mənfəətləri üçün qızlarını erkən nikahlara məcbur etməsi ilə bağlıdır.

Bununla belə, valideynlər və uşaqlar arasında erkən nikah münaqişəsinin nümunəsi tam araşdırılmamışdır. Məsələn, Tanzaniyada 18 yaşdan əvvəl və ya sonra nikahlar qanunidir. Tərəfdaş seçimində muxtariyyət bütün yaşlarda çox geniş yayılıb və evlilik yaşı ilə qadınların rifahı arasındakı əlaqə əsasən birmənalı deyil [9]. Yeniyetmələr nikah tərəfdaşlarını seçməkdə müstəqilliyə malik olduqda və nikahlar iqtisadi və sosial təminata töhfə verdikdə, erkən nikah həm valideynlərin, həm də uşaqların strateji maraqlarına xidmət edən kimi başa düşülə bilər.

Qeyd edək ki, dünyanın əksər ölkələrində uşaq nikahı valideynlərin razılığı və ya məhkəmənin razılığı ilə qanunidir. Bununla belə, aşağı gəlirli ölkələrdə qadın yeniyetmələrin həssaslığına artan diqqətin bir hissəsi kimi

2015-ci il Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərində 2030-cu ilə qədər uşaq nikahlarına son qoymaq üzrə qlobal məqsədlər müəyyən edilmişdir [13].

Erkən nikahların ehtimal edilən mənfi nəticələrinə baxmayaraq, bu qədər yayılmasının bəzi səbəblərini nəzərdən keçirmək maraqlıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, valideynlər qızlarının nikahından maddi durumlarını yaxşılaşdırmaq və qızlarının rifahına təsir edən iqtisadi çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün istifadə edə bilərlər. Bununla belə, etnoqrafik tədqiqatlar həmçinin vurğulayır ki, həm valideynlər, həm də qızlar bəzən erkən nikahları iqtisadi və sosial riskləri minimuma endirmək strategiyası kimi qiymətləndirirlər, qızlar evliliyə gəlir və status qazanmağın əsas vasitəsi kimi baxırlar. Bu onu deməyə əsas verir ki, erkən nikah bəzən qızlar və onların valideynləri üçün faydalı kimi başa düşülür.

Nəzərə almaq lazımdır ki, uşaq nikahları xüsusilə Qafqaz və Cənub-Şərqi Avropada, Orta Asiya və Türkiyədə, xüsusilə miqrantlar arasında geniş yayılıb. Türkiyədə suriyalı qaçqın qadınlar arasında orta nikah yaşı 13-20 arasında dəyişir [14].

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Əhali Fondunun məlumatına görə, 2011-2020-ci illər arasında 140 milyondan çox qız ərə verilib. Hər il 14,2 milyon qız çox erkən ərə verilir ki, bu da hər gün 39 000 belə evliliyi təmsil edir [14].

Evləndikdən sonra qızların dünyası daralır. Uşaq gəlinlər çox vaxt özləri hələ uşaq olan yaşda hamilə qalırlar. Qızların iqtisadi cəhətdən özünü təmin etməsi və müstəqilliyi uşaq nikahlarına son qoymaq üçün ilkin şərtdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün qızların layiqli təhsil almasını təmin etmək lazımdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, uşaq nikahları məsələsi Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş katibinin 24 iyul 2018-ci il tarixli "Uşaq, erkən və məcburi nikah, uşaqların hüquqlarının təşviqi və müdafiəsi haqqında" hesabatında öz əksini tapmışdır. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Assambleyası dövlətləri uşaq, erkən və məcburi nikahların qarşısını almaq və aradan qaldırmaq, habelə risk altında olanları qorumaq və nikahın yalnız məlumat əsasında baş verməsini təmin etmək üçün qanunlar və siyasətlər qəbul etməyə və ciddi şəkildə tətbiq etməyə çağırmışdır [12]. Qadınlara Qarşı Ayrı-seçkiliyin Aradan Qaldırılması üzrə Komitə qadınlara qarşı gender əsaslı zorakılığa dair 35 nömrəli ümumi tövsiyəsində xüsusilə uşaqlara, erkən və məcburi nikahlara icazə verən və ya cinsi zorakılıq hallarının cinayətdən azad edilməsi və ya cəzalandırılmasına imkan verən müddəalar da daxil olmaqla, ayrı-seçkiliyə yol açan qanunların ləğvinin vacibliyini vurğulamışdır [2]. Uşaq nikahlarının qarşısının alınmasında məktəb və müəllimlərin üzərinə mühüm vəzifə düşür. Məktəblər uşaq nikahlarının mənfi nəticələrinin qarşısını ala və onları qoruya bilən qurumlardan biridir.

Uşaq evliliyi əfqan mədəniyyətində dərin kök salmış bir ənənədir.n Qadınlar Əfqanıstanın ümumi əhalisinin 52%-dən çoxunu təşkil edir. Onların yarısının çox gənc yaşda evləndiyi təxmin edilir. Yoxsulluq uşaq nikahlarının artmasına səbəb olan əsas amillərdən biridir. Əfqanıstan hökumətinin təqdim etdiyi statistik məlumatlara görə, ümumi əfqan əhalisinin 42 faizi yoxsulluq həddinin altında yaşayır. Əfqanıstan kimi yoxsul ölkədə qızlar nəinki çox gənc yaşda ərə verilir, həm də ailə borclarını, mübahisələrini həll etmək və ya icmalarda daha yüksək status qazanmaq üçün satılır, dəyişdirilir və başqa ailələrə verilir. Əfqanıstanda uşaq nikahından qaçan və ya ərləri və ya qohumları tərəfindən davam edən zorakılığın hüquqi həllini axtaran qız və qadınların çoxu nəinki psixi xəstəlikdən əziyyət çəkir, həm də təqib qurbanlarına çevrilirlər [5].

Beynəlxalq hüququn təkmilləşdirilməsi və uşaqların vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üçün mühüm istiqamət beynəlxalq hüquqdakı boşluqların doldurulmasıdır. Bu baxımdan, fəaliyyəti əsasən uşaqların hüquqi statusunun yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş unikal beynəlxalq təşkilat kimi Birləşmiş Millətlər Təşkilatının rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Uşaq nikahlarının problemlərindən biri də məişət zorakılığıdır. Uşaqlara qarşı zorakılıq hər bir cəmiyyətdə rast gəlinən qlobal problemdir. Dünyada ən azı hər üç qadından biri yaxını tərəfindən döyülür, cinsi təcavüzə məruz qalır və ya başqa bir şəkildə zorakılıqla qarşılaşır [6].

Evlilikdə zorakılığın müxtəlif formalarının uzun və geniş siyahısı var: fiziki zorakılıq; psixoloji zorakılıq; döyülmə; mədəni və dini cəzalar; çoxarvadlılıq; zorlama şəklində cinsi zorakılıq, o cümlədən nikahda zorlama, qrup zorlaması və qohumluq əlaqəsi; homoseksuallığın kriminallaşdırılması; qadın alveri; iş yerində cinsi qısnama; qadın cinsiyyət orqanlarının sünnəti; məcburi hamiləlik; ifadə azadlığının boğulması; əsas hüquqlardan məhrumetmə; seqreqasiya və gender ayrı-seçkiliyi; kişi qəyyumluğu və qadınların hərəkətinə ciddi məhdudiyyətlər.

Əmək zorakılığı və təcavüz də uşaq nikahlarının artmasına şərait yaradır. Bununla əlaqədar olaraq, 21 iyun 2019-cu il tarixində Beynəlxalq Əmək Təşkilatının "İş dünyasında zorakılıq və təqibin aradan qaldırılması haqqında" 190 saylı Konvensiyası qəbul edilmişdir. Bu Konvensiya fiziki şəxslərə qarşı zorakılıq və təqiblərə dair müddəaları müəyyən edir [17]. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının hesablamalarına görə, Əfqanıstanda qızların 57 faizi on altı yaşından əvvəl ərə verilir [5]. 1997-ci ildə Yəməndə aparılan sorğu nəticəsində məlum olub ki, iştirakçıların dörddə-birindən çoxu on beş yaşın qızlar üçün evlənmək üçün ideal yaş olduğuna inanır. Yəmən qanunları nikah yaşı olaraq 15 yaş müəyyən edir. Səna Universitetinin 2006-cı ildə apardığı araşdırma nəticəsində məlum olub ki, qızların 52 faizi on səkkiz yaşından əvvəl ərə verilib və Yəmənin kəndlərində orta evlilik yaşı 12 ilə 13 arasındadır. Bu

araşdırmaya görə, gənc yaşda uşaq nikahının ən mühüm səbəbləri yoxsulluq, adam oğurluğu qorxusu və məcburi evlilik, eləcə də mədəni ənənələr və gənc bakirə gəlinin ən asanlıqla itaətkar həyat yoldaşına çevriləcəyinə inamdır [6].

Qeyd edək ki, erkən və məcburi nikah uşaq hüquqlarının pozulması, insanların ayrı-seçkilikdən, zorakılıqdan azad olmasına mane olan zərərli təcrübədir və bunun geniş spektrli mənfi nəticələri vardır.

Risk altında olan və ya uşaq nikahından təsirlənən hər bir uşaq təhsil, məsləhət, sığınacaq və digər sosial xidmətlər, psixi sağlamlıq, cinsi və reproduktiv sağlamlıq kimi keyfiyyətli xidmətlərə bərabər çıxış əldə etməlidir. Uşaq, erkən və ya məcburi nikaha məcbur edilən qızlar nikahların bütün aspektlərində bərabərliyə və ailələrində zorakılıqdan qorunmaq hüququna malik olmalıdırlar. Uşaq nikahları ilə mübarizə aparmaq üçün həm bütün dünya ictimaiyyətinin, həm də ayrı-ayrı dövlətlərin səyləri lazımdır. Xüsusilə, dövlətlər öz milli qanunvericiliyini uşaq və məcburi nikahla bağlı beynəlxalq uşaq hüquqları standartlarına uyğunlaşdırmalıdırlar.

Uşaq nikahlarının qarşısını almaq üçün sübuta əsaslanan fəaliyyət planları hazırlanmalıdır. Uşaq nikahlarına haqq qazandıran və təşviq edən ayrı-seçkilik yaradan müddəaları aradan qaldırmaq yolu ilə qanunvericilik səviyyəsində uşaq nikahları ilə mübarizəyə kompleks yanaşma olmalıdır. Uşaqlara və məcburi nikahlara son qoymağa yönəlmiş milli proqramların ən səmərəli şəkildə həyata keçirilməsi üçün dəqiq hesablama, planlaşdırma və büdcə tərtib edilməsi məqsədəuyğundur. Uşaq nikahlarının aradan qaldırılması üçün milli strategiyaların həyata keçirilməsi zamanı ayrı-seçkiliyin bir-biri ilə əlaqəli amillərinin aradan qaldırılması vacibdir.

Ailə quran qızların və evli oğlanların keyfiyyətli peşə təhsili almaları və sonradan işlə təmin olunması üçün onların vəziyyətinə ən çox diqqət yetirilməlidir.

Dövlətlər dini liderlər, valideynlər və uşaqlara baxan şəxslərlə fəal əlaqə yaratmaqla uşaq nikahlarına ictimai münasibəti dəyişmək üçün fəaliyyətini davam etdirməlidirlər. Uşaq, erkən və məcburi nikah sahəsində vəziyyətə nəzarət etmək vacibdir.

Evlilikdə uşaqların vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün milli, regional və qlobal insan hüquqları mexanizmləri arasında əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi və şikayət prosedurlarından istifadə edilməsi məqsədəuyğundur.

Nəzərə almaq lazımdır ki, uşaq evliliyi, yeniyetmə hamiləlik və qadın sünnəti beynəlxalq narahatlıq doğurur. Müxtəlif beynəlxalq və milli qurumlar tərəfindən uşaq nikahlarının və yeniyetmələrdə hamiləliyin qarşısının alınması üçün səylər davam edir.

İnsanların erkən nikahlara münasibətinin və vəziyyətin dəyişilməsinə yönəlik daha fəal iş aparılmalıdır. Bütün dünyada və yerli səviyyədə bu

istiqamətdə işlər aparılmasa, minlərlə qız uşağı erkən nikah ucbatından gələcəklərindən məhrum olacaqlar.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan Respublikasının Ailə məcəlləsi, Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2022.*
2. *Комитет по ликвидации дискриминации в отношении женщин, общая рекомендация № 35 (2017) о гендерном насилии в отношении женщин, предназначенная для обновления общей рекомендации.*
3. *Кожина Ю.А., Юнусов М.А. Некоторые тенденции развития семейного законодательства в сфере реализации права медицинского обследования лиц, вступающих в брак // Евразийский юридический журнал. 2018. № 12. с. 165-167.*
4. *Харитонов М.М. Понятие сексуального домогательства (харрасмента) и механизмы противодействия ему в трудовом праве России // Право. Журнал Высшей школы экономики. 2019. № 3. с. 52-75.*
5. *Dyvik S.L. Women as «practitioners» and «targets»: Gender and counterin-surgency in Afghanistan // International feminist J. of politics. L.; N.Y.: Routledge, 2014. Vol. 16, Issue 3.*
6. *Ghanim D. «Violence against women: The Middle East», in Violence and Abuse in Society: Understanding a Global Crisis. Angela Browne-Miller, ed., Santa Barbara, 2012. Vol. 2. P. 361.*
7. *Guha M. «Safe spaces» and «bad» girls: «child marriage victims» experiences from a shelter in Eastern India, Gender, Place & Culture. 2019.*
8. *Radford L., Allnock D., Hynes P. Preventing and Responding to Child Sexual Abuse and Exploitation: Evidence review. Child Protection Section Programme Division UNICEF Headquarters. 2015.*
9. *Schaffnit B.S., Hassan A., Urassa M., Lawson W.D. Parent-offspring conflict unlikely to explain 'child marriage' in northwestern Tanzania // Nature Human Behavior. 2019. Vol 3. p. 346-353*
10. *Study on the popularity of child marriages amongst the Afghan Community in Austria Author Dr. Ourania Roditi Publisher & Copyright Herausgeber Wiener Institut für Internationalen Dialog und Zusammenarbeit Vienna Institute for International Dialgoue and Cooperation (VIDC). 2019. p. 8.*
11. *https://www.stat.gov.az/source/gender*
12. *https://undocs.org/ru/A/73/257*
13. *http://www.ewna.org/wp-content/uploads/2017/10/about-sdg.pdf*
14. *https://www.who.int/mediacentre/news/ releases/2013/child_marriage_*
15. *https://www.wclrf.org.af. Study on Bad Painful Sedative*
16. *https://www.unicef.org/reports/progress-children-no*
17. *https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/ed_norm/relconf/documents/meetingdocument/ wcms_712057.pdf*

V.N.Məmmədli
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
mmmdlvusale@gmail.com

ESTONİYA TƏHSİL TƏCRÜBƏSİNİN AZƏRBAYCAN TƏHSİL SİSTEMİNİN İDARƏEDİLMƏSİNDƏ TƏTBİQİNİ ŞƏRTLƏNDİRƏN FAYDALI CƏHƏTLƏRİ

Xülasə

Bu məqalədə Estoniya təhsil sisteminin sürətli yüksəlişinin səbəblərindən, Estoniya təhsilinin faydalı üstünlüklərindən bəhs olunur. Həmçinin, Estoniyada təhsil və texnologiyanın vəhdətindən alınan müsbət nəticələr və Azərbaycanda bunun tətbiqini vacib edən səbəblər araşdırılır.

ПОЛЕЗНЫЕ АСПЕКТЫ ОПЫТА ОБРАЗОВАНИЯ ЭСТОНИИ В УПРАВЛЕНИИ СИСТЕМОЙ ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА

Резюме

В данной статье рассматриваются причины быстрого развития эстонской системы образования и полезные преимущества эстонского образования. Также рассматриваются положительные результаты, полученные от интеграции образования и технологий в Эстонии, и причины, почему важно применять ее в Азербайджане.

BENEFICIAL ASPECTS OF ESTONIAN EDUCATIONAL EXPERIENCE IN THE ADMINISTRATION OF THE AZERBAIJAN EDUCATION SYSTEM

Summary

This article discusses the reasons for the rapid rise of the Estonian education system and the beneficial advantages of Estonian education. Also, the positive results obtained from the integration of education and technology in Estonia and the reasons why it is important to apply it in Azerbaijan are examined.

Açar sözlər: *PİSA, təhsil sistemi, texnologiya, İKT, təhsil təcrübəsi*

Ключевые слова: *PISA, система образования, технологии, ИКТ, образовательный опыт*

Key words: *PISA, education system, technology, ICT, educational experience*

Azərbaycan təhsili son illərdə sürətlə inkişaf etməyə davam edir. Qəbul olunan yeni qərar və sərəncamlar təhsilin inkişafına və təkmilləşdirilməsinə yönəlmişdir. Hazırda dövrün, cəmiyyətin tələblərinə cavab verən təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi prosesi gedir. Demək olar ki, əksər ölkələr təhsil sistemlərini təkmilləşdirmək, daha da inkişaf etdirmək üçün başqa ölkələrin təhsil təcrübəsini öyrənməyə və tətbiq etməyə çalışırlar. Bir çox Avropa ölkələrinin Boloniya bəyannaməsini imzalaması buna əsas nümunə sayıla bilər. Bu bəyannamənin əsas hədəfi həm mobilliyi artırmaq, həm də digər ölkələrin təhsil təcrübəsi ilə tanış olmağa şərait yaratmaqdır. Azərbaycan da bu bəyannaməni imzalayaraq, ali təhsil pilləsində yeni sistemə keçmişdi. Bu təcrübə çox uğurlu şəkildə davam etdirilir. Bundan başqa, ölkələr arasında təhsil sahəsində yaranan beynəlxalq əməkdaşlıqlar və mübadilə proqramları da dünya təhsil məkanına inteqrasiyanı və ölkələrin təhsil sahəsindəki təcrübəsilə tanış olmağı təmin edir.

Azərbaycan və Estoniya arasında 1992-ci ildən bəri həm siyasi, həm də təhsil sahəsində əlaqələr mövcud olmuşdur. Təhsil sahəsində qarşılıqlı əməkdaşlıq iki ölkənin də bir-birini daha yaxından tanımasına, təhsil təcrübələrini bir-birilə paylaşmağa imkan verir. Qarşılıqlı əməkdaşlıq çərçivəsində Estoniya təhsil sisteminin öyrənilməsi və faydalı yeniliklərin ölkəmizdə tətbiqi çox vacib məsələdir. Çünki Estoniya son illərdə təhsildə əldə etdiyi uğurlar sayəsində bir çox ölkələr üçün nümunə olmağı bacarmışdır. Estoniyanın təhsil sistemi öz ölkəsinin inkişaf xüsusiyyətlərini əks etdirir, eyni zamanda qlobal tendensiyalara uyğunlaşmağa çalışır.

PISA (Beynəlxalq Tələbələrin Qiymətləndirməsi Proqramı) nəticələri Estoniyada təhsilin yüksək səviyyədə olduğunu göstərir. Belə ki, 2015-ci ilin PISA beynəlxalq qiymətləndirmə nəticələrinə görə, Estoniya təbiət elmləri, oxu, riyaziyyat bölmələri üzrə dünya ölkələri arasında 3-cü yeri, Avropa ölkələri arasında isə 1-ci yeri tutmuşdur (Şəkil 1).

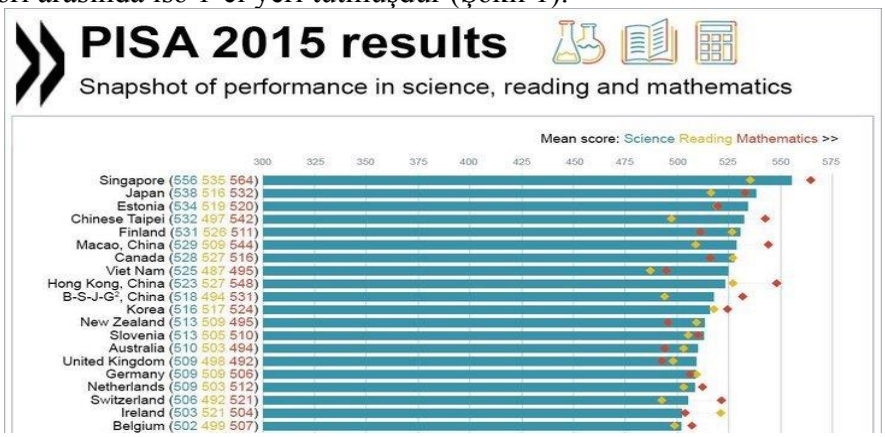

Şəkil 1.

Bu uğur əlbəttə ki, Estoniya təhsil sisteminin araşdırılmasına marağı artırdı.

Estoniya təhsilinin bir çox üstünlükləri vardır. Hərşeydən əvvəl Estoniya təhsil sistemi bərabərlik və əhatəlilik prinsipinə əsaslanır. Burada sosial vəziyyətin necə olmasından asılı olmayaraq hər bir şagirdin təhsil alması üçün şərait yaradılır. Maddi vəziyyəti aşağı olan ailələrin uşaqları təhsildən geri qalmasın deyə dövlət daim dəstək verir. Bundan əlavə Estoniyada 7 yaşından 16 yaşına kimi şagirdlərin aldığı təhsilin məzmunu əhatəli olur. Yəni siniflər üzrə keçilən mövzular eyni, lakin daha da dərinləşmiş formada öyrədilir.

Estoniya təhsilində uşaqlara dəyər verən yanaşma mövcuddur. Belə ki, təhsilin mərkəzində şagird dayanır və verilən təhsil onun qabiliyyətlərini, bacarıqlarını aşkara çıxarmağa yönəlir. Hətta bununla bağlı bir çox məktəblərdə hobbi (maraq) qrupları yaradılır. Maraq qrupları şagirdlərin güclü və zəif tərəflərini tapmağa, dünyagörüşlərini və fənnlərə marağını artırmağa kömək edir. Estoniya məktəblərində şagirdlərin daha yaxşı şəraitdə təhsil almaları üçün bir sıra işlər görülmüşdür. 2006-cı ildən etibarən məktəblərdə günorta yeməyi pulsuz verilir. Şagirdlər məktəb tərəfindən təyin olunmuş avtobuslarla dərsə rahat gedib-gəlirlər və bu pulsuzdur. Eyni zamanda şagirdlər üçün tibb xidmətləri də pulsuzdur.

Dünyada əsas təhsili olmayan insan sayının ən az olduğu ölkələrdən biri Estoniyadır. Əhalinin sadəcə 5%-i əsas təhsil almayıb. Estoniya təhsil naziri Lina Kersna eston təhsilinin uğurunu təlimdə müasir metodlardan geniş istifadə olunmasında görür [İ.1.www.bbc.com/russian]. Təlimdə problemli öyrənmə, layihə əsaslı öyrənmə, rəqəmsal öyrənmədən geniş istifadə olunur. Burada həyati bacarıqların öyrədilməsinə xüsusi önəm verirlər.

Estoniya təhsil sisteminin uğuru təhsilalanların bilik və bacarıqlarının səviyyəsindən əlavə həm də təhsilverənlərin bilik və bacarıq səviyyəsindən asılıdır. Estoniyada müəllimlərin peşəkarlığının artırılmasına və müəllimlərin aldığı təhsilə xüsusi diqqət yetirilir. Belə ki, məktəblərdə dərs deyən müəllimlərdən magistr dərəcəsi tələb olunur. Bağça müəllimlərinin isə bakalavr səviyyəsini bitirmələri vacibdir. Maraqlıdır ki, Estoniyada müəllimlər vaxtlarının çoxunu dərsdə deyil, peşəkar inkişaf və yeni biliklər əldə etmək məqsədilə kurslarda keçirirlər. Bu kurslar ödənişsizdir. Bu müsbət haldır ki, dövlət müəllimlərin əlavə təhsil alması və peşəkarlığını artırması üçün şərait yaradır. Estoniya təhsilinin fərqli bir xüsusiyyəti də təhsil müəssisələri və müəllimlərə geniş muxtariyyətin verilməsidir. Məktəblər yüksək dərəcədə muxtariyyətə malikdir və baş müəllimlər şagirdlərin dərslərini necə təşkil etmək və kurikulumun formalaşdırılması barədə qərar verməkdə sərbəstdirlər.

Estoniya təhsilə ayrılan büdcənin miqdarına görə Avropa ölkələrindən geri qalır. Deyə bilərik ki, nisbətən az vəsait hesabına təhsil sisteminin keyfiyyəti necə bu qədər yüksək ola bilər? Əslində PİSA nəticələri göstərir ki, təhsildə yüksək keyfiyyət təhsilə ayrılan pulun miqdarından çox, onun necə və haraya paylanmasından asılıdır. Estoniya dövləti təhsil müəssisələrinə ümumi sərmayə qoymasına baxmayaraq, PİSA-da yüksək göstəricilərə nail olmuşdur.

Estoniya təhsilinin üstün cəhətləri özünü təhsilin bütün pillələrində göstərir. Estoniyada digər Avropa ölkələrindən fərqli olaraq erkən uşaq təhsili və qayğısına xüsusi diqqət yetirilir. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinə daha çox uşağın cəlb edilməsi və bütün uşaqların bərabər şəkildə təhsil almasına imkan yaratmaq üçün məktəbəqədər təhsil müəssisələrində "adaptasiya qrupları" yaradılır. Bələdiyyələr və yerli təhsil icmaları fiziki, nitq, görmə və əqli qüsuru olan, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan digər uşaqların məktəbəqədər təhsil müəssisələrindəki adaptasiya qruplarında tərbiyə olunmasını təmin edirlər. Uşaqlar adaptasiya qruplarına valideynin yazılı müraciəti və xüsusi komitənin qərarı ilə qəbul olunurlar. Bundan başqa, uşaq bağçalarında uşaqların tərbiyəsi ilə tərbiyəçi deyil, peşəkar müəllim məşğul olur.

Əsas və orta təhsil pillələrində hər bir təhsil müəssisəsinə və müəllimlərə öz fərdi kurikulumlarını yaratmaq imkanı verilir. Bu da şagirdlərin ehtiyaclarına uyğun ya da təhsil müəssisəsinin hədəflərinə yönəlmiş kurikulumun yaradılmasına və tətbiqinə kömək edir. Ali təhsil pilləsində 2 növ kurikulumdan istifadə olunur: nəzəri və praktik yönümlü. Kurikulumun daha çox praktik yönümlü olması və universitetlərin müxtəlif şirkətlərlə, ictimai qurumlarla tez-tez əməkdaşlıq etməsi ali təhsil pilləsinin faydalı cəhətlərindən hesab olunur.

Yaşlıların təhsilinin təşkili üçün Estoniyada çevik sistem və geniş imkanlar yaradılıb. Yaşlıların təhsili proqramları formal, peşə təhsili və qeyri-formal peşə təhsili formalarında həyata keçirilir.

Estoniya inkluziv təhsilə çox önəm verir və demək olar ki, bununla bağlı bütün beynəlxalq sənədlərə imza atıb. Estoniyanın hər bir vilayətində fiziki məhdudiyyətli uşaqların təhsilalmalarına köməklik göstərən mütəxəssislərdən ibarət mərkəzlər fəaliyyət göstərir.

Bu sadaladıqlarımızdan başqa, Estoniya təhsil sistemini güclü edən əsas nailiyyətlərdən biri təhsildə texnologiyalardan geniş istifadə olunmasıdır. Estoniya məktəbləri texnologiyanın ən son nailiyyətlərini özündə birləşdirən gələcəyin sinif otaqları ilə təchiz edilmişdir. Dövlət təhsil proqramlarını həyata keçirmək üçün özəl təşkilatlarla əməkdaşlıq edir və öyrənmə və tədrisi dəstəkləmək üçün təhsil müəssisələrinə İKT (İnformasiya və Kommunikasiya texnologiyaları) xidmətləri göstərir. Eyni zamanda məktəblərdə tədrisi asanlaşdırmaq və səmərəli etmək üçün elektron dərsliklərdən, rəqəmsal sinif gündəliyi, rəqəmsal qiymətləndirmə tətbiqlərindən istifadə edilir.

Ümumiyyətlə, Estoniyada bütün sahələrdə işlərin çoxu elektron formada yerinə yetirilir. Məsələn, elektron şəxsiyyət vəsiqələrinin olması, onlayn formada səsvermədə iştirak və s. Dövlət bütün məktəblərdə cihazların internetə çıxışını təmin etmək üçün vəsait ayırmışdır. Şagirdlərin çoxu elektron cədvəllərdən istifadə edir və imtahanlarını onlayn formada verirlər. Ölkədə həmçinin, 20000-dən çox ədəbiyyat mənbələrindən ibarət, "Elektron məktəb çantası" adlanan milli onlayn kitabxana fəaliyyət göstərir [İ.2. www.thetimes.co.uk]. Bunu da qeyd edək ki, E-Estoniya sistemi vasitəsilə valideynlər və müəllimlər şagirdlərin həm ev tapşırıqlarını yerinə yetirməsinə, həm də dərsə davamiyyətlərinə nəzarət edə bilirlər.

Estoniyada informasiya texnologiyalarının inkişafının əsası "Tiger Leap" adlı proqramla qoyulmuşdur. Bu proqram 1996-cı ildə prezident Lennart Meri tərəfindən başladılmışdır. Proqram təhsilin bütün pillə və səviyyələrini əhatə edir. Proqramın əsas məqsədi müəllimləri və şagirdləri ibtidai kompüter bacarıqları ilə təmin etmək və öyrənməni asanlaşdırmaq idi. Bu proqramla bərabər məktəblər kompüter və digər avadanlıqlarla təchiz olunmağa başladı. "Tiger Leap" proqramı dövlət, məktəb və ictimaiyyət arasında əməkdaşlığın qurulmasını və təhsildə rəqəmsallaşmaya keçidi təmin etdi.

Ümumiləşdirib deyə bilərik ki, Estoniya öz təhsil sisteminə texnologiyanı tətbiq edərək, böyük uğur qazana bildi. Uşaqların kiçik yaşlarından etibarən dərslərini texnologiyanın köməyi ilə öyrənməsi və müəllimlərin tədris prosesində daha geniş imkanlara malik ola bilməsi Estoniya təhsilinə böyük fayda verdi. Belə bir təcrübənin bizim ölkədə tətbiqi təhsil sistemimizin keyfiyyətini yüksəltməyə, təhsilalanların bilik və bacarıqlarını üzə çıxarmağa kömək edəcək.

Öz ölkəmizin təhsil sisteminə gəlsək, inkişaf üçün hələ çox işlər görülməlidir. İlk növbədə dövlətin təhsil sahəsinə ayırdığı büdcə doğru və planlı şəkildə paylanmalıdır. Təhsil sistemində çatışmazlıqlar varsa, onlar müəyyən olunmalı və problemin həlli üçün tez bir zamanda fəailiyyətə başlamaq lazımdır. İlk olaraq deyə bilərik ki, ölkəmizdə texnologiyanın təhsilə tətbiq olunması prosesi hələ tam formalaşmayıb. Hələ bir çox məktəblərdə kompüter və digər elektron vasitələr yoxdur. Elektron dərsliklərdən və jurnallardan çox az sayda məktəbdə istifadə olunur. Əksər müəllimlər İKT vasitələri ilə işləməyi bacarmır. Məhz bu problemin həlli üçün Estoniyada fəailiyyət göstərən "Tiger Leap", "E-Estoniya" kimi proqramlardan bizim ölkədə də tətbiq oluna bilər. Estoniya təhsilinin faydalı tərəfləri çoxdur. Biz isə bundan düzgün şəkildə, ölkəmizin imkanlarını, milli xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq istifadə etsək, uğur qazana bilərik.

Ədəbiyyat

1. https://www.bbc.com/russian

2. *OECD- Education Policy Outlook Estonia (2016)*
3. *https://www.thetimes.co.uk/article/times-education-commission-how-estonia-does-it-lessons-from-europe-s-best-school-system-qm7xt7n9s*
4. *https://obe.ru/journal/vypusk-2021-g-4-24-dekabr/sayapina-t-s-osobennosti-sistemy-obrazovaniya-v-estonii/*
5. *https://www.morningfuture.com/it/2018/03/26/estonia-scuola-coding-mobilita-sociale/*
6. *https://www.educationestonia.org/progetiger/*

G.F.Ələkbərova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
alakbarovagunel7@gmail.com

AZƏRBAYCAN TƏCRÜBƏSİNDƏ ŞAGİRDLƏRİN İSTİQAMƏTLƏNDİRİLMƏSİNDƏ MARKETİNQ FƏALİYYƏTİ

Xülasə

Təhsil istənilən cəmiyyətin təməl sütunudur. Akademik nailiyyətlər və keyfiyyətli təhsilə artan tələbatla Azərbaycanın təhsil sektoru son illərdə əhəmiyyətli artımın şahidi olub. Bu nailiyyətlərin tərkib hissəsi kimi marketinq strategiyaları şagirdlərin istiqamətləndirilməsində mühüm rol oynayır, çünki onlar təhsil müəssisələrinə öz təkliflərini effektiv şəkildə çatdırmağa və şagirdləri cəlb etməyə kömək edir. Təhsilin yüksək qiymətləndirildiyi ölkəmizdə rəqabət mühitində fərqlənmək üçün marketinq strategiyaları daha da vacib hala gəlib. Nəticədə, təhsil marketinqi təhsil müəssisələri üçün rəqabət mühitində hərəkət etmək və şagirdləri cəlb etmək üçün vacib vasitəyə çevrilmişdir. Məqalədə müxtəlif statuslara malik təhsil müəssisələri tərəfindən şagirdləri cəlb etmək və yönləndirmək üçün istifadə olunan müxtəlif marketinq strategiyalarından bəhs edilmişdir.

МАРКЕТИНГОВЫЕ СТРАТЕГИИ ПРИ ОБУЧЕНИИ СТУДЕНТОВ НА ОПЫТЕ АЗЕРБАЙДЖАНА

Резюме

Образование является основой любого общества. С ростом спроса на академические достижения и качественное образование в последние годы в секторе образования Азербайджана наблюдается значительный рост. В рамках этих достижений маркетинговые стратегии играют важную роль в руководстве студентами, поскольку они помогают образовательным учреждениям эффективно информировать о своих предложениях и привлекать студентов. В нашей стране, где образование высоко ценится, маркетинговые стратегии стали еще более важными, чтобы выделиться в конкурентной среде. В результате образовательный маркетинг стал для образовательных учреждений важным инструментом ориентации в конкурентной среде и привлечения студентов. В статье рассматриваются различные маркетинговые стратегии, используемые образовательными учреждениями разного статуса для привлечения и направления студентов.

MARKETİNG STRATEGİES AT GUİDİNG STUDENTS İN THE EXPERİENCE OF AZERBAİJAN

Summary

Education is the foundation pillar of any society. With increasing demand for academic achievements and quality education, the education sector of Azerbaijan has witnessed significant growth in recent years. As part of these achievements, marketing strategies play an important role at guiding students, as they help educational institutions effectively communicate their offerings and attract students. In our country where education is highly valued, marketing strategies have become even more important to stand out in the competitive environment. As a result, educational marketing has become an important tool for educational institutions to navigate the competitive environment and attract students. The article discusses various marketing strategies used by educational institutions of different statuses to attract and guide students.

Açar sözlər: *təhsil, məktəblər, marketinq strategiyaları, şagirdlərin istiqamətləndirilməsi*

Ключевые слова: *образование, школы, маркетинговые стратегии, руководство студентами*

Key words: *education, schools, marketing strategies, guiding students*

Marketinq hər hansı uğurlu təhsil sisteminin vacib komponentidir. Bu, unikal təkliflərini və üstünlüklərini nümayiş etdirməklə təhsil alanları, valideynləri və digər maraqlı tərəfləri quruma cəlb etməyə kömək edir. Yaxşı inkişaf etdirilmiş marketinq sistemi keyfiyyəti artırmağa, təşkilatın reputasiyasını yaxşılaşdırmağa və nəticədə böyümə və uğur qazanmağa gətirib çıxarır. Təhsil müəssisəsinin proqramlarını, imkanlarını və nailiyyətlərini effektiv şəkildə təbliğ etməklə, marketinq müsbət imic yaratmağa və düzgün auditoriyanı cəlb etməyə kömək edir. Bugünkü rəqabətli təhsil mənzərəsində güclü marketinq sistemi irəlidə qalmaq və uzunmüddətli uğuru təmin etmək üçün çox vacibdir.

Azərbaycanda təhsil marketinqinin inkişafına təkan verən əsas amillərdən biri özəl təhsil müəssisələrinin sayının artmasıdır. Bu qurumlar ibtidai və orta təhsildən tutmuş ali təhsil və peşə hazırlığına qədər müxtəlif proqramlar təklif edir. Daha çox variantın mövcudluğu ilə şagirdlər və valideynlər təhsil ilə bağlı əsaslı qərarlar qəbul etmək üçün fəal şəkildə məlumat və rəhbərlik axtarırlar.

Ölkəmizdə etimada əsaslanan marketinq yüksək təsirə malikdir. Təhsil müəssisələri hazırkı şagirdlərini və məzunlarını öz müsbət təcrübələrini və tövsiyələrini başqaları ilə bölüşməyə təşviq edirlər. Bu, əsasən qurumun saytında və ya sosial media platformalarında paylaşılan rəylər və uğur hekayələri vasitəsilə həyata keçirilir. Bu cür marketinqin gücündən istifadə

etməklə, təhsil müəssisələri hədəf auditoriya arasında inam və etibar yarada bilər ki, bu da öz növbəsində daha çox şagird cəlb edir [8, s.70]. Buna görə bir çox təhsil müəssisələri hədəf auditoriyası ilə əlaqə yaratmaq üçün Facebook, Instagram və LinkedIn kimi sosial media platformalarından getdikcə daha çox istifadə edirlər. Onlar öz səhifələrində şagirdlərinin akademik nailiyyətləri, qurumun təşkil etdiyi tədbirlər, məzun və valideynlərdən aldıqları geridönüşlər və digər tanınma məqsədli paylaşımlar edirlər. Bu platformalar qurumun güclü tərəflərini nümayiş etdirmək, uğur hekayələrini vurğulamaq və potensial şagirdlər və valideynlərlə əlaqə yaratmaq imkanı yaradır.

Müxtəlif sosial media platformaları ilə yanaşı, bəzi təhsil müəssisələri həmçinin öz vebsaytlarını yaradır. Bu cür vebsaytlar, adi səhifələrdən fərqli olaraq, xüsusi dizayn edilmiş olub müəssisə haqqında çox daha geniş məlumat verərək rəqabət mühitində digər qurumlardan seçilmək məqsədi daşıyır. Onlayn vebsaytlar özəl tərtibatı ilə valideyn və şagirdlərlə qarşılıqlı əlaqə yaradılmasını asanlaşdırır [6, s.18].

Azərbaycanda tətbiq edilən bir başqa effektiv marketinq strategiyası tədbirlərin və seminarların təşkilidir. Təhsil müəssisələrində tez-tez açıq qapı günləri keçirilir, burada potensial şagirdlər və onların valideynləri kampusa baş çəkə, professor-müəllim heyəti ilə əlaqə saxlaya və təklif olunan təhsil proqramları haqqında məlumat əldə edə bilərlər. Bu tədbirlər şagirdlərə öyrənmə mühitini birbaşa təcrübədən keçirmək və gələcək təhsilləri ilə bağlı əsaslandırılmış qərarlar qəbul etmək imkanı verir. Müəssisənin professor-müəllim heyətinin təcrübə və biliklərini nümayiş etdirmək, müəssisənin nüfuzunu daha da artırmaq və şagirdləri cəlb etmək üçün seminarlar və görüşlər də təşkil olunur.

Tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq həm də Azərbaycanda təhsil marketinqinin ayrılmaz hissəsidir. Təhsil müəssisələri öz proqramlarını və xidmətlərini tanıtmaq üçün bir çox hallarda yerli müəssisələr, təşkilatlar və dövlət orqanları ilə əməkdaşlıq edirlər. Bu əməkdaşlıqlar tədbirlər və yarışların sponsorluğundan tutmuş karyera sərgiləri və seminarların keçirilməsinə qədər dəyişə bilər. Bu cür əməkdaşlıqlar nəinki qurumun görünməsini artırır, həm də şagirdlər və müəllimlər üçün dəyərli şəbəkə imkanları yaradır.

Bundan əlavə, müsbət haldır ki, ölkəmizdə həm təhsil müəssisələrinin birgə əməkdaşlığı da mövcuddur. Belə ki, "Təhsildə İnkişaf və İnnovasiyalar Üzrə Birinci Qrant Müsabiqəsi"nin əsasında qalib gəlmiş olan "Tədrisin Keyfiyyətinin Yüksəldilməsində Məktəblərarası Əməkdaşlığın Əhəmiyyəti" layihəsi çərçivəsində işlər davam edir. Layihə, məktəblərarası əməkdaşlıq əsasında tədrisin keyfiyyətini artırmağı məqsəd qoymuşdur. Layihənin həyata keçirilməsi zamanı bir sıra hədəflər nəzərə alınmışdır [4]:

- Qabaqcıl məktəblərin təcrübəsini öyrənmə və tətbiq etmək;
- Məktəblər və müəllimlər arasında təcrübə mübadiləsini təşkil etmək;

- Qabaqcıl təcrübəyə sahib müəllimlərin nümunəvi dərslərini təşkil etmək;
- Şagirdlərin təlim nəticələrini, bilik və bacarıqlarını inkişaf etdirmək;
- Layihəyə cəlb edilmiş məktəblərin istedadlı şagirdlərini vurğulamaq və onların bacarıqları çərçivəsində fəaliyyətlərini nizamlamaq;
- Metodik işi təkmilləşdirmək;
- Monitorinq və qiymətləndirmə üçün yeni yanaşmaları əməkdaşlıq çərçivəsində öyrənmək və tətbiq etmək;
- Məktəblərdə rəqabət mühitinin formalaşmasına nail olmaq;
- Pedaqoji kollektivlərdə birgə əməkdaşlığa marağı artırmaq;
- Müəllimlərin təşəbbüsləri və yenilikləri qiymətləndirmə bacarığını artırmaq, nəzəri və praktiki biliklərə yiyələnmək, müasir təfəkkürlü və rəqabət qabiliyyətli kadr olmağa nail olmaq fikri təşkil etmək;
- Məktəbin ölkədaxili və beynəlxalq əlaqələrinin inkişafına nail olmaq.

Son illərdə təhsil yarmarkaları və sərgiləri effektiv marketinq vasitələri kimi populyarlıq qazanmışdır. Bu tədbirlər təhsil müəssisələrini, şagirdləri və valideynləri bir dam altında bir araya gətirərək, üz-üzə ünsiyyət imkanı yaradır. Qurumlar öz təkliflərini nümayiş etdirə, sorğulara cavab verə və qəbul prosedurları, təqaüdlər və maliyyə yardımı haqqında məlumat verə bilər. Təhsil yarmarkaları həm də təşkilatların hədəf auditoriyasının ehtiyacları və üstünlükləri haqqında məlumat əldə etmələri üçün platforma rolunu oynayır və onlara marketinq strategiyalarını müvafiq şəkildə uyğunlaşdırmağa kömək edir. Təhsil yarmarkalarının müxtəlif təşkil formaları mövcuddur. Ümumrespublika Uşaq Forumları buna nümunə ola bilər. Bu forumlar məktəblərin şagirdləri və onların bacarıqlarını nümayiş etdirməsi vasitəsilə özünü təmsil etməsi üçün əlverişli şərait yaradır [3]. Azərbaycanda Ümumrespublika Uşaq Forumları Azərbaycan Respublikasının Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi tərəfindən hər il keçirilən tədbirlərdir. Bu forumların məqsədi ölkənin hər yerindən olan uşaqlar üçün öz fikirlərini ifadə etmək, mühüm məsələləri müzakirə etmək və qərar qəbul etmə proseslərinə töhfə vermək üçün platforma təmin etməkdir.

Azərbaycanda təhsil marketinqinin böyüməsinə və potensialına baxmayaraq, qurumların üzləşə biləcəyi bəzi problemlər var [1, s.188]. Belə çətinliklərdən biri də təhsil müəssisələri arasında marketinqin əhəmiyyətinin lazımi qədər dərk edilməməsidir. Bir çox qurum hələ də ənənəvi tanıtım metodlarına etibar edir və rəqəmsal marketinqin gücündən istifadə edə bilmir. Bunu həll etmək üçün təhsil sektorunda müasir marketinq təcrübələri haqqında məlumatlılığın və təlimlərin artırılmasına ehtiyac var.

Digər problem davamlı uyğunlaşma və innovasiya ehtiyacıdır. Texnologiyanın sürətli inkişafı və dəyişən istehlakçı davranışları ilə təhsil müəssisələri ən son marketinq tendensiyaları və strategiyaları ilə

yenilənməlidir. Bu, peşəkar inkişafa sərmayə qoymağı və sənaye mütəxəssisləri və marketinq mütəxəssisləri ilə əlaqə saxlamağı tələb edir.

Azərbaycanda təhsil marketinqi təhsil sektorunun inkişafı və uğurunun mühüm tərkib hissəsidir. Rəqəmsal platformalardan, hədəflənmiş reklamlardan, tərəfdaşlıqlardan və tədbirlərdən istifadə etməklə, təhsil müəssisələri hədəf auditoriyasına effektiv şəkildə çata və şagirdləri cəlb edə bilərlər. Bununla belə, təhsil marketinqinin potensialından tam istifadə etmək üçün qurumlar innovasiyaları qəbul etməli, ən son marketinq tendensiyalarından xəbərdar olmalı və peşəkar inkişafa sərmayə qoymalıdırlar. Düzgün marketinq strategiyaları ilə Azərbaycanda təhsil müəssisələri inkişaf edə və ölkənin ümumi inkişafına töhfə verə bilər.

Ədəbiyyat

1. *Abbaszadə, G.T. (2021). Tədris ekspert sistemlərinin layihələndirilməsi problemləri, Konfrans materiallari (səh. 188-189).*
2. *Dadaşzadə, Ə. İ., & Cəfərov, P.T. (2021). Azərbaycan təhsili müstəqillik dövründə.*
3. *https://edu.gov.az/az/news-and-updates/17212-1*
4. *https://www.arti.edu.az/az/newsd/118-quot-tadrisin-keyfiyyatinin-yuksaldilmasinda-maktablararasi-amakdasligin-ahamiyyati-quot-layihasi-carcivasinda-islar-davam-edir*
5. *NƏZƏROV, M. (2019). Təhsilin keyfiyyətinin idarə edilməsinin sosiomədəni aspektləri. HOMEROS , 2(3), 111-124.*
6. *Nuranə, N., Günel, Q., & Fəzail, H. (2023). Müasir şəraitdə sosial media marketinqinin rolu və gələcək perspektivləri (Doktorluq dissertasiyası, Azərbaycan Texniki Universiteti).*
7. *Oğlu, Q.Ə.F. (2022). Təlim prosesinin təşkili formalarının mahiyyəti və təsnifatı. Elmdə sonsuz işıq, (noyabr), 3-6.*
8. *Tutgun-Ünal, A. "Z" nəslinin sosial mediadan istifadə səviyyəsi, üstünlüyü və ondan təhsildən faydalanması imkanları.*

Ş.Ə.Şirəliyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
sems_sireliyeva00@yahoo.com

DÖVLƏT VƏ ÖZƏL TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İDARƏ EDİLMƏSİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Xülasə

1991-ci ildə Azərbaycan SSR-nin tərkibindən çıxaraq müstəqil ölkə olduqdan sonra təhsil sistemində əsaslı dəyişikliklər baş verdi. Bu dövrdə Ali təhsilin inkişafı təhsilin mahiyyətinə yeni bir üz qoydu. Bu dövrdə Ali təhsil sahəsində ən böyük yeniliklərdən biri dövlət ilə özəl ali təhsil müəssisələrinin yaradılması olmuşdur. Bu, tələbələrə daha çox təhsil seçimi təklif etdi və daha geniş çeşiddə təhsil imkanlarının öyrənilməsinə imkan verdi. Yeni ali təhsil müəssisələri müxtəlif sahələrdə təhsil almaq imkanı verdi. Bu, ölkənin elm və texnologiya sahəsində inkişafına səbəb oldu. Ali təhsilin genişləndirilməsi Azərbaycanın təhsil sistemində yeni perspektivlər yaratmış, tələbələrin yüksək səviyyəli təhsil almasına şərait yaratmışdır. Bu dövrdə Ali təhsilin inkişafı Azərbaycanın texnologiya və sivilizasiya sahəsində dünya səviyyəsində daha çox tanınmasına və mahiyyətinin daha da güclənməsinə kömək etmişdir.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ УПРАВЛЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННЫХ И ЧАСТНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ

Резюме

В 1991 году, после обретения независимости от Азербайджанской ССР, в системе образования произошли коренные изменения. В этот период развитие высшего образования по-новому обрисовало сущность образования. В этот период одной из крупнейших инноваций в сфере высшего образования стало создание государственных и частных высших учебных заведений. Это предоставило учащимся более широкий выбор образовательных возможностей и позволило им изучить более широкий спектр образовательных возможностей. Новые высшие учебные заведения предоставили возможность учиться по разным направлениям. Это привело к развитию страны в области науки и техники. Расширение высшего образования создало новые перспективы в образовательной системе Азербайджана и создало условия для получения студентами образования высокого уровня. В этот период развитие высшего образования помогло сделать Азербайджан более узнаваемым на мировом уровне в области технологий и цивилизации и укрепить его сущность.

A COMPARATIVE ANALYSIS OF THE MANAGEMENT OF PUBLIC AND PRIVATE EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Summary

In 1991, after becoming an independent country from the Azerbaijan SSR, fundamental changes took place in the education system. During this period, the development of higher education put a new face on the essence of education. In this period, one of the biggest innovations in the field of higher education was the creation of state and private higher education institutions. This offered students more educational choices and allowed them to explore a wider range of educational opportunities. New higher education institutions provided the opportunity to study in various fields. This led to the development of the country in the field of science and technology. The expansion of higher education has created new perspectives in the educational system of Azerbaijan and created conditions for students to receive high-level education. During this period, the development of higher education helped to make Azerbaijan more recognized at the world level in the field of technology and civilization and to strengthen its essence.

Açar sözlər: *ali təhsil, rektor, müəllim, tələbə*
Ключевые слова: *высшее образование, ректор, преподаватель, студент*
Key words: *higher education, rector, teacher, student*

Özəl ali təhsil müəssisələrinin yaradılmasında əsas məqsəd təhsil sisteminin yenidən qurulması və təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsidir. Azərbaycan Sovet İttifaqının dağılmasından sonra müstəqil ölkə kimi bir sıra inqilabi dəyişikliklərə məruz qaldı. Bu dəyişikliklər göstərdi ki, ali təhsil sistemi ciddi problemlərlə üzləşib və bu sistemin yenidən qurulmasına ehtiyac var.

1990-cı illərin əvvəllərində özəl ali təhsil müəssisələrinin yaradılmasında əsas məqsəd təhsilin keyfiyyətini yüksəldəcək yeni ruhlu, sağlam təhsil sistemini ciddi şəkildə hazırlamaq idi. Hazırda böhran yaşayan dövlət təhsil sisteminə rəqabət və irq xarakteri vermək lazım idi. Bunun baş verməsi üçün ölkənin sosial və siyasi mənzərəsi əsaslı şəkildə dəyişməlidir. [13, səh. 34].

Əhali arasında ali təhsilə tələbat artdıqca dövlətin ali təhsil sistemi üçün imkanları daha da genişləndi. Bu dövrdə əsas məqsəd ictimai-siyasi, elmi-pedaqoji gərginliyi azaltmaq və ya aradan qaldırmaq üçün özəl ali təhsil müəssisələrinin yaradılması idi. Bundan əlavə, gənclərin müxtəlif olduğunu xatırlamaq lazımdır. Onun ehtiyaclarına uyğun iş qazanmağın və əldə etməyin əsas elementlərindən biri ali təhsil qruplarının marağını təmin etmək, onların cəmiyyətdə hörmət və statusunu qazanmaqdır. Bu baxımdan, illərdir dövlət ali

təhsil müəssisələri ilə yanaşı uğurla fəaliyyət göstərən özəl ali təhsil müəssisələrinin sayı da artmaqdadır.

Müxtəlif meyarlardan istifadə etməklə dövlət təhsili (əsasən ali təhsil) və özəl təhsili müqayisə etmək məqsədəuyğundur [2 ,səh. 59].

"Qeyri-dövlət" deyil, "özəl" ifadəsi məqsədyönlü şəkildə işlənib. İllərin təcrübəsindən bilinir ki, ali təhsil müəssisələrinin "qeyri-dövlət" adlandırılması onların geniş əhali arasında nüfuzuna xələl gətirir. Bu universitetlərin "qeyri-dövlət" olması fikri geniş ictimaiyyət arasında inamsızlıq yaradır və tələbələrin fəallığına mənfi təsir göstərir, çünki bu, dövlətin məktəblərin böyüməsində olduğu kimi, bu cür universitetlərin inkişafında da maraqlı olmadığını nəzərdə tutur. Çünki dünya miqyasında "özəl" termini üçün başqa söz yoxdur.

Təhsil üzrə tanınmış amerikalı tədqiqatçı, Pensilvaniya Dövlət Universitetinin professoru Geiger Rogerin fikrincə, ABŞ-da dövlət və özəl təhsil arasında üç əsas bölmə var:

1. Kütləvi özəl və məhdud dövlət təhsili;
2. Paralel dövlət və özəl təhsil;
3. Kütləvi dövlət və məhdud özəl təhsil.

Bir sıra tarixi və maliyyə amillərinə görə, özəl təhsil birinci bölgü növü üzrə dövlət təhsilindən daha sürətlə irəliləyərək böyüməyə başladı. Müdrik siyasət nəticəsində artıq çiçəklənən dövlətdə nəinki özəl təhsildən yayındılar, əksinə, bu cür təhsil müəssisələrinin böyüməsini təşviq etmək və onlara subsidiya vermək üçün səylər göstərildi. Axı, bu, öz böyüməniz üçündür.

Tarixi olan özəl təhsilin yüksəlişini dayandırmaq üçün kursu dəyişməyə cəhd etmək ağlasığmaz olardı. Ona görə də dövlət bunu nəinki qadağan etmir, həm də müəyyən vaxtda və xüsusi resurslarla özəl təhsilin inkişafına kömək etmək qərarına gəlir.

Özəl ali təhsil müəssisələri böyük çevikliyə malikdir və nəticədə bu müəssisələr ölkənin təhsilə olan əsas tələbatını ödəmək üçün ilk növbədə məsuliyyət daşıyırlar. Belə bölgü növünə misal olaraq Yaponiyanın ali təhsil təcrübəsini göstərmək olar.

Maraqlıdır ki, dövlət hazırda özəl təhsil müəssisələrinə sərmayə qoyan ikinci bölgü növü üzrə hər iki təhsil növünün paralel artımında eyni dərəcədə fəaldır. Buna ABŞ-ın təcrübəsi əyani misaldır.

Üçüncü bölgü növündən bəhs edərkən nəzərə almaq lazımdır ki, hazırda ali təhsillilər ilk növbədə dövlət təhsil müəssisələri tərəfindən ödənilir və ölkənin təhsil siyasətində dövlətə məxsus təhsil müəssisələrinə üstünlük verilir, bununla belə, təhsilin tam həlli problemləri müəyyən çətinliklər yaradır və bir sıra səbəblərdən, o cümlədən maliyyə ilə bağlı təhsillə bağlı dövlət müəssisələrində müəyyən böhran yaranır. Azərbaycanda özəl təhsil bölməsinin yaranması prosesinə nəzər salsaq, görərik ki, bu proses, əsasən, məhz yuxarıda

deyilənlərlə izah olunur və beləliklə, Azərbaycanın təcrübəsi geniş dövlət və məhdud özəl təhsil bölgüsünə gözəl misaldır [11, səh. 45].

Dövlət və özəl ali təhsil mövzusunda müzakirələrə nəzər salınsa, iki sektorun müqayisəsi və sonrakı müzakirələr son nəticədə səyin effektivliyi ilə bağlı olduğu və bu da yalnız onu inkişaf etdirməyə xidmət etdiyini göstərir.

Özəl və dövlət dialoqlarının hər iki sektorun mövcud olduğu yerdə başladığı məlumdur. Bu perspektivə görə, Azərbaycanda hər iki sektor artıq mövcuddur və təhsilimiz ölkə cəmiyyətinə hər iki sektorun gələcək inkişafını düzgün istiqamətləndirməyə kömək edəcəkdir.

Ümumiyyətlə, dünya təcrübəsində ali təhsildə dövlət və özəl sektorun müqayisəli öyrənilməsi bir sıra tədqiqatçıların yazılarında öz əksini tapmışdır. Xüsusən də Levy Daniel öz tədqiqatlarında bu məsələləri geniş təhlil etmişdir.

Tədqiqatçı iddia edir ki, özəl və ya dövlət təhsil müəssisələri adlanan qurumlar öz fəaliyyətlərinə uyğun olaraq mütləq "özəl" və ya "dövlət" deyillər (bu, xüsusilə ali təhsil müəssisələrində özünü göstərir). Odur ki, həm dövlət, həm də özəl təhsil müəssisələri dövlət tərəfindən maliyyələşdirilmək hüququna malikdirlər. Əlbəttə, Levi Danielin nöqteyi-nəzəri şübhəsizdir. Deməli, müəyyən mənada dövlət təhsil müəssisələri də, özəl təhsil müəssisələri də müəyyən qədər "milliləşdirilib". O, həmçinin müəyyən dərəcədə "özəl" domenə qədər uzanır. Beləliklə, dövlət və özəl sektor arasındakı fərq aydın görünür.

Bu qeyri-müəyyənlik həmişə həm ictimai, həm də özəldir və təcrübəyə əsaslanan fəaliyyətin davamlılığı yoxdur. Müqayisə tədqiqatında problem kimi özünü göstərir.

Ümumiyyətlə, həmişə dövlətin özəl təşkilatlara, özəl təşkilatların isə dövlət aparatına nüfuz etməsi müşahidə olunur. Ona görə də bu münasibəti qarşılıqlı araşdırmaqla yanaşı, onları konkret kriteriyalar üzrə qarşı-qarşıya qoymaq lazımdır.

Ali təhsil müəssisəsinin "özəlliyi" və ya "dövlətçiliyi" bu üç amillə müəyyən edilir və bunlar təhsil müəssisələrinə təsir edən əsas elementlərdir. Bütün bunlara əsaslanaraq Azərbaycanda ali təhsil sahəsindəki həm dövlət, həm də özəl sektorlar müqayisə edilərək təhlil olunacaq.

Çoxsaylı akademiklər maliyyə hesabı məsələsi ilə bağlı bütün dünyada ali təhsilin böyüməsi və inkişafını araşdırıblar. William Bowen və Richard C. Akht öz tədqiqatlarında bu mövzuya çox diqqət yetirmiş və göstərmişlər ki, dövlətin ali təhsil universitetləri və eləcə də özəl universitetlər də hökumət kimi özəl mənbələr tərəfindən maliyyələşdirilir.

Azərbaycanda dövlət büdcəsindən ayrılan maliyyə vəsaitlərinin yüksək olmasına baxmayaraq, dövlət universitetləri müxtəlif maliyyə mənbələri (xidmət göstərən şəxslər və hüquqi şəxslər üçün müxtəlif ödənişli təhsil, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan, dövlət ali təhsil müəssisələrində təhsil

alan, ali təhsil müəssisələrinin və digər dövlətlərin ali təhsil müəssisələrinin tələbələri üçün nəzərdə tutulmuş) hesabına yaşayır, genişlənir və inkişaf edir. [13, səh. 48]

1994-cü ildən etibarən respublikanın dövlət ali məktəblərinə tələbə qəbulu ödənişsiz əsaslarla yanaşı, ödənişli əsaslarla da aparılır. Bunun nəticəsidir ki, dövlət universiteti 17-18 ildir fəaliyyət göstərir.

Məktəblərdə artıq mövcud olanlarla yanaşı, yeni, əhəmiyyətli gəlir mənbəyi də var. Dövlət kolleclərində oxuyan tələbələr təhsil haqqını xidmət müqabilində ödəyirlər. "Təhsil haqqında" qanunda isə "bu mənbələrdən əldə edilmiş vəsaitlər və dövlət təhsil müəssisəsinə büdcədən ayrılan vəsaitin həcminə təsir edən digər əmlak göstərilmir" [8, səh.46].

Ədəbiyyat

1. *Richard C. Axt. The Federal Government and Financing Higher Education. New-York: Columbia University Press, 1952.*
2. *Səlahəddin Xəlilov. Təhsil sistemi: nəzəriyyə və praktika. Bakı - 1999.*
3. *Levy Daniel. Higher Education and the State in Latin America: Private challenges to Public Dominance. Chicago: University of Chicago Press, 1986.*
4. *Levy Daniel. "Private and Public: Analysis amid ambiguity in higher education" in Levy D. (ed). Private Education: Studies in Choice and Public Policy. New York and Oxford: Oxford University Press, 1986.*
5. *Х.Синкотта, Р.Холден, Д.Гивенз. «Системы образования в США», Национальная комиссия по повышению качества образования. Отдел учебных програм информационного агенства США, Виена, 1998.*
6. *Zahid Qaralov. Azərbaycan təhsilini necə görmək istərdim? "Azərbaycan məktəbi" jurnalı, № 6, 1997, səh.16-20.*
7. *П.Карстанье, У.Ушаковой. Управление в образовании. Проблемы и подходы. Москва, 1995.*

P.İ.Bayramova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
pervanebayramova20@gmail.com

ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İNSAN RESURSLARININ STRATEJİ İDARƏ OLUNMASINDA SÜNİ İNTELLEKTİN ROLU

Xülasə

Süni intellektlə dəstəklənən sistemlər artıq bir sıra sahələrdə tətbiq olunmaqdadır. Texnologiya ilə əlaqəsi az olan şöbələrin belə virtual köməkçilərdən və yeni texnoloji vasitələrdən istifadə etdiyi dövrdə ali təhsil müəssisələri bu vasitələri diqqətdən kənarda qoya bilməz. İnsan əməyinin, əqlinin başlıca rol oynadığı departamentlərdən olan insan resursları süni intellektin tətbiq oluna biləcəyi ən kritik sahələrdən biridir. İnsan əməyini əvəz edə bilmək, işçilərin qəbulu, onların performanslarının dəyərləndirilməsi, gündəlik fəaliyyətlərin avtomatlaşdırılması və digər bu kimi məsələlərdə süni intellektin imkanlarından istifadə edərkən diqqət edilməli məqamlara toxunulmuş, baş verə biləcək ehtimallar müəyyən edilmişdir. Məqalədə bu tətbiqlərin insan resurslarına daxilolma xronologiyası, onun üstünlükləri və mənfi cəhətləri haqqında araşdırma edilmişdir. Mövcud elmi ədəbiyyat təthlil edilərək alınan nəticələr elmi ictimaiyyətə töhfə vermək məqsədi daşıyır.

РОЛЬ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В СТРАТЕГИЧЕСКОМ УПРАВЛЕНИИ ЧЕЛОВЕЧЕСКИМ РЕСУРСОМ В ВЫСШИХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ

Резюме

Системы, поддерживаемые искусственным интеллектом, уже применяются в ряде областей. В то время как даже кафедры, мало связанные с технологиями, используют виртуальных помощников и новые технологические инструменты, высшие учебные заведения не могут игнорировать эти инструменты. Одной из наиболее важных областей, где может применяться искусственный интеллект, являются человеческие ресурсы, то есть отдел, в котором человеческий труд и интеллект играют важную роль. Затронуты моменты, которые следует учитывать при использовании возможностей искусственного интеллекта при замене человеческого труда, найме сотрудников, оценке их эффективности, автоматизации повседневной деятельности и других подобных вопросах, а также определены возможные явления. В статье рассматривается хронология внедрения этих приложений в человеческие ресурсы, ее преимущества и недостатки. Результаты, полученные в результате анализа существующей научной литературы, призваны внести вклад в научное сообщество.

THE ROLE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE STRATEGIC MANAGEMENT OF HUMAN RESOURCES IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Summary

Systems supported by artificial intelligence are already being applied in a number of fields. At a time when even departments with little connection to technology are using virtual assistants and new technological tools, higher education institutions cannot ignore these tools. One of the most critical areas where artificial intelligence can be applied is human resources, which is a department where human labor and intelligence play a major role. The points that should be taken into account when using the capabilities of artificial intelligence in replacing human labor, hiring employees, evaluating their performance, automating daily activities and other similar issues have been touched upon, and possible occurrences have been determined. The article examines the chronology of the introduction of these applications to human resources, its advantages and disadvantages. The results of the analysis of the available scientific literature aim to contribute to the scientific community.

Açar sözlər: *ali təhsil müəssisələri, universitetlərdə süni intellekt, insan resursları, insan resurslarında süni intellekt*

Ключевые слова: *высшие учебные заведения, искусственный интеллект в университетах, человеческие ресурсы, искусственный интеллект в человеческих ресурсах*

Key words: *higher education institutions, artificial intelligence in universities, human resources, artificial intelligence in human resources*

Giriş

Məlumdur ki, ali təhsil müəssisələrinin təşkilati strukturu və bu struktur daxilindəki güc münasibətləri ali təhsilin və onun insan resurslarının idarə olunmasında mühüm rol oynayır. Bu kontekstdə Panova [1] ali təhsil müəssisələrinin idarəetmə strukturları ilə bağlı dörd fərqli modeli qeyd edir: əməkdaşlıq, iyerarxik, siyasi və institusional anarxik. Məsuliyyətin bölüşdürülməsinə əsaslanan əməkdaşlıq modeli daha az mərkəzləşdirilmiş yanaşmaya əsaslanır və akademik heyətin qərarlara təsir səviyyəsi yüksəkdir. İerarxik model isə qərar qəbulunun rəhbərlərdə olduğu və mühüm qərarların yüksək səviyyəli menecerlər tərəfindən qəbul edildiyi mərkəzləşdirilmiş strukturu göstərir. Birinci və ikinci modellərin birləşməsi olaraq görülə bilən siyasi model, qərarların səsvermə ilə qəbul edildiyi və akademiklərin sövdələşmə yolu ilə qərarlarda söz sahibi olduğu, fərqli əhəmiyyətə malik qərarların müxtəlif vaxtlarda qəbul edildiyi idarəetmə mexanizminin səviyyələrini müəyyən edir. Nəhayət, anarxik model aydın idarəetmə strukturunun olmadığı və qərarların təsadüfi üsullarla qəbul edildiyi müəssisələri təsvir edir. Belə idarəetmə strukturlarında koordinasiya və

motivasiya çox aşağıdır. İdarəetmə ilə problem yaşayan müəssisələr üçün süni intellektin imkanlarından yararlanmaq digər müəssisələr ilə müqayisədə daha əhəmiyyətli ola bilər. Xüsusilə insan əməyinin əsas rol oynadığı insan resursları şöbəsi müəssisələrin ayrılmaz bir hissəsidir.

Texnologiyanın günbəgün inkişaf etdiyi bir dövrdə Süni İntellekt (Sİ) tətbiqlərinin müxtəlif sahələrdə icra etdiyi yeniliklərə şahid oluruq. Elm, səhiyyə, hərb, sənaye, iqtisadiyyat və s. sahələr süni intellektin imkanlarından istifadə edir. Bu sahələrə hər gün daha yeniləri əlavə edilir. Süni intellekt texnologiyaları, xüsusən də təbii dillərin işlənməsi və maşın öyrənməsindəki irəliləyişlərlə daha mürəkkəb tətbiqlərə doğru inkişaf etmişdir. Artıq texnologiya ilə əlaqəsi olmayan qurumlar və şöbələr də süni intellekt texnologiyalarından istifadə edir. İnsan resursları departamenti kifayət qədər böyük məlumat bazası ilə işlədiyi üçün süni intellekt texnologiyaları onun işinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

2000-ci ildən başlayaraq, yaxın onillikdə də istifadə edilən süni intellektlə işləyən çatbotların tətbiqi ilk növbədə müxtəlif sferalarda gündəlik suallara cavab vermək və davamlı dəstək göstərmək məqsədi daşıyırdı [9]. Növbəti illərdə ortaya çıxan yeni nəsil süni intellekt alətləri, əsasən əmək haqqının idarə edilməsi və işçilərin qiymətləndirilməsi kimi inzibati vəzifələr üçün istifadə edilən qaydalara əsaslanan sistemlər idi [7].

Eyni dövrdə işə qəbul prosesində CV-ləri skan etmək və namizədləri açar sözlərə əsasən sıralamaq üçün süni intellekt sistemlərindən istifadə artmışdır. Daha çox fərdiləşdirilmiş formalardan istifadə edilərək işçilərə yönəlmiş aspektlər də tətbiq olunmaqdadır. Bu tendensiyalara fərdiləşdirilmiş öyrənmə tövsiyələri, süni intellektlə dəstəklənən karyera planlaması və işçilərin məşğulluğunu artırmaq üçün alətlər daxildir [12]. Bu gün süni intellekt artıq insan resursları sahəsində yenilik deyil, bir çox təşkilatlarda strategiya və əməliyyatların tərkib hissəsinə çevrilib. Lakin insan resursları sahəsində süni intellektin tam potensialı hələ də tam reallaşdırılmayıb.

1. İnsan resurslarında süni intellektin genezisi.

İnsan resursları sahəsində istifadə olunan, ilk növbədə inzibati vəzifələrin avtomatlaşdırılmasına və səmərəliliyin artırılmasına yönələn süni intellekt tətbiqlərinin ilk nümunələrindən biri əmək haqqı proseslərinin avtomatlaşdırılmasıdır. Əmək haqqının, vergilərin və ayırmaların hesablanması kimi təkrarlanan tapşırıqların öhdəsindən gəlmək üçün ekspert sistemləri hazırlanmışdır. Süni intellekt həm də işçilərin maaş cədvəllərini idarə etmək üçün istifadə edilmişdir. Sistemlər işçilərin bonus seçimlərini izləmək, xərcləri hesablamaq və qeydləri yeniləmək üçün nəzərdə tutulub. Bu, əhəmiyyətli dərəcədə vaxta qənaət edilməsinə və insan səhvlərinin azaldılmasına gətirib çıxarmışdır, həmçinin bu avtomatlaşdırma insan resursları mütəxəssislərini çox

vaxt aparan inzibati işlərdən azad etmiş və onlara daha çox strateji fəaliyyətlərə diqqət yetirməyə imkan yaratmışdır [7]. Eyni dövrdə işə qəbul prosesində də süni intellektdən istifadə olunub. Şirkətlər süni intellekti açar söz uyğunluğu əsasında xülasələrin ekranlaşdırılması və namizədlərin qısa siyahısına inteqrasiya etməyə başlayıblar [6]. Bu, süni intellektin işə qəbul prosesində səmərəliliyinin artırılması üçün mühüm addımdır.

2010-cu illərdən başlayaraq çatbotlardan istifadə etməklə 24/7 insan resursları dəstəyini təmin etmək üçün süni intellekt texnologiyaları tətbiq edildi. Süni intellektlə işləyən bu çatbotlar işçilərin strategiya, qaydalar və prosedurlarla bağlı gündəlik suallarına cavab verə bilir, insan resursları mütəxəssislərini diqqətini daha mürəkkəb tapşırıqlara yönəltmək üçün iş yüklərini azaldır [8]. Bu ilkin tətbiqlər əhatə dairəsi və funksionallığı baxımından məhdud olsa da, insan resursları sahəsində süni intellektdən daha təkmil istifadələrin əsasını qoyub.

Süni intellekt alətləri və platformalarının təkamülü insan resurslarında mütəxəssislərin proses və işçilərlə qarşılıqlı əlaqə tərzini dəyişdirən davamlı irəliləyişlər və yeniliklərlə yadda qalıb. 2000-ci illərin əvvəllərində ortaya çıxan sistemlərdə ilk nəsil süni intellekt alətləri, əsasən əmək haqqının idarə edilməsi və işçilərin mükafatlandırılması kimi inzibati vəzifələr üçün istifadə edilən qaydalara əsaslanan sistemlər idi [7]. 2000-ci illərin ortalarında təbii dil emalı (NLP) və maşın öyrənmə texnologiyalarının inkişafı resurslarında süni intellektlə işləyən çatbotların yaranmasına səbəb oldu [8]. Bu sistemlər namizədləri sıralamaq üçün açar sözlərin uyğunluğu, maşın öyrənmə alqoritmlərindən istifadə etməklə işə qəbulun səmərəliliyini və effektivliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır [6]. Son illərdə işçilərin maliyyə dövriyyəsini, performansını və digər işçi qüvvəsi meyllərini proqnozlaşdırmaq üçün maşın öyrənmə modelləri hazırlanmışdır [14]. Bu proqnozlaşdırıcı vasitələr insan resursları mütəxəssislərinə məlumatlara əsaslanan qərarlar qəbul etməyə və problemləri operativ şəkildə həll etməyə imkan verir.

2. Süni intellektin avantajları və üstünlükləri.

Sİ ilə işləyən işə götürmə proqramı böyük məlumat dəstlərini təhlil edərək uyğun namizədləri tapır, bəziləri hətta namizədin uğurunu proqnozlaşdırır [5]. Süni intellekt qərəzsiz işə qəbul prosesini təmin etməklə ərizələri anonimləşdirir, şəxsi atributlardan daha çox bacarıq və ixtisaslara diqqət yetirir [1]. Süni intellekt sistemləri yeni işəgötürənlər üçün onların maraqlarına əsaslanaraq müvafiq məlumat və resursları təmin etməklə fərdiləşdirilmiş işə qəbul təcrübələri təqdim edir. Süni intellektlə dəstəklənən proqnozlaşdırma modelləri, dövriyyə riski altında olan işçiləri müəyyən edərək proaktiv müdaxiləyə imkan verir [14]. O həm də yeni işçilərin cəlb edilməsini ölçmək və təkmilləşdirmək üçün fərdi tövsiyələr verməklə təkmilləşdirə bilər.

Qabaqcıl süni intellekt alətləri resursları analitikasında get-gedə daha çox istifadə olunur və strateji qərarların qəbuluna rəhbərlik edən anlayışlar təqdim edir. Bu vasitələrdən trendləri müəyyən etmək, gələcək ehtiyacları proqnozlaşdırmaq və işçi qüvvəsi məlumatlarında nümunələri təhlil edərək insan resursları strategiyasını məlumatlandırmaq üçün istifadə olunur [13]. Bu üstünlükləri strukturlu formada sıralaya bilərik:

1. Gündəlik işlərin avtomatlaşdırılması;
2. Məlumatların təhlilinin sürətli edilməsi;
3. Qərəzlərin minimuma endirilməsi;
4. Məlumata əsaslanan qərar dəstəyi;
5. Analitik proqnozlaşdırma;
6. Fərdi yanaşma və s.

3. Süni intellektin dezavantajları və çatışmazlıqları.

Süni İntellekt tətbiqləri insan resursları sahəsində əhəmiyyətli irəliləyişlər təmin etməklə yanaşı, yeni problemlər və məhdudiyyətləri də bərabərində gətirir. Bu tətbiqlərin yayılması ilə konfidensiallıq, şəffaflıq və potensial qərəzlilik kimi etik məsələlər də ön plana çıxır. Buna görə də, insan resursları sahəsində Sİ-nin inkişafını tarazlaşdırmaq üçün səmərəlilik və innovasiya ilə yanaşı etik problemləri də nəzərə almaq vacibdir [3]. Sİ sistemləri məlumatların məxfiliyi və təhlükəsizliyi ilə bağlı narahatlıq yarada bilən böyük həcmdə işçi məlumatlarına giriş tələb edir [2]. Süni intellekt sistemlərinin tez-tez şəxsi və həssas məlumatları ehtiva edən geniş işçi məlumatlarına giriş tələb etməsi faktı məlumatların məxfiliyinin qorunması ehtiyacını vurğulayır. Bu, hüquqi və reputasiya problemlərinə səbəb ola bilər. Süni intellektdən istifadə edərkən, insan resursları departamentlərinin işçilərdən məlumatlı razılıq alması vacibdir. Bu, işçilərin şəxsi məlumatlarının necə istifadə ediləcəyi barədə təcrübəli olmalarını əhatə edir. Həmçinin, Sİ insan resurslarında münaqişələrin həlli, məsləhətləşmə kimi sahələrdə tələb olunan insan rəftarını əvəz edə bilməz, həddindən artıq güvənmə halında qeyri-qənaətbəxş işçi təcrübələrinə səbəb ola bilər. Süni intellektin qərarlarında insan məsuliyyətinin təmin edilməsi vacibdir. Qərarları insanlar verməli və məsuliyyət süni intellektə yox, insanlara aid olmalıdır. Sİ-nin tətbiqi əhəmiyyətli dərəcədə texniki təcrübə və yeni resurslar tələb edir. Bu, kiçik təşkilatların bu sistemlərə sərmayə qoymasını və davamlı formada istifadəsini çətinləşdirə bilər [10]. Süni intellekt modellərinin hazırlanmasında istifadə edilən məlumatlarda qərəz varsa, süni intellekt sistemi bu qərəzləri davam etdirə bilər. Bu, işə qəbul və yüksəliş kimi insan resursları proseslərində ayrı-seçkiliyə səbəb ola bilər. Bundan əlavə, insan resurslarında süni intellektdən istifadə yeni tənzimləyici və etik mülahizələri təqdim edir, ona görə də

təşkilatlar məlumatların məxfiliyi, ayrı-seçkilik və məşğulluqla bağlı qanunlara əməl etməlidirlər [2]. Qeyd edilənlərə ümumi bir siyahıda nəzər yetirə bilərik:

1. Məxfilik və etik məsələlər;
2. Şəffaflıq;
3. Alqoritmik qərəzlilik;
4. Əməyin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi;
5. Hesabatlılıq;
6. İşçilərin narazılığı;
7. Büdcə məsələləri və s.

Süni intellekt texnologiyasının düzgün və etik tətbiqini təmin etmək üçün bu etik problemlərin həlli vacibdir. Həmin problemlərin həlli üçün etik prinsiplərə və təcrübələrə möhkəm bağlılıq, həmçinin Sİ texnologiyasını hərtərəfli başa düşmək lazımdır. Buraya insan resurslarında süni intellektdən istifadə üçün etik qaydaların işlənib hazırlanması, qərəzliliyi müəyyən etmək və aradan qaldırmaq üçün müntəzəm auditlərin aparılması, məxfiliyə və ədalətə hörmət edən korporativ mədəniyyətin yaradılması daxildir. Süni intellekt sistemləri öyrədildikləri məlumatlardan öyrənirlər. Bu məlumatda keçmiş ayrı-seçkilik təcrübələri və ya qeyri-representativ seçmə nəticəsində yaranan qərəzlər varsa, Sİ sistemi bu qərəzləri öyrənə və davam etdirə bilər. Bu işə qəbul, yüksəliş və performansın qiymətləndirilməsi kimi insan resursları proseslərində ədalətsiz nəticələrə gətirib çıxara bilər. Süni intellektin bir qolu olan Natural Language Processing (NLP) öyrədildiyi məlumatlarda mövcud olan qərəzləri aşkar edə bilər. Bu, NLP-dən istifadə edən insan resursları proseslərinə təsir edə bilər, məsələn, işçi rəylərinin təhlili və ya müsahibə cavablarından namizədin uyğunluğunun qiymətləndirilməsi və s. insan resursları da süni intellekt tətbiqləri, həmçinin işə qəbul və ya yüksəliş kimi sahələrdə ayrı-seçkiliyi qadağan edən məşğulluq qanunlarına uyğun olmalıdır. Bura süni intellekt sistemlərinin qərəzləri davam etdirməməsini və ayrı-seçkilik doğuran nəticələrə gətirib çıxarmamasını təmin etmək daxildir. Ədalətlilik, qərəzlilik və şəffaflıq kimi etik məsələlər, həmçinin məlumatların məxfiliyi və təhlükəsizlik məsələləri süni intellektin effektiv və məsuliyyətli istifadəsini təmin etmək üçün daim həll edilməli olan mühüm amillərdir. Mövcud və formalaşmaqda olan tənzimləyici çərçivələrə uyğunluq Sİ tətbiqinin ciddi monitorinq və öhdəlik tələb edən digər vacib aspektidir.

Nəticə

Süni intellekt alətlərinin və platformalarının təkamülü və onların insan resursları təcrübələrinə təsiri davam edir. Gələcək tendensiyalar göstərir ki, süni intellekt insan resursları da fərdiləşdirmə, proqnozlaşdırıcı analitika və avtomatlaşdırmanı inkişaf etdirməyə davam edəcək və daha mürəkkəb insan resursları idarəetmə yanaşmalarına gətirib çıxaracaq. Yaxın gələcəkdə insan

resursları mütəxəssisləri və təşkilatları üçün süni intellektlə bağlı dərin anlayışı inkişaf etdirmələri getdikcə daha vacibdir ki, Sİ-ni təkcə onun faydalarından deyil, həm də çətinliklərindən məsuliyyətlə idarə etsinlər. Buraya müntəzəm bacarıqların inkişafı, etik süni intellekt təcrübələri və məlumatların məxfiliyinə hörmət mədəniyyətinin təşviqi və insan mərkəzli qərarların qəbuluna dair öhdəlik daxildir.

Bugünkü süni intellekt platformaları fərdiləşdirilmiş öyrənmə tövsiyələri, süni intellektə əsaslanan karyera yolları və işçilərin məşğulluğunu artırmaq üçün alətlər kimi xüsusiyyətlər təklif edir [5]. Bu innovasiyalar insan resursları idarəçiliyinə işçilər üçün daha fərdi yanaşma, təcrübə və inkişaf yollarını uyğunlaşdırır. Qanunlar və qaydalar şirkətlərdən fərdi məlumatların toplanması və istifadə edilməsindən əvvəl məlumatlı razılıq almasını tələb edir. insan resursları departamentləri süni intellekt tətbiqlərinin bu tələblərə uyğun olmasını təmin etməlidir. Qanunvericilər və tənzimləyicilər süni intellekt texnologiyasındakı sürətli irəliləyişlərin öhdəsindən gəldikcə, insan resurslarında süni intellekt üçün tənzimləmə mühitinin daim inkişaf etdiyini müşahidə edirlər. Gələcəkdə təlim üçün artırılmış reallıq, məhsuldarlıq üçün qabaqcıl analitika kimi yeni texnologiyaların insan resurslarında süni intellekt alətləri və platformalarının davamlı inkişafına daxil ediləcəyi gözlənilir.

Ədəbiyyat

1. *Berkelaar, B. L., & Buzzanell, P. M. (2015). Online employment screening and digital career capital: Exploring employers' use of online information for personnel selection. Management Communication Quarterly, 29(1), 84-113.*
2. *Bughin, J., Seong, J., Manyika, J., Chui, M., & Joshi, R. (2018). Notes from the AI frontier: Modeling the impact of AI on the world economy. McKinsey Global Institute, 4.*
3. *Chui, M., Manyika, J., & Schwartz, D. (2018). The real-world potential and limitations of artificial intelligence. The McKinsey Quarterly.*
4. *Chui, M., Manyika, J., & Schwartz, D. (2018). The real-world potential and limitations of artificial intelligence. The McKinsey Quarterly.*
5. *Davenport, T., Guha, A., Grewal, D., & Bressgott, T. (2020). How artificial intelligence will change the future of marketing. Journal of the Academy of Marketing Science, 48, 24-42.*
6. *Jia, Q., Guo, Y., Li, R., Li, Y., & Chen, Y. (2018). A conceptual artificial intelligence application framework in human resource management.*
7. *Johnson, R. D., Lukaszewski, K. M., & Stone, D. L. (2016). The evolution of the field of human resource information systems: Co-evolution of technology and HR processes. Communications of the Association for Information Systems, 38(1), 28.*
8. *Laumer, S., Maier, C., & Weitzel, T. (2017). Information quality, user satisfaction, and the manifestation of workarounds: a qualitative and*

quantitative study of enterprise content management system users. European Journal of Information Systems, 26(4), 333-360.

9. *Majumder, S., & Mondal, A. (2021). Are chatbots really useful for human resource management?. International Journal of Speech Technology, 1-9.*
10. *Marler, J. H., Boudreau, J. W. (2017). An evidence-based review of HR Analytics. The International Journal of Human Resource Management, 28(1), 3-26.*
11. *Panova, A. (2008). Governance structures and decision making in Russian higher education institutions. Russian Social Science Review, 49(5), 76-93.*
12. *Tambe, P., Cappelli, P., & Yakubovich, V. (2019). Artificial intelligence in human resources management: Challenges and a path forward. California Management Review, 61(4), 15-42.*
13. *Vrontis, D., Christofi, M., Pereira, V., Tarba, S., Makrides, A., & Trichina, E. (2022). Artificial intelligence, robotics, advanced technologies and human resource management: a systematic review. The International Journal of Human Resource Management, 33(6), 1237-1266.*
14. *Zhang, W., Guan, X., Zhou, X., & Lu, J. (2019). The effect of career adaptability on career planning in reaction to automation technology. Career Development International, 24(6), 545-559.*

L.Ş.Mehdiyeva
Azərbaycan dövlət Pedaqoji Universiteti
lamiyemehdiyeva613@gmail.com

QİYMƏTLƏNDİRMƏ İLƏ BAĞLI APARILAN SON İSLAHATLARIN TƏHSİLİN KEYFİYYƏTİNİN YÜKSƏLMƏSİNDƏ ROLU

Xülasə

Danılmaz faktdır ki, cəmiyyətin inkişafı keyfiyyətli təhsildən aslıdır. Mütəmadi dəyişən dünyamızda uğur əldə etməyin sirri cəmiyyət üzvlərinin öz bilik və bacarıqlarını müntəzəm sürətdə inkişaf etdirməsindən asılıdır. Qiymətləndirmə təhsil və təlimin əsas hissəsidir. Tətbiq olunan qiymətləndirmə modellərinin mənfi və müsbət tərəfləri vardır, lakin heç biri ideal deyildir. İstifadə olunan qiymətləndirmə modeli təhsilalanların bilik və bacarıqlarını kifayət qədər obyektiv ölçə bilmirdi. Yeni qiymətləndirmə sisteminin yaranması təhsil sahəsinin əsas istiqamətlərdən biri kimi təqdim olunmuşdur. Təhsil sektorunda təlim və tədris fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi, şagird nailiyyətləri barəsində obyektiv məlumat əldə etmək üçün bu vaxta kimi bir çox islahatlar tətbiq olunmuşdur.

РОЛЬ ПОСЛЕДНИХ РЕФОРМ В ОБЛАСТИ ОЦЕНКИ В ПОВЫШЕНИИ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ

Резюме

Неоспоримым фактом является то, что развитие общества зависит от качественного образования. Секрет успеха в нашем постоянно меняющемся мире зависит от того, насколько члены общества будут регулярно развивать свои знания и навыки. Оценка является ключевой частью образования и обучения. Прикладные модели оценки имеют свои плюсы и минусы, но ни одна из них не идеальна. Используемая модель оценки не могла объективно измерить знания и навыки учащихся. Создание новой системы оценивания было представлено как одно из основных направлений сферы образования. На сегодняшний день в секторе образования было осуществлено множество реформ, направленных на совершенствование деятельности в области образования и профессиональной подготовки, а также на получение объективной информации об успеваемости учащихся.

THE ROLE OF RECENT ASSESSMENT REFORMS İN İMPROVİNG THE QUALİTY OF EDUCATİON

Summary

It is an undeniable fact that the development of society depends on quality education. The secret to success in our ever-changing world depends on society

members developing their knowledge and skills at a regular pace. Assessment is a key part of education and training. Applied evaluation models have their pros and cons, but none of them are ideal. The used assessment model could not objectively measure the knowledge and skills of the students. The creation of a new evaluation system was presented as one of the main directions of the field of education. So far, many reforms have been implemented to improve teaching and teaching activities in the education sector and to gain objective information about student achievement.

Açar sözlər: *qiymətləndirmə modeli, bilik, obyektiv, kurikulum*
Ключевые слова: *модель оценки, знания, объективный, курикулум*
Key words: *assessment model, knowledge, objective, curriculum*

Ölkəmizdə istifadə olunan qiymətləndirmə modeli ümummilli maraqları ödəməklə yanaşı, həmçinin təhsilimzdə gərəkli islahatları həyata keçirməyi zəruriləşdirir. XX əsrin sonlarında bir çox ölkələrin təhsil sistemlərində yeni qiymətləndirmə modellərinin yaradılması, şagirdlərin təhsil nailiyyətlərinin hesabatının aparılması və təhsil səviyyələri üzrə buraxılış imtahanlarının təşkili ilə əlaqədar böyük islahatlar keçirilir. Bunların başlıca xarakterik xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi verilir:

- qiymətləndirmə və təhsil siyasətində modern yanaşmaların istifadəsi və inkişaf etdirilməsi, bununla bağlı olaraq tətbiq edilməyən mövcud üsullardan imtina edilməsi;
- imtahanların ədalətli və obyektiv keçirilməsi yolunda daha uyğun üsulların seçilməsi;
- yaradılan yeni qiymətləndirmə mexanizmlərinin istifadəsi üzrə təhsil sistemi çərçivəsində uyğun təşkilatların yaradılması;
- yeni qiymətləndirmə mexanizminin təşəkkülünə təhsil islahatlarının tərkib hissəsi, prioritet sahəsi kimi yanaşılması və onun modern kurikulumların hazırlanması sahəsi ilə əlaqəli məzmunda nəzərdə tutulması.

Bu konsepsiya 2009-cu il 13 yanvar tarixində 9 nömrəli qərara əsasən təsdiq edilmişdir. Qiymətləndirmə Konsepsiyasının yaradılması bu məqsədləri keçirmək istiqamətində aşağıdakı fəaliyyətlərin həyata keçirilməsinə xidmət edir:

- qiymətləndirməyə və imtahan sistemlərinə təkrarən baxmaqla, kurikulumlarda qabaqcıl dəyişikliklərin zəruriliyinin əsaslandırılması, təcrübədən çıxmış mexanizmlərin köməyilə cəmiyyətdə modern baxışların, mədəni dəyərlərin, yeni hüquq və öhdəliklərin formalaşdırılması;
- böyük rəqabət və bazar münasibətləri mühitində milli mütəxəssislərin yetişdirilməsi üçün kurikuluma yeni fənlərin və peşələrin daxil edilməsi, tədris proqramlarında əsas diqqətin praktik vərdişlərin aşılanmasına və məsələlərin həllinə istiqamətləndirilməsi, bütün şagirdlər tərəfindən ən aşağı standartların mənimsənilməsi;

- təhsilin keyfiyyətinin idarə edilməsi, onun təşkilinin səriştəliliyinin artırılması və təsir dairəsinin böyüməsi istiqamətində hökumətə və başqa strukturlara kömək edən milli qiymətləndirmə sisteminin hazırlanmasını təmin edilməsi.

Bu konsepsiyada qiymətləndirmə ilə əlaqədar bir sıra tələblər qoyulmuşdur:

- təhsildə müsbət irəliləyişlərin aparılması üçün önəmli vasitə rolunun yerinə yetirilməsini;
- təhsilin keyfiyyəti üçün əsas priotet olan "şagirdin təlim nəticələri" haqqında güvənli məlumat əldə edilməsini;
- ölkəmizdə qiymətləndirmə vasitəsilə ümumtəhsil məktəblərində təhsil alan bilik və bacarıqları haqqında kifayət qədər məlumata nail olduqdan sonra fənn kurikulumlarında və dərsliklərdə uyğun əvəzləmələrin aparılmasını;
- təhsildə olan bir neçə mənfi hallara qarşı mübarizə vasitəsi funksiyasını;
- qiymətləndirmədə yeni münasibətlərin yaddaşa əsaslanan qiymətləndirməyə zidd olaraq, məntiqi təfəkkür vərdişlərinin fəaliyyətinə xidmət etməsini.

Ölkəmizin təhsil sistemində "kurikulum" yeni bir anlayış olsa da, bu təlim prosesi ilə bağlı bütün fəaliyyətlərin təşkilini və həyata keçirilməsini əks etdirən konseptual sənəd kimi başa düşülür. İslahat üzrə elə bir konseptual sənəd hazırlanır ki, özündə təhsilalanlar üçün önəmli kompetensiyaları, məzmun və qiymətləndirmə standartlarını, cari tədris planı və proqramlarını, təhsilverənə və onun hazırlıq səviyyəsinə qoyulan tələbləri, hər bir dərsin konkret inkişafetdirici məqsədlərini, metodik təminatı, dəyərləndirmə mexanizmini, texniki təchizatını və s. göstərsin, müəllim və məktəb qarşısındakı öhdəlikləri və onların konkret həlli yollarını əks etdirsin. Kurikulum fənlərin hər bir bölməsinin məqsədini, məzmununu, tədris-təlim fəaliyyətini, nailiyyətlərini, onların qiymətləndirilməsini əks etdirən tədris sənədidir.

Kurikuluma görə qiymətləndirmədə şagirdin təlim nəticələrinin məzmun standartlarına müvafiqliyini müəyyənləşdirmək məqsədi ilə reallaşdırılır. Tətbiq olunan qiymətləndirmənin bu növü Milli Kurikulum çərçivəsi məzmununda hazırlanmış məzmun standartları və fənn kurikulumları ilə yaxından bağlıdır.

Kurikulum üzrə daxili qiymətləndirmə dərs ilinin yekununda hər bir sinifdə təhsilalanın inkişaf prosesinin milli standartlara müvafiqliyini müəyyənləşdirmək məqsədi ilə müəllimlər vaistəsilə aparılır.

Kurikulum üzrə xarici qiymətləndirmə sistemi şagirdin inkişaf prosesi milli standartlara müvafiqliyini müəyyənləşdirmək məqsədi ilə tam şəkildə standartlaşdırılmış formada, ibtidai, ümumi orta və tam orta təhsil səviyyələrinin yekununda müəllim və məktəb rəhbərləri tərəfindən həyata

keçirilir. 2008/2009-cu dərs ilindən etibarən ümumtəhsil məktəblərinin I sinifləri üçün fənn kurikulumları tətbiq edilməyə başlanmışdır. Həmçinin 2006-cı ildə qəbul olunmuş "Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası sənədi" Təhsil qanununun ehtiyacları baxımından təkrarən nəzərdən keçirilərək "Ümumi təhsil səviyyələrinin dövlət standartı və proqramları (kurikulumları)" adı ilə yeniləşdirilmiş, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2010-cu il 3 iyun tarixində 103 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmişdir.

Ölkəmizdə kurikulum üzrə qiymətləndirmə köməyilə hər ilin sonunda şagirdin fərdi nəticələri ölçülür, təlim-tədris prosesinin məqsədləri təyin olunur və bu hədəflərə sarı irəliləyişlər qiymətləndirilir, məktəblərin, siniflərin və şagirdlərin prosesləri arasında müqayisələr keçirilir. Kurikulum üzrə imtahanların vacibliyini və etibarlılığının artırılması məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi tərəfindən bütün sinifləri əhatə edən təhsil standartlarına uyğun testlər toplusunun və standartlaşdırılmış imtahanlar modelinin yaradılması, uyğun təlimatların hazırlanmasını ehtiva edir. Ölkəmizdə 2006-cı ildə "Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulumu)" hazırlanmış və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq edilmiş, 2010-cu ildə "Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartı və proqramları (kurikulumları)" adı altında təkmilləşdirilmişdir.

Konsepsiyada şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsinin əsas əlamətləri fənlər üzrə məzmun standartlarının başlıca məqsəd şagirdlərin nəticələri üzrə məzmun standartlarının müəyyən edilməsində əsas məqsəd həmin standartların şagird tərəfindən mənimsənilməsi istiqamətində hədəflərin təyin edilməsidir. Qəbul edilmiş standartlara görə bilik və bacarıqlara əldə etmək üçün şagirdin fəaliyyəti fasiləsiz stimullaşdırılmalı, təhsilalanların daha yüksək səviyyəli standartları qavraması üçün müvafiq imkan yaradılmalıdır. Ən əlverişli vəziyyətdə heç bir şagirdin tədris ili boyunca geri qalmasına imkan verilməməli, əksinə olaraq, hər bir şagirdin nailiyyəti diqqətə alınmalıdır. Bu mənada şagird nəticələrinin qiymətləndirilməsi müntəzəm, dinamik və rəsmi olmayan fəaliyyətdir. Bu prosesdə təhsilverənlərin şagirdlər üzərində müşahidəsi, onların sinif işlərini və ev tapşırıqlarını icra etmələri, yazılı və şifahi cavabları önəmlidir.

Düzgün və şəffaf keçirilmiş qiymətləndirmənin nəticələri müəllimin aktivliyi, bu aktivliyin şagirdlərin tələbatına nə dərəcədə suala aydınlıq gətirməsi, habelə kurikulumda, planlaşdırmada və dərsliklərdə uyğun dəyişikliklərin aparılması vacibliyi barədə qərar qəbul etməyə imkan verir.

Şagird nəticələrinin qiymətləndirilməsi şagirdin biliklərə sahiblənmək, onlardan faydalanmaq, nəticə çıxarmaq bacarıqları barəsində məlumatların toplanması prosesi kimi qəbul edilir və bu məqsədlərə riayət edir:

- şagirdin nailiyyətinin izlənilməsi;
- təlim və tədris prosesində qərarların qəbulu;
- şagirdin təlim nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi.

Qiymətləndirmə və təlim proseslərinə təhsilin müştərək şəkildə olan iki tərəfi kimi baxılır. Sistemli proses olan qiymətləndirmə təlim nailiyyətləri ilə maraqlı tərəflər arasında səriştəli əks-əlaqə vasitəsi kimi aşağıdakı komponentləri əhatə etməklə yaradılır:

- Qiymətləndirmə məlumatları. Bunlara şagirdlərin nailiyyətlərini və təlimə yanaşmalarını, müəllimin hazırlıq səviyyəsini, fənn kurikulumlarının xarakterik xüsusiyyətlərini, təlim resurslarının bölgüsünü əks etdirən informasiyalar və fəaliyyətlərin icra mexanizmləri aiddir.
- Məlumatların toplanması. Bu proses testlərin həyata keçirilməsi, şagird tapşırıqlarının yoxlanılması, sinifdə müsahibələrin keçirilməsi, fənn kurikulumlarının icra keyfiyyətinin, şagirdlərin və müəllimlərin fəaliyyətlərinin müşahidəsi, qiymət cədvəlləri və digər məktəb sənədlərinin təhlil edilməsi kimi üsullarla həyata keçirilir.
- Qiymətləndirmə nəticələri. Bu nəticələrdən tədrisin inkişaf xəttinin planlaşdırılması və istiqamətləndirilməsi, qiymət ballarının hesablanması, müqayisələrin edilməsi, təhsil sənədlərinin və lisenziyaların verilməsi, təhsilin bir pilləsindən digərinə ötürülməsi, pedaqoji nəzəriyyələrin formalaşdırılması, təhsil siyasətinin hazırlanması və onun təsirliliyinin monitorinqinin keçirilməsi, təlim resurslarının bölgüsü, kurikulumun və tədrisin keyfiyyətinin ölçülməsi zamanı istifadə olunur, həm də geniş ictimaiyyəti məlumatlandırmaq əsas məqsəddir və s.

Son dövrlərdə Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı uğrunda mühüm nailiyyətlər qazanılmışdır. Həyata keçirilən dövlət proqramları çərçivəsində ölkənin hər regionlarında ümumi təhsilin quruluşu əhəmiyyətli şəkildə təzələnmişdir. Ölkəmizdə təhsilin müasir tələblərə cavabdeh olan normativ hüquqi bazası hazırlanmışdır. Ali təhsilimizdə Bolonya Bəyannaməsindən irəli gələn əsas prinsiplərin istifadəsi, təhsil müəssisələrinin müasir informasiya və elmi-metodiki təminatı, təhsil infrastrukturunun yenilənməsi, dərsliklə təminatın mükəmməlləşdirilməsi, ucqar kənd təhsil ocaqları pedaqoji kadr təminatı, məktəbəqədər və peşə təhsili xidmətlərinin müasir ehtiyaclar səviyyəsində qurulması məqsədi ilə dövlət proqramları qəbul edilmiş, layihələr reallaşdırılmışdır.

Strategiyanın qayəsi Azərbaycanda səriştəli təhsilverənlərə, ən müasir texnologiyalara dayanan infrastruktura malik, keyfiyyət nəticələri və genişliliyinə əsasən dünya ölkələri cərgəsində əsas yer tutan təhsil sistemini yaratmaqdır. Ölkəmizin təhsil sistemi iqtisadi baxımdan dayanıqlı və dünyanın aparıcı təhsil sistemlərinin standartlarına uyğun olmalıdır. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası Azərbaycan

Respublikası Prezidentinin 2013-cü il 24 oktyabr tarixində sərəncam təsdiq edilmişdir. Strategiyanın keçirilməsi təhsilin məzmununun, kadr hazırlığının, təhsili idarəetmə sisteminin və təhsilin quruluşunun qabaqcıl beynəlxalq eksperimentə və Azərbaycanın inkişaf konsepsiyasına əsasən təzədən qurulmasına fürsət verərək, ölkəmizdə biliklərə uyğunlaşan iqtisadiyyatın bərqərar olmasını, informasiya mühitinin təşəkkülünü və ölkənin müntəzəm inkişafını təmin edəcəkdir. Strategiyanın uğurlu aparılmasının ilk şərtləri onun məqsədi və mahiyyəti haqqında parlaq təsəvvürün yaradılması, ictimai dəstəkəyə nail olunması və reallaşmasını təmin edən təsirli icra mexanizminin formalaşdırılmasıdır. Reallaşdırılması üzrə inkişaf planı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən təsdiq olunur.

Aparılan bu islahatlar təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, əvvəlki illərə nisbətən daha da təkmilləşdirilməsinə müsbət təsir göstərmişdir. Xüsusilə, bu islahatlar Azərbaycan təhsilinin qabaqcıl inkişafetmiş ölkələrinin təhsil səviyyələri ilə ayaqlaşmasına, onların təhsili ilə eyni müstəvidə təhsilimizin ölçülməsinə xidmət edir. Ali təhsildə ölkəmizin Boloniya sisteminə qoşularaq dünya təhsil sisteminə keçid edilməsi ilkin və əsas addım idi. Eyni zamanda ümumi təhsil məktəblərində yeni təhsil proqramı-kurikulumun tətbiq olunması orta məktəblərdə təhsilalanların bilik və bacarıqlarının ölçülməsinə və təhsilin inkişaf prosesini izləməyə və bununla da lazımi tədbirlərin görülməsinə imkan yaradır. Prezident İlham Əliyev tərəfindən "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası"- da inklüziv təhsilin inkişafına xüsusi diqqət ayrılmışdır. Lakin bütün bunlara rəğmən təhsilimizdə çatışmazlıqlar vardır. Beynəlxalq qiymətləndirmədə aşağı nəticələr göstərməyimiz yeni islahatlar aparmağımızın zəruriliyini sübut edir.

Ədəbiyyat

1. *"Təhsildə keyfiyyət konsepsiyası və Amerika təcrübəsi" məqalə Hamlet İsaxanlı (Xəzər universiteti, Bakı, Azərbaycan).*
2. *Mahmudov M.C. Boloniya prosesi: problemlər, perspektivlər, reallıqlar. Bakı, "Elm və Təhsil" 2010, 504 s.*
3. *Azərbaycan Respublikasının "Təhsil haqqında" qanunu. "Bakı Çap evi" 2012, 64 s.*
4. *Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası". Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il 24 oktyabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir. "Azərbaycan müəllimi" qəzeti, 25.10.2013-cü il, №41.*
5. *Nəzərov. M.H., Müasir dövrdə təhsilin sosiomədəni problemləri. Monoqrafiya. – Bakı: Mütərcim, 2018. –296 s.*

M.E.İsmayılova
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
mehbube.ismayilova2000@gmail.com

HƏRBÇİ GƏNCLƏRİN PROBLEMLƏRİNƏ MÜNASİBƏTDƏ SOSİAL İŞİN TƏŞKİLİ

Xülasə

İnsanlıq ibtidai icma dövründən bu günə qədər, ətraf mühitlə ilk əlaqəsindən həyat tərzinin formalaşmasına qədər, təbiət resurslarını mənimsəməyə başlamasından elm və texnikanın sürətlə inkişafına qədər bir çox sahədə yeni biliklər əldə etmiş və durmadan inkişaf etmişdir. Lakin təhlükəsizliyə və müdafiəyə olan ehtiyac hər zaman öz aktuallığını qorumuşdur. Bu vəziyyətdə təhlükəsizlik və ona olan ehtiyac insanlığın varoluşundan bəri vacib bir məsələ olaraq özünü göstərmişdir. Bunun nəticəsində ordu yaranmış və bununla birlikdə bir çox problemləri də özü ilə gətirmişdir. Bu gün hərbi sahə sosial işin əsas tədqiqat obyektlərindən biri kimi çıxış edir. Belə ki, hərbi sahədə çalışan sosial işçilər öz benefisiarlarına bütöv bir məfhum kimi baxır, təkcə hərbi dövrdə deyil, həyatlarının bütün mərhələlərində onların sosial müdafiəsi və qiymətləndirilməsi üçün tədbirlər görürlər. Məqalədə hərbi sahədə sosial işin keçdiyi inkişaf yolu və sosial işçilərin bu sahədə gördüyü işlər əsas diqqət mərkəzindədir. Belə ki, sosial iş məhz bu sahədə yaranıb, təşəkkül tapmış və daha sonra ayrı-ayrı sahələrə bölünmüşdür. Bu səbəbdən hərbçilərin istər hərbi dövrdə, istərsə də təxris olunduqdan sonra sosial-psixoloji problemlərinin öyrənilməsi və tədqiq edilməsi zəruri hesab olunur.

ОРГАНИЗАЦИЯ СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЫ ПО ПРОБЛЕМАМ ВОЕННОЙ МОЛОДЕЖИ

Резюме

Человечество приобретало новые знания и постоянно развивалось во многих областях со времен первобытного общества и до наших дней, от первого контакта с окружающей средой до формирования образа жизни, от начала освоения природных ресурсов до бурного развития науки. и технологии. Однако потребность в безопасности и защите всегда оставалась актуальной. При этом безопасность и необходимость в ней были важным вопросом с момента существования человечества. В результате этого была создана армия, принесшая с собой множество проблем. Сегодня военная сфера выступает одним из основных исследовательских объектов социальной работы. Таким образом, социальные работники, работающие в военной сфере, смотрят на своих подопечных как целостное понятие и принимают меры по их социальной защите и оценке не только в военный период, но и на всех этапах их жизни. В статье рассматривается путь развития социальной работы в военной сфере и работа социальных работников в этой сфере. Так в этой сфере

зародилась, сформировалась и впоследствии разделилась на отдельные направления социальная работа. По этой причине считается необходимым изучение и исследование социально-психологических проблем военнослужащих как в военный период, так и после демобилизации.

ORGANİZATİON OF SOCİAL WORK İN RELATİON TO THE PROBLEMS OF MİLİTARY YOUTH

Summary

Humanity has acquired new knowledge and constantly developed in many fields from the time of the primitive community to the present day, from the first contact with the environment to the formation of a lifestyle, from the beginning of mastering natural resources to the rapid development of science and technology. However, the need for security and protection has always remained relevant. In this case, security and the need for it have been an important issue since the existence of mankind. As a result of this, the army was created, which brought with it many problems. Today, the military field acts as one of the main research objects of social work. Thus, social workers working in the military field look at their beneficiaries as a whole concept, and take measures for their social protection and evaluation not only during the military period, but at all stages of their lives. The article focuses on the development path of social work in the military field and the work done by social workers in this field. So, social work was born in this field, was formed and later divided into separate fields. For this reason, it is considered necessary to study and research the socio-psychological problems of military personnel, whether during the military period or after being demobilized.

Açar sözlər: *təhlükəsizlik, sosial-psixoloji yardım, sosial işin tarixi, orduda sosial iş*

Ключевые слова: *безопасность, социально-психологическая помощь, история социальной работы, социальная работа в армии*

Key words: *security, social-psychological assistance, history of social work, social work in the military*

Sosial iş fərd, ailə, qrup və icmalarla işləyərək onların rifahının yaxşılaşdırılması, həmçinin, sosial problemlərinin aradan qaldırılması ilə məşğul olan ixtisasdır. Bildiyimiz kimi sosial işi də digər elmlərdən fərqləndirən özünəməxsus xüsusiyyətlər vardır. Bu baxımdan sosial işin tərifi aşağıdakı kimidir: Sosial iş insanların sosial rifahının yaxşılaşdırılması, insan və vətəndaşların hüquqlarının müdafiəsi, cəmiyyətdə sosial ədalət prinsiplərinin qurulması, insanlar arasındakı münasibətlərin tənzimlənməsi və qarşıya çıxan problemlərin aradan qaldırılması ilə məşğul olur.

İnsanlığın tarix boyu təməl ehtiyaclarından biri təhlükəsizlik olmuşdur. Bu əslində insan instinklərindən biri kimi qəbul olunur. Təhlükəsizliyə olan tələbat Maslounun tələbatlar piramidasında öz əksini tapmışdır. Belə ki, burada

qeyd edilən fizioloji ehtiyaclar olan: nəfəs almaq, qidalanmaq, yatmaq kimi insanın yaşaması üçün vacib olan tələbatlardan sonra təhlükəsizlik tələbatı verilmişdir [1].

Bu iyerarxiyaya görə, insanın yaşaması üçün vacib olan instinklər vardır və onlar sistemli quruluşa malikdir. Maslou insan tələbatlarını əsas və əlavə olmaqla 5 hissəyə ayırmış və aşağıdakı kimi göstərmişdir:

Cədvəl 1: Maslounun tələbatlar piramidası

Maslou piramidasına əsasən, insan həyatında hər bir səviyyənin özünəməxsus yeri vardır və onlar iyerarxik quruluşa malikdir. Bu belə izah edilir ki, əgər fərdin aşağıdakı tələbatları ödənilərsə, onda yuxarı səviyyədəki ehtiyaclarının ödənilməsinə motivasiya yaranacaqdır. Yəni bir insan yalnız fizioloji tələbatını yerinə yetirdikdən sonra təhlükəsizlik tələbatını ödəmək istəyəcəkdir. Qidalanmaq üçün özünü təhlükəyə atan insanı misal olaraq göstərə bilərik.

Piramidanın ikinci pilləsində yer alan təhlükəsizlik tələbatı hər bir insan üçün yaşadığı müddətcə vacib olan və həyatda qalması üçün əsas önəm kəsb edən şərtdir. Bu mikro səviyyədə fərdin özünü qoruması, mezo səviyyədə ailəsinin və yaxın çevrəsinin təhlükəsizliyini təmin etmək, makro səviyyədə isə ordu tərəfindən dövlətin ərazisinin və orada yaşayan əhalinin qorunması daxildir. Buradan belə aydın olur ki, insanın təbii ehtiyaclarından biri olan təhlükəsizlik müəyyən mənada dövlət hesabına ordu tərəfindən yerinə yetirilir.

İnsanlıq tarixinin bir çox müharibələrə şahid olması və demək olar ki, bütün cəmiyyətlərdə baş verən müharibələrdən sonra zərər çəkmiş insanların ehtiyaclarını qarşılamaq üçün orduda sosial işin böyük rolu vardır. Orduda sosial işin yaranması qədim dövrlərə dayanır. Yüzillər boyu davam edən, geniş

ərazilər əhatə edən müharibələr baş verirdi. Müasir dövrdə isə elm və texnologiyanın imkanlarından istifadə etməklə müharibələrə müasir silahlardan, kompüter sistemlərindən, həmçinin, bu sistemləri idarə edən çoxprofilli mütəxəssislər cəlb olunur. Ordunun dövlətlər üçün əsas qüvvə kimi çıxış etməsi, həmçinin xarici və daxili təhdid, terror, dünyada sülhün və təhlükəsizliyin qorunması və s. kimi halların qarşısını almaq üçün istifadə edilməsi və bir çox yeni öhdəlikləri yerinə yetirdiyi məlumdur.

Yuxarıda sadalananlardan göründüyü kimi ordu üzərinə bir çox öhdəlik və yük düşür. Bunun nəticəsində isə müharibədən sonra orduda xidmət edən əsgərlərdə fiziki travmalarla yanaşı psixoloji travmalar yaranır. Əgər əsgərlərə peşəkar mütəxəssislər tərəfindən psixoloji yardım göstərilməzsə, ordunun müdafiə qabiliyyətində geriləmə özünü göstərir, posttravmatik stress sindromunun yaranmasına səbəb olur. Təbii ki, bunlar nəinki, əsgər və qazilərin, həmçinin, onların ailələrinə də mənfi təsir göstərir. Həyat keyfiyyətinin aşağı düşməsinə səbəb olur.

Hərbi sahədə sosial işin yaranması onun mahiyyətinin açılmasını və geniş mənada izahını tələb etdi. Hərbi sahədə sosial iş: rütbəli-rütbəsiz əsgərlərin və onların ailələrinin sosial problemlərinin aradan qaldırılmasına, ehtiyaclarının qarşılanması, cəmiyyətə adaptasiyası və s. kimi sosial xidmətlərin cəmidir.

Barker hərbi sahədə sosial işi əsgər, qazi və onların ailələrinə göstərilən hərtərəfli sosial dəstək olaraq izah etmişdir. Orduda çalışan sosial işçilər: əsgər və onların ailələrinin sosial problemlərinin öyrənilməsi, qiymətləndirilməsi və müdaxilə edilməsi, onların sosial xidmətlərə əlyetərliyinin təmin edilməsi, orduda xidmət edən əsgərlərin ailələri ilə əlaqələrinin gücləndirilməsi və münasibətlərinin tənzimlənməsi kimi xidmətləri həyata keçirirlər [2, s.303].

Digər sahələrdə çalışan sosial işçilər kimi hərbi sahədə çalışan sosial işçilər də ilk öncə işləyəcəkləri müraciətçilər haqqında məlumat toplamalı, onların sosial, demoqrafik və psixoloji vəziyyətləri haqqında müəyyən təsəvvürə malik olmalıdırlar. İnsanların gənc yaşlarından ordu sıralarına yazılıb uzun müddət xidmət etmələrinin və hərbi sahəyə maraq göstərmələrinin 3 əsas səbəbi vardır:

1. Ailədə və ya nəsildə öncədən bir və ya bir neçə hərbi qulluqçunun olması;
2. Hərbi sahədə işləməyin gətirdiyi fürsətlər;
3. Döyüşkən ruhda olmaq. Bir çox cəmiyyətlərdə hərbiyə getmək artıq həmin gənclərin yetkin insana çevrildiyini göstərir.

Bir çox gənclər iş tapmadıqda və digər problemlərlə qarşılaşdıqda çıxış yolunu orduda xidmət etməkdə görürlər. Təbii ki, bu qərarı vermələrinin bir sıra səbəbləri vardır - gələcəklərinin daha yaxşı olacağını düşünmək, müəyyən qaydalara əsaslanan həyat tərzinə uyğunlaşmaq, böyük bir ailənin bir hissəsi

olmaq, yeni dostlar qazanmaq, özlərini daha təhlükəsiz hiss etmək və s. səbəblər bu qərarı verməyi tələb edir.

Hərbi şəraitdə olan həyat tərzini adi sivil insanların həyatından fərqləndirən bir çox cəhətlər vardır [3, s.33-37]:

1. Tez-tez verilən hərbi tapşırıqlara görə uzun müddət ailədən uzaqda qalmaq;
2. Vəzifə yerinin dəyişməsinə görə vaxtaşırı yaşayış yerindən köçmək;
3. "Vəzifə hər zaman daha vacibdir" fikri və ailəsini də bu fikri qəbul etməsinə məcbur etmək;
4. Təhlükəli döyüş tapşırıqlarının olması və müharibə şəraitində ailələr arasında stressin olması və öz yaxınlarına görə narahat olmaq;
5. Adi həyat tərzindən uzaq olmaq;
6. Ailədə və cəmiyyət arasında özünü təcrid edilmiş kimi hiss etmək;
7. Ailə başçısının rütbəsinin hərbi hissədə, ailə içərisində və dostlar arasında mənfi və müsbət təsiri;
8. Tapşırıqların çətinliyi və bu səbəbdən yaranan stres və gərginlik;
9. Vəzifə yerinin dəyişməsi ilə əlaqədar həyat yoldaşlarının öz peşələrinə uyğun iş tapmalarında çətinliyin yaranması. Bu daha çox xarici ölkələrə təyinat zamanı olur.
10. Təyinatla əlaqədar uşaqların tez-tez məktəblərini dəyişməsi. Bu dəyişiklik uşaqların təhsilinə, dostluq münasibətlərinə və sosial adaptasiyalarına ağır zərbə vurur.

Hərbi sahədə çalışan sosial işçiləri digər sahələrdə çalışan sosial işçilərdən fərqləndirən bir çox səbəblər vardır. Çətin şəraitdə çalışan sosial işçilər hərbi sahədə sosial işlə bağlı bir sıra tədqiqat və müşahidələr edir, həmçinin, yeni bacarıq və təcrübələrə yiyələnirlər. Daley 20 il hərbi, 20 il isə digər sahələrdə sosial işçi olaraq çalışmışdır. Belə ki, hərbi sahədə sosial işi fərqləndirən 3 əsas cəhət göstərmişdir. İlk öncə burada çalışan sosial işçilər öz üzərlərinə əlavə öhdəliklər götürməli və işlərinin olduqca çətin olduqlarını anlamalıdırlar [4, s.80-91].

Digər sosial iş mütəxəssilərindən fərqli olaraq orduda çalışan sosial işçilər iş tapmaqda daha böyük şansa malikdirlər. Tez-tez müəssisə dəyişdirməyəcəkləri üçün bu baxımdan rahat və karyeralarını daha çox inkişaf etdirə bilərlər. Bundan əlavə, təqaüdə çıxdıqdan və ya işdən ayrıldıqdan sonra rahat iş tapır və onlara daha çox üstünlük verilir. İşlədiyi hərbi müəssisələr tərəfindən də digər işə götürənlər üçün tövsiyyə olunur.

Hərbi sahədə çalışan sosial işçilərin işə qəbulu üçün təhsil və təcrübə baxımından böyük tələblər qoyulur. Amerikan ordusunda sosial işçilərə qoyulan əsas tələblərdən biri də magistr və doktoranturanı bitirməsidir. Bundan əlavə, bu sahədə çalışan sosial işçilər onlara verilən tapşırıqları layiqincə yerinə

yetirməlidirlər, əks halda, ordu qanun və qərarlarına, əsasən, hətta cəzalandırıla bilərlər.

ABŞ-da göründüyü kimi sosial iş çox mühüm rola malikdir. Hərbi sahədə çalışmaq üçün sosial işçilərə yüksək tələbat qoyulur. Bu gün ABŞ ordusunda sosial iş əvəzolunmaz peşəyə çevrilmişdir. ABŞ ordusunda sosial işin ilk qığılcımları 1636-cı ildə müharibədən sonra fiziki məhdudiyyətləri yaranmış qazilərə Plomus koloniyası tərəfindən yardımın göstərilməsi ilə bağlı qanun qəbul olunması və bu məsələrlə bağlı hərbi mütəxəssislərin maarifləndirilməsi ilə yaranmışdır. Amerikan vətəndaş müharibəsi (1861-1865) Qızıl Aypara Cəmiyyətinin qurucusu Klara Barton tərəfindən müharibədə yaralanmış əsgərlərin, təkcə, fiziki yaraları deyil, həmçinin, onların sosial problemləri, ətraf mühiti haqqına, o cümlədən, ailələri ilə əlaqələrinin yaradılmasına şərait yaradılmışdır. Bundan əlavə, könüllü birliklər yaralı əsgərləri ziyarət etmiş onlara psixoloji dəstək və motivasiya etmişdirlər [5, s.11-14].

İlk dəfə 1898-ci ildən sonra Kolumbiya Universitetində ilk dəfə olaraq sosial iş kursları tədris edilməyə başlanmışdır. Bu tarix heç də təsadüfi deyildir. Hansı ki, Amerikan – İspaniya müharibəsi dönəminə təsadüf edir. Bu vaxta qədər ancaq könüllü işçilər Amerikan ordusunda sosial işi həyata keçirirdilər. Lakin müharibədən sonra Qızıl Aypara Cəmiyyətinin könüllüləri sosial iş dərsləri alaraq peşəkar sosial işçilərə çevrildilər. I Dünya Müharibəsindən sonra ABŞ ordusunda 100000-dən çox qazi var idi. Həmin əsgər və qazilərdə neyropsixoloji və sosial münasibətlərdə problemlər yaranmışdır. Belə ki, onlarla işləmək üçün psixiatrik sosial iş mütəxəssisləri cəlb edilmişdir. Bu dövrdən etibarən nevroloji dispanserlərdə klinik sosial işçilər çalışmağa başladı.

Sosial iş mütəxəssislərinin öz işlərini məsuliyyətlə və uğurla yerinə yetirməsi həm psixiatrik sosial işçilərin sayının artmasına, həm də tibbi sosial işçilərin hərbi hospitallarda işləməsinə şərait yaratdı. I Dünya Müharibəsindən sonra 42-dən çox federal xəstəxənada Qızılxaç Komitəsinin təşəbbüsü ilə qazilər və hərbi xidmət personalı ilə işləyən sosial iş birlikləri yaradıldı.

İlk rütbəli sosial iş mütəxəssisləri II Dünya Müharibəsi zamanı Amerikan ordusunda xidmət etmişdir. 1942-1945-ci illərdə 711 nəfər könüllü olaraq hərbi xəstəxanada çalışmışdır. 1942-ci ildə Elizabet H.Rossun başçılığı ilə Amerikan Psixiatrik Sosial iş Birliyi yaradıldı. Bu birlik 1 dekabr 1945-ci ilə qədər fəaliyyət göstərdi. Əsas məqsədi ordunu sosial iş mütəxəssisləri ilə təmin etmək və psixiatrik sosial iş proqramını inkişaf etdirmək idi. II Dünya müharibəsindən sonra orduda sosial iş mütəxəssisliyi daha da inkişaf etməyə başladı. İlk öncə orduda sosial işlə məşğul olan və hərbi sahə üzrə sosial işi tədris edən universitetlərin məzunlarının magistr təhsili almaları üçün şərait yaradıldı.

Artıq 1943-cü ilin oktyabrında hərbi sahə üzrə sosial iş mütəxəssislərinin sayı 263-ə çatmışdı. Onların əsas vəzifələri aşağıda kimidir:

1. Psixoloqların supervayzerliyi altında xəstə əsgərlərin müalicəsinə kömək edəcək məlumatların toplanması;
2. Hadisələrin gedişini izləmək, xəstələrin narahatlıqlarını və psixoloji problemləri qeydə almaq;
3. Xəstələrin ailə ortamları haqqında məlumat toplayaraq xəstəxanadan nə vaxt çıxacaqlarını planlaşdırmaq;
4. Şəxsi keyfiyyətlər, psixoloji vəziyyət və emosional cəhətdən bu peşəyə uyğun olmaları əsas götürülür.

Yuxarıda göstərilənlər ordunun ehtiyaclarının dəyişməsinə, hərbi sahədə sosial iş mütəxəssislərinə tələbatın çoxalmasına və sosial işdə bilik, təcrübə və rol bacarıqlarının artmasına səbəb olmuşdur.

Günümüzdə hərbi sahədə çalışan sosial işçilər postravmatik stress sindromundan əziyyət çəkən, davranış problemi olan şəxslərin müalicə olunduğu, yaralı və psixi travmalar yaşayan əsgərlərin yerləşdirildiyi hospitallarda işləyirlər.

Ədəbiyyat

1. *Hierarchy of Needs – Abraham Maslow; 1943 (Content Theory).*
2. *Barker, R.L. (1999). The social work dictionary. Washington DC:NASW Press.*
3. *Rierer, Robert R. "History of the American Field Service in France".*
4. *Daley, J. (2000) Military social work practice in mental health programs.*
5. *Grant N. Marshall, Lois M. Davis, Cathy D. Sherbourne A Review ofthe Scientific Literature As It Pertains to GulfWar Illnesses.*

A.M.Qasımova
Odlar Yurdu Universiteti
qasımovaefa@gmail.com

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ "İNSAN KURSU"NUN TƏDRİS OLUNMASINDA MÜASİR TƏLİM METODLARININ ROLU

Xülasə

Məqalədə müasir tədris metodları və təhsil texnologiyaları haqqında ümumi məlumat verilir. "İnsan" kursunun tədrisində bu üsullardan istifadənin imkanları və praktiki əhəmiyyəti nəzərdən keçirilir. Tədris prosesində fəal təlim metodlarının rolu aşkar edilmişdir.

РОЛЬ СОВРЕМЕННЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ КУРСА "ЧЕЛОВЕК" В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ

Резюме

В статье представлен обзор современных методов обучения и образовательных технологий. Рассматриваются возможности и практическое значение использования данных методов в преподавании курса "Человек". Раскрыта роль активных методов обучения в учебно-воспитательном процессе.

ROLE OF MODERN METHODS OF TRAINING IN TEACHING THE COURSE "HUMAN" AT COMPREHENSIVE SCHOOLS

Summary

The main aim of this article is the review of modern methods of training and educational technologies. The possibilities and practical value of use of these methods in teaching the course "Human" are considered. The role of active methods of training in teaching and educational process is opened.

Açar sözlər: *biologiya, insan kursu, müasir metodlar, BİBÖ, Venn diaqramı*

Ключевые слова: *биология, курс человек, современные методы, ЗХУ, диаграмма Венна*

Key words: *biology, the course human, modern methods, BİBO, Venn diagram*

Bu gün biologiyanın "İnsan kursu" bölməsini öyrətmək üçün əsas pedaqoji məqsəd tələbələrdə tənqidi düşüncəni inkişaf etdirmək, əsas elmi bilikləri aşılamaq və onların fəallığını artırmaqdır. Bu keçid təhsili ənənəvi,

passiv öyrənmədən zamanla inkişaf edən daha aktiv, interaktiv yanaşmalara yönəldir. Cəmiyyətin tərəqqisi innovativ tədris metod və formatlarının mənimsənilməsini tələb edir. Yeni təhsil yanaşmasının tətbiqi tədrisin keyfiyyətini, tələbə biliklərinin saxlanmasını və təhsil strategiyalarının effektivliyini artırır, nəticədə bu sahədə yaxşı nəticələr əldə edilir. Təhsildə uğur ilk növbədə mövzunun interaktiv öyrənmə aspektlərindən təsirlənir [2].

"İnsan kursu" kimi fənlərin tədrisində müasir standartlara cavab vermək üçün ənənəvi tədris üsulları ilə yanaşı aktiv öyrənmə üsullarını inteqrasiya etmək üçün geniş imkanlar mövcuddur. Fəal təlim metodologiyaları və texnologiyaları müxtəlifdir və onların hamısının fənn tədrisinə daxil edilməsini çətinləşdirir. Müəllimin metod və ya texnika seçimində fənnin xüsusiyyətləri, sinfin səviyyəsi, tədris məqsədləri rəhbər tutulmalıdır. Bu meyarları nəzərə alaraq biologiya tədrisində geniş istifadə olunan fəal təlim metod və üsullarının tətbiqi əlverişli nəticələr verir [2; 5].

Cəmiyyət inkişaf etdikcə məktəb fənlərinin məzmunu cari tələblərə cavab vermək üçün yenilənir və uyğunlaşdırılır. Eyni zamanda, tədris metodologiyaları, o cümlədən biologiyada "İnsan kursu" aktual və effektiv qalması üçün təkamül etməlidir [2; 8].

Klaster və ya budaqlama metodu: Bu yanaşmada diqqət əsas terminlərin və ya açar sözlərin əhəmiyyətinin araşdırılmasına yönəldilir. Məsələn, "İnsan kursu"na başladıqda, tələbələrə "insan" termini təqdim oluna və əlaqəli fikirləri qeyd etməyə dəvət oluna bilər. Sonradan, konsepsiyanın hər bir qolu bir qrup tələbəyə təyin oluna bilər və onlara həmin spesifik aspekti başa düşmələrini ətraflı izah etmək tapşırığı verilə bilər [2].

İNSAN				
Ürək, qan-damar sistemi	Tənəffüs sistemi	Həzm sistemi	İfrazat sistemi	Sinir sistemi
Damarlar,qan, Talassemiya Hipertoniya	Ağ ciyərlər	Mədə, bağırsaq	Böyrəklər	Beyin, dərrakə

Müəllim bu metoddan istifadə edərək, insan orqanizminin fərqli orqanlar sistemindən ibarət olduğunu başa düşmək üçün şagirdləri istiqamətləndirən vasitəçi kimi çıxış edir. Hər bir orqanın ümumi birliyinə töhfə verən və orqanizmin fərdi mövcudluğunu təmin edən özünəməxsus funksiyası var. Əvvəlcədən paketlənmiş məlumat vermək əvəzinə, müəllim təlim məqsədlərinə nail olmaq üçün tələbələrlə əməkdaşlıq edir.

"İnsan kursu" çərçivəsində müxtəlif mövzuları əhatə etdikdən sonra əldə edilmiş bilikləri nəzərdən keçirmək və möhkəmləndirmək üçün aşağıdakı çərçivədən istifadə etmək olar [3].

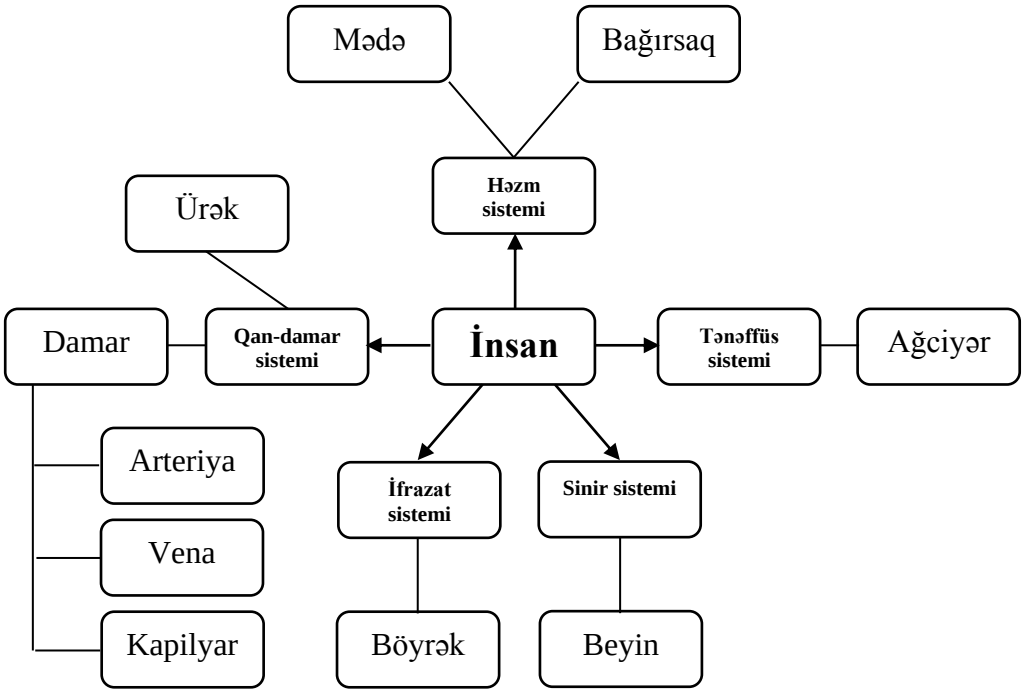

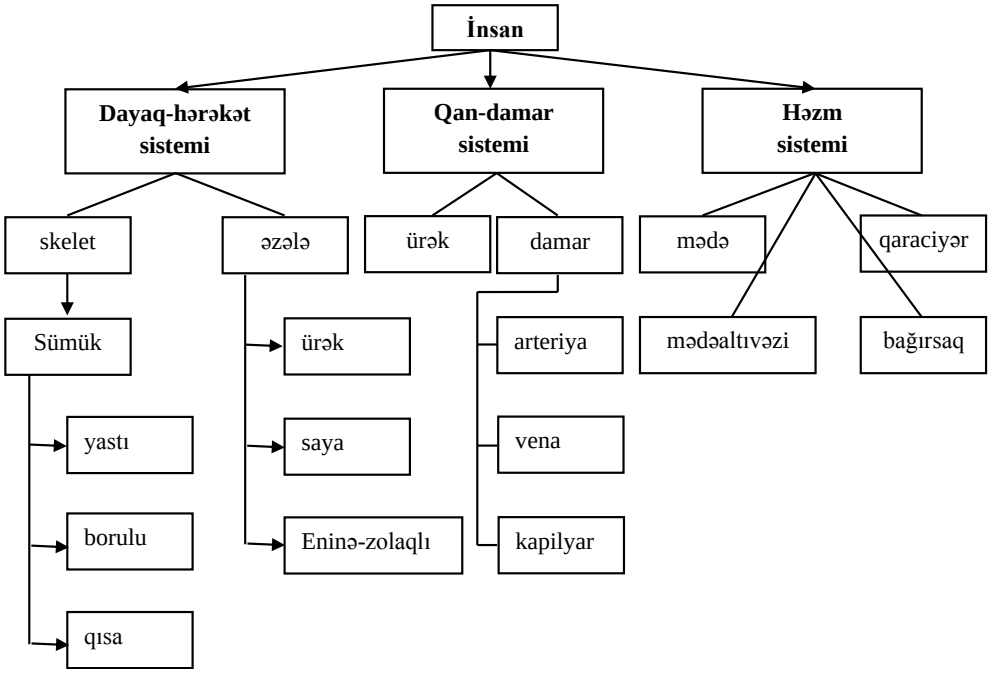

Müşahidə metodu - Müşahidə metodu həm ənənəvi, həm də aktiv öyrənmədə fundamental yanaşmadır. Bu metodu effektiv şəkildə həyata

keçirmək üçün müşahidə obyektini müəyyən etmək və müşahidə prosesini diqqətlə planlaşdırmaq vacibdir. Müşahidə obyektlərin və hadisələrin təbii şəraitdə birbaşa və məqsədyönlü hissi qavrayışını əhatə edir. Elmi idrakın təməli birbaşa müşahidədən başlayır. Beləliklə, təhsildə müşahidə fəaliyyətinin təşkili çox vacibdir. Müşahidə aparmaq tələbələrə hadisələri və prosesləri asanlıqla başa düşməyə, öyrənməyə və vizuallaşdırmağa kömək edir, müşahidə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Müşahidə vasitəsilə şagirdlər obyektin və ya hadisənin xarici xüsusiyyətlərini müəyyən edə, mövzunu daha dərindən dərk etmələrinə kömək edə bilərlər. Müəllim müşahidə prosesinə sistemli şəkildə rəhbərlik etməli, obyektin xüsusiyyətlərini və onlar arasındakı əlaqələri vurğulamalıdır. Müşahidələr müəyyən bir görüntünün təhlili kimi qısamüddətli və ya toxumların cücərməsini və ya yumurtadan çıxma prosesini müşahidə etmək kimi uzunmüddətli ola bilər. Hər bir müşahidə gənc nəsli real dünya tətbiqlərinə hazırlayaraq maarifləndirici olmalıdır [2].

BİBÖ Metod - BİBÖ "Mən bilirəm, bilmək istəyirəm, öyrəndim" deməkdir. Metodoloji cəhətdən, müvafiq olaraq tələbələrin girişini qeyd etmək üçün lövhə üç hissəyə bölünür. Nizami Gəncəvinin klassik "Yeddi Gözəl" poeması əsasında hazırlanmış "Fitnə" tədris mətnindən istifadə edərək şagirdlərə mənəvi dəyərlərin aşılanması üçün təlim nəticələrinin əldə olunmasını vurğulamağı qarşıya məqsəd qoymuşam.

Metodun necə tətbiq olunduğu belədir:

Tələbələr tənqidi düşüncəni inkişaf etdirmək üçün nəyi bilməlidirlər? deyə sual verilir.

Şagirdlərin cavabları lövhənin "Mən bilirəm" bölməsində qeyd olunur. Daha sonra cavablar ümumiləşdirilir və təhlil edilir. Ümumi fikirlərə öyrənmək, çox çalışmaq, tapşırıqları yerinə yetirmək, ağıllı olmaq və tənqidi düşünmək daxildir.

"Mən bilmək istəyirəm" mərhələsində şagirdlərin diqqətini "Fitnə", "təpal", "ruband" kimi sözlərə yönəldirəm, daxili maraq və motivasiya yaradıram. Şagirdlər tədris materialı ilə tanış olmağa həvəsləndirilir. İdrak fəaliyyəti kontekstində tələbələrə suallarına cavab vermək məqsədi ilə materialı diqqətlə oxumaq və məzmunu cütlükdə müzakirə etmək tapşırılır. Fitnəni təmsil edən hər bir cütün başçıları zəka, səbir, qətiyyət, qorxmazlıq, vaxtında ünsiyyət qurma və bilmək istədiklərini ifadə edərək, kiçik yaşlarından öyrənmə bacarığı nümayiş etdirməlidirlər [2].

Insert Method - Insert metodu effektiv oxu və tənqidi düşüncəni gücləndirməyə yönəlmiş interaktiv qeyd alma sistemidir. Buraya işarə sistemindən istifadə edərək düzgün cavabların axtarışı və mətni başa düşməsinin yoxlanılması daxildir [4; 8].

Metodun necə tətbiq olunduğu belədir:

Yeni dərsi təqdim etməzdən əvvəl müəllim şagirdləri cütlərə bölür və onlardan Hindistan haqqında bildiklərini beş dəqiqə ərzində qeyd etməyi xahiş edir. Daha sonra müəllim onların ilkin biliklərinin tam dəqiq olmaya biləcəyini qeyd edir və onları yanlış təsəvvürlərin dərs zamanı düzəldiləcəyinə əmin edir. Şagirdlər Hindistan haqqında biliklərini qeyd edirlər.

Tapşırığı cütlükdə yerinə yetirdikdən sonra sinif müzakirəsi başlayır. Hindistan haqqında məlumatlar lövhədə qeyd olunur və ümumiləşdirilir.

Daha sonra mətn paylanır və oxunur. Müəllim "Oxuduqca səhifənin kənarlarını aşağıdakı kimi qeyd edin" deyərək şagirdlərə göstəriş verir:

Əgər məlumat artıq bildiyinizi təsdiqləyirsə, (V) işarəsi qoyun.

Məlumat əvvəlki biliklərinizlə ziddiyyət təşkil edirsə, (-) işarəsindən istifadə edin.

Yeni məlumatları (+) işarəsi ilə qeyd edin.

Əgər daha çox öyrənmək istədiyiniz mövzu varsa, (?) işarəsindən istifadə edin.

Venn diaqramı - Venn diaqramından istifadə etmək üçün iki obyekt müqayisə edilir. İki dairədəki məlumatlar hər bir obyektin unikal xüsusiyyətlərini təmsil edir. Dairələrin kəsişməsi paylaşılan məlumatları ehtiva edir. Məsələn, insan və qurbağanın qan tərkibini müqayisə edən laboratoriya işi zamanı hər ikisi mikroskop altında müşahidə edilir və onların fərqli xüsusiyyətləri qeyd olunur [5].

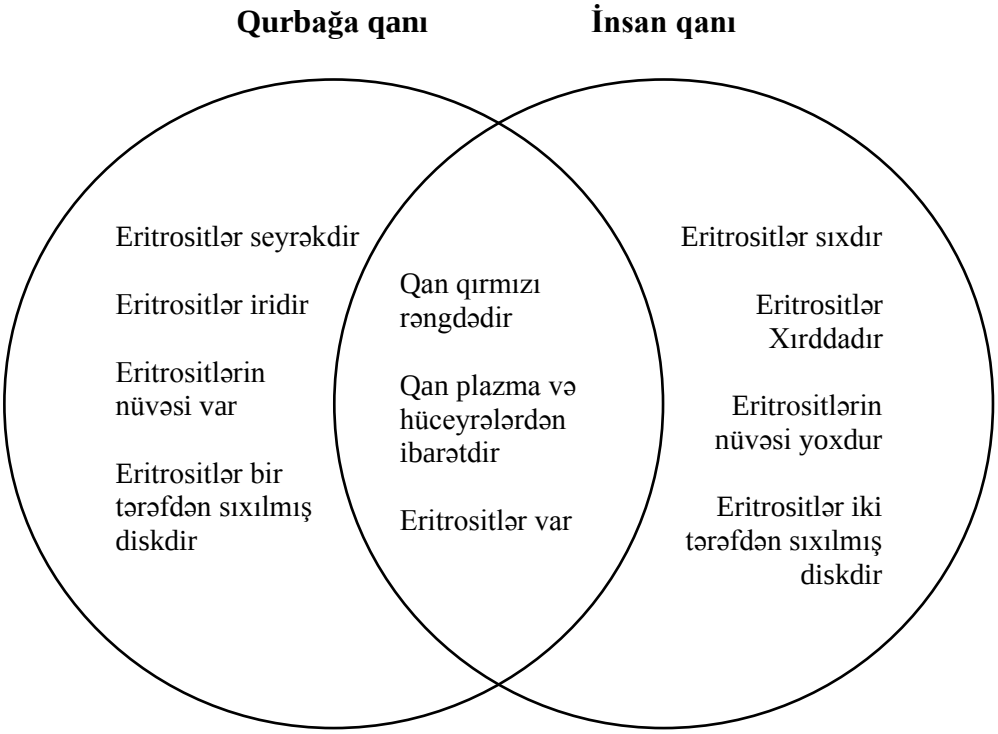

Venn diaqramından istifadə etməklə müqayisə - Venn diaqramı Botanika və Zoologiya kurslarının müxtəlif siniflərini, sinif daxilində müxtəlif qrupları və ya sifarişləri və ya qrup daxilindəki fəsilləri müqayisə edərkən tətbiq edilir. Diaqram həm oxşarlıqları, həm də fərqləri aydın şəkildə göstərir. Üstəlik, tələbələr bu xüsusiyyətləri özləri müəyyən etdikdə və qeyd etdikdə, onlar məlumatı daha effektiv başa düşməyə və yadda saxlamağa meyllidirlər. Venn diaqramı üç obyekti eyni vaxtda müqayisə etmək üçün istifadə edilə bilər.

Müasir tədris metodlarının sinifdə tətbiqi şagirdlərin fəallığını artırır və onların mənimsəmə səviyyəsini yüksəldir. Ona görə də biologiya təhsilində müasir tədris üsullarının ənənəvi metodlarla inteqrasiyası faydalıdır.[5]

Məqalənin aktuallığı: Bugünkü kontekstdə informasiya cəmiyyətinə keçid bəşəriyyətin gələcəyinə aparan yol kimi qiymətləndirilir. Regionda öndə gedən Azərbaycan digər sahələrdə olduğu kimi, "İnsan kursu" bölməsində də mühüm irəliləyişlər əldə edir. Hazırda ölkəmizdə "müasir tədris metodları"nın bütün təhsil pillələrində tətbiqi geniş şəkildə araşdırılır. Məlumat toplamaq, təhlil etmək və ötürmək bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi tələbələrimizin informasiya cəmiyyətinin fəal üzvlərinə çevrilməsinə imkan verəcəkdir [5; 6].

Məqalənin elmi innovasiyası: "İnsan Kursu" dərslərində fəal təlim metodlarından istifadə şagirdlərin hərtərəfli inkişafına təkan verir, onları hərtərəfli şəxsiyyət kimi formalaşdırır. Müasir təlim üsulları ilə fəal şəkildə məşğul olan tələbələr qlobal hadisələri və yenilikləri tez və sistemli şəkildə izləmək bacarığı qazanır, onların vizual qavrayışını artırır [6].

Məqalənin praktiki əhəmiyyəti və tətbiqi: Müasir tədris yanaşmaları təkcə tələbələrin idrak qabiliyyətlərini gücləndirmir, həm də yeni inkişaf imkanlarına və yeni qlobal mədəniyyət sisteminə yol açır, təhsilin keyfiyyətinin artırılması üçün maraqlı perspektivlər təklif edir. Şagirdlərə fərdi yanaşma və uyğunlaşa bilən tədris sistemi effektiv öyrənmə üçün müsbət psixoloji mühiti gücləndirir [7; 10].

Ədəbiyyat

1. *Təlim metodlarına giriş üçün tövsiyələr. Bakı – 2002.*
2. *Hacıyeva.H.M. Ümumtəhsil məktəblərində "İnsan" kursunun öyrədilməsi prosesində fizioloji anlayışların verilməsi. Bakı, ADPU-nun nəşriyyatı, (2011).*
3. *Fəal Hüseynov.Ə.M. Biologiya tədrisinin ümumi metodikası. Bakı, ADPU (2003).*
4. *Hüseynov.Ə.M. Biologiya tədrisinin ümumi və xüsusi metodikası. Bakı, ADPU, (2008).*
5. *Hüseynov.Ə.M., Məhərrəmov.Ə.M. Biologiyanın Tədrisi Metodikası. Bakı, ADPU, (2003).*

6. *Qədimova X. İnteraktıv təlım metodları və onların tətbiqi yolları. Bakı - (2003).*
7. *Seyidli Y., Əhmədbəyli X., Əliyeva N. Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün dərslik.*
8. *Bakı Fəal/interaktiv təlim: Müəllimlər üçün vəsait. Z.A.Veysova BMT Uşaq fondu (UNİCEF).*
9. *http://bakineshr.az/*
10. *http://biologiya.org/*
11. *http://kitabevim.az/*
12. *http://oxuyuruq.biz/*
13. *http://Şagird.az/*

H.R.Aslanlı
Bakı Slavyan Universiteti
hokuma.09aslan@gmail.com

İNGİLİS DİLİ FAKÜLTƏLƏRİNDƏ TƏDRİS ALAN TƏLƏBƏLƏRİN DİL BACARIQLARININ FORMALAŞDIRILMASINDA İNGİLİS DİLİ ƏDƏBİYYATININ YERİ VƏ ROLU

Xülasə

Məqalə bəzi nəzəri məsələlərin tədqiqinə, eləcə də dil dərslərində ingilis ədəbi dərslərindən səmərəli istifadənin yol və vasitələrinə həsr edilmişdir. Tədqiqatın əsas məqsədi təlimin uyğun üsullarını müəyyənləşdirərkən bədii mətnlərdən səmərəli istifadə yollarını tapmaqdır.

РОЛЬ И МЕСТО АНГЛИЙСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В ПРОЦЕССЕ РАЗВИТИЯ ЯЗЫКОВЫХ НАВЫКОВ СТУДЕНТОВ ФАКУЛЬТЕТОВ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Резюме

Статья посвящена изучению некоторых теоретических вопросов, а также путей и средств эффективного использования английских литературных произведений на занятиях по языку. Основная цель исследования - выяснить способы эффективного использования художественных текстов при определении соответствующих методов обучения.

ROLE AND PLACE OF THE ENGLISH LITERATURE IN THE PROCESS OF DEVELOPMENT OF LANGUAGE SKILLS OF STUDENTS AT ENGLISH FACULTIES

Summary

The article is devoted to the study of some theoretical issues, as well as ways and means of effective use English literary peaces at language classes. The main goal of the study is to find out ways ofeffective use of literary texts while defining appropriate methods of teachings.

Açar sözlər: *ingilis dili, bədii, mətn, linqvistik, müəllif, yaradıcı*

Ключевые слова: *английский язык, художественный, текст, лингвистический, автор, творческий*

Key words: *English language, artistic, text, linguistic, author, creative*

Dil və ədəbiyyat həmişə bir vəhdət halında götürülmüşdür. Dilçiliklə bağlı məqalə və ya tədqiqat əsərləri yazıldıqda qrammatik qaydaların izahından sonra bədii ədəbiyyatdan nümunələrin verilməsinin şahidi oluruq. Deməli xarici dilin mənimsənilməsində ədəbiyyatın rolu əvəzsiz olaraq qalmaqdadır.

Bədii əsər oxunduqda və ya dinlədildikdə onu başa düşmək, dərk etmək üçün mətni oxuyan və ya dinləyən şəxsdə dil vahidləri konseptləri aktivləşdirir ki, bu konseptlər arasındakı əlaqələr müəyyən olunduqda mətnin şüurlu formada dərk edilməsinə şərait yaradır [1, 189].

Ali tədris müəssisələrində xarici dil tədrisinin ən təsirli metodlarının axtarışı və seçilməsinə getdikcə daha çox diqqət verilməkdədir. Xarici dil tədrisinin çox sayda metodları ilə son dövrlər bir sıra yeni metod və üsullar da formalaşmışdır. İstər köhnə, istər yeni metodların tətbiqi zamanı bədii ədəbiyyatın nümunələrinin istifadəsinin özünəməxsus yeri və əhəmiyyəti vardır. Belə ki, xarici dil dərslərində bədii əsərlərin təhlili və s. dil vərdişlərinin formalaşmasında əsas faktor olaraq qalmaqdadır. Bədii mətn digər mətnlərdən fərqli olaraq, dilin imkanlarından hər hansı bir məhdudiyyət qoyulmadan geniş istifadə olunur. Məsələn, müəllim Oskar Uayldın *The model millionarie* əsərini tələbələrə oxuyaraq onun üzərində müəyyən linqvistik tapşırıqların yerinə yetirilməsini tapşıra bilər. Bədii əsəri oxumuş tələbələrdə əsər haqqında yaranmış təəssürat, onların öz aralarında apardıqları mübahisələr, digər zamanlarla müqayisələr, tələbələrin qrammatik və leksik biliklərinin dil bacarığına keçməsinə zəmin yaratmış olar.

Yazıçının yaradıcı düşüncəsinin bir yerə gətirdiyi bir-birilə əlaqəsiz görünən müxtəlif faktların arasındakı əlaqəni anlamaq, hadisələrin, fenomenlərin və fəaliyyətlərinin gizli toxunmasına nüfuz etmək qabiliyyətinin dərk olunması bədii ədəbiyyatın oxucularına verdiyi ən əsas, ən xüsusi faydalardan biri hesab oluna bilər. Deməli, bədii mətnlərlə iş tələbələrin ölkəşünaslıq, dil daşıyıcılarının milli adət-ənənələri və dünyagörüşü, eləcə də frazeoloji idiomatik birləşmələri barədə də tələbələrin biliklərini artırmış olar.

A.Abdullayev yazırdı: “Dərsdə problem-situasiya yaratmaq mühüm didaktik priyomdur, çünki bu, uşaqların gərgin təfəkkür fəaliyyəti üçün şərait yaradır, onları düşünməyə, dərsi şüurlu mənimsəməyə və axtarmağa alışdırır. Bunun nəticəsidir ki, tələbələrdə dərketmə və hər şeyi dərindən bilmək həvəsi gəlir, qarşıya qoyulmuş problemin açılmasına yönəldilən zehni fəaliyyət üçün stimul yaranır [2, 96]. Deməli, ingilis dili ədəbiyyatı nümunələrindən istifadə etməklə dil dərslərində “beyin həmləsi” və ya “problemli situasiya yaratma” üsullarının tətbiq edərək, tələbələrin yaradıcı təfəkkürünün və problemli situasiyaların həlli bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə nail olmaq olar. Məsələn, Ernest Heminqueyin *Cat in the rain* əsərini oxuyub təhlil etməyi tapşıran müəllim, əsərin qəhramanları barədə tələbələri polemikaya təşviq edə bilər. Bu tapşırığın məqsədi isə tələbələrdə kommunikativ dil bacarıqlarının

formalaşdırılmasıdır.

N.Enkvistə görə, bədii mətni anlamaq üçün bacarığın üç səviyyəsinə ehtiyac duyulur: fonoloji, sintaktik və praqmatik. Hər üç səviyyə məna ilə bağlı olub, fonoloji bacarıq səs və səs nümunələri arasında mənalı fərqliliklə, sintaktik bacarıq söz və sintaktik strukturlar arasında mənalı fərqliliklə və praqmatik bacarıq isə müxtəlif sintaktik strukturların istifadəsindən irəli gələn mənalı fərqliliklə bağlıdır [4, 175]. Müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyaların köməkliyindən istifadə etməklə, audio bədii mətnləri dinləyən tələbələrdə dinləmə bacarıqlarının inkişafına nail olmaq olar. Müəllim audio mətnin fonetik məfhumlarını dinləyicilərə daha dərindən mənimsətmək, əldə edilmiş nəzəri biliyi praktikada yoxlamaq üçün fonetik təhlil prosesində problemli təlimi də (beyin həmləsi) həyata keçirə bilər. Bu məqsədlə müəllim məsələn, Somerset Maughamın *The Verger* əsərindən "foreman" sözünü seçərək tələbələrə fonetik təhlil etməyi tapşırır. Bu zaman müəllim onun ingilis dilində müxtəlif dialektlərdə səslənməsini, [ˈfɔːmən] "e" səsinin nə üçün səslənmədiyini və s. məsələlər ətrafında tələbələri düşünməyə sövq edir.

Bədii ədəbiyyat nümunələrinin ingilis dili dərslərində tətbiqi eyni zamanda dinləyicilərin ifadə tərzində məntiqi vurğunun formalaşmasında da rol oynaya bilər. Məntiqi vurğu cümlədə hər dəfə yeni söz üzərinə düşəndə xüsusi məna çaları əmələ gətirir. Bu kimi hallarda hər bir söz mənalı vahid kimi ümumi cümlə sintaqmında seçilir, danışan onu dinləyiciyə xüsusi intonasiya ilə, öz səs tonu ilə çatdırır, bir növ işarə edir, həmin sözü digərlərindən fərqli şəkildə tələffüz edir. Məntiqi vurğulu söz adresatın məqsədini qabarıqlaşdıran vahiddir. Bu isə öz növbəsində nitqdə məna dəqiqliyi, məqsədin anlaşılması deməkdir [1, 81]. Bədii mətn üzərində düzgün oxu qaydalarının tədrisi, tələbələrin şifahi dil bacarıqlarının düzgün formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynaya bilər. Məsələn, *Lady Anne maintained her defensive varrier of silence (The reticence of lady, H.H. Munro).* Göründüyü kimi fonetik təhlilin bədii ədəbiyyat nümunələri üzərində aparılması tələbələrdə dilin fonetik səviyyəsində emosional ovqat yarada bilən fonoloji üsullarından istifadə edə bilmə qabiliyyətlərini formalaşdırır.

Bədii mətnlərin koqnitiv aspektdə kodlama prosesinin nəticəsi və kommunikasiya prosesində dekodlama prosesinin obyekti kimi yanaşıldıqda onların interpretasiyası, mətni anlama məsələsi diqqəti daha çox cəlb edir. Tələbələrin bədii mətnin məzmunu ilə tanışlığı, onların müəllifin istifadə etdiyi sintaktik strukturla olan təcrübəsi, bədii mətnin leksikası və orada istifadə olunmuş leksik vasitələrlə tanışlıq eyni zamanda nəzəri qrammatikanın praktikaya ötürülməsində də mühüm əhəmiyyət kəsb edə bilər. Məsələn, müəllim tələbələrə Ernest Heminqueyin *Cat in the Rain* hekayəsini oxutdurur və onlara aşağıda verilmiş sullara cavab vermələrini tapşırır.

- *What else did she want?*

- *Who usually visited the public garden near the hotel and why?*
- *What did the American wife see outside?*

Və ya müəlllim tələbələrə mətnlərdən bir neçə cümlələr seçib verərək, hər cümlə üzvünə sintaktik sualların verilməsi kimi tapşırıq da verə bilər.

Bədii mətnin anlaşılması zamanı bir çox faktorlar özünü müəyyən dərəcədə göstərə bilər ki, bunlara verbal konnotasiyaları və denotasiyaları şərh etmək, kontekstdəki sözləri başa düşmək və həmin konteksdə daha çox uyğun gələn sözləri seçmək, mənanı artan söz birləşməsi, budaq cümlə, cümlələr, paraqraf və mətn hissələri ilə əlaqələndirmək, mətnin əsas ideyasını və temasını başa düşmək, məcazi mənalı ifadələri şərh etmək, səbəb-nəticə, xüsusi-ümumi, vaxt-zaman kimi əlaqələri anlamaq, mətnin motivini və xarakterlərinin xüsusiyyətlərini müəyyən etmək və qiymətləndirmək, yazıçının məqsədini başa düşmək və dərk etmək, ədəbi və semantik priyomları tapmaq, mətndəki anaforik və kataforik əlaqələri müəyyənləşdirmək və s. daxildir. Bu isə tələbələrin koqnitiv şəkildə mətni başa düşərək, mətnin səthi - görünən tərəfindən, mücərrəd tərəfini kəşf edə bilmək qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsidir [2, 100]. Məsələn, müəllim tələbələrə Ernest Heminqueyin *Cat in the Rain* adlı mətnini oxutduraraq, onlara belə bir tapşırıq verə bilər:

1. *Why doesn't the author set his story on a typical sunny day on vacation?*
2. *Why is it called "Cat in the Rain" not "The cat in the Rain"?*
3. *Why is this cat so important to the American wife?*
4. *What can you guess about the background of this couple?*
5. *What do you think is going to happen net?*

Üslubiyyat və ritorika adresantı inandırma məharəti, nitqin daha koloritli və təsiretmə vasitələridir. Dinləyicinin diqqətini daim özündə saxlamaq üçün adresatlar onları düşünməyə, sözlərin yeni, məcazi, üslubi xüsusiyyətləri qazanmış mənasını anlamağa sövq edir. Deməli xarici dil öyrənən tələbənin üslubi və ritorik imkanlardan istifadə etmək bacarıqları inkişaf etdirilərsə, bu onun gələcəkdə dinləyicisinə daha çox təsiretmə imkanına malik ola biləcəyinə şərait yaratmış olur. Məhz buna görə ingilis dili fakültələrində təhsil alan tələbələrin üslubi və ritorik bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi xarici dil tədrisinin strategiyasının əsas xətlərindən biri olaraq vacib məsələlərdəndir. Üslubi və ritorik bilik bacarıqların ali təhsil müəssisələrin təlim tədrisində bədii məntnlərin yeri və rolu əvəzsiz olaraq qalmaqdadır. Belə ki, bədii mətnlər hər bir dilin atributları, antroposentrizmi, bədii informasiya, uydurma, şifahi və yazılı nitqin sintezi, emosional və s. linqvistik vasitələrin öyrənilməsi üçün əsas mənbədir. Məsələn, müəllim Ernest Heminqueyin yuxarıda adı çəkilən əsərini oxutduraraq onlara üslubi vasitələrin tapılması kimi tapşırıq verir. Bu zaman tələbələr əsərin tonunu, inversiyanı, bədii

konflikti, irnoiyanı, müəllifin mövqeyini, simvolları, ritorik sualları, xarakterlərin portretini, motivi və s. təhlil etməyə səy göstərirlər.

Bədii mətndə hər zaman oxucunun sərbəst düşünməsi üçün müəyyən boşluqlar olur, buna görə də bədii mətn dialoji olub, oxucusu ilə ünsiyyətə girir. Bu da tələbələrdə ünsiyyətin formalaşmasında əsas amillərdən biri kimi hesab etmək olar. Məsələn, Ernest Hemenuqeyin sözügedən əsərini oxuyan tələbələrə "*What do you think is going to happen net?"* sualını verməklə müəllim tələbələrin yaradıcı təfəkkürünün və bədii təxəyyülünün inkişaf etdirilməsini stimullaşdıra bilər.

Şair və yazıçılar yaratdıqları obrazların dili ilə oxucuya təsir göstərməklə yanaşı, obrazlarına xas ifadə və ifadə tərzləri də formalaşdırır. Bu ifadə və ifadə tərzlərinin öyrənilməsi də gələcəkdə tələbələrdə obrazlı nitqin formalaşmasına zəmin yarada bilər.

Nəticə olaraq, aparılmış təhlillər aşağıda qeyd olunan qənaətlərə gəlməyə imkan verir:

- İngilis dili bədii mətnlərinin tətbiqi ilə xarici dillərin tədrisi, dil öyrənən tələbələrin gələcəkdə ingilis dilində olan həmsöhbətləri ilə necə davranacaqlarını formalaşdırır;
- İngilis dili dərslərində ingilis dilində olan mətnlərin bədii təhlili tələbələrin bədii təxəyyülərinin, fikir yürütmə, təhlil və s. bu kimi bacarıqlarının inkişafına zəmin yarada bilər.

Ədəbiyyat

1. *R.Hümmətova. Linqvistik təhlilin elmi-metodik əsasları. Bakı - 2017. 214 s.*
2. *A.Abdullayev. Orta məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 1978, 148 s.*
3. *A.Qurbanov. Bədii mətnin linqvistik təhlili. Bakı, 1986, 560 s.*
4. *Enkvist N.E. Thoughts about Discourse Comprehension. // Alternation vol.4, Durban: University of Durban Westville, 1 yanvar 1997, s. 170-187.*
5. *Literary devices - https://literarydevices.net/*
6. *https://biblioklept.org/2014/02/11/cat-in-the-rain-ernest-hemingway/*

S.M.Cəmilli
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
sevil.cemilli@gmail.com

MÜASİR TƏLİMDƏ MƏKTƏB-VALİDEYN ƏMƏKDAŞLIĞINA YENİ BAXIŞ

Xülasə

Son illər təhsil sahəsində aparılan islahatlar müsbət nəticələrini büruzə verməkdədir. Bu gün təhsilin ən müxtəlif pillələrində yeniləşmə, canlanma hiss olunur. Xüsusilə də orta məktəblərdə aparılan dəyişikliklər təhsilin inkişafına, onun keyfiyyətinin yüksəlməsinə səbəb olmaqla yanaşı, müəllimlərimizin öz işlərinə daha yaradıcı şəkildə yanaşmasına, yüksək peşəkarlıq nümayiş etdirməsinə imkan yaradıb. Təlim-tərbiyənin, təhsilin komponentləri, faydalanan hədəf qrupları, iştirakçılar və idarəedicilər dəqiqləşdirilir, vəzifə, məsuliyyət və hüquqlar dəyərləndirilir. Pedaqoji heyətin, müəllimin imkanları ilə yanaşı, alternativ imkanlar araşdırılır, ailənin, valideynin bu proseslərdə rolu və məsuliyyəti məsələsi aktuallaşır. Valideynlərin təlim-tədris prosesinə cəlb etmək üçün yeni modullar düşünülür, bu sahədə maarifçilik və praktik tədbirlər həyata keçirilir.

НОВЫЙ ВЗГЛЯД НА СОТРУДНИЧЕСТВО ШКОЛЫ И РОДИТЕЛЕЙ В СОВРЕМЕННОМ ОБРАЗОВАНИИ

Резюме

Реформы, проведенные в сфере образования в последние годы, показывают положительные результаты. Сегодня обновление и активизация можно ощутить на различных уровнях образования. В частности, изменения, проведенные в общеобразовательных школах, не только привели к развитию образования и его качества, но и позволили нашим учителям более творчески подойти к своей работе и продемонстрировать высокий профессионализм. Указываются компоненты обучения и образования, целевые группы бенефициаров, участников и менеджеров, оцениваются обязанности, ответственность и права. Помимо возможностей педагогического коллектива и педагога исследуются альтернативные возможности, становится актуальным вопрос о роли и ответственности семьи и родителей в этих процессах. Разрабатываются новые модули для вовлечения родителей в образовательный процесс, реализуются образовательные и практические мероприятия в этом направлении.

A NEW LOOK AT SCHOOL-PARENT COOPERATİON İN MODERN EDUCATİON

Summary

Reforms carried out in the field of education in recent years are showing positive results. Today, renewal and revitalization can be felt at various levels of

education. In particular, the changes carried out in secondary schools not only led to the development of education and its quality, but also made it possible for our teachers to approach their work in a more creative way and demonstrate high professionalism. The components of training and education, target groups of beneficiaries, participants and managers are specified, duties, responsibilities and rights are evaluated. In addition to the possibilities of the pedagogical staff and the teacher, alternative possibilities are explored, the issue of the role and responsibility of the family and parents in these processes becomes relevant. New modules are being designed to involve parents in the educational process, educational and practical measures are being implemented in this area.

Açar sözlər: *məktəb, valideyn, təlim*
Ключевые слова: *школа, родитель, обучение*
Key words: *school, parent, training*

Təhsil islahatı dövlətin təhsil siyasətinin bir istiqamətidir. Cəmiyyətin maariflənməsi məsələsi də məktəbin və müəllimin fəaliyyətinin tərkib hissəsi və icra edəcəyi vacib işlərdən biri olmalıdır.

Respublikamızda fənn kurikulumlarının tətbiqi müəllim və şagirdlər üçün yeni və fərqlidirsə, valideynlər üçün də bir o qədər maraqlıdır. Bu baxımdan məktəb və müəllimlə əməkdaşlıq onlara arzularını gerçəkləşdirməkdə kömək etmiş olur. Yeni yanaşma, yeni istiqamət və fərqli qiymətləndirmə sistemi bəzi valideynlər tərəfindən birmənalı qarşılanmır. Müasir dərsin təşkili məsələlərinə müxtəlif münasibətlər nümayiş etdirirlər.

Təhsilin tələblərindən biri cəmiyyət üçün vətəndaş yetişdirməkdir. Bu baxımdan cəmiyyətin tələblərinə cavab verə biləcək vətəndaşın təkcə təhsili deyil, həm də düzgün tərbiyəsi müəllimin ümdə vəzifələrindən, məsuliyyətli işinin bir hissəsidir. Məktəb-valideyn münasibətlərini doğru istiqamətə yönəltmək də müəllimin peşəkarlığının göstəricisidir.

Sinifdə və sinifdən kənarda güclü valideyn-müəllim əməkdaşlığının tələbələr üçün bir sıra qısa və uzunmüddətli faydaları var. Tədqiqatlar göstərir ki, valideynlərin iştirakından irəli gələn müsbət akademik nəticələr mövcuddur. Əslində, valideynlərin iştirakı uşaq bağçasından tutmuş ali təhsil müəssisələrinə qədər bütün səviyyələrdə akademik nailiyyətlərin güclü proqnozlaşdırıcısı olaraq qalır.

Məktəblərin valideynlər və müəllimlər arasında sağlam ünsiyyət və əməkdaşlığı inkişaf etdirə biləcəyi ən təsirli yollardan bəziləri Con Hopkins Universitetindən Coys Epstein tərəfindən hazırlanmış tədqiqata əsaslanan çərçivədə təsvir edilmişdir: [2, 145]

- Valideyn dəstəyi: valideyn bacarıqları, ailə dəstəyi, uşaq və yeniyetmələrin inkişafını başa düşmək və hər yaş səviyyəsində öyrənməni dəstəkləmək üçün evdə şərait yaradır.

- Ünsiyyət qurmaq: ailələrlə məktəb proqramları və tələbələrin tərəqqisi haqqında ünsiyyət qurulur. Məktəb və ev arasında effektiv və etibarlı ikitərəfli rabitə kanalları yaradılır.
- Könüllülük: ailələri məktəbdə və ya başqa yerlərdə könüllülər və auditoriya kimi cəlb etmək üçün işə qəbulu və təlimi təkmilləşdirin. Tərbiyəçilərə tələbələrə və məktəbə dəstək verən könüllülərlə işləmək imkanı verin. Mənalı iş və çevik planlaşdırma təmin edin.
- Evdə öyrənmə: ev tapşırığı, məqsədlərin müəyyən edilməsi və kurikuluma aid digər fəaliyyətlər daxil olmaqla, ailələri uşaqları ilə birlikdə evdə akademik öyrənməyə cəlb edir.
- Qərarların qəbulu: ailələri məktəb şuraları və ya təkmilləşdirmə qrupları, komitələr və digər təşkilatlar vasitəsilə məktəb qərarlarının, idarəetmənin və təbliğat fəaliyyətlərinin iştirakçısına çevirir.

Yuxarıda göstərilən təşəbbüslərə cavab verən siyasət və prosedurları müəyyən etməklə, məktəblər valideyn-müəllim əməkdaşlığı və ünsiyyətini müsbət yöndə təşviq edən məktəb miqyasında icma və mədəniyyət yaratmağa başlaya bilərlər.

XVII əsrdə çex pedaqoqu və yazıçısı Yan Amos Komenski indi də mövcud olan sinif-dərs sisteminin əsasını qoymuş, sonrakı dövrlərdə isə tədrisin alman modeli formalaşmışdır. Alman modeli Vilhelm Humboltun təşəbbüsü ilə universitet təhsili mütərəqqi formasına (mühazirə-seminar) çevrildi və bütün Avropaya yayıldı. Bu model müəllim və tələbələr arasında qarşılıqlı ünsiyyəti yeni mərhələyə qaldıraraq, təhsil azadlığı ideyasına söykənirdi. Alman modeli və klassik təhsil sistemi dayanmadan, bizim dövrümüzə qədər dəyişməyə başladı. Dəyişməyən forma və cəhətlər də qalmaqdadır, amma innovasiyalarla yanaşı, yeni paradiqmalar və ideyalar da ortaya çıxmışdır.

Hazırda bütün dünyada səriştələrə yönəlik təhsilin qurulması bizim çağın yeni təhsil ideyasına çevrilib. Şagirdlərə və tələbələrə hazır bilikləri mənimsətmək modeli artıq səriştə və bacarıqların yaradılması ilə əvəzlənir. Biliklər səriştələrə keçməli, təcrübədə özünü doğrultmalıdır.

Məktəbin valideynlər və valideyn icması ilə işi hazırda çox aktualdır, çünki məktəb uşağın tərbiyəsində valideynlərə real köməklik göstərə bilən bir təşkilatdır.

- valideynlərin psixoloji, pedaqoji və sağlamlıq maarifləndirilməsi [3];
- valideynlərin təhsil prosesinə cəlb edilməsi;
- təhsil prosesinin idarə olunmasında valideynlərin iştirakı.

Valideynlərin psixoloji, pedaqoji və sağlamlıq təhsili ailə ilə aşağıdakı iş formalarının təşkilini nəzərdə tutur:

- valideyn mühazirələri;
- konfranslar;

- fərdi və ya tematik məsləhətləşmələr;
- valideyn iclasları.

Valideynlər aşağıdakı fəaliyyət formaları vasitəsilə təhsil prosesinə cəlb oluna bilərlər:

- uşaqların və onların valideynlərinin yaradıcılıq günləri;
- açıq dərslər və sinifdənkənar tədbirlər;
- sinifdənkənar işlərin təşkilinə və keçirilməsinə, məktəbin və sinfin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsinə köməklik.

Valideynlərin təhsil prosesinin idarə edilməsində iştirakı aşağıdakı fəaliyyət formalarından istifadə etməklə təşkil edilə bilər:

- sinif valideynlərinin məktəb şurasının işində iştirakı;
- ümumməktəb və sinif valideyn komitəsinin işində valideynlərin iştirakı [5].

Biliklərə əsaslanan təhsil sisteminin sərişt ələr sisteminə keçməsi, ömrü boyu öyrənmə və hamı üçün təhsil ideyalarının qəbul edilməsi, nəhayət, şəxsiyyətyönümlü təhsil məqsədinin aparıcı olması müasir təhsildə başqa bir faydalı istiqamətə də yol açdı: sərişt əli valideynlərin hazırlanması.

Valideynlərin təhsil və tərbiyədə rolu əvvəl də vacib idi. Lakin indi daha vacib sayılır və onların rolu yeni forma alır. Onların sərişt ələndirilməsi, özlərinin pedaqoji bacarıqlarına inanmaları, təhsil və tərbiyənin vacib prinsiplərini mənimsəməsi, təhsil prosesinin ayrılmaz hissəsinə çevrilməsi çağımızda vacib məqsədə çevrilmişdir [3].

Valideyn və övlad olmaq tamamilə eyni olmaq deyil, bu, iki fərqli insanın münasibətlərinin qurulmasından yaranan çətinliklərlə bağlıdır. Bu, iki fərqli emosiyaların uyğunlaşma çətinliyidir. İki fərqli baxışın, dünyagörüşünün, dəyərlər sisteminin, seçimlərin qarşılaşdığı, çulğalaşdığı hallardır. Hələ araya şəxsi iddialar, maddi münasibətlər, çətin vəzifələr, zəhmət və əziyyət çəkmək tələbləri, məsuliyyət və intizam qayğıları, pis vərdişlər, konfliktlər girdikdə çox mürəkkəb bir problemdən söhbət açdığımızı tam ciddiliyi ilə anlaya bilərik.

Ailə fərdin həm fiziki, həm də mənəvi cəhətdən formalaşması üçün vacib institutdur. Uşaqların dəyərlər sisteminin yaranmasında, ehtiyac və motivlərinin istiqamətlənməsində, dünyagörüşünün təməlinin qoyulmasında, sosiallaşmasında, insana, vətənə, tarixə və mədəni irslərə münasibətinin formalaşmasında ailə mühitinin ciddi rolu var.

Ailə və məktəb arasında qarşılıqlı münasibətlərin artıq kifayət qədər böyük təcrübəsi mövcuddur. Buna qədər təhsillə bağlı istənilən məsələdə məktəb diktə edə biləcək rola sahib idi. Söhbət yalnız sovet dönəmində olduğu kimi, dövlətin təmsilçisi kimi çıxış edən məktəbin üstün mövqeyindən getmir. Məktəb daha hazırlıqlı tərəf idi, müəllimlər təkcə tədris bilikləri ilə deyil, daha geniş dünyagörüşü ilə seçilirdi. Ona görə də məktəb təhsilə aid bütün

parametrləri müəyyən edir, çox vaxt bunun üçün valideyn və şagirdlərin rəyinə önəm verilmirdi.

Zaman dəyişmişdir, yeni təcrübələr, yeni paradiqmalar, o cümlədən valideynlərin dəyişməsi onların rolunun artmasına səbəb olmuşdur. Valideynlər indi daha çox uşaqların təhsilinə təsir göstərir, bununla daha çox maraqlanır, uşaqları yönəltməyə çalışırlar. Ona görə də valideyn-məktəb münasibətlərinin əhəmiyyəti artmışdır. Bu bir sosial sifarişdir. Belə bir dövrdə valideyn-məktəb münasibətlərinə yenidən baxmaq obyektiv zərurətdir. Ən müxtəlif ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, uşaqların tərbiyəsində və dərslərinə hazırlığında problemləri həll etmək ailənin iştirakı ilə daha asan başa gəlir, eyni zamanda, ailələrlə birlikdə daha ciddi uğurlara imza atmaq mümkündür.

Mütəxəssislər hesab edir ki, məktəb müəllimin avtoriteti üzərində qurulduqda uşaqlar "məktəbli-məktəbli", "məktəbli-müəllim" münasibətləri çərçivəsində qalır ki, bu da heç vaxt daha emosional və heç bir marağa söykənməyən doğma valideyn-övlad münasibətləri qədər təsirli deyil. Valideynlərin təhsilə cəlb edilməsi bu qədər incə əhəmiyyətə söykənir. Ailə uşaqlara dünyaya göz açdığı andan bağlı olduğuna görə onun təsiri daha sonrakı yaşlarda da güclü olmaqda davam edir [4].

Ailə uşaqların intellektual inkişafında da təsirli rola sahibdir. Amerikalı tədqiqatçı Hovard Blum çox ciddi hipotezlə bütün dünyanın diqqətini özünə cəlb edə bilib. Onun tədqiqatlarına görə, maddi və mənəvi təminatlı ailədə böyüyən uşaqlarla bu sahədə problemləri olan ailələrin uşaqlarının əqli inkişafındakı fərq əmsalı 20 balı ötür. Ailənin biliklərin mənimsənilməsinə təsiri danılmazdır.

Uşaqların mədəni səviyyəsi, ictimai dəyərlərə sayğısı, şəxsi motivasiya və əzmi də ailədən birbaşa asılıdır. Valideynlər təhsil sisteminin vacib halqasına daxildir. Məhz onların köməyi və iştirakı ilə ailənin təsirini müsbətə doğru və daha yüksəyə çatdırmaq olar. Ona görə də məktəb və müəllim üçün valideynin etimadını qazanmaq və onu müttəfiqə çevirmək çox vacibdir.

Yalnız valideynlərlə birlikdə öyrənmə motivasiyası və geriliyin səbəblərini müəyyən etmək, uşaqların antisosial davranışlarının qarşısını almaq, sağlamlığa dəyərli münasibətini formalaşdırmaq kimi problemləri effektiv şəkildə həll etmək mümkündür.

İşin effektivliyi müxtəlif aspektlərdə özünü göstərir:

- uşaqla münasibətlərin yaxşılaşdırılmasında, qarşılıqlı anlaşmada;
- valideynin rolunun, daha sonra isə təkcə öz övladına deyil, digər uşaqlara da şamil edilən fəaliyyətinin, valideyn məsuliyyətinin vacibliyini dərk etməsində;
- ailə problemlərinin həllinə və valideynlərin pedaqoji düşüncəsinin formalaşmasına valideynlərin optimist baxışında;

- təhsil prosesində valideyn həmrəyliyinin, fəallığının təzahüründə.

Məktəb və ailənin qarşılıqlı əlaqəsi bir tərəfdən müasir məktəbin inkişafına töhfə verməli, digər tərəfdən cəmiyyətin ailə ehtiyaclarına dönüşü deməkdir.

Məktəbdə valideyn-müəllim əməkdaşlığının hazırkı vəziyyətini qiymətləndirməyin ən yaxşı yollarından biri anonim sorğulardır. Həm müəllimlər, həm də valideynlər üçün mövcud olan bu qiymətləndirmələr valideynlərin tələbənin davranışları ilə bağlı müəllim qavrayışları və valideynlərin məktəb və ailə ilə bağlı qavrayışları kimi bir sıra əsas məlumat nöqtələri üzrə geniş perspektiv təklif edir.

Ədəbiyyat

1. *Əliyev E. "Valideyn səriştəsinin artırılması. muallim.edu.az; 19 aprel 2019-cu il. How Family Engagement Leads to Student Success. https://www.waterford.org/education/how; 7 july 2022.*
2. *Epstein, J.L. and K. Salinas. School and Family Partnerships Encyclopedia of Education Research, 6th edition, New York: Macmillan. 2006.*
3. *Boston, MA: Allyn & Bacon. Katz, L.G., Aidman, A., Reese, D.A., & Clark, A.M. (2016). Preventing and resolving parent-teacher differences. ERIC Clearinghouse on Elementary and Early Childhood Education.*
4. *Hawkins, J.D., Catalano, R.F., Kosterman, R., Abbott, R., & Hill, K.G. (2019). Preventing adolescent healthrisk behaviors by strengthening protection during childhood. Archives of Pediatrics and Adolescent Medicine, 153, 226-234.*
5. *Hembree, R. (2018). Correlates, causes, effects, and treatment of test anxiety. Review of Educational Research, 58, 47-77.*

S.Q.Mehrəliyev
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
sabir.2000m@gmail.com

MÜƏLLİMİN PEŞƏKARLIQ SƏVİYYƏSİNİN İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Müəllimin peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması müəllimin yaradıcılıq səviyyəsinin artırılmasından başlayır. O, yeniliklərə açıq, informasiya qəbul etmək və ötürmək qabiliyyətinə malikdir. Savadlı nəslin yetişməsi müəllimin peşə keyfiyyətinin onun şagirdləri tərəfindən nə dərəcədə mənimsəməsindən hiss olunur. Müəllim nüfuzu onun bilik, bacarıq və qabiliyyətlərinin güzgüsüdür.

НАПРАВЛЕНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО УРОВНЯ УЧИТЕЛЯ

Резюме

Повышение профессионального уровня учителя начинается с повышения уровня его творческого потенциала. Он открыт для инноваций, обладает способностью получать и передавать информацию. Рост образованного поколения можно почувствовать по тому, насколько профессиональные качества учителя перенимаются его учениками. Репутация учителя является отражением его знаний, умений и способностей.

TEACHER PROFESSIONAL LEVEL DIRECTIONS

Summary

Increasing the teacher s professional level starts with increasing the teachers creativity level. He is open to innovations, has the ability to receive and transmit information. The growth of an educated generation can be felt from the extent to which the teacher s professional quality is adopted by his students. A teacher s reputation is a reflection of his knowledge, skills and abilities.

Açar sözlər: *müəllim, şagird, müəllim peşəkarlığı, müəllimin səriştəliliyi, inkişaf, inteqrasiya*

Ключевые слова: *учитель, ученик, профессионализм учителя, компетентность учителя, разработка, интеграция*

Key words: *teacher, pupil, teacher professionalism, teacher competence, development, integration*

Ulu Öndər Heydər Əliyev demişdir: "Mən dünyada müəllimdən yüksək ad tanımıram". Müəllim peşəsi dünyada özünə nüfuz qazanmış peşələrdən ən alisidir. Çünki hər bir ixtisas, peşə, elm sahibini yetişdirən məhz müəllimdir.

Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununda qeyd olunmuşdur ki, təhsilin əsas məqsədi Azərbaycan Dövləti qarşısında öz məsuliyyətini dərk edən, xalqının milli ənənələrinə və demokratiya prinsiplərinə, insan hüquqları və azadlıqlarına hörmət edən, vətənpərvərlik və azərbaycançılıq ideyalarına sadiq olan, müstəqil və yaradıcı vətəndaş və şəxsiyyət yetişdirməkdən, milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərləri qoruyan və inkişaf etdirən, geniş dünyagörüşünə malik olan, təşəbbüsləri və yenilikləri qiymətləndirməyi bacaran, nəzəri və praktiki biliklərə yiyələnən, müasir təfəkkürlü və rəqabət qabiliyyətli mütəxəssis kadrlar hazırlamaqdan və sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsini və ixtisasın daim artırılmasını təmin etmək, təhsilalanlar ictimai həyata və səmərəli əmək fəaliyyətinə hazırlamaqdan ibarətdir [1, s.12].

Göründüyü kimi müəllimin peşəkarlıq səviyyəsi onun yetişdirdiyi, dərs dediyi şagirdlərin gələcək həyat və fəaliyyətində hiss olunmalıdır. Eyni zamanda müəllim xeyirxah, vicdanlı, vətənini, ailəsini və insanları sevən vətəndaş yetişdirməyi bacarmalıdır.

Müəllim gələcək nəsillərin yaradıcı memarıdır. Yeni nəslin yetişməsində müəllimin üzərinə olduqca ağır, şərəfli bir iş düşür. Müəllim daima düşünür, yeni yollar, üsullar axtararaq bilik və savadı ilə vətəndaş yetişdirir. Uşaqların ağıllı, tərbiyəli, xeyirxah, məsuliyyətli, mehriban böyüdüyünü gördükdə, cəmiyyətdə ilk ağıla gələn subyekt müəllimin olduğu düşünülür.

Təhsilin səmərəli, keyfiyyətli, eyni zamanda yüksək səviyyədə inkişafı müəllimdən asılıdır. Müəllimin əziyyəti, zəhməti həmişə ağır olmuşdur. Müəllim o zaman müəllimlik səviyyəsinə ucalır ki, o təhsilini biliyini daim artırsın, öz üzərində işləsin. Yeni bilik, bacarıq və vərdişlər formalaşdırsın. Yeni dövrün müəllimi olmaq öz pedaqoji fəaliyyətinə yeni hisslər və emosiyalar bəxş etmək deməkdir. Müasir müəllim İKT bacarıqlarına, rəqəmsal savadlılığına, rəqəmsal bacarıqlara malik olmalıdır.

Dünya təhsilinə inteqrasiya dövründə yeni təhsil proqramları, kurikulumların yaranması müəllimin peşəkarlıq səviyyəsi məsələsini diqqətdə saxlayır. Belə ki, ənənəvi müəllimdən fərqli olaraq hazırki müəllim daha çox tədqiqatçı, daim ixtisasını, artıran və onun üzərində işləyən peşəkar müəllimdir. Onun yaradıcı ruhu, yenilikçi ruhu olmalıdır. O, nəinki uşaqlara fənn, ixtisas biliyi eyni vaxtda hərtərəfli şəxsiyyət yetişdirməyə xidmət göstərir. Müəllimin öz şərəf və ləyaqəti onun şərəfli, ləyaqətli nəsil yetişdirməsinə böyük təkan verəcəkdir.

Müəllim yalnız şagirdi öyrədən olmamalı, o problem həlletmə, müstəqil öyrənmə kimi səmərəli fəaliyyətə təhrik edən olmalıdır. Müəllim adına göstərilən hörmət, dəyər bu sözlərdən ibarətdir.

Müəllim eyni zamanda tərbiyə edəndir. Əsl pedaqoq, əsl müəllim uşağa kompleks şəkildə tərbiyə verəndir. Ölkəmizin inkişafı, gələcək taleyi məhz yeni tərbiyə olunan, yetişən nəslin tərbiyəsindən qaynaqlanacaqdır. Müəllimin öyrədici məqsədi gələcəyə yönəlik olmalıdır. O uşağın gələcəyini bu gün qurmalı, onu gələcəyə hazırlamalıdır.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev Azərbaycan Müəllimlərinin XI qurultayında təbrik məktubunda (24 sentyabr 1998-ci il) demişdir: "Bu gün ölkəmizin qarşısında duran problemlərin həllində müəllimlərin fəal iştirakı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan müəlliminin bir məqsədi, bir amalı olmalıdır: Azərbaycanımızı çiçəklənən, inkişaf edən, firəvan, qüdrətli bir dövlətə çevirməyə qadir, müstəqillik ideyalarına sadiq, özünü vətənin azadlığı naminə fəda etməyə hər an hazır olan, yeni təfəkkür tərzini qavrayaraq müasir tələblərə cavab verən, sağlam, əqidəli nəsil yetişdirmək" [2, s.413].

Qədim Roma pedaqoqu M.F.Kvintilian müəllimi yüksək, təhsilli, təmkinli, nümunəvi şəxs hesab etmişdir. O, yazırdı ki, müəllim uşaqları sevməli, onları diqqətlə öyrənməli, mükafat və cəzanı etməyi bacarmalıdır. Tərbiyədə nümunəyə böyük qiymət verən Kvintilian uşaqları pis yoldaşların təsirindən uzaqlaşdırmağı lazım bilirdi. Dahi Azərbaycan şairi, böyük mütəfəkkir Nizami Gəncəvi təlim tərbiyə işində müəllimin roluna xüsusi əhəmiyyət vermiş və müəllimi geniş bilikli, saf və əxlaqlı bir şəxsiyyət kimi təsvir etmişdir. Görkəmli şair M.Füzuliyə görə insanın tərbiyəsi ilə ən təcrübəli məşğul olmalıdır [3, s.8].

Dahi çex pedaqoqu Y.A.Komenski müəllimi gah fəal heykəltəraş ilə, gah ağıl zülmətini dağıtmağa, bütün fikirlər və əməllər üzərinə işıq saçmağa ehtirasla can atan saf və sədaqətli maarif xadimi ilə, gah hər gün göyü hər tərəfdən işıqlandıran günəşlə, gah da böyük axar çayla müqayisə edir, məktəbi insanlıq emalatxanası, müəllimi isə kamil ustad adlandırırdı. Y.A.Komenski yazırdı: "Müəllim əməkdə və geyimdə sadəliyin, fəaliyyətdə gümrahlıq və əməksevərliyin, davranışında təvazökarlıq və gözəl əxlaqın, nitqdə danışmaq və susmaq sənətinin nümunəsi, ictimai həyatda ağıllılığın örnəyi olmalıdır".

Görkəmli alman pedaqoqu A.Disterverq deyirdi ki, yaxşı dərs deyən müəllim, yaxşı da tərbiyə edir. O, müəllimi bütün maşını hərəkətə gətirən qüvvənin mənbəyi hesab edir və deyirdi ki, müəllim bu maşına can və hərəkət verməyi bacarmalıdır [3, s.8-9].

Tarixən müəllim peşəsinə yüksək qiymət verilmiş, insanlar öz müraciətlərində digər ixtisas və peşə sahiblərinə müəllim deyə müraciət etmişlər. Çünki müəllim etibar, inam, etimad simvolu olmuşdur. İnsanlar öz

uşaqlarını müəllimə etibar etmişlər. Onlar uşaqların tərbiyəsində, təhsilində müəllimi və məktəbi inanc yeri bilmişlər.

Müəllim bu inamı doğrultmaq üçün əlindən gələni etmiş və üzərinə böyük məsuliyyət götürmüşdür. Bir insanın şəxsiyyət kimi və ən əsası insan kimi yetişməsində və inkişafında müəllim böyük zəhmətlər çəkmişdir. Müəllim özünün dərin biliyi, geniş dünyagörüşü, intellektual səviyyəsi, peşəkar səriştəsi ilə uşağı növbəti ilə hazırlayır. Burada uşağı günü-gündən daha çətin işin, peşənin və həyata hazırlığın digər əsasları qoyulur. Bu vəzifəni üzərinə götürən müəllim əsl müəllimlik dərəcəsinə ucalmış olur.

Müəllimin peşə fəaliyyət çoxamilli prosesdir. O, nəinki uşaqları öyrədir, həmçinin onları tərbiyə edir, inkişaf etdirir. O üzərinə düşən işi məsuliyyətlə yerinə yetirir. Bu baxımdan müəllimin vəzifələri aşağıdakılardır:

- təhsilalanları fənnlər haqqında biliklərlə məlumatlandırmaq, onların idrakını inkişaf etdirmək;
- təhsilalanlarda mənəvi keyfiyyətlərin yüksəltmək və onların şəxsiyyət kimi tərbiyəsinə nail olmaq;
- təhsilin, tərbiyənin metod, vasitə və formalarını daim təkmilləşdirmək;
- müasir təhsilin inkişafını izləmək, yenilik tətbiq etmək və s.

Müəllimin işığı onun ziyalılığıdır. O, uşaqlarda cəmiyyətə uyğunlaşma, sosial münasibətləri qavrama, ölkənin, vətənin hər dərdinə şərik çıxmaq, daima öz köməyini dəstəkləyən olmalıdır. O, şagirdinə fənn, ixtisas biliyi ilə yanaşı bütün sadalananları öyrədən olmalıdır.

Respublikamızda müəllim hazırlığının, müəllimin peşə keyfiyyətlərinin artırılması məqsədilə bir çox işlər görülmüşdür. Belə ki, müəllimin uşaqyönümlü, şəxsiyyətyönümlü olması müasir müəllimi səciyyələndirən aktual məsələlərdən biridir. Əsas məqsəd təhsilverənlərin peşə keyfiyyətinin artırılmasına yönəldilmişdir.

Müəllimin öz şagirdi ilə rəftarı, münasibəti, onun nə dərəcədə pedaqoji mədəniyyətə sahib olmasından xəbər verir. Müəllimin şagirdin yerinə yetirdiyi hər hansı bir işə görə dəyərləndirilməsi, onu həvəsləndirməsi və yaxud təşəkkür etməsi onun mədəni intellektual pedaqoji səriştəsindən xəbər verir. Müəllim cəmiyyətdə ən inanılmış, etibar edilmiş şəxsdir. Cəmiyət müəlimə inanır və ona etibar edir. Böyük rus pedaqoqu K.D.Uşinski yazırdı: "Əgər biz həkimlərə öz sağlamlığımızı etibar ediriksə, müəllimlərə uşaqlarımızın əxlaqını, ağlını, ruhunu və bütün bunlarla bərabər öz vətənimizin gələcəyini etibar edirik" [5, s.37].

Müəllim bu etibarı özünün biliyi, dünyagörüşü, mədəniyyəti, öyrədə bilmək bacarığı, erudisiyası və pedaqoji ustalığı ilə doğrultmalı, cəmiyyət üçün layiqli vətəndaş hazırlamalıdır.

Bəşər cəmiyyəti yaranan gündən uşaqların tərbiyəsi ilə böyüklər məşğul olmuşlar. Onlar uşaqlarda mənəvi, fiziki, intellektual sahəni inkişaf etdirməklə

yanaşı uşağı gələcəyə hazırlamışlar. Tarixən bu iş təkmilləşərək uşaqların təlim tərbiyəsi işi ilə pedaqoqların, müəllimlərin, tərbiyəçilərin daha düzgün, səriştəli və məqsədyönlü məşğul olması fikri öz təsdiqini tapmışdır.

Ailədə uşağın tərbiyə işi ilə valideynin məşğul olması ilə yanaşı müəllimin peşəkar fəaliyyəti arasında bir körpü yaranmışdır. Müasir cəmiyyətdə valideynlər daha çox bu işi məsuliyyət olaraq müəllimin üzərinə düşdüyünü zənn edirlər. Lakin tərbiyə mürəkkəb bir proses olduğu üçün burada valideyn-müəllim əməkdaşlığı daima gözlənilməlidir. Əgər hər bir valideyn müəllimə inanaraq həmçinin öz uşağının tərbiyəsi ilə paralel məşğul olarsa, bu işin səmərəsi daha yüksək olar.

Ədəbiyyat

1. *Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı: Çap evi, 2012.*
2. *Əliyev H. Təhsil millətin gələcəyidir, Bakı: Təhsil, 2002.*
3. *M.İlyasov, Müəllimin pedaqoji ustalığı, Bakı: Elm və Təhsil, 2013.*
4. *M.İlyasov, Müəllim peşəkarlığı və pedaqoji səriştəliliyin müasir problemləri. Bakı: Elm və Təhsil, 2018.*
5. *Uşinski K.D. Seçilmiş pedaqoji əsərləri, Bakı: Azərnəşr, 1961.*

X.A.Seyfəddinova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
xseyfeddinova267@gmail.com

MÜASİR AZƏRBAYCANDA GƏNC AİLƏLƏRİN SOSİAL PROBLEMLƏRİ

Xülasə

Gənc ailələrin sosial problemləri günümüzün aktual məsələlərindəndir. Ailə ictimai diqqətin əsas elementlərindən biri kimi hər zaman bir çox alim və filosofların tədqiqat mövzusu olmuşdur. Ailə ən mühüm sosial institut olub dövlətlə sıx surətdə bağlıdır ki, bu da çox zəruri bir amildir.

Gənclər yeni ailə yaradarkən onların hər birinin gələcək inkişafına təsir edən bir sıra çətinliklərlə üzləşirlər. Məqalədə gənc ailələrin əsas problemləri və onların dövlət sosial siyasətinin köməyi ilə həlli yolları araşdırılır.

СОЦИАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ МОЛОДЫХ СЕМЕЙ В СОВРЕМЕННОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Резюме

Социальные проблемы молодых семей сегодня являются актуальной проблемой. Семья является одним из основных элементов общественного внимания и всегда привлекала исследования многих ученых и философов. Семья является важнейшим социальным институтом и тесно связана с государством, что это очень важно.

Молодые семьи при создании новой семьи испытывают трудности, которые влияют на дальнейшее развитие каждой из них. В статье рассматриваются основные проблемы молодых семей и их решение с помощью социальной политики государства.

SOCIAL PROBLEMS OF YOUNG FAMILIES IN MODERN AZERBAIJAN

Summary

Social problems of young families are a hot topic today. The family is one of the main elements of public attention and has always attracted the study of many scientists and philosophers. The family is the most important social institution and interacts closely with the state, which is very important.

Young families, when creating a new family, experience difficulties that affect the further development of each of them. The article discusses the main problems of creating a family and their solution with the help of state social policy.

Açar sözlər: *gənc ailə, gənc ailənin əsas xüsusiyyətləri, gənc ailənin əsas problemləri, gənc ailənin sosial problemlərinin həlli*

Ключевые слова: *молодая семья, особенности молодой семьи, основные проблемы молодой семьи, решение социальных проблем молодой семьи*
Key words: *young family, special feature of young family, the main problems of a young family, solution of the social problems of young family*

Ailə daim hərəkət vəziyyətindədir. O, yalnız ictimai-siyasi şərtlərin təsiri ilə deyil, həm də öz inkişafının daxili prosesləri hesabına da dəyişir. Məhz buna görə, ailə ən vacib sahələrdən və sosial işin əsas obyektlərindən biridir.

Müasir ailə təkamülün çətin bir mərhələsini – ənənəvi modeldən yeni modelə keçid mərhələsini yaşayır. Ailənin rolu əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir. Azərbaycanda ənənəvi ailə modelinin dəyişikliyə uğraması, demokratik cəmiyyətin diqtə etdiyi dəyərlər sisteminin təsiriylə avtoritar ailə modelinin demokratik ailə modelinə çevrilməsi prosesinin müxtəlif fəsadları, boşanmaların artması və nikahların azalması tendensiyası bariz şəkildə müşahidə olunur. Ənənəvi ailə modelindəki dəyişikliklər prosesi a) sosial rolların dəyişməsi – qadının daha çox aktivliyi və ya ailənin idarəçiliyində dominantlığın qadının xeyrinə dəyişməsi, bir çox kişilərin atalıq məsuliyyətini öz üzərinə götürməkdə çətinlik çəkməsi; b) elm və texnologiyanın inkişafının ailəyə, ailə üzvlərinin roluna təsiri; c) dəyərlər sistemində dəyişikliklər – çoxəsrlik tarixə malik "ağsaqqal"-"ağbirçək" institutunun zəifləməsi, ailədə qarşılıqlı hörmət və nüfuzun aşağı düşməsi, ailə münaqişəsi zəminində amansız qətl faktlarının çoxalması; d) nikahın uzunömürlülüyündə və ya davamlılığında dəyişikliklər – boşanmada yaş həddi və ya birgəyaşayış müddətinin ənənəvilikdən uzaqlaşması (15-20 və daha çox il birgə yaşayan insanların boşanması), eyni zamanda, yeni evlənənlərin qısa müddətli birgəyaşayışdan sonra boşanmaları hallarının artması və s.-də təzahür edir. Faktiki nikahlar çoxalır. Son zamanlar nikahdankənar doğulan uşaqların diri doğuşlar sayında nisbətinin artması ölkədə ənənəvi nikahların tədricən faktiki nikahlarla (o cümlədən, dini nikahlarla) əvəzolunması meylinin artdığını göstərir. Bu cür ittifaqlarda iqtisadi cəhətdən daha zəif olan qadın, hüquqi cəhətdən də müdafiəsiz duruma düşür və bu bir çox hallarda ailə zorakılığı probleminin aktuallığını qorumasına şərait yaradır [6].

Azərbaycan cəmiyyətində ailə sabitliyi problemi yaranıb – nikahların sayı azalır, boşanmaların sayı və nikaha daxil olma yaşı artır. İqtisadi-sosial-mənəvi faktorların təsiri nəticəsində gənc oğlanların rəsmi ailə qurmağa meyli azalıb. Boşanma əmsalında ciddi artımla bərabər birgəyaşayış müddəti də qısalıb. Gənc ailələr arasında boşanmaların sayı artıb. Hər boşanan üç ailədən biri beş il birlikdə yaşamadan boşanır. Bu baxımdan bir çox tədqiqatçı mövcud vəziyyəti böhran kimi xaraterizə edir.

Son 30 ildə ailələrin reproduktiv davranışına dair sosioloji tədqiqatlar aşağıdakı qanunauyğunluğu müəyyənləşdirmişdir: cəmiyyətin imkanlı

təbəqələri uşaq sahibi olmağa daha az meyllidirlər. Azərbaycanda doğulan uşaqların sayı, eləcə də ailədə 3, 4 və 5-ci uşağın doğulması halları azalıb. 2018-ci ildə ölkədə 138 min 982 uşaq dünyaya gəlib ki, bu rəqəm 2000-ci illə (116 min 994 uşaq) müqayisədə çox olsa da, 2005-ci illə (141 min 901 uşaq) müqayisədə azdır. Ötən illər üzrə götürdükdə ən çox uşaq 176 min 72 olmaqla, 2011-ci ildə dünyaya gəlib. 2011-2014-cü illər ərzində doğulan uşaqların sayı 170 mindən az olmasa da, 2015-ci ildən başlayaraq, bu say getdikcə azalmağa başlayıb. 2015-ci ildə diri doğulanların sayı 166 min 210, 2016-cı ildə 159 min 464, 2017-ci ildə 144 min 41, 2018-ci ildə 138 min 982 olub. Maraqlıdır ki, 2011-ci ildə doğulan uşaqların sayının çox olmasına baxmayaraq, ailədə doğulan 3 və 4-cü uşaqların sayı son dövrlərlə müqayisədə elə də çox olmayıb. Ümumilikdə son illər ərzində ailədə 3 və 4-cü uşaqların doğulması hallarının azalması tendensiyası müşahidə edilir. Lakin buna baxmayaraq, son bir neçə il ərzində ailədə doğulan 3 və 4-cü uşaqların sayı ümumilikdə doğulan uşaqların sayının daha çox qeydə alındığı 2011-ci ildəkindən çox olub. Son illər ərzində ailədə 5-ci və daha sonrakı uşağın doğulması halları da azalıb. 2014-cü ildə ölkədə 1222 uşaq ailənin 5-ci və daha sonrakı övladı kimi dünyaya göz açdığı halda, 2015-ci ildə onların sayı 1108-ə, 2016-cı ildə 1019-a, 2017-ci ildə 946-a, 2018-ci ildə 925-ə enib [8].

Bütün bu göstəriciləri şərtləndirən səbəblərin zahiri-subyektiv və daxili-obyektiv tərəfləri vardır. İlk öncə gənc ailələrin üzləşdiyi problemləri araşdıraq. Müasir gənc ailənin qarşılaşdığı problemləri **sosial-iqtisadi** və **sosial psixoloji** olaraq 2 qrupa ayırmaq olar. Onlar arasında bir neçə xarakterik olanlarına nəzər yetirək:

1. Gənc ailənin maddi təminat səviyyəsinin yetərli olmaması. Gənc ailə, sosial və maddi vəziyyətini təsdiqləməmiş və ya tam təsdiqləməmiş gənclərdən ibarətdir. İşsizlik gənclərin ailə həyatı qurmasına ciddi bir maneədir. Gənclərin əsas problemi məşğulluğun təmin olunmasıdır. Bir məsələ var ki, gənclərin məşğulluq problemi hökumətin nəzər-diqqətində olan əsas məsələlərdən biridir. Zaman-zaman həmin problemlər dilə gətirilir.

Sözügedən problemin həlli ilə bağlı bir sıra dövlət proqramları mövcuddur ki, bunlara da "Yoxsulluğun səviyyəsinin aşağı salınması üzrə Dövlət Proqramı", "Azərbaycan gənclərinin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı", "Azərbaycan gəncliyi 2017-2021-ci illərdə Dövlət Proqramı", "Regionların inkişafı üzrə Dövlət Proqramı" və "Gənc ailə Proqramı" daxildir. Məlum olduğu kimi, yuxarıda sadalanan proqramlar çərçivəsində kənd təsərrüfatı və fermerlərə dəstək, yeni iqtisadi infrastrukturların yaradılması və digər regional layihələr həyata keçirilir. Lakin işsizlik hələ də ən böyük problem olaraq qalmaqdadır. Yaşadığımız dövrdə bir çox gənclər ali məktəbi bitirdikdən sonra iş tapmaq problemi ilə üzləşir. Gənclər 4 il əziyyət çəkib universitet oxuyur, ixtisaslı kadr kimi yetişir, amma bəzən bu da onların işlə təmin olunmasını asanlaşdırmır. Bu

zaman ali təhsilli gənclər məcburiyyət qarşısında qalaraq, tikintidə ağır işlərlə məşğul olur. Elələri də var ki, bazarlarda çalışır. Bu da alınmayanda, əlacı başqa ölkələrdə axtarırlar. Məsələ ondadır ki, işsizlik ucbatından ali təhsilli gənclər qonşu ölkələrə üz tutur. Orada da ixtisaslarına uyğun olmayan işlərlə – ticarətlə, xırda bizneslə və s. məşğul olurlar. Onu da qeyd etməyə dəyər ki, gənclərin işsizlik problemi bir sıra hallarda onların gələcək həyatına da təsirsiz ötüşmür. Gənclər ailə qurduqdan sonra işsizlik ucbatından ailəsini saxlaya bilmir. Bu da ailənin dağılmasına, boşanmalara və digər sosial fəsadların yaranmasına gətirib çıxarır.

2. Gəncləri narahat edən problemlərdən biri də evsizlikdir. Düzdür dövlət bu istiqamətdə müəyyən addımlar atıb. Lakin bu problem aktual olaraq qalmaqdadır. Gənc ailələrin mənzillə təmin olunması həm doğum səviyyəsinə, həm ailədə hüzurun bərqərar olmasna təsir göstərir. Bir çox gənc evsizlik ucbatından valideynləri ilə birgə yaşamağa məcbur olur. Bunun da mənfi tərəfləri çoxdur: ailə müstəqilliyini itirir, söz-söhbətlər tükənmir, ailəyə kənar müdaxilələr günü-gündən artır.

3. Gənc ailənin obyektiv şəkildə artan maddi ehtiyacları. Gənc ailənin artan maddi ehtiyacları, ailə həyatı prosesini normal şəkildə həyata keçirmə ehtiyacından qaynaqlanır: mənzil almaq, gündəlik həyatı təşkil etmək, kiçik uşaqlara qulluq, əlavə istirahət xərcləri. Buna görə də, gənc ailə çox vaxt yaşlı qohumlarının köməyindən istifadə etmək məcburiyyətində qalır. Bu da istər-istəməz ailədaxili müəyyən gərginliklərə səbəb olur.

4. Gənc ailənin reproduktiv funksiyasının azalması. Uşaqların əksəriyyəti ailənin cavan olduğu dövrdə doğulur. Məhz evliliyin bu mərhələsində əksər hallarda uşaqların doğulması və istənilən say məsələsi həll olunur. Nədənsə, reproduktiv fəaliyyət zəifləyirsə, daha yaşlı yaşda doğuşu təmin etmək daha çətin olur. Uşaqların doğulması ilə bir sıra sosial-psixoloji, iqtisadi, təşkilati, mənzil və digər məsələlərlə bağlı problemlər daha qabarıq şəkildə özünü göstərir.

5. Gənc ailədə münasibətlərin qeyri-sabitliyi. Ər-arvad adətən evliliyin ilk illərində bir-birlərinə uyğunlaşırlar və ilk beş ildə baş verən ziddiyyətlər və ya bu prosesin qeyri-adekvat gedişi ailənin dağılmasına səbəb ola bilər. Bu səbəbdən, gənc ailələrdə boşanma səviyyəsi davamlı olaraq yüksəlir, beləliklə bütün evlənənlərin təxminən yarısı evliliyi pozur. Hər yeni yaradılmış ailə ciddi sınaqlara məruz qalır və stresə davam gətirmir.

V.Metyuz və K.Mixanoviçə görə, münasibətlərindəki problemlər baxımından ailələr 9 əsas meyara görə bir-birinə bənzəyirlər:

➢ Ailədəki rolların bölüşdürülməsi, maddi rifah dərəcəsi, övlad böyütmə və asudə vaxt keçirmə kimi ailə həyatı üçün vacib olan bir çox məsələlərdə həyat yoldaşlarının fikri üst-üstə düşmür.

➢ Həyat yoldaşları bir-birlərinin hisslərini başa düşmürlər. Həyat yoldaşları şüursuz bir şəkildə xüsusi bir baxış və ya jest vasitəsilə tərəfdaşlarının onları mükəmməl başa düşməsini gözləyirlər. Bunu sevginin sübutu kimi qəbul edirlər.

➢ Həyat yoldaşları qarşı tərəfi qıcıqlandıran sözlər deyirlər. Aydındır ki, birgə yaşayışın davranış tələbləri var. Ailədə sülh və əmin-amanlığın qorunması üçün nəyisə qurban vermək lazımdır. Öz növbəsində bu fədakarlıqlar çox böyük olmamalıdır. Bununla birlikdə, həyat yoldaşının bir neçə sadə xüsusiyyətini, nəyi sevdiyini, nəyi sevmədiyini, xüsusən kiçik şeyləri xatırlamaq və buna əməl etmək o qədər də çətin deyil.

➢ Ər və ya arvad tez-tez sevilmədiyi düşüncəsi hissinə qapılır, bu da anlaşılmazlıq problemi yaradır. Bunun öhdəsindən gəlmək üçün, ər-arvad bir-birlərinə qarşı olan sevgi hisslərini biruzə verməlidirlər.

➢ Ər-arvad bir-birinə qarşı diqqət göstərmirlər. Əgər bunun səbəbi marağın itməsindədirsə, o zaman onu bərpa etmək bir o qədər də asan olmur.

➢ Ailədə ər-arvadın bir-birinə qarşı etibarı azalır.

➢ Ər-arvad bir-birlərinə çox nadir hallarda kompliment deyirlər.

➢ Həyat yoldaşlarından hər biri digərinin fikirlərinə tabe olmaq məcburiyyətində qalır. Bu da insanda özünü gücsüz hiss etmək, öz həyatını təyin edə bilməmək, onun əhəmiyyətli məqamlarına təsir edə bilməmək qənaəti doğurur və nəticədə həyatdan zövq almaq, xoşbəxt olmaq çətinləşir. Xüsusən bu vəziyyət ərlərindən maddi cəhətdən asılı olan qadınlar üçün xarakterikdir.

➢ Həyat yoldaşları daha çox sevilmək istəyirlər [5, s.59-61].

Gənc ailələrdə, bir qayda olaraq, ailə məsuliyyətlərini və rollarını bölüşdürmək psixoloji cəhətdən çox çətin olur. Ər-arvadın hər biri, evlilikdən əvvəlki müstəqillik və azadlıqla müqayisədə çətin bir vəziyyətə uyğunlaşmalı olurlar. Gənclərin gələcək ailə həyatı üçün hazırlıq səviyyəsinin aşağı olması, ailə məsuliyyətlərinin qeyri-bərabər paylanmasından irəli gələn daxili ziddiyyətlərin öhdəsindən gəlməyə imkan vermir. Bu anda gənclərə bir-birlərinin xarakter xüsusiyyətlərinə hörmət etmək, bir-birlərini başa düşmək və bağışlamaq qabiliyyətini formalaşdırmaqda kömək göstərilməsi çox vacibdir.

6. Zərərli vərdişlərə aludəçilik. Azərbaycanda narkomaniyanın və alkoqolizmin artması ailələrin dağılma səviyyəsinə adekvatdır. Çünki bu xəstəliyə tutulan insanlar ailə qurumunun qorunub saxlanılması ilə əlaqədar olan bütün funksiyalarını itirirlər və öz zərərli vərdişləri ilə mexaniki olaraq ailənin dağılmasına xidmət edirlər. Belə insanlar nəinki ailə üçün, hətta, cəmiyyət üçün yararsız və təhlükəli mənbəyə çevrilirlər. Ailədə və cəmiyyətdə müşahidə olunan bir çox münaqişələrin, zorakılıq hallarının və cinayətlərin əsasında bu zərərli vərdişlər dayanır.

7. Reproduktiv sağlamlıq problemləri. Biz əsas evlilik yaşında olan (20-40) insanların xəstəlikləri arasında ailə həyatına mənfi təsir göstərən xəstəliklərə diqqət yetirsək, onların ilbəil artdığını görərik.

14-29 yaşarası gənclərdə (qadın və kişilərdə) cinsi xəstəliklər artır. 2007-2016 illərdə sidik-cinsiyyət sisteminin xəstəlikləri (17181-dən 33042-ə), hamiləlik, doğuş və zahılıq dövründə (16525-dən 37974-ə), anadangəlmə anomaliyalar (inkişaf qüsurları), deformasiyalar və xromosom pozğunluqları (604-dən 912-ə) yüksəlmişdir [7].

Əhali arasında sifilis xəstəliyinin səviyyəsi 2012-ci ildən bu günə kimi artan xətt üzrə yüksəlir. Eynilə, qadınların hamiləlik riskini artıran abortların sayı 2003-cü ildə bu günə kimi artan xətt üzrə davam edir. Abortların müxtəlif səbəbləri vardır. Bəzi qadınlar ailə planlaşmalarında ikinci, üçüncü və daha çox uşağın olmasını nəzərdə tutmurlar. Buna səbəb kimi şəraitin olmamasını, evin olmamasını, işsiz olduqlarını (həm özlərinin, həm də ərlərinin) göstərirlər. Bu siyahıya cinsinə görə hamiləliyin süni şəkildə pozulmasını da aid etmək olar. Bu gün selektiv abort dünyanın ən ciddi problemi sayılır. Azərbaycan da bu problemdən kənarda qalmayıb. Cinslər üzrə əhalinin ümumi sayına nisbətən 0-17 yaş arasında uşaqların 1996-ci ildə oğlanlar - 39,5%, qızlar - 36,1%, 2001-ci ildə oğlanlar - 37,6%, qızlar - 36,4%, 2006-cı ildə oğlanlar - 33,1%, qızlar-30,6%, 2011-ildə oğlanlar - 29,8%, qızlar - 26,0%. 2012-ci ilin birinci yarısıda isə oğlanlar - 29,4%, qızlar- 25,6% olmuşdur. Əgər uşağın cinsiyyəti qızdırsa, hamilə qadınlar ya həyat yoldaşı, ya da qaynanaları tərəfindən təzyiqə məruz qalırlar. Bəzən onları boşamaqla qorxudurlar [7].

Göründüyü kimi, qadın və kişilərdə sağlam övlad dünyaya gətirməklə bağlı ciddi problemlər mövcuddur və onların sayı get-gedə daha da artmaqdadır. Təbii ki, bu problemlərin dərinləşməsi ailələrin dağılmasına birbaşa təsir göstərir.

8. Məişətdaxili zorakılıq. Ailədaxili zorakılıq hallarının ortaya çıxmasına səbəb olan amillər müxtəlif ola bilər. Burada, narkomaniya və alkoqolizm, əsəb və psixi xəstəliklər, qısqanclıq, xəyanət və digər bu kimi amillər səbəb kimi göstərilə bilər.

Ailələrin dağılmasına, ailədaxili zorakılıq hallarının artmasına və hətta, dəhşətli ailə cinayətlərinin ortaya çıxmasına səbəb olan amillərdən ən başlıcası əsəb və psixi xəstəliklərdir. Bu xəstəliklər, bəzən özünü biruzə vermir və müəyyən məqamlarda fəallaşır. Evlənənlər ilk dövrlərdə bu kimi halları müşahidə etməyə də bilərlər. Lakin, ailə qurulduqdan sonra belə hallar üzə çıxır. Azərbaycanda sinir sistemi xəstəlikləri sürətlə inkişaf edir. Təbii ki, belə bir mühitdə yaşamaq və övlad böyütmək çox təhlükəlidir.

2007-2016 illərdə 14-29 yaşarası gənclərdə (qadın və kişilərdə) psixi pozğunluqlar və davranış pozğunluqları 3983-dən 3704-ə enmiş, lakin, sinir sistemi xəstəlikləri 7230-dan 13206-a yüksəlmişdir. Bu xəstəliklər, ümumi

xəstəliklər sırasında 8.8% təşkil edirlər. 2007-2016 illərdə 30 və daha yuxarı yaşlarda (qadın və kişilərdə) psixi pozğunluqlar və davranış pozğunluqları 7652-dən 4830-a enmiş, lakin, sinir sistemi xəstəlikləri 17409-dan 26005-ə yüksəlmişdir. Bu xəstəliklər, ümumi xəstəliklər sırasında 8.9% təşkil edirlər (DSK). Sinir sistemi xəstəliklərinin təqribən iki dəfə artması, cəmiyyətdə və ailədə aqressiyanın da iki dəfə artdığını göstərir [9].

9. Sosial şəbəkələrə aludəçilik. Bir çox ailə münaqişələri ailə üzvlərindən birinin sosial şəbəkələrə aludəçiliyi ucbatından baş verir. Sosial şəbəkələrin ailəyə və ailə üzvlərinə çoxsaylı mənfi təsirləri vardır. Belə ki, öz həyatının böyük bir hissəsini sosial şəbəkələrdə keçirən insanların bir-birinə vaxt ayırması mümkün olmur. Həyat yoldaşı və uşaqlar özlərinə daha çox vaxt sərf edilməsini və daha çox diqqət edilməsini tələb edirlər. Bu tələbat ödənilmədikdə, onların hər biri öz virtual aləminə çəkilir və ailədə, cəmiyyətdə emosional münasibətlər azalaraq soyuqlaşır, nəticədə ailə və cəmiyyətdə fiziki baxımdan bir yerdə olan fərdlər, mənəvi-psixoloji baxımdan bir-birindən təcrid olunurlar. Beləliklə, mənəvi-psixoloji bağlılığı itirən fərdlər fiziki bağlılığa da ehtiyac hiss etmirlər. Sıx internet istifadəçilərinin diqqəti ətraf aləmdən virtual aləmə yönəlir. Bu isə, onlarda real ünsiyyət və emosional yetkinlik problemləri yaradır. Özünü həyatda reallaşdıra bilməyən bu fərdlər özlərini virtual aləmdə reallaşdırmağa çalışırlar. Nəticədə, onlar öz içinə qapanan, eqoist, kompleksli insanlar kimi ətrafdakılar üçün maraqsız bir obyektə çevrilirlər. Belə insanlar ailə həyatı üçün yararsız olurlar. Çünki ailənin təməlini fədakarlıq, sevgi və mehriban ünsiyyət təşkil edir. İndividualizm dəyərləri əsasən şəhər mühitində şəxsin eqoizm, müstəqillik, özgələşmə hissini artırır və onu tənhalığa, qapalı həyat tərzinə, qeyri-ənənəvi və aqressiv davranışlara, milli dəyərlərdən uzaqlaşaraq qloballaşma dəyərlərinə sövq edir. Bu cür insanlar hesab edirlər ki, ailə onun şəxsi azadlığını məhdudlaşdırır və özü üçün yaşamağa mane olur. Çünki ailə, övlad əlavə bir yükdür və ya şəxsi həyatını yaşamaq, karyerasını qurmaq üçün bir maneədir. Ailə həyatı qurmadan da nəsli davam etdirmək və həmçinin, öz şəxsi həyatını istədiyi kimi yaşamaq mümkündürsə, ailə qurmaq üçün də zərurət ortadan qalxır.

Evlilərin sosial şəbəkədən mütəmadi şəkildə istifadə etmələri, ailədə evli cütlüklərin bir-birinə olan qarşılıqlı etimadını zəiflədir. Nəticədə, onlar bir-birindən əsaslı və ya əsassız olaraq şübhələnməyə başlayırlar. Sonra bu zəmində baş verən ilkin anlaşılmazlıqlar ailənin dağılmasına təkan verir. Çünki onlar, bir-birini anlamağa şərait yaradan emosional yetkinlik hissindən məhrumdurlar.

Azərbaycanda 20-35 yaş arasında boşananların əksəriyyət təşkil etməsini, onlar arasında 61%-nin evlilik müddətinin 5-9 ildən artıq davam etməməsini və bu yaş qrupunda evli olanların aktiv internet istifadəçiləri olduğunu nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, bu yaş qrupunda olan insanlar arasında

ailədaxili problemlərin yaranmasının və boşanmaların əsas səbəblərindən biri məhz sosial şəbəkələrdir. Azərbaycanda internetdən ilk istifadə 1993-cü ildən başlamış, 2006-cı ildən "odnoklassniki" və daha sonra "Facebook" sosial şəbəkəsindən istifadə olunmuşdur. Bu gün, onların sayı daha çoxdur. 2010-cu ildən başlayaraq sosial şəbəkələrdən istifadə kütləviləşmişdir. Azərbaycanda 2010-2017-ci illərdə bağlanan nikahlara (79172-62923-ə qədər azalmış) nisbətdə boşanmaların səviyyəsi (9061-14514) 11.4%-dən 23%-ə qədər, yəni, iki dəfədən çox artmışdır. Lakin, 1993-2010-cu illərdə bağlanan nikahlara (60028-79172-ə qədər artmış) nisbətdə boşanmaların sayı (6564-9061) 10.9%-dən 11.4%-ə qədər, yəni, cəmi 0.5% artmışdır. Maraqlıdır ki, sosial şəbəkələrdən istifadə kütləviləşməyənə qədər Azərbaycanda 17 il ərzində boşanma səviyyəsi artmadığı təqdirdə, sosial şəbəkələrdən istifadə kütləviləşəndən sonra boşanmaların səviyyəsi cəmi 7 il ərzində 12% artmışdır. Biz qeyri-rəsmi rəqəmləri də nəzərə salsaq, bunun daha çox olduğunu söyləyə bilərik [7].

Gənc ailələrin bütün bu yuxarıda sadalanan problemlərinin yekun olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdıra bilərik:

- maddi və məişət problemləri;
- mənzil problemi;
- məşğulluq problemi;
- psixoloji problemlər;
- tibbi problemlər.

Sosial iş yalnız bu ailə problemlərinin həllinə deyil, həm də ailəni gücləndirməyə və inkişaf etdirməyə, onun çoxsaylı sosial əhəmiyyətli funksiyaları yerinə yetirə bilməsi üçün daxili potensialını bərpa etdirməyə və Azərbaycanda demoqrafik və sosial-iqtisadi vəziyyəti sabitləşdirməyə yönəlmişdir.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Boşanma Hallarının Səbəblərinin Öyrənilməsinə Dair statistik müşahidənin nəticələri haqqında hesabat. Bakı, 2012, 232 s.*
2. *Cavadova H.T. Ailə sosial institut kimi. Bakı Universitetinin xəbərləri, Sosial siyasi elmləri seriyası, Bakı, 2006, №4, s.90-98*
3. *Kurucan Ahmet. Ailə həyatımız. Bakı, Xəzər nəşriyyatı. 2011, 14 s.*
4. *Qurbanova L. Ailənin psixoloji problemləri və həlli yolları. Bakı, 2012, 125 s. Андреева Т.В. Психология семьи. – СПб.: Речь, 2007. - 188 с*
5. *Вишневский А.Г., Захаров С.В., Иванова Е.И. Эволюция российской семьи // Экология и жизнь. – 2008. - № 88. – с. 4-9.*

6. *Образ жизни групп населения, находящихся в трудной жизненной ситуации: Материалы Международной научно-практической конференции 7-8 апреля 2005 г. - М.: ГОУВПО «МГУС», 2005. – 215 с.*
7. *https://www.himayadar.org/pluginAppObj_5_01/ARASDIRMA-HESABATI-2018.p*
8. *https://m.modern.az/az/news/182024*

A.E.Mayılova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
aydan.zeyf@mail.ru

AZƏRBAYCAN XALÇA SƏNƏTİNDƏ "BUTA" MOTİVİ

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanın əsas ornamental kompozisiyalarından biri olan "Buta" motivinin xalça üzərində bədii xüsusiyyətləri və semantikası təhlil edilir. Qədim dövrdən xalqımızın dekorativ sənətində, xüsusən də xalçaçılıq sənətində rast gəlinən "Buta" naxışının mənası, inkişaf mərhələləri və geniş yayılma səbəbləri məqalədə öz əksini tapmışdır. Burada həmçinin xalçaçı rəssamların əsərlərində butanın hansı tərzdə istifadə olunduğu araşdırılmışdır. Kamil Əliyev, Eldar Mikayılzadə kimi sənətkarların "Buta" motivi haqqında söylədiyi fərziyyələr ilə tanış oluruq. Xalçaçı rəssam Kamil Əliyevin yaradıcılığında istifadə olunan butalar daima fərqlilik, özünəməxsusluq yaradaraq fərdi nümunələri ilə diqqət çəkmişdir. Rəssamın ornamental xalça nümunələrində "Buta" motivinin "Ləçəkli buta", "Nazənin buta", "Bakı butası" kimi növlərinin üstünlük təşkil etdiyinin şahidi oluruq.

МОТИВ «БУТА» В КОВРОВОМ ИСКУССТВЕ АЗЕРБАЙДЖАНА

Резюме

В статье анализируются художественные особенности и семантика мотива «Бута», который является одной из основных орнаментальных композиций Азербайджана. Так же здесь отражены значение, этапы развития и причины широкого распространения узора «Бута», который с древнейших времен встречается в декоративном искусстве нашего народа, особенно в искусстве ковроткачества. Мы знакомимся с предположениями таких художников, как Камиль Алиев и Эльдар Микаилзаде, о мотиве «Бута». Орнаменты используемые в работах художника Камиля Алиева, всегда привлекали внимание своими индивидуальными узорами, создавая неповторимость. В образцах орнаментальных ковров художника мы наблюдаем преобладание таких типов мотива «Бута», как «Лечекли Бута», «Бакинский Бута» и « Назенин Бута».

MOTIV «BUTHA» IN CARPET ART OF AZERBAIJAN

Summary

The article analyzes the artistic features and semantics of the "Buta" motif, which is one of the main ornamental compositions of Azerbaijan. It also reflects the meaning, stages of development and reasons for the widespread use of the "Buta" pattern, which has been found in the decorative art of our people since ancient times, especially in the art of carpet weaving. We get acquainted with the assumptions of

such artists as Kamil Aliyev and Eldar Mikailzade about the "Buta" motif. The ornaments used in the works of the artist Kamil Aliyev have always attracted attention with their individual patterns, creating uniqueness. In the samples of the artist's ornamental carpets we observe the predominance of such types of "Buta" motif as "Lechekli Buta", "Baku Buta" and "Nazenin Buta".

Açar sözlər: *xalça, buta, ornament, kompozisiya, semantika, naxış*
Ключевые слова: *ковер, бута, орнамент, композиция, семантика, узор*
Key words: *carpet, rubble, ornament, composition, semantics, pattern*

Azərbaycan xalça sənəti real dünyanı tərənnüm edən, stilizə edilmiş mücərrəd təsvirlər, müxtəlif formalı və quruluşlu ornamentlərdən ibarət məcazdır. Nəsildən-nəsilə ötürülən xalça sənətində ornament xalçanın dili, aynası, tarixin şahidi kimi çıxış edir. Mənşəcə rus sözü olan ornament ritmik elementlərdən ibarət naxış, bir-birini əvəz edən bəzək mənasını verir. O, bütün dünya mədəniyyətlərində min illər boyu inkişaf etmiş xüsusi bir sənət sahəsidir. Heç şübhəsiz ki, ornamental təsvirlərin motivləri müxtəlif xalqlar arasında fərqli çıxış edir, çünki onların hər birinin qədim tarixi, dərin simvolik mənası və parlaq dekorativ ifadəliliyi var. Bir sıra digər sənət növlərindən fərqli olaraq, ornamentin unikallığı ondan ibarətdir ki, o, əşyanın hansısa xüsusi forması ilə əlaqələndirilir. Bu hal uzun müddət onu bir növ apriori, ikinci dərəcəli, əlavə sənət hesab etmək üçün əsas idi. Lakin unutmaq lazım deyil ki, ornamentin təbiəti həqiqətən də əşyanın mənşəyindən kənarda nəzərdən keçirilə bilməz. Mütləq şəkildə ornament hər hansısa bir əşyanın təbii daşıyıcısı kimi çıxış edir, hətta o əşyaya xas olan struktur sxemi özündə daşıyır.

Ornamentlərin ən sadə növlərinə Azərbaycanda erkən bürünc dövründə e.ə. III minillikdə rast gəlinib. Onların əksəriyyətini düz və sınıq xətlər, ziqzaqlar, dairələr, nöqtə kimi sadə fiqurlar təşkil edirdi. Bundan əlavə romb, kvadrat, çoxbucaqlı ulduz kimi elementlər də Azərbaycan ornamentləri sırasında geniş yayılmışdır. Zamanla ornament sənətinin inkişafı elementləri həndəsi, nəbati, zoomorf və antropormorf kimi bir neçə qrupa bölür. Bu qrupların hər biri bədii xüsusiyyətləri, yaranma və inkişaf dövrü ilə bir-birindən fərqlənirlər. Bu qrupların hər birinin tərkibində yüzlərlə fərqli naxış nümunələri var ki, onların müxtəlif əsərlər üzərində sərbəst halda, yaxud da bağlayıcılarla birləşməsi ornamental kompozisiyaları meydana çıxarır. Azərbaycan xalqı qədim zamanlardan, xalçaları üzərində tətbiq edilən ornamental kompozisiyaları ilə daima diqqət çəkib. Bu xalçalar vasitəsi ilə onu yaradan xalqın tarixi, məişəti, adət-ənənəsi və fərdi yaradıcılıq qabiliyyəti naxışlar vasitəsi ilə kodlaşmış və günümüzə kimi gəlib çıxmışdır. Buna görə də sənətkarların zəhmətkeş əlləri ilə, bu qədər dəqiqliklə hazırlanmış naxışların nə demək olduğunu bilmək və öyrənmək vacib məsələdir. Çünki ornamentin

simvolikasını başa düşmək xalçanı bir şah əsəri kimi dəyərini görməyə kömək edir.

Azərbaycan dekorativ tətbiqi sənətinin ən çox yayılan ornamental kompozisiyalarına, islimi, buta, başlıq, bulut, kətəbə, ləçək, svastika, əjdaha və s. kimi simvolik elementləri aid etmək olar. Bu kompozisiyalara demək olar ki, bütün ornamental xalça nümunələrimizdə rast gəlirik. Hər bir simvolu ətraflı təsvir etmək, onun mənşəyi və əsl mənasını müzakirə etmək üçün bütöv bir kitab və yaxud da bir neçə kitab yazmaq lazımdır. Bu məşğuliyyəti sənətşünasların, xalçaçıların öhtəsinə buraxıb xalqımızın əl istehsalı xalçalarında ən çox yayılmış ornamental kompozisiyalardan olan "Buta" haqqında danışacağıq. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dekorativ sənətində bütün ornamentlər sırasında "Buta" motivi xüsusi yer tutur.

Çox geniş yayılmış bu motiv tək Azərbaycan dekorativ təsviri sənət əsərlərini deyil, eləcə də Orta Asiya, Hindistan, İran kimi şərq ölkələrinin sənət əsərlərini də bəzəyir. Bu xalqların memarlıq abidələrində, xalçalarında, kəlağayılarında "Buta" təsvirinə tez-tez rast gəlmək olar. Butanın tarixi çox qədimə dayanır və bəzi mənbələrə görə kökünü dini inanclardan götürür. Azərbaycan xalqı Günəşə sitayiş edən qədim məskənlərdən biri hesab olunur. Buna sübut olaraq qədim dövrlərdən günümüzə kimi gəlib çatmış mədəniyyət nümunələri üzərində günəşin stilizə olunmuş və real təsvirlərini göstərmək olar. Qədim türk xalqlarının mifoloji təsəvvürlərinə əsasən "buta", "puta" kimi tanınan simvolun ilkin mənası sakral xarakterə malik rəmzlə bağlıdır. Qədim Zərdüşt təliminə nəzərən "Buta" müqəddəs odun, yəni Günəşin rəmzidir, o insani, xəstəliklərdən, bəd-nəzərdən qoruyur. Ancaq müxtəlif mənbələrə görə sözün lüğəti mənası çöl kolunun, tikana oxşayan bitknin adı ilə bağlıdır. Son zamanlar tədqiqatçılar müxtəlif fikirlər səsləndirir və bəziləri butanın qırqovulun lələyi və ya qanadına əsaslanaraq yarandığına inanırlar.

Digər ölkələrdən fərqli olaraq Azərbaycan xalqının dekorativ sənətində dərin kök salaraq buta motivi daha mühüm yer tutmuşdur. Təsadüfi deyil ki, azərbaycanlılar sənət əsəri üzərində hər hansı naxışı tərifləmək istəyəndə, onu buta ilə müqayisə edirlər. Buta motivi tək təsviri sənət nümunələrində deyil, həm də folklorda, şifahi xalq ədəbiyyatında da özünü çox geniş göstərir. Bununla yanaşı kimmer-skif memarlığının nadir nümunəsi - Qız qalası üzərində dayanmaq olar. Qız qalasının konturları yüksəklikdən baxanda butaya bənzəyir. Azərbaycan xalqı üçün "Buta" elementi xalqın simvolları sırasındadır. Təbriz, Ərdəbil, Bakı, Gəncə, Naxçıvan, Salyan, Muğan və digər şəhərlərimizin dekorativ tətbiqi sənətində geniş istifadə edilmişdir. Çox geniş mənada istifadə olunan Butanın müxtəlif formalarına, quruluşuna görə dörd böyük qrupa bölmək olar:

Birinci qrupa qədim adlarla, xalçaçılıq stansiyaları ilə bağlı butalar daxildir. Çünki xalçaçılıq sənətkarlığın məhsulu idi, hər bölgə isə qədim

əcdadlarımızın təbii yaradıcılığı ilə yaranan sənətinə görə fərqlənirdi. Məsələn, el arasında "Muğan-buta" kimi tanınan butalar Muğan bölgəsinin xalçaları üçün xarakterikdir. Abşeron yarımadasının xalçaları "Xilə-buta", "Bakı-buta" kimi adlar daşıyır. Bölgənin şimal-şərqinin xalça mərkəzlərində toxunan xalçalarda təsvir edilmiş butalar "Şirvan-buta" kimi tanınır. Cənubi Azərbaycan Ərdəbil, Təbriz və Marağa kimi bölgələrin butaları "Sərabi-buta" yaxud da "Mir-Buta" olaraq adlanır.

İkinci qrupun əsasını bala-buta (buta-uşaq), hamli-buta (hamilə buta), balalı-buta (körpə ilə buta), evli-buta (evli buta), qoşa arvadlı-buta (iki arvadlı buta), arvad-uşaqlı kimi adları olan butalar təşkil edir. Bu qrupun adlarının yaranması dini inanclardan, atəşpərəstlərin inancından doğub. Məişət və ailə həyatını əks etdirən bu butalar, əvvəldə qeyd edildiyi kimi formaca alov dillərinə və ya müxtəlif totemlərə bənzəyirdi.

Üçüncü qrupa simvolik məna daşıyan butaların şəkilləri daxildir. Bura lelek-buta (buta-lələk), küsülü-buta (dalaşan buta), qovuşan-buta (barışıq), gülabdan-buta (gül üçün Abuta-küp), yazılı-buta (yazılı buta) və s. qeyd etmək olar.

Dördüncü qrup isə müxtəlif formalı butalardan əmələ gəlir: havalı-buta (əyri buta), dilikli-buta (dişli buta), qıvrım-buta (qıvrılmış buta), badamı-buta (badamşəkilli buta), zərxara-buta (parça buta), qədim-buta (qədim buta), qoşa-buta (qoşa buta), qotazlı-buta (qotamalı buta), çiçəkli-buta və s. Onların arasında əyri-buta, badamı-buta və qotazlı-buta digərləri ilə müqayisədə daha geniş yayılmışdır, onlara bütün xalq növlərində rast gəlmək olar.

Azərbaycanın görkəmli rəssamlarının xalçalarında biz "butanın" bu sadalanan növləri ilə daim rastlaşırıq. Qeyd etmək lazımdır ki, "butanın" yaranma tarixi, mənası inkişaf mərhələsi bütün dövr rəssamların maraq dairəsində olub. Bu haqqda professor Xədicə Əsədova, xalçaçı rəssam Kamil Əliyevin haqqında qeyd edir ki, "...Kamil Əliyevi hər zaman düşündürən suallardan biri də o olmuşdur ki, nədən «buta» Azərbaycan dekorativ sənətində bu qədər geniş yayılıb? Azərbaycan odlar diyarı adlanır, bəlkə heç də təsadüfi deyildir ki, əsrlər boyu «buta» neft və qaz yataqları ilə zəngin paytaxt Bakımızın rəmzinə çevrilmişdir. Nədən «buta» bütün tətbiqi sənət növləri üzərində həkk edilir, bəlkə bu naxış İslamdan öncəki qədim atəşpərəstlik inancıyla bağlıdır, o indi də od va yanacaqla zəngin Bakının təbii sərvətinin rəmzini özündə yaşadır? Çox zaman təsvir formasına görə "tovuz quşu" ilə bağlı olduğunu sübut edənler, tovuz quşunun qədim türk tayfaları arasında günəşi, alovu, odu təmsil etdiyini göstərmişlər. «Buta» naxış motivi tovuz quşunun rəmzi olub, semantik mənasına görə alovu, odu, günəşi təmsil edir. Rəssam xalça sənətinin yayılma arealı ilə bağlı müşahidələr apardığı moğollar dövründə Hind xalçaları üzərinda belə Səfəvi təsirindən bəhrələnmiş «buta» naxışlarının zəngin çeşidlərini tapır [3].

Qeyd etmək lazımdır ki, Kamil Əliyevin ən sevimli naxış növü olan «buta» motivi "Ləçəkli buta", "Nazənin buta", "Bakı butası" adlı silsiləvi ornamental xalçalarda əsas element kimi çıxış edir, öz forma zenginliyi, cazibədar, ifadəli rəngləri ilə daha çox diqqət çəkir. Bunun nəticəsidir ki, 1990-2005-ci illərdə Kamil Əliyev yaradıcılığında «buta» naxışı xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Kamil Əliyevin 2004-cü ildə ərsəyə gətirdiyi "Butalı" xalçası öz incə işlənmə texnikasına görə Azərbaycan xalça sənətinin ən gözəl nümunələri sırasındadır. Burada bir çox Azərbaycan xalçalarına xas olan və Kamil Əliyevin də ən çox sevdiyi qırmızı, göy və qızılı rənglərin sintezindən istifadə olunub. Xalça nəbati və həndəsi ornamentlər, naxış və çox saylı buta motivləri ilə bəzənmişdir. Haşiyələr ilə əhatəyə alınmış gölün daxilində cərgə şəklində, naxışlarla əhatəyə alınmış buta motivləri yerləşir. Cərgə şəklində yerləşən butalar naxışlarla bəzənib və daxilində bir buta təsviri daha var ki, belə buta təsvirlərinə "balalı buta" deyilir.

Kamil Əliyevin düşüncələrindən fərqli olaraq xalçaçı rəssam Eldar Mikayılzadə deyir ki, buta elementləri mənşəyinə görə fərqlənir: "Dünyada mənşəyi Hindistandan, Ərəbistandan və digər yerlərdən olan butalar var. Azərbaycanın isə öz butası var. Onların da öz mənaları var. Bizdə mənası su damcısı olan, insan xasiyyətini, əhvalını göstərən butalar da var. Küsülü buta, hamilə butaya da Azərbaycan incəsənətində rast gəlinir". Rəssam butanı sırf atəşpərəstliklə bağlamağı düzgün saymır: "Sovet hakimiyyəti illərində bizi öz tariximizdən, kökümüzdən ayırmağa çalışırdılar. Hətta məqsədli şəkildə bizim tariximizi Midiya tarixinə bağlamağa çalışırdılar. Azərbaycanlılar türkdilli xalq olaraq atəşpərəst olmayıblar. Amma burada atəşpərəstliyə pərəstiş edən insanlar yaşayıb. Odur ki, Azərbaycan butasını atəşpərəstliyə bağlamaq yanlışlıq olardı".

Son olaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, "Buta" motivi ornamental kompozisiya kimi xalça sənətində vacib, xüsusi yer tutmaqla yanaşı müxtəlif mənalar kəsb edərək xalqın dəyər verdiyi elementlər sırasındadır. Bu haqda tədqiqat aparmaq yeni fərziyyələrin yaranmasına və daha dolğun məlumat toplanmasına gətirib çıxarır.

Ədəbiyyat

1. *Əliyeva Z. Eldar Mikayılzadə, Albom-kataloq, Bakı - 2013.*
2. *Əliyeva K. Kamil Əliyev Azərbaycan xalçaçı rəssamının yaradıcılığı, Bakı - 2014.*
3. *Xədicə Əsədova, Kamil Əliyev, Xalça sənəti, Sərvət, Bakı - 2013 [s. 34-35].*
4. *Керимов Л. "Азербайджанский ковер" (Том II). Баку - 1983.*
5. *Ковровое искусство Азербайджана произвело на супругу премьер-министра Турции глубокое впечатление [Текст]: [о посещении А.Эрдоган "Галереи азербайджанского ковра"] //Бакинский рабочий - 2007.*

S.N.İsmayılova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
ismayilovsara28@gmail.com

MÜƏLLİMLƏRİN ŞAGİRDLƏRİ EFFEKTİV QİYMƏTLƏNDİRMƏSİNDƏ ƏKS-ƏLAQƏNİ QURMASI

Xülasə

Bu məqalədə vurğulanır ki, müəllimlər şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsində və təkmilləşdirilməsində mühüm rol oynayırlar. Müəllimlərin qiymətləndirmə bacarıqları şagirdin öyrənilməsini dəstəkləmək və inkişaf etdirmək üçün vacibdir. Məqalədə müəllimlərin tələbələri necə qiymətləndirəcəyi, əks əlaqənin təmin edilməsi üsul və vasitələri, qiymətləndirmə prosesində nəzərə alınmalı olan bəzi mühüm məsələlər müzakirə olunur.

Vurğulanıb ki, qiymətləndirmə prosesi zamanı tələbələr daimi rəy almalı və təlim prosesinin hər mərhələsində qiymətləndirilməlidirlər. Keyfiyyətli rəy tələbələrin motivasiyasını artırır, onların diqqətini təlim prosesinə yönəldir və nəticələri yaxşılaşdırır.

Fərdiləşdirmə, spesifiklik, müsbət və konstruktiv rəy və gələcək perspektivin təmin edilməsi keyfiyyətli rəyin əsas elementləri kimi vurğulanır. Bundan əlavə, müəllimlərin qiymətləndirmə vasitələrini seçərkən və istifadə edərkən diqqət etməli olduğu məqamlar da qeyd olunur. Buraya müxtəlifliyin, dəqiqliyin və ədalətli qiymətləndirmə prosesinin təmin edilməsi kimi prinsiplər daxildir.

СОЗДАНИЕ ОБРАТНОЙ СВЯЗИ ПРИ ЭФФЕКТИВНОЙ ОЦЕНКЕ СТУДЕНТОВ РАБОТЫ УЧИТЕЛЕЙ

Резюме

В данной статье подчеркивается, что учителя играют важную роль в оценке и улучшении успеваемости учащихся. Навыки оценки учителей необходимы для поддержки и развития обучения учащихся. В статье рассматривается, как преподаватели будут оценивать учащихся, методы и средства предоставления обратной связи, а также некоторые важные вопросы, которые следует учитывать в процессе оценки.

Было подчеркнуто, что в процессе оценивания студенты должны получать постоянную обратную связь и оцениваться на каждом этапе процесса обучения. Качественная обратная связь повышает мотивацию студентов, фокусирует их внимание на процессе обучения и улучшает результаты.

Персонализация, специфичность, положительная и конструктивная обратная связь, а также обеспечение перспективы на будущее подчеркиваются как ключевые элементы качественной обратной связи. Кроме того, упомянуты моменты, на которые учителям следует обратить внимание при выборе и использовании инструментов оценивания. Это включает в себя такие

принципы, как обеспечение разнообразия, точности и справедливого процесса оценки.

ESTABLISHING FEEDBACK IN EFFECTIVE STUDENT ASSESSMENT OF TEACHERS

Summary

This article emphasizes that teachers play an important role in assessing and improving student achievement. Teachers' assessment skills are essential to support and develop student learning. The article discusses how teachers will evaluate students, methods and means of providing feedback, and some important issues that should be considered in the evaluation process.

It was emphasized that during the evaluation process, students should receive constant feedback and should be evaluated at every stage of the learning process. Quality feedback increases students' motivation, focuses their attention on the learning process and improves results.

Personalization, specificity, positive and constructive feedback, and providing future perspective are emphasized as key elements of quality feedback. In addition, points that teachers should pay attention to when choosing and using assessment tools are also mentioned. This includes principles such as ensuring diversity, accuracy and a fair evaluation process.

Açar sözlər: *qiymətləndirmə, motivasiya, məqsəd, dəqiqlik, keyfiyyət*
Ключевые слова: *оценка, мотивация, цель, точность, качество*
Key words: *assessment, motivation, goal, accuracy, quality*

Müəllimlər şagird nailiyyətlərini ölçmək və təkmilləşdirmək üçün qiymətləndirmə proseslərində mühüm rol oynayırlar. Bununla belə, qiymətləndirmə təkcə tələbələrin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi ilə məhdudlaşmır, həm də müəllimlərdən keyfiyyətli rəy bildirməyi tələb edir. Müəllimlərin qiymətləndirmə bacarıqları tələbələrin öyrənməsini dəstəkləmək və inkişaf etdirmək üçün çox vacibdir. Bu yazıda biz müəllimlərin qiymətləndirmə bacarıqlarına diqqət yetirəcək və təhsildə keyfiyyətli geri dönüşün təmin edilməsinin vacibliyini müzakirə edəcəyik. Qiymətləndirmə bacarıqları müəllimlərin şagirdlərin işini diqqətlə müşahidə etməyi, düzgün və obyektiv qiymətləndirməyi və bu qiymətləndirmə nəticələrini mənalı rəylə tələbələrə çatdırmağı əhatə edir. Keyfiyyətli geri dönüş tələbələri öyrənmə məqsədlərinə nail olmaq üçün istiqamətləndirir. Müəllimlərin rəyi aydın, tələbə yönümlü, ölçülə bilən və konstruktiv olmalıdır. Bu yolla tələbələr öz güclü tərəflərini qiymətləndirə, zəif cəhətlərini inkişaf etdirə və daim onların irəliləyişlərini izləyə bilərlər. Hər bir tələbə unikaldır və müəllimlər müxtəlif öyrənmə üslublarını və tələbə ehtiyaclarını nəzərə alaraq öz rəylərini fərdiləşdirməlidirlər. Beləliklə, hər bir tələbəyə uyğun öyrənmə təcrübəsi təmin oluna və tələbələrin motivasiyası və uğurları artırıla bilər. Qiymətləndirmə

nəticələri müəllimlərə şagirdin güclü və zəif tərəflərini müəyyən etmək, çatışmazlıqları aradan qaldırmaq və tələbələrin fərdi öyrənmə ehtiyaclarına cavab verməklə bağlı məlumatlar verir [1, s.6-13].

Müəllimlərin şagirdləri necə qiymətləndirəcəyi, onlara geri dönüşü necə edəcəyi, bunları etmək üçün hansı üsul və vasitələrdən istifadə edəcəyi önəmli məsələlərdəndir.

Qiymətləndirmə tələbələrin təlim prosesində irəliləyişlərini izləmək, uğurlarını qiymətləndirmək və onların təlim məqsədlərinə çatmasını təmin etmək üçün istifadə olunan bir vasitədir. Qiymətləndirmə vasitələrinin seçilməsi və istifadəsi müəllimin peşəkar qiymətləndirmə bacarıqlarını tələb edir [4, s.57-74]. Qiymətləndirmə prosesində istifadə olunan alətlər və metodlar tələbələrin fəaliyyətini qiymətləndirmək və onlara rəy bildirmək üçün müxtəlif variantlar təqdim edir. Qiymətləndirmənin bir neçə metodu vardır:

1. Ənənəvi qiymətləndirmə metodu:

Əsasən, şagirdlərə gündəlik tapşırıqların verilməsi, test üsulu ilə kiçik imtahanların təşkil olunması, sonda isə şagirdlərin bilikləri yoxlamaq üçün imtahanların təşkil edilməsi ilə başa çatır [1, s.67-82].

2. Alternativ və formativ qiymətləndirmə metodu:

Bu metodla qiymətləndirmə zamanı isə müəllim bir neçə üsuldan istifadə edə bilər:

- Performans tapşırıqları şagirdlərin real həyat problemlərini həll etmək, layihələr hazırlamaq və ya təqdimatlar etmək kimi performans bacarıqlarını yerinə yetirməsi nəticəsində qiymətləndirilməsini əhatə edir.
- Portfoliolar tələbələrin müəyyən bir müddət ərzində hazırladıqları işləri toplayıb qiymətləndirdikləri bir üsulu təşkil edir.
- Müşahidə müəllimlərin şagirdlərin sinifdə olan davranışlarını, iştirak səviyyələrini və çıxışlarını qiymətləndirdiyi üsuldur.
- Anketlər və özünüqiymətləndirmə üsulunda isə şagirdlərə öyrənmə prosesi ilə bağlı rəy bildirmək üçün anketlər və ya özünüqiymətləndirmə formaları verilir [2, s.769-784].

3. Qiymətləndirmə vasitələrinin seçilməsi və istifadəsi:

- Dəqiqlik və etibarlılıq: Qiymətləndirmə vasitələrinin dəqiq və etibarlı nəticələr verməsi vacibdir. Qiymətləndirmə alətləri ölçməyə çalışılan mövzularda etibarlı və valid olmalıdır.
- Müxtəliflik: Qiymətləndirmə zamanı yalnız bir üsuldan istifadə etmək məqsədəuyğun deyildir. Fərqli qiymətləndirmə vasitələrindən istifadə etməklə tələbələri müxtəlif öyrənmə üslublarına, qabiliyyətlərinə sövq etmək vacib nüanslardandır.
- Ədalətlilik: Qiymətləndirmə prosesinin ədalətli olması, bütün tələbələr üçün bərabər imkanların təmin edilməsi kimi başa düşülməməlidir.

Qiymətləndirmə üsulları tələbələrin müxtəlif öyrənmə ehtiyaclarına və qabiliyyətlərinə uyğun səviyyədə olmalıdır.

Qiymətləndirmə vasitələrinin seçilməsi və istifadəsi müəllimin peşəkar qiymətləndirmə bacarıqlarını tələb edir. Müəllimlər şagirdlərin fəaliyyətini obyektiv qiymətləndirməyi, düzgün və ədalətli qiymətləndirmə prosesini idarə etməyi və nəticələri mənalı şəkildə şərh etməyi bacarmalıdırlar.

Müəllimlər şagirdlərin öyrənməli olduğu bilik, bacarıq və anlayışları ölçmək üçün qiymətləndirmə vasitələri hazırlamalıdırlar. Qiymətləndirmə prosesi kurikulumun məqsədlərinə və məzmununa uyğun olmalıdır. Qiymətləndirmə prosesində vacib məsələlərdən biri də tələbə iştirakıdır. Tələbələrin qiymətləndirmə üsullarını anlamaları və onlardan istifadə qaydalarını bilməklə fəal iştirakı təmin olunmalıdır. Tələbələrə qiymətləndirmənin nəticələri ilə bağlı rəy almaq və özlərini təkmilləşdirmək imkanı verilməlidir [7, s.135-145].

Eyni zamanda, qiymətləndirmə prosesi yalnız imtahanların və ya layihələrin sonunda edilən bir fəaliyyət olmamalıdır. Şagirdlərə mütəmadi olaraq rəy bildirilməli və təlim prosesinin hər mərhələsində qiymətləndirmə aparılmalıdır.

Keyfiyyətli rəyin təmin edilməsi qiymətləndirmə prosesinin mühüm elementi kimi şagirdin öyrənməsinə və inkişafına öz töhfəsini verir. Keyfiyyətli rəy təqdim etməyin əsas elementləri bunlardır: [3, s.51-61]

1. Fərdiləşdirmə: Keyfiyyətli rəy şagirdin fərdi öyrənmə ehtiyaclarına və məqsədlərinə uyğunlaşdırılmalıdır. Hər bir şagirdin güclü və zəif tərəflərini nəzərə alaraq, müəllimlər tələbələrə fərdi rəy bildirməlidirlər.
2. Konkretlik: Əlaqə aydın, birmənalı və konkret olmalıdır. Şagirdlər hansı bacarıqları inkişaf etdirməli olduqlarını və necə daha yaxşı edə biləcəklərini başa düşməlidirlər. Konkret nümunələr və misallarla verilən rəylər tələbələrə təlimat verir.
3. Müsbət və konstruktiv: Keyfiyyətli geri dönüş müsbət və konstruktiv şəkildə təqdim edilməlidir. Müsbət məqamlar vurğulanmalı və nailiyyətləri qiymətləndirilməlidir. Eyni zamanda, təkmilləşdirilməli hissələri göstərən konstruktiv təkliflər verilməlidir. Bu, tələbələrə həm inam, həm də özünü təkmilləşdirmə stimulu verir.
4. Gələcəyə baxış: Keyfiyyətli geri dönüş tələbələrə gələcək bacarıqlarını yaxşılaşdırmağa kömək etməyə yönəldilməlidir. Geri dönüş tələbələrə bacarıqlarını necə daha yaxşı edə biləcəklərini göstərməli və özünü təkmilləşdirmək üçün yol göstərməlidir.

Keyfiyyətli əks əlaqənin təmin edilməsi tələbələrin motivasiyasını artırır, onların diqqətini öyrənmə prosesinə yönəldir və nəticələri daha da yaxşılaşdırır.

Qiymətləndirmə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi müəllimlərə şagirdlərin nailiyyətlərini düzgün qiymətləndirməyə və effektiv rəy bildirməyə imkan verir. Qiymətləndirmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün bəzi əsas məqamlar [5], [6]:

1. Qiymətləndirmə vasitələrinin tanınması: Müxtəlif qiymətləndirmə vasitələri və üsullarını tanımaq vacibdir. İmtahanlar, tapşırıqlar, performans tapşırıqları, portfellər və özünüqiymətləndirmə kimi müxtəlif alətlər və metodlar arasında tarazlığın yaradılması və hər birinin güclü və zəif tərəflərinin başa düşülməsi effektiv qiymətləndirməni təmin etmək üçün vacibdir.
2. Məqsədlərin və standartların müəyyən edilməsi: Müəllimlər şagirdlərin nəyə nail olmalı olduqlarını və onların əldə etmələri üçün hansı bacarıq və bilik səviyyəsinə ehtiyac olduğunu aydın şəkildə müəyyən etməlidirlər. Kurikulumun məqsədlərini və standartlarını nəzərə alaraq qiymətləndirmə prosesinin planlaşdırılması şagird nailiyyətlərinin obyektiv qiymətləndirilməsinə kömək edir.
3. Dəqiq və ədalətli qiymətləndirmə: Qiymətləndirmə prosesi dəqiqlik və ədalətlilik prinsipinə əsaslanmalıdır. Müəllimlər qiymətləndirmə vasitələrinin etibarlılığı və etibarlılığından xəbərdar olmalı və qiymətləndirmə prosesini idarə edərkən şagirdlərin bərabər imkanlara malik olmasını təmin etməlidirlər. Tələbələrə aydın meyarlar və gözləntilərin verilməsi qiymətləndirmənin düzgün və ədalətli aparılmasını təmin edir.
4. Geri dönüş bacarıqlarının inkişafı: Keyfiyyətli rəy təqdim etmək bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi qiymətləndirmə prosesinin mühüm hissəsidir. Rəyin konkret, fərdiləşdirilmiş, müsbət və konstruktiv olmasını təmin etmək vacibdir. Təkmilləşdirmə sahələrinin müəyyən edilməsi və daha yaxşı işləmək üçün təlimatların verilməsi tələbələrin öyrənməsinə kömək edir.
5. Şagirdlərin iştirakının təşviqi: Tələbələrin qiymətləndirmə prosesinə fəal şəkildə cəlb edilməsi onlara təlim prosesində səmərəli iştirak etməyə imkan verir. Şagirdlərə özünüqiymətləndirmə imkanının verilməsi onlara öz öyrənmələrini istiqamətləndirmək imkanı verir.

Ədəbiyyat

1. *Abbasov, Ə. (2023). Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsinin pedaqoji əsasları. CN Poligrafiya.*
2. *Duban, N., & KÜÇÜKYILMAZ, E.A. (2008). Sınıf öğretmeni adaylarının alternatif ölçme-değerlendirme yöntem ve tekniklerinin uygulama okullarında kullanımına ilişkin görüşleri. İlköğretim online, 7(3), 769-784.*
3. *Uğurlu, C.T. (2013). Öğretmenlerin iletişim becerisi ve empatik eğilim davranışlarının çocuk sevme düzeyleri üzerine etkisi. Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi, 3(2), 51-61.*

4. *KIRBAÇ, M., Onur, B. A. L. I., & Macit, E. (2017). Eğitim sisteminde geri bildirim ile ilgili öğretmen görüşleri. İnönü Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Dergisi, 4(7), 57-74.*
5. *Meltem, A. C. A. R., & Duygu, A. N. I. L. (2009). Sınıf öğretmenlerinin performans değerlendirme sürecindeki değerlendirme yöntemlerini kullanabilme yeterlikleri, karşılaştıkları sorunlar ve çözüm önerileri. TÜBAV Bilim Dergisi, 2(3).*
6. *Nuriyev, M. (2013). Ali məktəblərdə formativ qiymətləndirmənin tətbiqetmə imkanları.*
7. *Gelbal, S., & Kelecioğlu, H. (2007). Öğretmenlerin ölçme ve değerlendirme yöntemleri hakkındaki yeterlik algıları ve karşılaştıkları sorunlar. Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 33(33), 135-145.*

A.C.Vəlixanova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
velixanovaaide@gmail.com

İBTİDAİ SİNİFDƏ SOSİAL-PEDAQOJİ FƏALİYYƏT

Xülasə

İbtidai sinifdə təlim prosesinin ən mühüm aspektlərindən biri sosial-pedaqoji fəaliyyətlərdə iştirakdır. Şagirdlər bu fəaliyyətdə iştirak etməklə onların əqli və sosial inkişafında fayda əldə edir, həmçinin sosial məsuliyyət hissini artırır. Şagirdlər ibtidai sinifdə oxuduqları müddətdə sosial-pedaqoji fəaliyyətlərdə iştirak etməklə həm daxili, həm də xarici mühitləri qiymətləndirməyi və dərk etməyi öyrənirlər. Bu da valideynlər və pedaqoqlar arasında əməkdaşlığı gücləndirir. Bu fəaliyyətdə iştirak şagirdləri ruhlandırır və onların tam potensialını reallaşdırmağa kömək edir. Bundan əlavə, o, sağlam psixoloji inkişafı təşviq edir. Şagirdlərin cəmiyyətə inteqrasiyası və onların potensialının cəmiyyətin töhfə verən üzvləri kimi inkişafı üçün ibtidai sinifdə sosial-pedaqoji fəaliyyətlərdə iştirak etmək mütləqdir.

СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В НАЧАЛЬНОМ КЛАССЕ

Резюме

Одним из важнейших аспектов учебного процесса в начальной школе является участие в социально-педагогической деятельности. Участвуя в этой деятельности, студенты получают пользу от своего интеллектуального и социального развития, а также повышают свое чувство социальной ответственности. Участвуя в социально-педагогической деятельности в начальной школе, учащиеся учатся ценить и понимать как внутреннюю, так и внешнюю среду, что укрепляет сотрудничество между родителями и педагогами. Участие в этом мероприятии вдохновляет студентов и помогает им полностью реализовать свой потенциал. Кроме того, это способствует здоровому психологическому развитию. Чтобы интегрировать учащихся в общество и развить их потенциал как членов общества, необходимо участвовать в социально-педагогической деятельности на протяжении всей начальной школы.

SOCIAL PEDAGOGICAL ACTIVITY IN THE PRIMARY CLASS

Summary

One of the most important aspects of the learning process in primary school is participation in social-pedagogical activities. By participating in this activity, students benefit from their intellectual and social development, and also increase their sense of social responsibility. By participating in socio-pedagogical activities during

elementary school, students learn to appreciate and understand both internal and external environments, which strengthens cooperation between parents and educators. Participating in this activity inspires students and helps them realize their full potential. In addition, it promotes healthy psychological development. In order to integrate students into society and develop their potential as contributing members of society, it is imperative to participate in socio-pedagogical activities throughout elementary school.

Açar sözlər: *ibtidai sinif, sosial-pedaqoji fəaliyyət, kiçik yaşlı məktəbli*
Ключевые слова: *начальная школа, социально-педагогическая деятельность, младший школьник*
Key words: *primary school, socio-pedagogical activity, junior schoolboy*

Müasir məktəblərdə sosial və pedaqoji fəaliyyətlər şagirdlərin sağlamlığını, rifahını qorumaq və yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə həyata keçirilir. Sosial pedaqoqlar, hər bir şagirdin sosial inkişafına kömək etmək üçün xüsusi təlim verən ekspertlərdir. Onların vəzifələri proqnozlaşdırma, təhlükəsizlik, profilaktika və reabilitasiya kimi məsələləri əhatə edir. İbtidai sinifdəki uşaqların sosial inkişafı onların cəmiyyətə inteqrasiyasında əhəmiyyətli bir dövrdür. Uşaqlar bu dövrdə özünü daha aydın anlayır və həmyaşıdları ilə münasibətlər qurur. İbtidai sinifdəki sosial-pedaqoji fəaliyyətlər, uşaqların empatiya, sosial mühakimə qabiliyyətlərini təkmilləşdirir və onlara sosial bacarıqların əsasını öyrədir. Bu fəaliyyətlər, uşaqların psixoloji, sosial və hətta emosional sağlamlığı üçün əhəmiyyətli təsir göstərir. Əsas məqsəd, ibtidai sinifdəki sosial-pedaqoji fəaliyyətlər vasitəsilə sosiallaşma problemlərinin aradan qaldırılması və uşaqların sosial bacarıqlarının inkişafına kömək etməkdir. Bu fəaliyyətlər, valideynlərə də övladlarının sosial inkişafına dair daha dəqiq məlumat əldə etməyə kömək edir.

Sosial-pedaqoji fəaliyyət, uşağa onun sosiallaşması, sosial-mədəni təcrübənin mənimsənilməsi və cəmiyyətin kontekstində özünü dərk etməsi üçün şərait yaradılması prosesində kömək etmək məqsədi daşıyan peşəkar fəaliyyət formasıdır.

Sosial pedaqoqlar bunu bir çox təhsil müəssisələrində, eləcə də uşağın ola biləcəyi digər müəssisələrdə, təşkilatlarda və qruplarda həyata keçirirlər. Sosial-pedaqoji fəaliyyət həmişə məqsədyönlüdür. O, konkret olaraq, ibtidai sinifdəki uşağa, onun şəxsiyyətini və ətrafını öyrənməyə, uşağa fərdi yardım proqramını hazırlamaqla sosiallaşma, cəmiyyətə inteqrasiya prosesində yaranan fərdi problemlərin həllinə yönəlmişdir. Beləliklə, burada əsas məqsəd uşağın probleminin həll olunmasıdır.

Sosial-pedaqoji fəaliyyət elə bir prosesdir ki, onun nəticələri bir anda ortaya çıxmır. Nəzərdə tutulan məqsəd və hədəflərə çatmaq üçün uzun müddət

tələb olunur. İnsanın sosial oriyentasiya, fəaliyyət vəziyyəti və onun şəxsiyyət kimi formalaşması zərurətləri ilə ictimai maraqlar arasındakı uyğunsuzluqlar onun inkişafının əsasını təşkil edir. Sosial-pedaqoji fəaliyyət prosesi onun üzvləri tərəfindən həyata keçirilən bütün məsələləri əhatə edir.

Sosial-pedaqoji səylərin əsas məqsədi sosiallaşma problemlərinin aradan qaldırılmasına kömək edən şərait yaratmaqdır. Həmçinin, sosial-pedaqoji məsələlərlə bağlı məsləhət, korreksiya və diaqnostika təklif etmək, profilaktika və reabilitasiya səylərini əlaqələndirmək, müvafiq mütəxəssislərdən məsləhət almaq və maarifləndirici səyləri təşviq etməkdən ibarətdir. Bu xüsusda asudə vaxtları təşkil etmək və ibtidai sinifdəki şagirdlər arasında uyğunsuzluğun, məhrumiyyətlərin və sosial-pedaqoji laqeydliyin qarşısını almaq fəaliyyətini həyata keçirir [**Error! Reference source not found.**].

Müasir məktəblərdə sosial-pedaqoji fəaliyyətlər şagirdlərin sağlamlığının və rifahının qorunmasına, yaxşılaşdırılmasına kömək etmək məqsədi daşıyır. Sosial pedaqoq hər bir şagirdin səmərəli sosial inkişafına kömək etmək məqsədi ilə hər bir şagirdə, ailə üzvünə və müəllimə xüsusi təlimat verən ekspertdir. Təhsil sistemi daxilində sosial pedaqoqun əsas vəzifələrini proqnozlaşdırma, təhlükəsizlik və mühafizə, profilaktik söhbətlər, reabilitasiya və s. təşkil edir.

Məktəbəqədər təhsilin ilk illərində uşaqlar tez-tez müxtəlif problemlərlə qarşılaşa bilərlər. Bu, ibtidai təhsilin əsas məqsədi olan uşaqların artıq öyrənmə bacarıqlarına sahib olması gözləntiləri ilə bağlıdır - uşaqlara öyrənməyi öyrətmək. Bu gözləntilər uşaqların səlis oxuma, hesablama və nizam-intizam kimi bacarıqları erkən əldə etmələri ilə bağlıdır [5].

İbtidai sinifdə olan şagirdlər üçün məktəbə başlamaq yeni və daha mürəkkəb sosial kontekstdə addım atmaq, fərd kimi cəmiyyətin fəal üzvü olmaq və daha geniş dünyanı əhatə edəcək şəkildə üfüqlərini genişləndirmək deməkdir.

İbtidai sinifdə olan şagirdlər kim olduqlarına dair daha aydın məlumat əldə etmiş olurlar. Şagird ibtidai sinifdə oxuyarkən, ailəsindən kənarda özünü sübut etmək üçün məktəbdə müvəffəqiyyətli olmaq və sinif yoldaşları ilə yaxşı ünsiyyət qurmaq kimi özü haqqında müsbət hisslərə sahib olmalıdır. Buna məktəbdə uğur qazanmaq və həmyaşıdları ilə yaxşı münasibət qurmaqla nail olmaq olar. Bu yaşda onun özü haqqında düşünmə tərzi onun uşaqlıq və yetkinlik dövründə yaşayacağı müvəffəqiyyət səviyyəsinə, sosial qarşılıqlı əlaqəyə və emosional sağlamlığına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edəcəkdir.

İbtidai sinifdə qaydalar və sosial vəzifələr getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir və sosial fəaliyyətlərdə gender bərabərsizliyi daha aydın görünür. Dostluqlar da daha uzun müddət davam edir və qızlar az sayda uşaqlarla bağlar qurarkən, oğlanlar daha çox uşaqlarla dost olurlar. Uşaqlar faydalı həmyaşıd

qrupuna uyğunlaşmaq və onun bir hissəsi olmaq istəyirlər. Dostluq şagirdə hər şeyə başqasının nöqteyi-nəzəri ilə baxmağı, öz davranışlarını tənzimləməyi və başqasının münasibəti, hissləri və motivasiyaları bilik əsasında ətrafına uyğunlaşmağı öyrədir. Bu idrak prosesləri uşağın empatiya və sosial mühakimə qabiliyyətini təkmilləşdirir ki, bu da sosial bacarıqların və şəxsi əlaqələrin əsasını təşkil edən iki əsas keyfiyyətdir [3].

Arzuolunan davranışlara sahib sağlam uşaqlar yetişdirmək üçün uşağın inkişaf xüsusiyyətlərini bilmək vacibdir. Uşaqların xüsusiyyətlərini bilmədən verilən təhsil həm çətin, həm də tamamilə şansa buraxıldığı üçün kobud səhvlərə və onların təsadüfən zədələnməsinə səbəb olur. Valideynlər və müəllimlər üçün inkişaf psixologiyasını və inkişaf mərhələlərini başa düşmək çox vacibdir. Əks halda, baş verənlər fərdin psixoloji reallığına mənfi təsir göstərəcəkdir.

İbtidai təhsil sadəcə orta təhsilə hazırlıq mərhələsi deyil. O, həm də insanı həyata hazırlayır. Nəticə etibarı ilə ibtidai təhsil insanın müstəqil yaşaması, xoşbəxt olması və hətta cəmiyyətin inkişafına töhfə verməsi üçün bilməli olduğu şeylərin öyrənildiyi təhsil səviyyəsidir [1].

Kiçik məktəb yaş dövrü sosial-pedaqoji fəaliyyət üçün əlverişli dövrdür. Bu müddət ərzində uşaqların sinir sistemləri daha çevikdir, bu da öyrənmənin daha sürətli olduğunu və onların davranışlarına daha yaxşı təsir edə biləcəyini göstərir. Bu yaşda uşaqlar davranışlarını idarə etməyi öyrənir, emosionallıq və həssaslıq daha yaxşı inkişaf edir.

Ümumiyyətlə, azyaşlı uşaqlar qeyri-iradi olurlar, bu da onların sosial-pedaqoji fəaliyyət üçün potensialının çox olması deməkdir. Məktəbdə oxumaq uşağın sosial mövqeyini yüksəldir və ona özünü yeni şəraitdə inkişaf etdirməyə imkan verir.

Bu dövrdə uşaq öz fəaliyyətlərini yenidən qurur. O, oyundan məşqə keçir, bu isə öyrənmə prosesini daha maraqlı edir. Bu müddət ərzində fərdlər psixoloji uyğunlaşma, gündəlik iş rejiminə uyğunlaşma və başqaları ilə qarşılıqlı əlaqə kimi bir sıra vərdişlər qazanırlar.

Bütün bunların həyata keçirilməsində əsas çətinlik valideynlərin münasibətidir, onlar uşağın psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə almalıdırlar. Bu, valideynlərə övladlarının bəzi ehtiyac və normalarını nəzərə alaraq, onların daha uğurla dəstəklənməsinə kömək edəcək və onların sosial-pedaqoji fəaliyyətlərində daha çox nailiyyətlər əldə etmələrinə təminat verəcəkdir [2].

Keçən əsrdə elm və texnologiyada baş verən irəliləyişlər, fərdlərin və cəmiyyətin inkişaf edən tələbləri ilə birlikdə təhsil texnikalarına birbaşa təsir göstərmişdir. Hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyətlərin yetişdirilməsi çox vacibdir. Bu şəxslər biliyi effektiv tətbiq etmək, mükəmməl ünsiyyət bacarıqlarına, tənqidi düşüncəyə malik olmaq, mürəkkəb problemləri həll etmək və empatiya nümayiş etdirmək bacarığına sahib olmalıdırlar. Bu xüsusi xarakteri inkişaf

etdirmək üçün uşaqların məcburi təhsil müddətində, yəni ibtidai sinifdə humanitar elmlərin bir sıra sahələrində fundamental biliklərə yiyələnmələri vacib amildir.

Göstərilən fundamental qabiliyyətlər daha çox təhsil kurikulumlarında birbaşa və ya dolayısı ilə nümayiş etdirilir. Məsələn, həyat bilgisi dərsləri sosial inteqrasiya, tənqidi düşünmə və effektiv ünsiyyət, o cümlədən fikirləri, düşüncələri və narahatlıqlarını aydın, açıq və empatik şəkildə ifadə etmək kimi bacarıqların inkişafını hədəfləyir.

Elmi-texniki fənlər şagirdlərin müstəqil tədqiqatçı, tənqidi düşünən, effektiv ünsiyyət quran, müzakirələrdə fəal iştirakçı kimi yetişdirilməsinə istiqamətlənib. Bundan əlavə, həyati bacarıqların mənimsənilməsi onların inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müəllimlər mütləqdir ki, şagirdlərin sərbəstliyini təmin edən şəraitdə öz fikirlərini sərbəst ifadə etməyə imkan verən təlim mühiti yaratmalıdırlar. Həmçinin, müəllimlər şagirdlərin tənqidi düşüncə, empatiya və ünsiyyət bacarıqlarının inkişafına kömək edən fəaliyyətlər təşkil etməlidirlər. Çünki, bütün bu qabiliyyətlərin təməli ibtidai sinifdə formalaşır.

İbtidai sinif kurikulumlarının əksəriyyətində əsas diqqət şagirdlərin fundamental bacarıqlara sahib olmalarına yönəldilir. COVID-19 pandemiyası zamanı distant təhsilin tətbiqi bu səriştələrin əldə edilməsinə maneə yaratmışdır. Kiçik yaşlarından tənqidi düşünmək və empatiya nümayiş etdirmək qabiliyyətinə malik olan şəxslərin informasiya əsrində uğur qazanma ehtimalı daha yüksəkdir.

Tənqidi düşünmə bacarıqları, empatik əsaslandırma bacarıqları və effektiv ünsiyyət qabiliyyəti əldə etmiş şəxslərin texnoloji irəliləyişlərdən xəbərdar olmaları şərti ilə gələcəkdə doğru qərar qəbul etmə və ortaya çıxan problemlərə daha effektiv həll yolları təklif edəcəkləri düşünülür. Bu baxımdan, ibtidai sinifdən başlayaraq sosial bacarıqları aşılayan qrup fəaliyyətləri faydalı olacadır.

İbtidai sinif müəllimlərinin paylaşma, problem həlletmə, ünsiyyət və qərar qəbuletməni əhatə edən Həyat bilgisi, dil dərsləri və digər sosial elmlər daxil olmaqla fənlər üzrə qrup fəaliyyətləri təşkil etməsi şagirdlərin tənqidi düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirə bilər. Eyni zamanda, sosial bacarıqların inkişafına kömək edən əyləncəli məşqlər ibtidai sinif Bədən tərbiyəsi kurikulumlarına daxil edilə bilər. Daha yaxşı olar ki, ibtidai sinifdə sosial bacarıq fəaliyyətlərinin əsaslandırma, ünsiyyət, problem həlletmə və qərar qəbuletmə kimi fundamental qabiliyyətlərin inkişafına təsirini araşdırmaq üçün daimi tədqiqatlar aparılsın [4].

İbtidai sinifdə ay ərzində bir dəfə olmaqla açıq qapı günü keçirmək faydalı olar. Müəllimlər hər bir valideyni dəvət edə və onlara sinif fəaliyyətinin, tədrisin və şagird davranışının canlı şahidi olmaq imkanı yarada bilərlər. Bu, valideynlərə övladının sinifdəki davranışı, öyrənmə inkişafı,

müəllimin işlədiyi şərait və meyarlar haqqında daha yaxşı məlumat əldə etməyə imkan verəcəkdir.

Açıq qapı günü valideynlərə övladlarının təhsili və davranışı ilə bağlı daha obyektiv rəy bildirmək imkanı verir. Müəllimlər bu məqsədlə şagirdlərin nəticələrini və hərəkətlərini fəal şəkildə izləyir və qiymətləndirir. Nəticədə, valideynlər verilən vəzifələri, tədris olunan dərsləri və mövzuları daha yaxşı başa düşmək üçün daha diqqətli yanaşma əldə edirlər.

Açıq qapı həm də valideynlərə şagirdlərinin dəftərlərini vərəqləmək və digər şagirdlərlə görüşmək imkanı verir. Bu, valideynlərə həyatları boyu təhsilin vacibliyini nümayiş etdirir və onlara mövzular üzərində düşünmək və pedaqoji məsləhət almaq imkanı verir.

Real həyat nümunələri açıq dərslərin şagirdlərin motivasiyasını gücləndirdiyini göstərir. Uşaqlar valideynlərinin fikirlərinə və dəstəyinə baxır və onlara dəyər verirlər. Onlar bu günə hazırlaşaraq öz nailiyyətlərini daha çox nümayiş etdirməyə, məşq və oxumaqlarına daha çox vaxt ayırmağa çalışırlar [2].

Müasir məktəblərdə sosial-pedaqoji fəaliyyətlər şagirdlərin sosial şəxsiyyət kimi formalaşmasında müstəsna rol oynayır. İbtidai siniflərdə uşaqlar özlərini daha yaxşı tanımağa, həmyaşıdları ilə ünsiyyət qurmaqla yanaşı, sosial vəzifələr də icra etməyə başlayırlar. Bu yaş dövründə uşaqların tənqidi təfəkkür və empatiya qabiliyyətlərinin inkişafında sosial-pedaqoji fəaliyyətlərin mühüm rol oynadığı müşahidə olunur. Ümumilikdə burada şagirdlərin əsas qabiliyyətlərinin, tənqidi düşünmə və səmərəli ünsiyyət bacarıqlarının inkişafında ictimai maraqlar və həyat ehtiyacları ilə bağlı sosial-pedaqoji fəaliyyətlərin əhəmiyyəti vurğulanır.

Ədəbiyyat

1. *Kasım T. Ortaöğretim öğrencilerinin okul başarılarını olumsuz etkileyen nedenlerin belirlenmesine yönelik bir araştırma (örnek bingol). Akademik bakış dergisi. Sayı: 39. Kasım-Aralık 2013. C. 1114-1117.*
2. *Quliyeva S.M. Valideynlərdə pedaqoji sərişləliliyin formalaşdırılmasında müəllimin rolu. Pedaqoji Universitetin Xəbərləri. Humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası. 2020. C.68, №3, s. 153-159*
3. *Öztürk A. Okul öncesi eğitimin ilköğretim 1. ve 3. Sınıf öğrencilerinin sosyal becerilerine etkisinin incelenmesi. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya. 2008. S.217.*
4. *Saygin M., Karakas H. The Effect of Social Skills-Based Activities on Primary School Students' Critical Thinking and Empathic Tendencies. International Journal of Curriculum and Instruction. 2021. T. 13. №. 3. C. 2789-2812.*
5. *Sayko N. Social and pedagogical activity with pupils in educational institutions of Ukraine. Sciences of Europe. 2016. №. 4-1 (4). C. 55-58.*
6. *Зараева Я.А., "Сущность социально-педагогической деятельности в начальной школе". Мир современной науки, no. 5 (33), 2015, pp. 51-52.*

F.N.Abbaslı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
fatimeabbasli22@gmail.com

PSİXOLOJİ XİDMƏTİN TƏTBİQİ ZAMANI MƏKTƏB PSİXOLOQUNUN ROLU VƏ VƏZİFƏLƏRİ

Xülasə

Psixoloji xidmət, insanların psixoloji və mental sağlamlığı ilə əlaqəli problemlərini müəyyən etmək və həll etmək məqsədilə təqdim edilən bir xidmətdir. Bu xidmət, psixoloqlar və məsləhətçilər tərəfindən müxtəlif məsələlər üzərində çalışmaq, müraciət edənlərin duyğusal və mental sağlamlığını inkişaf etdirmək, məsələlərini anlamaq və müalicə etmək üçün istifadə olunur. Psixoloji xidmət ümumiyyətlə psixoloqlar, məsləhətçilər və terapevtlər tərəfindən icra olunur. Psixoloqlar geniş spektrumdakı psixoloji təhsili alaraq insanların davranışını, düşüncə proseslərini, duyğusal və mental sağlamlığını anlamaq və müalicə etmək üçün təlim alırlar. Məsləhətçilər və terapevtlər isə müraciət edənlərlə birgə işləyərək onlara problemi həll etməkdə kömək edirlər. Psixoloji xidmətlə insanlara, cəmiyyətlərə, qruplara və hətta korporativ təşkilatlara tərəfdaşlıq edə bilər.

РОЛЬ И ОБЯЗАННОСТИ ШКОЛЬНОГО ПСИХОЛОГА ПРИ ОСУЩЕСТВЛЕНИИ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ УСЛУГ

Резюме

Психологическая служба – это услуга, предоставляемая для выявления и решения психологических проблем и проблем психического здоровья людей. Эту услугу используют психологи и консультанты для работы над различными вопросами, развития эмоционального и психического здоровья претендентов, понимания и лечения их проблем. Психологические услуги обычно оказывают психологи, консультанты и терапевты. Психологи обучены понимать и лечить поведение людей, мыслительные процессы, эмоциональное и психическое здоровье посредством широкого спектра психологического образования. Консультанты и терапевты работают с клиентами, чтобы помочь им решить проблемы. Он может сотрудничать с людьми, обществами, группами и даже корпоративными организациями, имеющими психологическую службу.

THE ROLE AND DUTIES OF THE SCHOOL PSYCHOLOGIST DURING THE IMPLEMENTATION OF PSYCHOLOGICAL SERVICES

Summary

Psychological is a service that aims to serve and solve people's psychological and mental health problems. This service is comprehensively developed by

psychologists and counsellors, used to develop, understand and treat the emotional and mental health of the applicants. Psychological services are provided by psychologists, counselors and therapists. Psychologists are trained in a broad spectrum of psychological education to understand and treat human behavior, thinking, emotional and mental health. Counselors and therapists work with clients to help them solve problems. It is possible to connect people, societies, groups and many corporate organizations with psychological services.

Açar sözlər: *məktəb, təhsil, psixoloq, psixoloji xidmət, şagird, ümumtəhsil*
Ключевые слова: *школа, образование, психолог, психологическая служба, ученик, общее образование*
Key words: *school, education, psychologist, psychological service, student, general education*

Psixoloji xidmət, insanların psixoloji vəziyyətlərinə kömək etmək üçün tətbiq olunan müxtəlif metodlar, məsləhətlər və dəstəklər bütünüdür. Psixoloji xidmət, bədii və ya ruhi məsələlər, stress, depresiya, qəzəb, anksiyete, möhkəmlənmə, münasibətlər, özümüzü başa düşmə və digər psixoloji məsələləri ilə bağlı insanlara dəstək verir. Bu xidmətlər geniş bir spektruma sahibdir və məsləhət, müşahidə, müalicə, tədris və digər metodları əhatə edir. Psixoloji xidmət, insanlara uyğun olan yaxşılaşdırma, mədəni dəyişikliklər və ya psixoterapiya kimi müxtəlif yollar ilə təmin edilə bilər. Psixoloq məktəb şəraitində bir sıra yollar yerinə yetirir ki, onlarla tanış olaq:

1. Təlim məsləhətçisi: Psixoloq, şagirdlərə təlim müşahidəsi və məsləhət verərək, onların akademik və sosial uğuru üçün dəstək olur. Bu tip proseslər şagirdlərdə motivasiya yaradır. Eyni zamanda şagirdlərlə psixoloq arasında bağlantı yaranacaqdır ki, bu da gələcək işlər üçün bünövrə rolunu oynayır.

2. Tərbiyə proqramlarının tənzimi: Psixoloq, tərbiyə proqramlarının tənzimlənməsində və təlimin daha effektiv olması üçün strategiyaların tərtibində iştirak edir. Təlimin əsas hissəsini məhz tərbiyə təşkil edir ki, bu yalnız müəllim və valideynin üzərinə deyil, eyni zamanda psixoloqun da üzərinə düşür. Bu məsələyə xüsusi yanaşmaq olduqca önəmlidir. Çünki dövrümüzdə belə bir çox baş verən qeyri-qanuni, əxlaqsız, qeyri-mədəni hadisələrin yaranma səbəbi vaxtında verilə bilməyən tərbiyədir. Şübhəsiz ki, burada günahkar müəllim, valideyn və psixoloq üçlüsüdür. Çünki C.Lokk nəzəriyyəsinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, hər uşaq "ağ lövhə" olaraq doğulur, onların formalaşmasında tərbiyə böyük rol oynayır. Bu isə birbaşa tərbiyəçilərin davranışından asılı olur.

3. Psixoloji təhlükəsizlik: Şagirdlərin psixoloji sağlamlığına və təhlükəsizliyinə diqqət yetirir və bu sahədə proqramlar tərtib edir. A.Maslounun tələbat piramidasında göstərildiyi kimi təhlükəsizlik tələbatların ən önəmlilərindəndir. İnsan özünü təhlükəsiz hiss etmədiyi yerdə nə düzgün

qərar verə, nə özünü ifadə edə, nə də özünü dərk edə bilər. Bunun üçün onların düzgün düşünə bilmələri hər şeydən önəmlidir. Bu isə birbaşa olaraq təhlükəsiz vəziyyətin yaradılmasından asılıdır.

4. Maraqlı məsələlərin müzakirəsi: Şagirdlərin mənəvi, psixoloji və sosial məsələrlə bağlı məsələlərin müzakirəsində və həllində kömək etmək. Təcrübədən də görünür ki, şagirdlər birbaşa olaraq həyatda istifadə edə biləcəyi, qarşılaşacağı məsələlərə daha diqqətlə yanaşır və bu məsələlər onlara daha maraqlı gəlir. Bu səbəbdən də, onların maraq və həvəslərini qane etmək psixoloqların üzərinə düşür.

5. Psixoloji müşahidə və müalicə: Psixoloq, şagirdlər arasında psixoloji problemləri, olanları müşahidə edir və gərəkli hallarda müalicə və dəstək təklif edir. Müşahidə, aparılan metodlar arasında ən çox istifadə ediləndir. Bunun başlıca səbəbləri ondan ibarətdir ki, müşahidə edilən bu prosesdən xəbərsiz olduğu üçün tam təbii davranır və alınan nəticələr tam dolğun olur. Digər bir tərəfdən psixoloq müşahidəni apararkən alınan nəticələr dəqiq nəticələrdir və sonraki mərhələlərdə psixoloqların işinə çox yarayır.

6. Qrup işləri və təlimlər: Şagirdlərin sosial və mənəvi inkişafını dəstəkləmək üçün qrup işləri, təlimlər və seminarlar təşkil edir. Bu cür qrup işlərini keçirmək təbiidir ki, psixoloqlarda peşəkarlıq və səriştə tələb edir. Qrup işlərini təşkil etməzdən əvvəl, şagirdlər bu barədə məlumatlandırılmalı, qaydalar dəqiqliklə izah olunmalıdır ki, sonraki yarana biləcək problemlərin müəyyən qədər qarşısı alınsın. Təbii ki, qrup işləri ilə yanaşı təlimlər və seminarlar da şagirdlərin maariflənməsi üçün böyük rol oynayır.

Bu, psixoloqun məktəbdə yerinə yetirdiyi bəzi əsas yollardan ancaq bir neçəsidir. Psixoloqun fəaliyyəti, şagirdlərin geniş bir spektrumuna və şagird tələblərinə uyğun olaraq dəyişə bilər. Psixoloqların fəaliyyət istiqamətləri geniş və müxtəlif istiqamətlidir. İşlədikləri fəaliyyət istiqamətləri müəyyən məsələləri əhatə edir. Məsələn, bədii və zehni sağlamlığa, məsələlərin müəyyən edilməsinə və müalicəsinə klinik psixoloji sahədə baxılır. Bu sahədə psixoloqlar depressiya, anksiyete, mübahisələr, şəxsiyyət məsələləri kimi məsələlərlə işləyirlər. İnsanların normal fəaliyyətinə və münasibətlərinə təsir edən problemlər və məsələlər pərəstişkarlıq psixoloji sahəsində araşdırılır. İş və təşkilat psixologiyası iş yerində işçilərin mənəvi və psixoloji sağlamlığını dəstəkləyərək təşkilatların səmərəliliyini artırır. Şagirdlər, müəllimlər, tərbiyəçilər, psixoloqlar, məktəblər arasındakı məsələləri təhsil psixologiyası öyrənir. Səhhət psixologiyası fiziki sağlamlıqla əlaqəli məsələlərlə məşğul olur və insanların səhhət davranışlarını dəstəkləyir. Bildiyimiz kimi hər bir insan cəmiyyətin bir üzvüdür. Məhz bu aspektdən yanaşsaq, məsələyə o zaman cəmiyyət psixologiyası deyilən sahəyə rast gəlmiş olarıq ki, müasir dövrdə belə insanlar arasında yaranan münasibətləri idarə edən bütün məsələlər bu sahədə öyrənilir. Son olaraq idman psixologiyası isə idmançıların motivasiyası, mental

dayanıqlılığı, təcrübələri və performansını artırmaq üçün psixoloji dəstək təmin edir. Göstərilən bütün bu sahələrlə psixoloqlar ayrı-ayrı tanış olmalı və sahədə işləməyi bacarmalıdırlar. Sözsüz ki, peşəkar psixoloqlar bu işin öhdəsindən ləyaqətlə gələcəklər. Saydığımız sahələr psixoloqların fəaliyyət istiqamətlərinin yalnız bir neçəsini təşkil edir. Hər bir fəaliyyət sahəsi özəlliklərə və məqsədlərə malikdir və müxtəlif insan qruplarına tərəfdaşlıq və dəstək təklif edir.

Psixoloqlar aydındır ki, fərqli vəzifələri yerinə yetirməyə borcludur. Onlardan bəziləri individual xarakter daşısa da, bəziləri əsasdır və onların icrası mütləqdir. Gəlin onlarla tanış olaq.

1. Məsləhət və müşahidə: Psixoloqlar insanların psixoloji vəziyyətlərini qiymətləndirir, məsələlərini dinləyir və onlara məsləhət verir.
2. Maraqlı məsələlərin müzakirəsi: İnsanlarla mənəvi, psixoloji və sosial məsələləri müzakirə edir və həll yolları tapır.
3. Dəstək və tərəfdaşlıq: İnsanlara dəstək olur və onları həyatlarında müvəffəqiyyətə yönəltmək üçün tərəfdaşlıq edir.
4. Qiymətləndirmə və diaqnoz: Psixoloqlar insanların məsələlərini qiymətləndirir və uyğun diaqnoz qoyur.
5. Müalicə və müdafiə: İnsanlara müalicə təklif edir və psixoloji məsələlərə qarşı müdafiə tədbirləri təklif edir.
6. Təlim və tədris: İnsanlara psixoloji və mənəvi inkişaf üzərində təlim və tədris verir.
7. Tədqiqat: Psixoloqlar müxtəlif psixoloji fenomenləri araşdırır və nəticələri cəmiyyəti təqdim edir.
8. Proqram və siyasət tənzimləməsi: Təşkilatlar üçün psixoloji proqramlar və siyasətlər tənzimlənir və həyata keçirilir.
9. Kriz dairəsi: Kriz və fərdi problemlərdə insanlara kömək edir və dəstək təklif edir.

Bu, psixoloqların icra etməsi üçün əsas vəzifələrdən bir neçəsidir. İşlədikləri sahəyə və insanların tələblərinə görə vəzifələr dəyişə, arta və azala bilər. Bir psixoloq üçün ən vacib məsələlərdən biri də diaqnostika, korreksiya və profilaktika işləridir.

Psixoloji diaqnostika şagirdlərin bütün təhsil müddəti ərzində psixoloji tədqiqi, bir insanın fərdi xüsusiyyətlərini və meyllərini, onun təhsil və tərbiyə prosesində, peşəkar özünütəyinetmə potensialını müəyyənləşdirmək, habelə inkişafın səbəblərini və mexanizmlərini müəyyən etməkdir. Mütəxəssislər tərəfindən şagirdlərlə həm fərdi, həm də qrup işləri aparılır.

Korreksiya - inkişaf işi, fərdin gələcək formalaşması və inkişafı üçün zəruri olan bir sıra fərdi psixoloji xüsusiyyətlərin formalaşdırılması məqsədilə şəxsiyyətə fəal təsir göstərməyi nəzərdə tutur.

Məktəb psixoloqu hər gün məktəb yaşlı uşaqlarla məşğul olan mütəxəssisdir. Onun müştəriləri "yeni işə qəbul olunanlar" - məktəbdə səyahətə yeni başlayan altı yaşlı uşaqlar və vahid dövlət imtahanı verməyə hazırlaşan və təkbaşına yola düşən onuncu və on birinci siniflərdən olan "köhnələr" ola bilər. Psixoloqun səriştəsi bütün təhsil müəssisəsində və hər bir sinifdə ayrı-ayrılıqda atmosferin nə qədər rahat olduğunu, müəllimlərin şagirdlər və onların valideynləri ilə asanlıqla ümumi dil tapıb-tapmadığını, pedaqoji kollektivdə hansı münasibətlərin formalaşdığını müəyyən edir. Ünsiyyətdəki çətinliklər, mübahisələr və münaqişələr, zorakılıq halları, uyğunlaşma və öz müqəddəratını təyinetmə problemləri - bunlar məktəb psixoloqunun həll etməli olduğu kiçik bir sıra problemlərdir.

Məktəb psixoloquna tələblər yüksəkdir. Bu vəzifəyə "Pedaqogika və psixologiya" ixtisası üzrə ali və ya orta ixtisas təhsili olan mütəxəssis və ya alternativ olaraq əlavə peşə hazırlığı keçmiş ali və ya orta ixtisas təhsilli şəxs müraciət edə bilər. Peşəkar standarta cavab vermək üçün təhsil psixoloqu:

- ✓ pedaqogika və psixologiyanın əsaslarını başa düşməli;
- ✓ uşaqların inkişafının yaşa bağlı xüsusiyyətlərini bilməli;
- ✓ psixoloji tədqiqatların aparılması üsullarını mənimsəmək və onların nəticələrini şərh etməyi bacarmalı;
- ✓ tədris prosesinin monitorinqinin aparılması qaydalarını bilməli və s.

Bir təhsil müəssisəsində psixoloqun işi mürəkkəb və həddindən artıq məsuliyyətlidir - axı o, tez-tez çətin vəziyyətləri həll etməli, müəllimlərə, valideynlərə tövsiyələr verməli və lazım olduqda gənc tələbələri ixtisaslaşmış mütəxəssislərə göndərməlidir. Təzyiqlərə tab gətirmək və soyuqqanlılığı qorumaq üçün nə olursa olsun, insana diqqətlilik, nəzakət, dözümlülük, empatiya, elastiklik, emosional sabitlik və stresə qarşı müqavimət, vəziyyətə tez və adekvat cavab vermək bacarığı, intuisiya və s. kimi keyfiyyətlər lazımdır.

Psixoloji profilaktika - uşaqların və böyüklərin psixoloji sağlamlığının qorunması, möhkəmləndirilməsi və inkişafı, məktəblərdə uyğunsuz hadisələrin baş verməsinin qarşısının alınması, şəxsiyyət və intellektual inkişafda mümkün pozuntuların qarşısının alınması, pedaqoji heyət, valideynlər (qanuni nümayəndələr) üçün tövsiyələrin hazırlanması, təlim, tərbiyə və inkişaf məsələlərində köməklik göstərmək nəzərdə tutulur.

Psixoloji təhsil məktəblilər, onların valideynləri və məktəb müəllimləri arasında psixoloji biliklərə ehtiyacın formalaşması, ondan öz inkişafı maraqları naminə istifadə etmək istəyi və tam şəxsi inkişaf və özünü inkişaf etdirmək üçün şərait yaratmaqdır. Şagirdlərin hər yaş mərhələsində tam şəxsi inkişafı və öz müqəddəratını təyin etmələri üçün şəraiti də məhz psixoloji təhsil yaradır.

Psixoloji məsləhət məktəblilərə, onların valideynlərinə, pedaqoji kollektivə və təhsil prosesinin digər iştirakçılarına inkişaf, təlim və tərbiyə məsələlərində psixoloji yardımın göstərilməsidir.

Ədəbiyyat

1. *Güləliyeva İ. "Psixoloji maarifləndirmə və profilaktika işlərinin aparılması", Bakı – 2020.*
2. *Çələbiyev N.Z. "Təhsil sistemində psixoloji xidmət" I hissə, Bakı – 2008.*
3. *Çələbiyev N.Z. "Təhsil sistemində psixoloji xidmət" II hissə, Bakı – 2009.*
4. *Əmrahlı L.Ş. "Eksperimental psixologiya" Bakı, ADPU-nun mətbəəsi, 2007, 326 s.*
5. *Əmrahlı L.Ş. Məktəb psixoloqu. Metodik vəsait. Bakı, Nurlan, 2014, 170 s.*
6. *Məmmədov İ.Ə. "Məktəbdə psixoloji xidmətin, psixoloji praktikanın elmi metodiki problemləri və yaradılması təcrübəsi" Bakı, Təhsil, 2002, 260 s.*

R.B.İsmayılxanova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
aismayilova@gmail.com

ÜMUMTƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ ŞAGİRDLƏRİN EKOLOJİ TƏRBİYƏSİ

Xülasə

Məqalədə ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin ekoloji tərbiyəsinin məzmunu, forma və yolları aydın şəkildə izah edilmiş, ekoloji tarazlıq və tarazlığın pozulmasının insan həyatına gətirdiyi faciələr haqqında geniş məlumat verilmişdir.

ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ СТУДЕНТОВ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ

Резюме

В статье подробно раскрыты содержание, формы и методы экологического воспитания учащихся общеобразовательных школ, дана обширная информация о трагедиях, вызванных экологическим равновесием и нарушением равновесия в жизни человека.

ENVIRONMENTAL EDUCATION OF STUDENTS IN GENERAL EDUCATION INSTITUTIONS

Summary

In the article, the content, forms and methods of environmental education of students in general education schools were explained in detail, and extensive information was given about the tragedies caused by ecological balance and the disturbance of balance to human life.

Açar sözlər: *ekoloji tarazlıq, flora, fauna, dünyagörüşü, komponent, yurd, vətən, əqidə, təbiət, formasiya, istehlak, resurs*

Ключевые слова: *экологический баланс, флора, фауна, мировоззрение, компонент, дом, родина, вера, природа, формирование, потребление, ресурс*

Key words: *ecological balance, flora, fauna, outlook, component, home, motherland, belief, nature, formation, consumption, resource*

Böyüyən gənc nəslin tərbiyə edilməsinin ən əsas komponentlərindən biri ekoloji tərbiyədir. Şagirdlərin ekoloji tərbiyəsi işində o zaman nailiyyət əldə etmək olar ki, onlarda düzgün ekoloji dünyagörüş formalaşdırıla bilsin. Bəs ekoloji dünyagörüş nədir, onu necə formalaşdırmaq lazımdır? Ekoloji əqidəyə, şüura malik olmaq, yeniyetmə və gənclərin təbiətə, onun yeraltı,

yerüstü sərvətlərinə sevgi, qayğı göstərmək, onları qorumaq, daha da çoxalması istiqamətində fəaliyyət göstərmək lazımdır.

Şagirdlərdə ekoloji dünyagörüşün formalaşdırılmasının əsas məqsədi təbiətə, onun yeraltı, yerüstü sərvətlərinə qayğılı münasibət, məhəbbət, onların qayğısına qalmaq, ekoloji şüur, əqidə və davranış normaları yaratmaqdan ibarətdir. Ekoloji dünyagörüşü formalaşdırmaqla aşağıdakılara nail olmaq olar:

- şagirdlərə insan və təbiət arasındakı tarazlığın qorunmasını anlatmaq;
- şagirdlərdə təbiətin qorunması, qayğılı münasibətin göstərilməsi haqqında təsəvvürlər formalaşdırmaq;
- şagirdlərə ekoloji bilik, bacarıq və vərdişlər aşılamaq;
- təbiətin bizə bəxş etdiyi bütün nemətlərindən qənaətlə və səmərəli istifadə etməyi öyrətmək.

Şagirdlərdə ekoloji davranışın və ekoloji təfəkkürün təmin edilməsi ekoloji dünyagörüşü tərbiyəsinin vacib komponentlərindən biridir. Ekoloji biliklər prosesində şagirdlərdə ekoloji təfəkkür formalaşır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ekoloji davranış və ekoloji təfəkkür, yəni, ətraf mühitə, təbiətə, onun sərvətlərinə məhəbbət, qayğılı münasibət hələ uşaqlarda erkən yaşlarından formalaşır. Bu biliklər ümumtəhsil müəssisələrində daha da genişlənir və zənginləşdirilir. Artıq məktəb dövründə şagirdlər dövlət qanunlarının əsas mahiyyətinin nədən ibarət olmasını, bu qanunların və sərəncamların hansı səbəbdən verildiyini anlamağa başlayırlar. Təbiətin qorunması, bu haqda qəbul edilmiş dövlət qanunlarına riayət edilməsinin vacibliyini fənn müəllimləri məktəbdə şagirdlərə anlatmalı və onları təbiətin "gənc dost"larına çevirməlidirlər. Şagirdlərə kiçik yaşlarından Vətənlə bağlı kiçik şeir parçaları, nağıllar, hekayələr öyrətməklə onlarda təbiətə sevgi aşılamaq mümkündür.

Şagirdlərin ekoloji tərbiyəsinin əsasında kiçik yaşlardan başlayaraq uşaqları təbiətə sevgi, təbiətin gözəlliklərini anlatmaqla bərabər, ətraf mühiti - suyu, havanı, torpağı bitki və heyvanlar aləmini qoruyub mühafizə etmək istiqamətində böyütmək durur. Bu zaman şagirdlər doğma Vətən, yurd haqqında, onun təbiəti haqqında ətraflı məlumata malik olur, onları qorumaq kimi məsuliyyətli vəzifələrinin olduğunu dərk edirlər. Eyni zamanda şagirdlərə ekoloji tarazlığın nə olduğu haqqında məlumatlar da ötürülməlidir.

Bəs ekoloji tarazlıq nədir? Təbiətin insanlara verdiyi hər nə varsa, onların olduğu kimi saxlanması ekoloji tarazlıq adlanır. Çayların, yeraltı suların insafsızca istismarı nəticəsində istər kollar, istər ağaclar-meşələr, eyni zamanda heyvanlar aləmi məhv olur və bunun nəticəsində ekoloji tarazlıq getdikcə pozulur.

Məhv olan təkcə su, flora, fauna deyil, atmosfer də zəhərli qazların təsirindən çirklənir. Odur ki, hər bir ölkə vətəndaşı ekoloji tarazlığın qiymətini

bilməli, övladlarına da bunu aşılamalıdır. Ekoloji tarazlıq, ümumiyyətlə ekologiya haqqında gənc nəslə yetərincə informasiyalar verilməlidir.

Hələ qədim zamanlardan insanlara canlı təbiət, onun xarici aləmlə qarşılıqlı əlaqəsini öyrənən ekologiya elmi haqqında ilkin məlumatlar məlum idi. İnsanlar dərk edirdilər ki, onların mövcud olmaları birbaşa təbiətdən asılıdır. Hələ bizim eradan əvvəl, 1792-ci ildə Babilistan padşahı Hamurrapi tərəfindən təbiətin qorunması və ekoloji tarazlığın saxlanması haqqında ilk qanun qəbul edilmişdir. Hindistan hökmdarı Aşoka da bizim eradan əvvəl 240-cı ildə altı aylığa çatmayan heyvanların məhv edilməməsi haqqında xüsusi fərman vermişdir. Hətta Aşoka mühafizəsi vacib olan quşların, heyvanların, bitkilərin siyahısını müəyyənləşdirmişdir.

Lakin onu qeyd etmək lazımdır ki, hal-hazırda təbiətin qorunmasına bir o qədər də diqqət yetirilmir. İndi ekoloji tarazlığın pozulması dövlətlərarası münasibətlərin pozulmasından da dəhşətli hal almışdır.

Son Minilliyin Ekosistem Dəyərləndirməsi onu göstərir ki, təbiətin həyatı təminat sisteminin 60 faizi tənəzzülə uğramış, eyni zamanda çox səmərəsiz istifadə olunmaqdadır.

Ekoloji tarazlığın əsasında təmiz suyun çatışmazlığı dayanır. Təmiz su çatışmazlığı bir çox ölkələrdə bitki örtüyünün, heyvanlar aləminin nəslinin kəsilməsi ilə nəticələnir ki, bu da bəşəriyyətin ən böyük faciəsidir.

Hətta Ümumdünya Su Şurasının prezidenti öz çıxışında bildirmişdir ki, 2005-ci ildə təmiz su çatışmazlığı və yaxud suyun keyfiyyətinin aşağı olması hal-hazırda Yer kürəsində aparılan bütün müharibələrdən on dəfə artıq insan ölümünə səbəb olmuşdur. İndi suyun təchizatı artırılmalıdır. Çünki bütün qitələrdə yeraltı suların səviyyəsi sürətlə azalır, hamı dərk etməlidir ki, bəşəriyyətin 40 faizi beynəlxalq su ayrılmasından asılıdır. Hal-hazırda kənd təsərrüfatına ayrılmış torpaqlar sürətlə şoranlaşır, yeraltı suları saxlayan təbəqələr çirkləndirilmişdir. Su çatışmazlığı getdikcə artmaqdadır, urbanizasiya suya olan tələbatı getdikcə artırır.

Bildiyimiz kimi böyük çaylar okeanlara axır və okeana çatanadək artıq suyun bir hissəsi buxarlanır və nəticədə azalmış olur. Son 40-45 il ərzində içməli suyun çox hissəsi çaylardan və göllərdən alınır. BMT mütəxəssisləri belə bir fərziyyə irəli sürmüşlər ki, əgər əhəmiyyətli dərəcədə dəyişiklik olmazsa, 2050-ci ildə Yer kürəsinin 2,5 milyard əhalisi şirin su çatışmazlığı ilə üz-üzə qalacaqdır.

Hal-hazırda 3000-dən çox su hövzəsinin məhv olma təhlükəsi vardır ki, bu da dövlət tərəfindən qeydə alınmışdır. Əgər ciddi texnoloji, siyasi dəyişikliklər yaranmazsa, şirin suyun kənd təsərrüfatında, şəhərlərdə və ekoloji məqsədlərlə istifadə edilməsi arasındakı kompromis olmazsa, bu çox böyük mübahisələrə gətirib çıxaracaqdır. Bəs bütün bu problemlərin qarşısı necə alınmalıdır?

- atılmış kənd təsərrüfatı torpaqlarının otlaq sahələrinə çevrilməsi;
- suyun kütləvi şəkildə şirinləşdirilməsi;
- çirkab suların və məişət kanalizasiyasının təmizlənməsi;
- şirin suların anbarlaşdırılması;
- bütün bu işlərin görülməsinə investisiya qoyulması;
- şirin suyun bol olduğu yerlərdən su qıtlığı çəkən məskənlərə axıdılması

üçün təbiətə zərər vurmadan bəndlər, kanallar, boru kəmərləri çəkilməsi və s.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının hesabatları onu deməyə əsas verir ki, hal-hazırda dünyada 40-a qədər ölkə şirin su qıtlığından əziyyət çəkir. Bu problemlə üzləşən ölkələrdən biri də bizim ölkəmizdir. Şagirdlərin ekoloji tərbiyəsi zamanı onlara da bəzi fənnlərin tədrisində, sinifdən və məktəbdənkənar tədbirlərdə qeyd etdiyimiz problemlərlə əlaqəli məlumatlar verilməlidir.

Ədəbiyyat

1. *Ə.Ağayev, Y.Talıbov, A.Eminov, İ.İsayev. Pedaqogika. "Adiloğlu" nəşriyyatı. Bakı - 2006, s.184*
2. *Ə.Ağayev. Pedaqoji fikrimiz - dünənimiz, bu günümüz. Bakı - 2000.*
3. *Ə.Əliyeva, İ.Əliyeva, A.Əzizova, V.Qazıyev. İnsan və cəmiyyət. Metodik vəsait. Bakı – 2004.*
4. *Verdiyeva Ə.İ. "Məktəbdənkənar tərbiyə müəssisələrində şagirdlərin peşəyönümünün məzmun, forma və yolları" Nam.dis... ADRU. 1998. 165 səh.*

F.S.Abızadə
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
fatimaabizada@gmail.com

TARİX DƏRSLƏRİNDƏ ŞAGİRDLƏRDƏ KOQNİTİV KOMPETENSİYALARIN FORMALAŞDIRILMASININ ÜSULLARI (VI SİNİF NÜMUNƏSİ ƏSASINDA)

Xülasə

Məqalədə tarix dərslərində şagirdlərdə koqnitiv kompetensiyaların formalaşdırılmasının mahiyyəti təhlil edilmişdir. Orta məktəbdə tarix dərslərində şagirdlərdə koqnitiv kompetensiyaların formalaşadırılmasının üsulları haqqında məlumat verilmişdir. Şagirdlərdə idrak fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsinin zəruruliyi tədqiq edilmişdir.

МЕТОДЫ ФОРМИРОВАНИЯ ПОЗНАВАТЕЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ У УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ ИСТОРИИ (НА ПРИМЕРЕ VI КЛАССА)

Резюме

В статье проанализирована сущность формирования познавательных компетенций учащихся на уроках истории. На уроках истории в старшей школе дается информация о методах формирования познавательных компетенций у учащихся. Также изучена необходимость развития познавательной активности студентов.

METHODS OF FORMİNG COGNİTİVE COMPETENCİES İN STUDENTS İN HİSTORY CLASSES (BASED ON THE EXAMPLE OF CLASS VI)

Summary

In the article, the essence of the formation of cognitive competencies in students in history lessons was analyzed. In history lessons in high school, information was given about the methods of forming cognitive competencies in students. The necessity of developing cognitive activity in students has been studied.

Açar sözlər: *koqnitiv, kompetensiya, təlim, dərs, müəllim, şagird, bilik, bacarıq, fəaliyyət*

Ключевые слова: *познавательный, компетентность, обучение, урок, учитель, ученик, знание, умение, деятельность*

Key words: *cognitive, competence, training, lesson, teacher, student, knowledge, skill, activity*

Dərs olduqca mürəkkəb bir prosesdir. Bu prosesdə hər bir şagird öz xüsusiyyətlərinə, öyrənmə səviyyəsinə, maraq dairəsinə görə bir-birindən fərqlənir. Bu fərqlər müəllimdən təlim prosesində müxtəlif metod və üsullardan istifadə etməyi tələb edir. Təlim prosesində müəllim qarşısında duran əsas öhdəliklərdən biri də şagirdlərin idrak fəallığını təşkil etməkdir. Bu səbəbdən də dərs prosesində şagirdlərdə koqnitiv kompetensiyaların formlaşadırılması mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Kompetensiya latın dilində "competentia" sözündən yaranmışdır. İnsanın yaxşı bilik və təcrübəyə sahib olduğu bir sıra məsələlər mənasına gəlir. Müəyyən bir sahədə səriştəli (kompetensiyalı) olan şəxs bu sahə haqqında əsaslandırılmış mühakimə yürütməyə və bu sahədə səmərəli fəaliyyət göstərməyə imkan verən müvafiq bilik və bacarıqlara malikdir [1, s.2].

Pedaqogikada kompetensiyalı yanaşma problemi müxtəlif müəlliflər tərəfindən öyrənilmişdir. Bu baxımdan E.F.Zeyer, A.K.Markova, S.E.Şitov, K.K.Platonov, A.A.Orlov, S.T.Kargin, N.V.Kuzmina, N.D.Levitov, İ.Y.Lerner, M.N.Skatkin, V.A.Slastenin əsərlərini qeyd edə bilərik [2, s.64].

Bu problemin işlənməsində A.V.Xutorskoyu xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Müəllif öz əsərində qeyd edir ki, kompetensiyaların formalaşması təhsilin məzmunu ilə sıx bağlıdır. Kompetensiyaya əsaslanan təhsil nəticəsində şagird bacarıqlarını inkişaf etdirir və gündəlik problemlərdən tutmuş istehsalat və sosial problemlərə qədər real problemləri həll etmək bacarığını əldə edir [3,s.8].

Azərbaycanda isə bu problem yetərincə araşdırılmamışdır. Buna baxmayaraq, D.Musayev öz əsərində bu problemə toxunmuş, bu istiqamətdə elmi məqalələr yazmışdır.

Hazırda Avropa Birliyi təhsildə beş əsas kompetesiyaya xüsusi diqqət yetirir:

1. Sosial: Məsuliyyətli olmaq, qərar qəbul etmək və iştirak etmək bacarığı - onların həyata keçirilməsində, dözümlülükdə, şəxsi maraqların istehsalın və cəmiyyətin ehtiyacları ilə əlaqələndirilməsinin təzahürü;
2. Kommunikativ: Müxtəlif dillərdə şifahi və yazılı ünsiyyət haqqında biliklərə malik olmaq, o cümlədən kompüter proqramlaşdırması, kompüter sistemindən istifadə bacarığı;
3. İnformasiya: İnternet resurslarına malik olmaq, informasiya texnologiyaları haqqında məlumatlı olmaq, məlumatlara tənqidi münasibət bildirmək;
4. Xüsusi: Peşə funksiyalarını müstəqil, yaradıcı şəkildə yerinə yetirməyə hazırlıq, özünü və işinin nəticələrini obyektiv qiymətləndirmək;
5. Koqnitiv: Öz təhsil səviyyəsini daim təkmilləşdirməyə hazır olmaq, şəxsi potensialı yeniləmək və reallaşdırmaq ehtiyacı, müstəqil fəaliyyət

göstərmək bacarığı. Yeni bilik və bacarıqlar əldə etmək, özünü inkişaf etdirmək istəyi [2, s.65].

Tarixin tədrisi metodikası üzrə tədqiqat aparan mütəxəssislərin fikrincə elmdə koqnitiv bacarığın vahid tərifi yoxdur. Bu da alimlərin fikirlərinin müxtəlifliyi ilə bağlıdır. Belə ki, İ.Lerner, P.Qora, A.Drujkova, S.Ejova, İ.Lebedeva koqnitiv bacarığı hər hansı fəaliyyət metoduna şüurlu şəkildə yiyələnmək kimi şərh edirdilər. A.Koloskova görə bu bacarıq şüurlu və dəqiq hərəkətlərə (zehni və praktiki) hazırlıqdır. Bənzər bir tərif N.Zaporojets tərəfindən də verilmişdir. Koqnitiv bacarıqların mahiyyətinə dair yeni baxışların inkişafı təlimdə səriştə əsaslı bir yanaşmanın meydana çıxmasına səbəb olmuşdur [4, s.2].

A.Komenski "didaktikanın qızıl qaydası"na əsaslanaraq qeyd edir ki, tədris materialının mənimsənilməsində şagirdin bütün hisslərinin: görmə, eşitmə, toxunma, qoxu və dad iştirakı vacibdir. V.V.Davidov dərsdə şagirdlərin idrak fəaliyyətinin təşkilində müəllimin rolunu araşdırmışdır. Müəllifə görə təlim aşağıdakı altı qaydaya əsasən aparıla bilər:

1. Tədris materialını təqdim edərkən ümumidən xüsusiyə doğru ardıcıllığa əməl edilməlidir;
2. Şagirdlərə problemləri həll etməyin ümumi texnika və yollarını öyrədilməlidir;
3. Yeni biliklər hazır formada daha az verilməlidir. Amma şagirdləri yeni biliklərlə birbaşa üz-üzə qoymaq olmaz, şagirdlərlə birlikdə işləyərək yeni material öyrədilməlidir;
4. Şagirdlərə hərəkət qaydaları və iş üsullarını öyrədilməlidir;
5. Müəllim hazır tapşırıqları verməklə məhdudlaşmamalıdır, şagirdləri sual verməyə həvəsləndirməlidir;
6. Müəllim şagirdlərə özünü idarə etməyi və özünə hörmət etməyi öyrətməlidir [5, s.122].

Araşdırmalar göstərir ki, koqnitiv əsaslı öyrənmə informasiyanın əldə edilməsi, məlumatın işlənməsi, qərar qəbul etmə və məntiqi təfəkkür proseslərindən ibarətdir. Bundan əlavə, koqnitiv öyrənmə yolu şagirdlərdə düşünmək, sorğu-sual etmək, tənqid etmək, şərh etmək, sintez etmək və s. bunun kimi zehni fəaliyyətləri fəallaşdıran bir prosesdir [6, s.391].

Dərs zamanı şagirdlərin koqnitiv fəaliyyətinin təşkilini aşağıdakı mərhələlər üzrə təqdim etmək olar:

Mərhələ 1: Problemin yaradılması. Bu mərhələdə müxtəlif mənbələrdən alınan məlumatların (mətn, şəkil, diaqram, cədvəl və s.) qiymətləndirilməsi üçün tapşırıqlardan istifadə edilir.

Mərhələ 2: Problem haqqında məlumatların təhlili (onun baş vermə səbəbləri; təzahürünün xüsusiyyətləri; digər problemlərlə əlaqəsi; gətirib çıxardığı sosial-iqtisadi və siyasi nəticələr və s.). Müəllim şagirdi problemləri

izah etməyə, hərəkətləri və nəticələrini qiymətləndirməyə təşviq etməlidir. Birinci və ikinci mərhələdə problem haqqında müəyyən biliklər formalaşır.

Mərhələ 3: Problemin həlli yollarının müzakirəsi. Fərqli yanaşmaların, fikirlərin, nöqteyi-nəzərlərin müəyyən edilməsi və təhlili. Bu mərhələdə problemə və onun həlli imkanlarına şüurlu münasibət formalaşır [7, s.179].

Müəllim tərəfindən yaradılan problemli situasiya şagirdi elmi tədqiqatın iştirakçısına çevirərək onu kəşfə aparır. Bu interaktiv təlim metodu vasitəsilə həyata keçirilə bilər. İnteraktiv təlim şagirdlərin tapşırığı yerinə yetirərkən məntiqi düşünməni qabiliyyətini inkişaf etdirir, eyni zamanda biliyi müstəqil əldə etmək bacarığını formalaşdırır [8, s.453].

VI sinif Azərbaycan tarixidə "Atropatena" mövzusunu koqnitiv təlim nümunəsi əsasında göstərək.

Standartlar: 3.1.1.; 4.1.1.; 4.1.2

Məqsəd: 1. Atropatena dövlətinin Azərbaycanın ilk qədim dövləti olduğunu təsvir edir; 2. Atropatena dövlətinin yaranmasında Atropatın rolunu dəyərləndirir; 3. Atropat haqqında kiçik hekayə qurur.

Təlim forması: qrup işi, kollektiv iş

Təlim üsulu: beyin həmləsi, Venn diaqramı.

İnteqrasiya: Ü-t. 2.1.2.; 4.1.2.; C. 3.2.1.; Az-d. 3.1.2.; İnf. 3.2.2.; Ə. 3.1.3.

Resurlar: İKT, xəritə, iş vərəqi, dərslik, marker.

Motivasiya: Bu mərhələdə müəllim həmin dövrü özündə əks edən xəritəni nümayiş etdirərək şagirdlərə "Təsvir olunan xəritə haqqında nə deyə bilərsiniz?" sualını ünvanlayır. Şagirdlər öz fərziyyələrini irəli sürürlər. Müəllim mühazirə üsulundan istifadə edərək Atropatena dövləti haqqında məlumat verir.

Tədqiqat sualı: Atropatena dövlətinin Azərbaycan tarixində tutduğu yeri və rolunu izah edin.

Tədqiqatın aparılması: Qruplarda aşağıdakı suallar əsasında iş aparılır:

I qrup: Makedoniyalı İskəndər dövründə Atropatın tutduğu mövqeyi müəyyənləşdirin.

II qrup: Atropatı müstəqil dövlətin hökmdarı kimi dəyərləndirin.

III qrup: Atropatenanın əhalisi haqqında məlumat verin.

IV qrup: Atropatena dövlətinin təsərrüfatını təsvir edin.

Məlumatın mübadiləsi: Qruplar müəyyən zaman ərzində cavablar hazırlayır və təqdim edirlər.

Məlumatın müzakirəsi: Müzakirələr başlayır. Əlavələr olunur. Qiymətləndirmə aparılır.

Kollektiv iş: Venn diaqramında Manna və Atropatena dövlətləri müqayisə edilir.

Yaradıcı tətbiqetmə: Atropat haqqında esse yazın.

Ev tapşırığı: Atropatenanın qonşu dövlətlərlə münasibəti haqqında material toplayın.

Refleksiya və qiymətləndirmə: 1) şərh etmə, təhlil etmə; 2) dəyərləndirmə.

I səviyyə: 1) Atropatena dövlətinin yaranmasını, inkişafını, sosial – iqtisadi vəziyyətini şərh edir, təhlil edə bilmir; 2) Atropatın Azərbaycan tarixində rolunu mövzuya əsasən təsvir edir, dəyərləndirmir.

II səviyyə: 1) Atropatena dövlətinin yaranmasını, inkişafını, sosial – iqtisadi vəziyyətini şərh edir, lakin təhlil etməkdə çətinlik çəkir; 2) Atropatın Azərbaycan tarixində rolunu məzmuna istinad etməklə dəyərləndirir.

III səviyyə: 1) Atropatena dövlətinin yaranmasını, inkişafını, sosial – iqtisadi vəziyyətini asanlıqla şərh və təhlil edir; 2) Atropatın Azərbaycan tarixində rolunu sərbəst dəyərləndirir.

Son olaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, tarix dərslərində şagirdlərdə koqnitiv kompetensiyaların formalaşdırılması olduqca vacibdir. Koqnitiv kompetensiyaya əsaslanan təlim şagirdlərdə düşünmə, təhlil, analiz, sintez, mühakimə, dəyərləndirmə, müqayisə kimi idrak bacarıqlarının inkişafına şərait yaradır. Eyni zamanda bu cür təlim şagirdlərin mənimsəmə qabiliyyətlərini yüksəldir, onun hərtərəfli inkişafını təmin edir.

Problemin aktuallığı: Tarix dərslərində şagirdlərin hərtərəfli inkişafını təmin etmək önəmlidir. Bu baxımdan şagirdlərdə koqnitiv kompetensiyaların formlaşdırılması da mühümdür. Şagirdlərdə koqnitiv kompetensiyaları formalaşdırmaq üçün düzgün üsulları bilmək və tətbiq etmək lazimdir.

Problemin elmi yeniliyi: Məqalədə tarix dərslərində şagirdlərdə koqnitiv kompetensiyaların formlaşdırılmasının üsulları araşdırılmış, mahiyyəti müəyyənləşdirilmişdir. Orta məktəbdə koqnitiv kompetensiyaya əsaslanan təlimin şagirdlərin hərtərəfli inkişafına təsiri tədqiq edilmişdir.

Problemin praktiki əhəmiyyəti: Məqalə dərslərini koqnitiv kompetensiyaların formalaşdırılması əsasında tədris edən müəllim və tələbələr üçün faydalı ola bilər.

Ədəbiyyat

1. *Л.Н.Хуторская, А.В.Хуторской. Компетентность как дидактическое понятие: содержание, структура и модели конструирования. Вестник Института образования человека: 2015. №2. s.2*
2. *В.Дудко. Когнитивная компетентность личности будущего педагога и динамика ее формирования. s.64-65*
3. *А.В.Хуторской. Определение общепредметного содержания и ключевых компетенций как характеристика нового подхода к конструированию*

образовательных стандартов. Вестник Института образования человека: 2011. №1. s.8

4. *Е.В.Барнинец. Формирование предметных умений как составляющей предметной компетентности на уроках истории. s.2*
5. *В.С.Гончаров. Основы проектирования когнитивного развития школьников. s.122*
6. *Ö.F.Yelkenci. Tarih öğretiminde tarihsel soruları yaratıcı düşünme teknikleri ile ele almanın tarihsel sorun analizi ve karar verme becerisine etkisi. s.391*
7. *Т.В.Коваль, С.Е.Дюкова, И.В. Лебедева. Формирование глобальной компетентности школьников средствами учебных предметов (к постановке проблемы): дефициты и эффективные практики. Отечественная и зарубежная педагогика: 2023. s.179*
8. *Д.Мусаев. Методика преподавания истории (учебное пособие для студентов, обучающихся по специальности учителя истории). Баку – 2021. s. 453*

S.M.Ramazanova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
seylaramazanova2@gmail.com

UNİVERSİTETDƏ PEDAQOJİ MONİTORİNQİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

Xülasə

Bu məqalədə universitetdə pedaqoji monitorinqin nəzəri əsaslarından, əhəmiyyətindən və təlim prosesindəki rolundan bəhs edilib. Mövzu ilə əlaqədar bəzi alimlərin fikirlərinə nəzər yetirilmiş, pedaqoji monitorinqin nəzəri əsaslarının təhlili aparılmışdır. Aydın olmuşdur ki, pedaqoji monitorinq müəllimlər və tələbələr arasında təlim sisteminin ətraflı analizini təmin edir. O cümlədən də, tədris prosesinin müvafiq şəkildə idarə olunması üçün müəssisə idarəçilərinə məlumatlandırır. Məqalədə, həmçinin, pedaqoji monitorinqin universitetdə təhsil prosesinin əsasını təşkil etdiyini və təhsilin səmərəliyini artırmaq üçün əhəmiyyətli bir amil olduğu göstərilib.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО МОНИТОРИНГА В ВУЗЕ

Резюме

В данной статье говорится о теоретической основе, значении и роли педагогического мониторинга в вузе. Были рассмотрены мнения некоторых ученых по теме, а также проанализированы теоретические основы педагогического мониторинга. Стало понятно, что педагогический мониторинг обеспечивает детальный анализ системы обучения между преподавателями и студентами. Кроме того, информирует администрацию учреждения для надлежащего управления учебным процессом. Также в статье показано, что педагогический мониторинг лежит в основе образовательного процесса в вузе и является важным фактором повышения эффективности образования.

THEORETICAL FOUNDATIONS OF PEDAGOGICAL MONITORING IN UNIVERSITY

Summary

This article talks about the theoretical basis, importance and role of pedagogical monitoring in the university. The opinions of some scientists on the topic were considered, and the theoretical basis of pedagogical monitoring was analyzed. It became clear that pedagogical monitoring provides a detailed analysis of the training system between teachers and students. In addition, it informs the administrators of the institution for the appropriate management of the educational process. The article also shows that pedagogical monitoring is the basis of the educational process at the university and is an important factor for increasing the efficiency of education.

Açar sözlər: *universitet, pedaqoji monitorinq, nəzəri əsas, tələbə, müəllim*
Ключевые слова: *вуз, педагогический мониторинг, теоретическая база, студент, преподаватель*
Key words: *university, pedagogical monitoring, theoretical basis, student, teacher*

Pedaqoji monitorinq universitet təhsilində təhsil prosesinin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi və təlim prosesində mövcud olan güclü və zəif nöqtələri müəyyən edilməsi üçün əhəmiyyətli bir tədqiqat prosesidir. Bu, müəssisənin təlim metodologiyasının və texnologiyalarının effektivliyini qiymətləndirməyə, təlim materiallarının və müəssisənin idarəetmə prinsiplərinin təkmilləşdirilməsinə imkan verir.

Pedaqoji monitorinqin universitet təhsilində mühüm bir rolu təhsil prosesində müxtəlif dəyişikliklərin nəticələrinin müəyyən edilməsi və effektiv tədbirlərin qəbul edilməsidir. Bu tədqiqat prosesi müəssisənin məqsədlərinə nail olmaq üçün lazım olan dəyişiklikləri və təkmilləşdirmələri müəyyən etməyə kömək edir.

Universitetdə pedaqoji monitorinqin nəzəri əsasları müəllimlərin nəticələrinin qiymətləndirilməsi üçün müəyyən edilmiş əsas prinsiplər və proseslərin bütünüdür. Bundan əlavə, pedaqoji monitorinq müəllimlərin təlim prosesində inkişafını dəstəkləyən prosesləri təşkil edərək onların pedaqoji bacarıqlarını artırmağı və təlim prosesində yenilikləri tətbiq etməyi dəstəkləməlidir.

Dəyişikliklərin olduğu dinamik bir dünyada təhsil sisteminin idarə olunması və inkişafı mürəkkəb strateji vəzifədir. İdarəçilər təhsil sistemini daim yeniliklərə uyğunlaşdırmaq, keyfiyyətini artırmaq, bütün tələbələrə ədalətli və məsuliyyətli bir təhsil sistemi təmin etmək üçün strateji planlar tərtib etməlidirlər. Mərkəzi elementlərdən biri olan təhsilin idarə olunması və inkişafı tələbələrin, müəllimlərin, məktəblərin, universitetlərin və idarəçilərin birlikdə iştirakı ilə mümkündür. Bir sözlə, pedaqoji monitorinqin düzgün təşkili və həyata keçirilməsi təhsil sisteminin idarə olunması və inkişafı üçün əhəmiyyətli bir amildir.

Təhsil fəaliyyətinin gedişatını və nəticələrini izləmək üçün monitorinqin inkişafı sahəsində hazırda elmi, nəzəri və praktiki xarakterli müəyyən təcrübə toplanmışdır. Bu gün elmi biliklərin müxtəlif sahələrinin nümayəndələri, xüsusilə sosioloqlar, iqtisadçılar, psixoloqlar, müəllimlər, həkimlər monitorinq problemlərinə artan maraq göstərirlər.

“Monitorinq” anlayışı nəzəri təhlili baxımından maraq kəsb edir. Hər bir elmi sahə üzrə monitorinq tərifinin özünəməxsus metodoloji əsaslandırması var ki, bu da ümumi tərifin tapılmasını çətinləşdirir. “Monitorinq” anlayışının formalaşdırılmasının çoxşaxəli xarakteri və mürəkkəbliyi həm də onun həm elmi sahəyə, həm də təcrübə sahəsinə müraciət etməsi ilə bağlıdır [1, s.104].

A.N.Mayorovun fikrincə, "monitorinq müxtəlif fəaliyyət növlərinin idarə edilməsini vaxtında və keyfiyyətli məlumatla təmin etmək üçün ən mükəmməl üsuldur" [4, s.99].

Bu ifadə pedaqoji monitorinqin əhəmiyyətini vurğulayan və təlim prosesində keyfiyyətin təmin edilməsi üçün zəruri bir vasitə olduğunu göstərən vacib bir təsdiqdir. Pedaqoji monitorinq də təlim prosesində müəyyən məqsədlərə nail olmaq, nəticələrin qiymətləndirilməsi və təlim metodologiyasının dəyişdirilməsi üçün əhəmiyyətli bir vasitədir.

L.V.Lvov pedaqoji monitorinq nəzəriyyəsi ilə bağlı yazmışdır ki, "Monitorinqi reallığın öyrənilməsi üsulu və eyni zamanda, vaxtında və keyfiyyətli məlumat əsasında müxtəlif fəaliyyət növlərinin idarə olunmasının əhatə dairəsini təmin etmək üsulu kimi də nəzərdən keçirmək olar" [5, s.16].

Alim bu ifadəsi ilə monitorinqin məqsədini və təlim prosesindəki rolunu vurğulamışdır.

Bu ifadədə monitorinqin iki əsas funksiyası vurğulanır. Birinci olaraq, monitorinq təlim prosesində reallığın öyrənilməsi üsulu olaraq təqdim olunur. Bu, təlim prosesindəki fəaliyyətlərin, məsələn, müəllimlərin tədris metodlarının və tədris texnologiyalarından istifadə edə bilmə bacarıqlarının reallığı və effektivliyi barədə məlumat toplamaq və qiymətləndirmək deməkdir.

İkinci olaraq, monitorinq vaxtında və dəqiq məlumat əsasında müxtəlif fəaliyyət növlərinin idarə olunmasının əhatə dairəsini təmin etmək üsulu kimi də təqdim olunur. Bu, monitorinqin fəaliyyətlərin hər sahəsini nəzarət altında saxlamaq, məlumatların toplanması və analizi üçün uyğun bir sistemin təmin edilməsi və bu məlumatların əsasında müəyyən dəyişikliklər və təkmilləşmələr etmək deməkdir.

Qısaca olaraq, alim bu fikrində monitorinqin təlim prosesində və təhsilin geniş əhatəsində ən əhəmiyyətli rol oynayan bir proses olduğunu göstərir. Bu, təlim metodologiyasının və tədris texnologiyalarının dəyişdirilməsi və ümumilikdə təhsil keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün əhəmiyyətli bir vasitədir.

Pedaqoji monitorinq konkret pedaqoji texnologiya çərçivəsində müəllim peşəkarlığının keyfiyyətini təmin etməkdə ən mühüm şərtlərdən biridir. Bu sistem təhsil sisteminə daha yaxın nəzarət edilməsini təmin edir və bu da tələbələrin individuallıqlarına və təliminə daha yaxın nəzarət etmək imkanı verir.

Təhsil sistemi və ya onun ayrı-ayrı elementləri haqqında məlumatların toplanması, işlənməsi, saxlanması, yayılması, habelə təhlili prosesini təmsil edən monitorinq təhsilin səviyyəsinin, təhsil ehtiyaclarının formalaşmasının və onların dinamikasının göstəricilərini təhlil və qiymətləndirməyə imkan verir.

Bunlardan əlavə, pedaqoji monitorinqin aşağıdakı nəzəri əsasları da vardır:

- müsbət və mənfi tendensiyaları müəyyən etmək;
- göstəricilər və amillər arasında əlaqəni vurğulamaq;
- təhsil prosesinin təkmilləşdirilməsi üçün tövsiyələr hazırlamaq;
- fərdi və qrup düzəldici və inkişaf etdirici fəaliyyətləri həyata keçirmək [2, s.146].

N.T.Zuravskaya qeyd edir ki: "Pedaqoji monitorinq müəyyən məqsədlərə nail olmaq, proqnozlamaq, innovativ fəaliyyətin təşkili və icrası, birbaşa və əks informasiya əlaqələrinin formalaşması, nəticələrinin təhlili və buna əsasən yeniliyin korreksiyasını əhatə edir" [3, s.62].

Bu fikirdə pedaqoji monitorinqin geniş fəaliyyət spektri və təhsil prosesində müxtəlif sahələrdə necə faydalı olduğu vurğulanır.

Pedaqoji monitorinq bir növ pedaqoji texnologiya olaraq, yalnız məlumatların sistemləşdirilməsinə imkan vermir, həm də işlərini səmərəli yerinə yetirən müəllimlərin motivasiyasının təsirli bir metodu ola bilər.

Ali təhsildə keyfiyyətin idarə edilməsi prosesinin səmərəliliyini təmin edən vasitələr arasında aparıcı rol monitorinqə verilir. Universitetlərdə tədris prosesinin keyfiyyətinə nəzarətin təşkili və həyata keçirilməsi bir insanın peşə səriştəsini mənimsəməsinin bütün şərtlərini və aspektlərini izləməyə imkan verir və təhsil prosesində problemli sahələrin aradan qaldırılması üçün optimal idarəetmə qərarlarının qəbulunu təmin edir.

Fikrimizcə, tədris prosesinin keyfiyyət meyarlarına aşağıdakılar daxildir:

- tədris prosesinin düzgün planlaşdırılması;
- təhsil sisteminin informativliyi;
- tədris-metodiki təminatın keyfiyyəti;
- kommunikativlik;
- praktiki yönümlülük səviyyəsi;
- tədqiqat yönümlülük səviyyəsi;
- özünütəhsil komponentinin inkişafı;
- nəzarət və qiymətləndirmə komponentinin səviyyəsi;
- tələbələrin peşəkar bacarıq səviyyəsi.

Ali təhsil müəssisəsində tədris prosesinin monitorinqi tədris prosesinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinin müsbət dinamikasını izləməyə imkan verir. Monitorinqdən ali təhsil müəssisəsində tədris prosesinin keyfiyyətin idarə edilməsi sisteminin aləti kimi istifadə edilməsi məqsədəuyğundur.

Bu:

- Mütəxəssis hazırlığı planlarında işəgötürənlərin və əmək bazarının tələblərinin nəzərə alınmasına aiddir;
- Elmi-pedaqoji kadrların hazırlanmasına və professor-müəllim heyətinin ixtisasının artırılmasına köməklikdir;

- Tədris-metodiki təminatın daha da təkmilləşdirilməsi; məzmunun və metodiki təminatın təkmilləşdirilməsidir;
- Müasir pedaqoji texnologiyaların və fəal təlim metodlarının tədris prosesinə geniş tətbiqidir;
- Tələbə və müəllimlərin elmi-tədqiqat işinə həvəsləndirilməsi üçün şərait yaradılması;
- Tələbələrin müxtəlif tədris və idrak fəaliyyət növlərinə nəzarət forma və vasitələrinin spektrinin genişləndirilməsidir [3, s.74].

Düzgün təşkil edilmiş pedaqoji monitorinq prosesi təhsilin effektivliyini artırmaq, tələbələrə daha yaxşı bir təhsil təmin etmək və təhsilin inkişafını dəstəkləmək üçün vacibdir.

Belə ki, dəqiq təşkil olunmuş pedaqoji monitorinq prosesi aşağıdakıları əhatə edir:

1) Monitorinqin məqsədinin müəyyən edilməsi: Pedaqoji monitorinq prosesinin məqsədləri və hədəfləri açıq və aydın olmalıdır. Bu, monitorinqin nəticələrini qiymətləndirmək və təhsilin strateji məqsədlərinə nail olmaq üçün əhəmiyyətlidir.

2) Monitorinqin aparılması üsullarının seçilməsi: İşin ən yaxşı şəkildə icrası üçün, monitorinq prosesinin necə həyata keçiriləcəyi və müəyyən edilmiş məqsədlərə necə cavab verəcəyi dəqiqliklə planlanmalıdır. Bu, prosesin effektiv və obyektiv olmasını təmin etmək üçün əhəmiyyətli bir addımdır.

3) Monitorinq prosesinin vaxtının razılaşdırılması: İştirakçılar bir araya gələrək monitorinq prosesinin həyata keçirilməsi üçün lazım olan vaxtın necə təyin ediləcəyini müzakirə etməli və müəyyən bir vaxt çərçivəsi təyin etməlidirlər. Bu, məlumatların toplanması, analizi, nəticələrin dəyərləndirilməsi və lazım olan tədbirlərin görməsi üçün müəyyən bir zaman təmin etməyi özündə əhatə edir. Monitorinq prosesinin aparılmasının bir hissəsi olaraq, iştirakçılar arasında müvafiq vaxtın uyğunluğunu yoxlamaq, tələbələrin və müəllimlərin ən yaxşı vaxtda iştirak etməsinə nail olmaq üçün vaxtın yenilənməsi və dəyişdirilməsi də vacibdir. İştirakçılar arasında əlaqə və koordinasiya, monitorinq prosesinin müvafiq şəkildə icra olunmasında ən mühüm amillərdən biridir.

4) Monitorinq vasitələrinin hazırlanması: Bu monitorinq prosesinin effektiv və dəqiqliklə icrası üçün əhəmiyyətli bir mərhələdir. Bu vasitələr məlumatların toplanması, analizi və nəticələrin dəyərləndirilməsi üçün lazım olan vasitələri və sənədləri təyin etmək üçün istifadə olunur.

5) Məlumat toplanması və analizi: Pedaqoji monitorinq prosesində məlumat toplamaq və analiz etmək əhəmiyyətli bir addımdır. Bu məlumatlar müəllim peşəkarlığı, tələbə nailiyyəti, dərs effektivliyi və digər əhəmiyyətli faktorlar haqqında məlumatları əhatə etməlidir.

6) Nəticələrin qiymətləndirilməsi və təhlil edilməsi: Toplanan məlumatlar təhlil edilməlidir. Bu, təlim proseslərinin effektivliyinin və təhsilin məqsədlərinə nail olunub olunmadığının qiymətləndirilməsini təmin edir.

7) Tədbirlər görülməsi: Nəticələrə əsasən lazım olan tədbirlər və dəyişikliklər müəyyən edilməlidir.

8) Əlaqələrin qurulması və təşviqi: Pedaqoji monitorinq prosesi tələbələr, tədrisçilər, idarəçilər və digər təhsil əməkdaşları ilə əlaqələrin qurulmasına və təşviqinə kömək edir [2, s.219].

Pedaqoji monitorinqin bir neçə əsas növü var: təhsil monitorinqi, idarəetmə monitorinqi və sosial-psixoloji monitorinq. Hər biri fərqli məqsədlərə və fokus sahələrinə malikdir və təlim prosesində müxtəlif amilləri nəzarət altında saxlamaq üçün istifadə olunur.

Təhsil monitorinqi: Təhsil monitorinqi təlim prosesindəki effektivliyi qiymətləndirmək və tələbələrin nailiyyətlərini ölçmək üçün istifadə olunan monitorinqdir. Bu növ monitorinq müəyyən müqayisəli standartlara əsaslanır.

İdarəetmə monitorinqi: İdarəetmə monitorinqi təhsil müəssisələrinin idarə olunması prosesində effektivliyi və keyfiyyəti qiymətləndirmək üçün istifadə olunur. Bu monitorinq növü, təhsil müəssisələrinin idarə olunması prosesindəki məsələləri müəyyən etmək, təlim prosesində keyfiyyətin yaxşılaşdırılması üçün təkliflər etmək və müəssisənin məqsədlərinə nail olmaq üçün effektiv strategiyaların təşkili üçün istifadə olunur.

Sosial-psixoloji monitorinq: Sosial-psixoloji monitorinq təlim prosesində sosial və psixoloji amilləri nəzarət altında saxlamaq üçün istifadə olunan bir monitorinq növüdür. Bu, təlim mühitindəki sosial münasibətləri qiymətləndirmək üçün istifadə olunur.

Nəticə olaraq, monitorinqin bu üç növü, təhsil prosesində müxtəlif amilləri nəzarət altında saxlamaq və təlimin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün müxtəlif və əhəmiyyətli yollar təmin edir. Bu monitorinq növləri, tələbələrin öyrənmə prosesində müsbət nəticələrin əldə edilməsinə kömək edir və təhsilin daha səmərəli və effektiv olmasına kömək olur.

Müasir pedaqoji nəzəriyyə və təcrübədə ali təhsil müəssisələrinin səmərəli idarə edilməsi prioritet vəzifələrdəndir. Səmərəli idarəetmə təhsil prosesinin keyfiyyətini artırmaq, tələbələrin öyrənmə nailiyyətini yaxşılaşdırmaq, onların sosial və psixoloji inkişafını dəstəkləmək və müəssisənin məqsədlərinə nail olmaq üçün əhəmiyyətli bir rol oynayır.

Ədəbiyyat

1. *Bədəlova Əsmər Sadıq qızı. "Təlim-tərbiyə". ADPU-nəşriyyatı. Bakı - 2015.- 291 səh.*
2. *Cabbarov R. "Təlim-tərbiyə müəssisələrinin idarə olunması məsələləri". Bakı - 2021, -513 səh.*

3. *Cahangirov A. "Təhsilimiz dünəndən sabaha. Optimistin baxışları". Bakı, "Şərq-Qərb", 2020, 384 səh. + 24 səh. Foto*
4. *Cəbrayılov İ.H. "Təhsilin təşkilinə müasir pedaqoji yanaşmalar". Bakı: Mütərcim, 2019, -276 səh.*
5. *Namazov Sübhan. "Azərbaycanda universitetlərin inkişaf strategiyası: reallıqlar və perspektivlər". "Azərbaycan" qəz., Bakı, 19 aprel 2017, s. 16*

A.S.İmanova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
shamkaraul@icloud.com

İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ RİYAZİYYATDAN MƏNTİQİ MƏSƏLƏLƏR MƏNİMSƏMƏ KEYFİYYƏTİNİ ARTIRAN VASİTƏ KİMİ

Xülasə

Bu məqalədə məntiqi məsələlərin ibtidai sinif şagirdlərinin məntiqi təfəkkürünü inkişaf etdirən vacib məsələlərdən biri olduğundan bəhs edilir. Şagirdlər üçün mətiqi məsələlərin standart və qeyri-standart dərs formasında həll olunması şagirdlərdə məntiqi təfəkkürü inkişaf etdirməsi və riyaziyyata böyük maraq oyatmasının əhəmiyyəti haqqında məlumat verilir. İbtidai siniflərdə şagirdlərdə məntiqi mühakimə bacarığının aşağı səviyyədə olması səbəbi ilə müəllimlərin şagirdlər ilə davamlı məqsədyönlü işlər aparılması, məntiqi məsələlərin həll edilməsində sistemli və ardıcıl şəkildə yanaşılmasının vacibliyi vurğulanır.

ЛОГИЧЕСКИЕ ЗАДАЧИ ПО МАТЕМАТИКЕ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ КАК ИНСТРУМЕНТ ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ОБУЧЕНИЯ

Резюме

В данной статье обсуждается, что логические вопросы являются одними из важных вопросов, развивающих логическое мышление учащихся младших классов. Приведена информация о важности решения логических задач для учащихся в стандартной и нестандартной форме уроков для развития логического мышления учащихся и формирования большого интереса к математике.В связи с низким уровнем навыков логического суждения учащихся начальных классов учителя следует вести непрерывную целенаправленную работу со студентами, решая логические задачи. Подчеркивается важность системного и последовательного подхода.

LOGIC PROBLEMS IN MATHEMATICS IN PRIMARY GRADES AS A TOOL TO IMPROVE THE QUALITY OF LEARNING

Summary

In this article, it is discussed that logical issues are one of the important issues that develop the logical thinking of elementary school students. Information is given about the importance of solving logical problems for students in standard and non-standard form of lessons to develop logical thinking in students and arouse great

interest in mathematics. Due to the low level of logical judgment skills of students in primary classes, teachers should conduct continuous purposeful work with students, solving logical problems. the importance of a systematic and consistent approach is emphasized.

Açar sözlər: *məntiqi təfəkkür, təlim metodlar, məntiqi məsələləri, riyazi çalışmalar, induktiv metodlar, deduktiv metodlar*

Ключевые слова: *логическое мышление, методы обучения, логические задачи, математические исследования, индуктивные методы, дедуктивные методы*

Key words: *logical thinking, teaching methods, logical problems, mathematical studies, inductive methods, deductive methods*

İbtidai məktəb riyaziyyat kursu təliminin əsas məqsədlərindən biri – ibtidai sinif şagirdlərinin riyazi və məntiqi təfəkkürünü inkişaf etdirməkdən ibarətdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün səmərəli təlim metodlarından (əyani və didaktik vasitələrdən, tədrisin təşkili formalarından) geniş və hərtərəfli şəkildə istifadə olunur. Təcrübələr göstərir ki, bu məqsədin həyata keçirilməsi əksər hallarda sistemsiz, qeyri-ardıcıl və kortəbii şəkildə yerinə yetirilir. Bunun nəticəsidir ki, ümumtəhsil məktəblərinin yuxarı sinif şagirdlərinin əksəriyyəti riyazi yanaşmada mühüm rol oynayan (analiz, sintez, müqayisə, ümumiləşdirmə, mücərrədləşdirmə və konkretləşdirmə) məntiqi təfəkkürün ilkin priyomlarına belə lazımi dərəcədə malik olmurlar. Bilirik ki, təlimin induktiv və deduktiv metodları olan təfəkkür metodları da sadaladıgımız komponentlərə əsaslanır.

İbtidai sinif şagirdlərinin riyazi və məntiqi təfəkkürlərinin inkişaf etdirilməsində riyaziyyat fənninin xüsusi bir əhəmiyyəti vardır. Riyaziyyat kursu – böyük nəzəri biliklərə əsaslanan mühüm məktəb fənlərindən biridir. Bilirik ki, riyazi biliklərin mənimsənilməsində müşahidə, müqayisə, induktiv yanaşma (xüsusi halları araşdırmaqla ümumi nəticə çıxarma və ya "xüsusidən ümumiyə"), deduktiv yanaşma (ümumi təklifdən konkret nəticələr çıxarma və ya "ümumidən xüsusiyə"), mücərrədləşdirmə və konkretləşdirmə priyomları tətbiq olunan təlim metodlarının mahiyyətini təşkil edir.

İbtidai məktəbdə riyaziyyat təlimi göstərir ki, ibtidai sinif şagirdlərinin məntiqi təfəkkürünü inkişaf etdirən ən səmərəli vasitələrdən biri - məntiqi məsələlər həllidir. Məntiq elementləri əsasən həmin məsələlərin ifadə formalarında özünü tam şəkildə göstərir. Verilən məntiqi məsələnin həlli alqoritmini müəyyən etmək üçün şagirdlər sadə təfəkkürün mühüm priyomlarından istifadə edirlər. Şagirdlər üçün riyaziyyat dərsində və ya dərsdənkənar məşğələlərdə məntiqi məsələlərin həll edilməsi, həm də şagirdlərdə riyaziyyata böyük bir maraq oyadır və inkişaf etdirir.

Stajlı ibtidai sinif müəllimlərinin təcrübəsi göstərir ki, onlar şagirdlərin

təfəkkür xüsusiyyətlərini aşkar etmək üçün xüsusi seçilmiş "sual-məsələlər"dən geniş şəkildə istifadə edirlər. Həmin məsələlərin ifadə formalarında kəmiyyətlər arasındakı funksional asılılıqların məzmununda olan məntiq elementləri şagirdləri riyazi şəkildə mühakimə aparmağa və elementar məntiq əməllərini icra etməyə istiqamətləndirir.

İbtidai sinif şagirdləri təkcə baxılan əşya və hadisələr arasındakı funksional asılılıqları deyil, həm də onlar mücərrəd şəkildə onlara tanış olan əşya və ya hadisələri təhlil etməyi bacarırlar. Burada şagirdlərə elə məntiqi məsələlər təqdim etmək olar ki, şagirdlər bu çalışmalardan mühüm əqli nəticələr öyrənə bilsinlər.

Bilirik ki, I-II sinif şagirdlərində məntiqi mühakimə yürütmə qabiliyyəti olduqca aşağı səviyyədədir. Bir çox hallarda onlar baxılan əşyanın onlara əyani görünən əlamətləri (xassələri) haqqında riyazi fikir söyləyə bilirlər. İbtidai sinif şagirdləri əksər hallarda öz fikrini sadə riyazi şəkildə ifadə edə bilirlər.

Ona görə də müəllim şagirdlərlə müntəzəm olaraq məqsədyönlü işlər aparmalıdır. Burada qeyd edək ki, riyaziyyat təlimi prosesində tətbiq olunan riyazi metodlar da çox mühüm rol oynayır. Avropa ölkələrinin ibtidai məktəb təcrübəsi göstərir ki, ibtidai məktəb riyaziyyat kursunda didaktik materiallar kimi məntiqi məsələlərin həll edilməsi sistemli və ardıcıl şəkildə davam etdirilməlidir.

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, ibtidai məktəblərdə riyaziyyat kursunun məzmunu – məktəb qarşısında qoyulan müasir tələblərə hökmən tam şəkildə cavab verməlidir. İbtidai məktəb riyaziyyat kursunun təlimində riyazi biliklərin geniş şəkildə tətbiq edilməsinin ən yaxşı, əlverişli yolu – məntiqi məsələlərin həlli prosesidir. Burada qeyd edək ki, mühüm orijinallığı, maraqlı məzmunu və müvafiq bir təlim metodu ilə seçilən məntiqi məsələlərin həlli şagirdlərin uzun müddət yaddaşlarından silinmir və təsirli izlər buraxır. İndi fikrimizi aşağıdakı xarakterik bir məntiqi məsələni nəzərdən keçirməklə izah edək:

Məsələ: "Çayın bir sahilindən o biri sahilinə qayıq vasitəsilə qurdu, keçini və otu keçirmək lazımdır. Elə etmək lazımdır ki, qurd keçini, keçi isə otu yeməsin. Bunu necə etsək olar?"

Belə məntiqi məsələdəki situasiyanın həlli şagirdlərin çox böyük marağına səbəb olmaqla bərabər, həm də məsələnin müxtəlif həll variantlarının tapılması da şagirdlərdə böyük maraq yaradır. Bilirik ki, burada şagirdlər tərəfindən səmərəli həll variantının tapılması olduqca vacibdir. Belə tipdə olan məntiqi məsələlərin həll olunması zamanı şagirdlər qabaqcadan öyrəndikləri ciddi riyazi qaydaları tətbiq etməyi bacarmalı, verilən məntiqi məsələnin konkret olaraq həll alqoritmini düzgün şəkildə müəyyən etməlidir.

Bilirik ki, insan intellekti – əvvəlcədən qazanılmış riyazi biliklər toplusu ilə deyil, bunlardan yerində yararlanmaq bacarığı ilə fərqlənirlər. Ona

görə də ibtidai məktəb kursunda əyləncəli, maraqlı məntiqi məsələlər həlli vasitəsilə şagirdlərin məntiqi təfəkkürünün formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi olduqca faydalı və vacibdir. Bu tipdə olan məntiqi məsələləri konkret olaraq aşağıdakı kimi tiplərə ayıra bilərik:

1) Düşündürücü məsələlər;
2) Əyləncəli məsələlər;
3) Həndəsi fiqurlara aid məsələlər;
4) Həndəsi məzmunlu məsələlər;
5) Sözlərlə ifadə olunmuş məntiqi çalışmalar;
6) Riyazi oyunlar və fokuslar;
7) Krossvordlar və rebuslar;
8) Kombinator məsələlər.

Əslində bu təsnifatdakı məsələlər bir-biri ilə çox sıx bir şəkildə əlaqəlidirlər. Məsələn, məlumdur ki, düşündürücü məsələlər, həm də məntiqi xarakterdə ola bilər və s.

Qeyd edək ki, ibtidai məktəb kursunda ayrı-ayrı tədris fənlərinin öyrənilməsi prosesində şagirdlər həm də əzbərləmək vasitəsilə də müəyyən riyazi qaydaları, qanunları, cədvəlləri (çertyojları) və s. öyrənirlər. Burada elə hallara rast gəlirik ki, şagirdlər müəyyən testi, qaydanı, cədvəli (çertyoju) əzbər bilirlər, lakin onların riyazi mənasını düzgün şəkildə şərh etməkdə çətinlik çəkirlər. İbtidai siniflərdə riyaziyyat fənni təliminin hər sonrakı mərhələsində bəzən əzbərçiliyin köməyi də az olmur. Bu halı nəzərə alaraq qeyd edə bilərik ki, ibtidai siniflərdə şagirdlərin riyazi yaddaşını və qabiliyyətini inkişaf etdirən məntiqi məsələlərin həllinə də xüsusi yerin riyaziyyat tədris proqramında ayrılması olduqca faydalı və əhəmiyyətlidir. Bu zaman şagirdlərdə əyani-obrazlı yaddaş daha çox inkişaf etmiş və möhkəmlənmiş olacaqdır. İbtidai sinif şagirdlərinin riyazi yaddaşını inkişaf etdirən çalışma növlərini aşağıdakı kimi təsnif etmək olduqca faydalı olar:

1) İkirəqəmli ədədlərin yadda saxlanması;
2) Riyazi terminlərin yadda saxlanması;
3) Yaddaşa əsasən şəklin, sxemin (cədvəlin) çəkilməsi;
4) Şəklə qısa müddətdə baxdıqdan sonra onu təsvir etmək;
5) Mətn üzrə yazılı riyazi imla;
6) Səsli riyazi imla.

Bilirik ki, ifadə forması və məzmununa görə, həmçinin həll metodları bir-birindən fərqli olan məntiqi məsələlərdən dərsdə və müstəqil iş zamanı müntəzəm şəklidə istifadə ibtidai sinif şagirdlərinin riyazi və məntiqi qabiliyyətlərini, dünyagörüşlərini və məntiqi düşüncə tərzlərini artırır və inkişaf etdirir.

İnsanların təfəkkürünün müəyyən ardıcıl, dogru və əlaqəli, tam və ziddiyyətsiz olması üçün onların necə riyazi mühakimələr aparmaq lazım

olduğunu bizə öyrədən riyazi məntiq adlanan elm sahəsi mövcuddur. Bizə məlumdur ki, hesab əməli qaydalarını və qrammatikanı bilməyən insanlar əşyaları düzgün saymağı və savadlı yazmağı bacarmadığı kimi riyazi məntiq qaydalarını bilmədən də səhvsiz riyazi mühakimələr aparıla bilməz və riyazi fəaliyyətlər mümkün olmaz. Ona görə də hər bir şagirdin riyazi məntiq qaydalarına yiyələnmələri və ondan düzgün istifadə etmələri onlar üçün olduqca çox vacib və faydalıdır.

Riyaziyyatı öyrənmək istəyən hər bir şagird çox vaxt riyazi anlayışları düzgün müəyyən etməli, onlar arasındakı funksional asılılıqları bilməlidirlər. Riyaziyyatda çox vaxt riyazi mühakimələr yolu ilə müxtəlif riyazi düsturları, qaydaları çıxarmaq və müəyyən teoremləri isbat etmək lazım gəlir. Bu zaman düşünməliyik ki, riyaziyyat - zəruri əqli nəticələrin çıxarılması haqqında bir elmdir. Bilirik ki, məntiqsiz riyaziyyat heç vaxt ola bilməz. Buradan nəticə çıxarırıq ki, riyaziyyatı müvəffəqiyyətlə öyrənmək (öyrətmək) üçün çox ciddi bir şəkildə düzgün və ardıcıl, sistematik şəkildə mühakimələr aparmağı bacarmaq lazımdır. Bu isə o deməkdir ki, riyaziyyat fənninin şagirdlərə öyrədilməsi onların təfəkkür qaydalarına və qanunlarına yiyələnmələri üçün çox səmərəli və əhəmiyyətlidir. Bir çox pedaqoq alimlər riyaziyyatın "Ağıl üçün məhək daşı" hesab edilməsini söyləməsi heç də təsadüfi deyildir. Əbəs yerə demirlər ki, "Riyaziyyat ağlın gimnastikasıdır". Riyaziyyatı öyrənməklə biz ağlımızı intizamlı edir, məntiqi düşünmə tərzinə malik oluruq. Riyaziyyat fənnindən ixtiyari məntiqi məsələnin həll edilməsi birinci növbədə ardıcıl və sistematik mühakimələr zəncirinin düzgün qurulmasını tələb edir. Bizə məlumdur ki, məntiqi məsələlər həllində istifadə olunan riyazi hesablamalar və qurmalar məntiqi mühakimələr aparılmadan mümkün ola bilməz. Deməli, riyaziyyat fənninin öyrənilməsi heç vaxt məntiqsiz mümkün deyildir. Qeyd edək ki, riyaziyyatı öyrənmək istəyən hər bir şəxs öz məntiqi təfəkkürünü inkişaf etdirməli, düzgün, əsaslı, ardıcıl və sistematik məntiqi mühakimə aparmaq bacarıqlarını daima inkişaf etdirməlidirlər. Riyaziyyatı öyrənmək üçün bu elmi ürəkdən sevmək, ardıcıl və sistematik şəkildə inadla bu elmlə məşğul olmaq lazımdır.

Burada söyləyə bilərik ki, riyazi talantlık - ilk növbədə yaxşı təşkil olunmuş gərgin və səmərəli bir əməyin nəticəsidir. Bu fikirlə bağlı görkəmli pedaqoq riyaziyyatçı alim D. Poyanın aşağıdakı fikirlərini qeyd etmək yerinə düşər: "Riyaziyyata yiyələnmək - məsələ həll etmək, həm də yalnız standart məsələləri deyil, eyni zamanda müəyyən təfəkkür müstəqilliyi, orijinallıq, ixtiraçılıq tələb edən məsələləri həll etmək bacarığıdır. Ona görə məktəb riyaziyyatının birinci və başlıca vəzifəsi məsələ həlli prosesinin metodik tərəflərini öyrətməkdən ibarətdir" [Д.Пойа. Как решать задачу. Пер.с.англ.М.1961, с.16].

İbtidai məktəb riyaziyyat kursunun tədrisi prosesində şagirdlərin fəal və

yaradıcı şəkildə tərbiyə olunması məktəbdə tədrisin qarşısına qoyulan aktual problemlərdən biridir. Bu problemin həlli üçün düzgün şəkildə seçilmiş riyazi çalışmalar və məntiqi məsələlər və onların həlli olduqca vacibdir. Bu baxımdan ibtidai məktəblərin qabaqcıl və stajlı müəllimlərin riyaziyyatın tədrisi zamanı bu cəhətlərə yüksək dərəcədə fikir vermələri olduqca faydalı və əhəmiyyətlidir. Burada qeyd etmək yerinə düşər ki, riyaziyyat fənni üzrə yazılmış çoxsaylı tədris ayrı-ayrı metodik vəsaitlərə nəzər salsaq görərik ki, riyaziyyatdan verilən ayrı-ayrı tip məsələlər həll üsullarına həsr olunmuş çoxsaylı dəyərli metodik işlər görülsə də belə "Riyaziyyat məsələləri həllinin ümumi metodikası" hələ də ciddi şəkildə yazılıb öz həllini tapmamışdır.

Bilirik ki, bütün zamanlarda riyaziyyatın ibtidai kursunda məsələlər həllinə, istər sinifdə dərs zamanı və dərs prosesində, istərsə də sinifdənxaric vaxtlarda ona çox böyük əhəmiyyət verilmişdir. Təhsil qanununda və Dövlət standartlarında mətnli məsələlər və onların həllinə ayrıca bölmələr ayrılmışdır. Bu isə mətnli məsələlər həllinin əhəmiyyətli olduğunu bir daha sübut edir. Mətnli məsələlər həlli şagirdlərin məntiqi və alqoritmik təfəkkürünü, onlarda tədris və idrak əməliyyatlarının inkişafını və praktik bacarıqların yaranmasını, riyaziyyat elminin real həyati situasiyalarda istifadə üçün potensial imkanlara və tərbiyəvi əhəmiyyətə malik olmasını bir daha sübut edir.

Bilirik ki, riyaziyyatın ibtidai məktəb kursunda hesab, məntiqi, mətnli, sujetli məsələlər çox böyük bir üstünlük təşkil edir. Bu tip məsələlərdə hansısa hadisələrin (obyektlərin) miqdari tərəfləri ifadə olunur, bu məsələlərdə məçhul kəmiyyətin qiymətinin axtarılması lazım gəlir və məsələdə verilmiş müəyyən kəmiyyətlər arasındakı cəbri və funksional asılılıqlar əsasında məchul kəmiyyətin qiymətinin tapılması tələb olunur.

İbtidai məktəb riyaziyyat kursunun təlimində məntiqi məsələlərin həlli çox əhəmiyyətli dərəcədə inkişafetdirici bir dəyərə malikdir. Məhz məntiqi məsələlərin həlli ibtidai sinif şagirdlərinin məntiqi və riyazi təfəkkürünü inkişaf etdirir, burada söhbət təkcə riyaziyyatın şagirdlər tərəfindən daha da yaxşı mənimsənilməsinə deyil, həm də digər keçilən fənlərin müvəffəqiyyətlə öyrənilməsinə də böyük bir qatqı göstərir.

İbtidai məktəb riyaziyyat kursunda məntiqi məsələlərin həllinin şagirdlərə öyrədilməsi onlara yalnız ibtidai məktəbin riyaziyyat dərslərində deyil, həmçinin həyati situasiyaların araşdırılmasında məntiqi mühakimələr tələb edən məsələlərin həllində də çox böyük köməklik göstərir.

Ədəbiyyat

1. *Abbasov N.R., Mahmudov V.H., Mahmudova E.H. İbtidai siniflərdə riyazi oyunlar, əyləncəli məsələlər və riyazi testlər. Bakı: Qarant. 2001, 48 s.*
2. *Adıgözəlov A.S., Əhmədov İ.Q. İbtidai siniflərdə riyaziyyat təliminin xüsusi metodikası. Bakı: Mütərcim, 2001, 204 s.*

3. *Avayev Ş., Xəlilov Ş. İbtidai siniflərdə riyaziyyatdan praktik və əyləncəli məsələlər. Bakı: Hərbi nəşriyyat, 2005, 52 s.*
4. *Babayev M.B. Zəka oyunları (Məntiqdən məsələlər). Bakı: Altun – kitab, 2005,144s.*
5. *Əhmədli E.N. Şagirdlərin riyazi təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi yolları və tələri. Bakı, 1998. 66 s.*
6. *Əliyev İ.F. Məsələ həlli və şagirdlərin riyazi təfəkkürünün inkişafı // İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə, 1987, №4, s. 15-19*
7. *Həmidov S.S. Məktəbin ibtidai siniflərində məsələ həllinin təlimi metodikası. Bakı: Nurlan, 2008, 180 s.*

G.O.Allahverdiyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
gyua98@gmail.com

ABŞERON RƏSSAMLIQ MƏKTƏBİNİN GÖRKƏMLİ NÜMAYƏNDƏSİ FAZİL NƏCƏFOVUN YARADICILIĞI

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan Təsviri İncəsənətində iz qoymuş Fazil Nəcəfovun yaratdığı əsərlərin təsvir və təhlili öz əksini tapmışdır. Fazil Nəcəfov bir çox əsərində ənənə və müasirliyin vəhdətindən yaranan heykəllər yaratmış və hər birini məharətlə avanqard şəkildə tamaşaçıya təqdim etmişdir. Yaratdığı hər bir əsərinin sonunda ənənələrə sadiq qalaraq müasirliyə bir addım daha yaxınlaşdığına çox böyük inamı olmuşdur. Bu tendesiya ilə Fazil Nəcəfov yaradıcılığında yüksək nailiyyətlər əldə etmişdir.

O yaratdığı heykəllərin simasında dünyada baş verən ədalətsizliklər, insanların ruhən çəkdiyi izdirablar öz əksini tapmışdır və Abşeronun füsünkar təbiətinin bizə bəxş etdiyi əhəng daşlarınada vurğunluğunun şahidi olduğunu açıq-aşkar görürük.

ТВОРЧЕСТВО ФАЗИЛЯ НАДЖАФОВА, ВЫДАЮЩЕГОСЯ ПРЕДСТАВИТЕЛЯ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ШКОЛЫ АБШЕРОН

Резюме

В статье отражено описание и анализ произведений Фазиля Наджафова, оставившего след в азербайджанском изобразительном искусстве. Во многих своих работах Фазиль Наджафов создавал скульптуры из единства традиции и современности и умело преподносил зрителю каждую из них в авангардной манере. В конце каждого своего творения он был очень уверен, что стал на шаг ближе к современности, придерживаясь традиций. С этой тенденцией связано творчество Фазиля Наджафова.

В облике созданных им скульптур отразились несправедливости, происходящие в мире, душевные страдания людей, и мы ясно видим, что обаятельная натура Абшерона проявляется в известняках, которые он нам подарил.

THE CREATIVITY OF FAZIL NAJAFOV, THE PROMINENT REPRESENTATIVE OF ABSHERON ART SCHOOL

Summary

In the article, the description and analysis of the works created by Fazil Najafov, who left a mark in Azerbaijan Fine Art, is reflected. In many of his works,

Fazil Najafov created sculptures from the unity of tradition and modernity and skillfully presented each of them to the audience in an avant-garde manner. At the end of each of his creations, he was very confident that he was one step closer to modernity by sticking to the traditions. With this tendency, Fazil Najafov's work

In the face of the sculptures created by him, the injustices happening in the world, the spiritual sufferings of people have been reflected, and we can clearly see that Absheron's charming nature is evident in the lime stones that he has given us.

Açar sözlər: *heykəltəraş, dinamika, müasir, obraz, fiqur, forma*

Ключевые слова: *скульптор, динамика, современность, образ, фигура, форма*

Key words: *sculptor, dynamics, modernity, tradition, image, figure, form*

Heykəltəraşlıq sənətinin plastikası və formasını yaxşı bilən Fazil Nəcəfovun Azərbaycan incəsənətinin inkişafında xidmətləri böyükdür. Fazil Nəcəfovun heykəllərinə nəzər salsaq, hər biri rəssamın tapmacasını özündə göstərə bilmək üçün can atır. Daşların hər biri Nəcəfov üçün müəyyən bir sirri özündə ehtiva edir. Min illərlə sıxılan bu daşlar sanki təbiətin gözəlliyini özündə saxlayaraq onlara dərinlik bəxş edir. Ənənələrə sadiq qalaraq müasir formalar, yeni obrazların axtarışı yaradıcılığının ilk illərindən müşahidə olunmağa başlamışdır.

Yumşaq Abşeron əhəng daşları ilə işləyən rəssamın heykəlləri sanki illərdir qumun və küləyin təziqi ilə formalaşmış və canlanmışdır. Rəssam öz zamanının böyük qismini xüsusi və müasir incəsənət dilinin inkişafına bəxş etmiş, irəli getməyə can atmışdır. Onun heykəllərinin əsas diqqət mərkəzi məzmun deyil, fərqli bədii ifadələrin ümumi həlli kimi çıxış edən formadır. Heykəltəraş insan obrazları vasitəsilə, özünün daxili vəziyyəti, ətraf mühitlə harmoniya və ya disharmoniya, kədər və həyəcanı köçürür. Fazil Nəcəfova görə insan bədəninin plastikası, həyatın yazılmış və yazılmamış qaydalarını başa düşmək üçün ən vacibli vasitələrdən biridir.

Heykəltəraş yığcam formalardan istifadə edərək müasirləşdirilmiş cildlərə marağı ilə seçilən əsərlərində, dərin fəlsəfi məfhumları ifadə etməyə çalışır. Heykəltəraş ilk əsərindən özünü azad, müasir, bir o qədər də ənənəyə sadiq müəllif kimi elan etmişdir. Məhz onun müasir bir düşüncə mexanizmi kimi olan sənəti dəfələrlə anlaşılmamış, bəzən də siyasi sistem tərəfindən heykəlləri qeyri-adekvat olaraq qəbul edilmişdir.

Nəcəfov müxtəlif materiallardan istifadə etsə də o, məhz Abşeron əhəngdaşından heykəllər yaratmağa daha çox can atmışdır. Onun Abşeron daşından yaratdığı ən gözəl işləri arasında “Səhər”, “Çılpaq Qadın” kimi əsərlərini nümunə göstərmək olar. Ən uğurlu və yadda qalan işləri sırasında isə “Korlar”, “Zamanın oyunları” və “Osvensim” vardır.

"Korlar"

Fazil Nəcəfovun 1970-80-ci illərdə yaratdığı istənilən heykəldə faciəli çalar, emosional iztirablar mövcud idi. Bu mövcudluğu biz "Korlar" əsərində açıq-aydın sezə bilirik. "Köhnə Bakının motivləri" adlı silsiləsinə aid olan bu əsərdə üç kişinin bir-birinə söykəndiklərini və üzlərindəki çarəsizliyi görürük. Müharibədə kor olan bu dilənçilər, müharibədən sonra küçələrdə gəzərək yaşamağa çalışırlar.

"Köhnə Bakının motivləri" silsiləsidə olan başqa əsərlər kimi bu əsərdəki personajlarda həyatda sənətkarın fərqli zamanlarda qarşılaşdığı insanlardır. Bu personajlardan ikisi səmaya baxan zaman sanki donub qalmışdır. Görə bilmədikləri səmanı sanki onlar hiss edirlər. Yalvarıcı baxışlarla səmaya baxan bu iki obraz elə bil Tanrıdan ümid diləyirlər. Çiyinlərindəki yükdən, həyatın onlara yaşatdıqlarından artıq yorulduqları çox gözəl incəliklərlə üzlərinə qazınmışdır. Yeridikləri bədən formalarından hiss olunan bu üç yol yoldaşı adi bir küçədə gəzən zaman yox, həyatın daşlı, çınqıllı ağır yolunda addımlamağa, nə olsa da yollarına davam etməyə çalışırlar. Yaşamağa çalışan bu üç insan birləşərək sanki vahid şəxsə çevrilmişlər. Heykəltəraş onların cəsarətli üzlərini, güclü bədən formalarını və bununla birlikdə həyatın dözülməz ağrılarına qarşı dayanıqlığını real formada göstərmişdir.

Aşkar siyasi çalarlara malik olan bu əsər heykəltəraşın yaradıcılığı üçün özünəməxsus, əlamətdar əsər oldu. Burada, əslində, əvvəlcə plastik motivlər tərtib edilmişdir ki, bu da sonradan onun bədii imzasının göstəricisi olmuşdur.

Fazil Nəcəfovun gələcək sənəti üçün son dərəcə vacib olan ikinci plastik hərəkət - insanların bir-birinə sıx, bağlı halda dayanmasıdır. Bu da rəssam üçün müdafiə və qorunma hissinin göstəricisidir. Özünü və dəyər verdiyi əzizlərini həyatın bədbəxtliklərindən müdafiə cəhdindən söhbət aparılır. Və bu əsərə tədqiqat nöqteyi nəzərdən yaxınlaşsaq, hələ də aktualdır. Bu da Fazil Nəcəfovun bəşəri ideyalara söykənərək əsərlər yaratdığını bir daha sübut edir. Ustad hazırladığı obrazlarda onların daxili aləmlərini, onların üsyan və kədərlərini, varlıqlarının dözülməz sancısını göstərmişdir. Bu fəlsəfi hərəkət bizi fikirləşməyə vadar edən mövzudur və heykəltəraşın bu hadisəni əbədiləşdirmək arzusundan irəli gəlmişdir. Onun yaratdığı bu fəlsəfi mövzu, əsəri çox mürəkkəbdir. Həyatımızı davam etdirdiyimiz bu cəmiyyətin necə müxtəlif kateqoriyalarının olduğunu bizə göstərir.

Onların üzlərinin kobud əlaməti və boyun hərəkətləri ilə forma quruluşlarının tam göstərilməsinə baxmayaraq bu heykəltəraşlıq kompozisiyasında rəmzi yolu dominantlıq təşkil edir. Yaradıcı ruha sahib insanlar bu metaforaya zaman-zaman daxil olurlar. "Korlar" əsəri başqa bir metaforanı da, "korlar bəşəriyyəti"ni də özündə ehtiva edir.

"Səhər"

Heykəltəraşın 1982-ci ildə yaratdığı bu əsərin bir neçə variantı vardır. İki metr hündürlükdə olan və blok daşından yaradılan bu görkəmli heykəl sanki dünyanın səsküyündən həyəcanı və axarından bir kənarda öz sükutunu tapa bilmişdir. Təbiətin daimi nümayəndəsi kimi görünən "Səhər" heykəli fərqli bir müdriklik örnəyi sərgiləyir. Heykəl sanki nəfəsini tutmuş və eyni zamanda azad şəkildə dayanmışdır. Bəlkə də o dünyanı bütün özünəməxsus mürəkkəbliyi və gözlənilməzliyi ilə bilmədən ilk dəfə görür. Saf formada yalnız burada və indi yumşaq və ahəngdar həcmlərdə, bu çarpaz qollarda və tamamilə statik bir pozada mövcud ola bilən bur yuxunun içindədir.

Heykəltəraş həmişə öz obrazları üçün çətin, narahat duruşlar seçir. Bu isə sükut və dinamika arasında sərhəd yaradır. O zaman əsər üzdəki cizgilər, nüanslar və incə psixoloji hadisələr üzərində qurulur. Bu irimiqyaslı heykəldə belə daşın materialına ən az uyğun gələn dərin mənəviyyat, emosional dinamika görünür. Heykəlin içi sanki hava ilə doludur, bu da tamaşaçıya formasının iri olmasına baxmayaraq çəkisinin az olduğu hissini doğurur.

Onun bu əsərinin fərqli materialdan və fərqli ölçüdən replikaları mövcuddur. Ancaq heykəl öz miqyası, çalarından asılı olaraq öz təbiətini dəyişməsi maraqlıdır. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, əsər kiçik ölçüdə düzgün nisbətlərlə yaradılırsa, istənilən artırılmış ölçüyə dayana biləcək. Burada sadəcə hisslər, bacarıq yox, müəyyən akademik məlumatlarda lazımdır.

F.Nəcəfovun hazırladığı bu iriölçülü əsəri təkrar-təkrar seyr etmək arzusu insanda oyanır. Sanki əsər insana təsir edir və onun ruhuna dinamika ilə birgə dinginlikdə gətirir. Heykəlin üzərində, ümumiyyətlə "boş" yer yoxdur: onun səthi enerji ilə zəngindir və daşın teksturası isə çox mənzərəlidir. Tamaşaçı elə düşünür ki, heykəltəraş onunla vahid orqanizmdə və daşda birləşdirib, onun əziz dostu kimi, məmnuniyyətlə istəklərini yerinə yetirir. Bu sintetik varlıq ustadın əsl həssas həyat təcrübəsinin nəticəsidir.

"Çılpaq Qadın"

Ustad hər bir məsələyə öz fikir və duyğuları ilə yaxınlaşmışdır. "Çılpaq qadın" əsərində isə qadın bədəninə fərqli baxış bucağından yanaşmışdır. Qadını kobud şəkildə tamaşaçıya təqdim edir və bu səbəbdən çox tənqid olunsa da, o istədiyi nəticəni əldə etməyi bacarmışdır. Obrazda tors kiçik ölçülərdə, əl kobud və sərt formada, ayaqlar isə bir qədər başa düşülməzdir. İşin özündə rəssamın daha çox çatdırmaq istədiyi emosional hisslərə fikir verilməsidir: fiqur sanki ağır addımlarla insanın üzərinə addımlayır və forması şişirdilmiş şəkildədir. Bütün bunlar bizə adi həyatdan götürülmüş fraqment kimi deyil, daha çox inadcıl hisslərin göstərilməsi kimi anlaşılır.

Sərt, bütün duruşu və iri forması ilə itaətsizliyini tamaşaçıya göstərən bu əsəri müşahidə edərkən görürük ki, rəssam müxtəlif prizmalardan yanaşaraq

heykələ fərqlilik qatmağı bacarmışdır. Abşeron daşından yonulmuş bu obraz ilə Fazil Nəcəfov yeniliklərə və müasirliyə doğru çağ açmışdır.

Yaradılan qadın obrazının üz cizgilərində sanki donuqluq vardır. Dolğun və sərt duruşu ilə küləyə qalib gəlməyə çalışan bu qadın sanki həyatın qəmi və kədərini sakitliklə qarşılayır.

Təsvirə baxdığımız zaman qadının çiyinlərinə düşən ağır yüklər onun ayaq üstə duruşuna belə çətinlik yaratmışdır. Əlləri ilə özündən güc alaraq ayaqları üzərində möhkəm dayanmağa və irəli addımlamağa çalışır.

"Zamanın oyunları"

Heykəltəraşın əsərlərində dünyəvi problemlərdə təzahür etmişdir. "Zamanın oyunları" kompozisiyasında amansız müharibələrdən, ölümlərdən, iri baş formasının içindən bizə tərəf boş gözlərlə baxan, kiçik ölçülü fiqurla yönləndirilən arabaya sancılmışdır.

Təkərlərə Neron və Ramzesin adları qazılmışdır. Əslində buraya istənilən hökmdarın adı qeyd oluna bilərdi, amma heykəltəraş bu adları seçir. Lakin heykəldə müəyyən dövrün tarixi yoxdur əsərə baxdığımız zaman burada bütün dövrləri müşahidə edə bilirik.

Heykələ diqqətlə nəzər salsığımız zaman görərik ki, onun üzərində fərqli simvollar mövcuddur. Bu simvollar arasında solyar, şir və başqa nişanələr diqqəti cəzb edir və bu nişanələr bir-birinə bağlı zəncirlər kimi davam edərək tamaşaçını ətrafında bir neçə dövrə vurmağa məcbur edir.

Heykələ baxdığımızda iki təkərin bir-birinə oxla bərkidildiyi görünür. Skeletin üzərində yerləşən saqqal və iri gözlər insanı cəzb edir. Bu iri baş gözlərlə sanki rəssam insanı nədənsə qorxutmağa, uzaqlaşdırmağa çalışır və insanı izləyirmiş kimi bir hiss doğur. Fazil Nəcəfov, zənnimcə bu iri gözləri misirlilərin və şumerlərin incəsənətindən götürmüşdür. Belə ki, bu xalqlara mənsub olan iri göz təsvirləri, Tanrının hər zaman insanları görməsini bildirən simvol kimi istifadə edilirdi. Əslində bunu İslam dininə də aid etmək olar.

Gözlərlə birlikdə üzə uyğun olaraq qurulmuş burun, almacıq sümükləri və çənə hissəsi, bir sözlə ümumi heykəlin simasının bədii həlli heykəltəraşın öz müdrikliyini nümayiş etdirir. Çənə sümüyündən aşağıda yerləşdirilən duzbucaqlı daş isə fiqurun əsas dayaq nöqtəsidir.

Fazil Nəcəfovun ən dəyərli əsərlərindən biri olan "Zamanın oyunları" heykəltərşın dövrlərə, sivilizasiyaya, yaradılışa, həyatın mənasına aid düşüncə və yanaşmasını ümumi halda birləşdirmişdir. Bu əsər ustadın yaradıcılığı üçün də ümumi xarakter daşıyır. Azərbaycan heykəltəraşlığına nəzər saldığımız zaman bu əsərin unikallığını görmək mümkündür. Heykəlin üzərindəki nişanələr, hökmdarların adı, fəlsəfi yanaşmalar Fazil Nəcəfovu müasir heykəltəraşlığımızın seçilən nümayəndəsinə çevirir. Bu müəmmalarla dolu əsərin hər incə detalı insanı düşünməyə vadar edir. Elə bu da əsərin necə uğurla nəticələndiyinin göstəricisidir.

"Osvensim"

Fazil Nəcəfovun ilk heykəllərindən olan "Osvensim", ümumdünya ədalətsizliyi olan İkinci Dünya Müharibəsinə hitafən yaradılmış və bu əsərə baxdığımız zaman biz relyefli daş sütun üzərində beş obraz görürük. Faşizm üzərində çalınan qələbəyə həsr olunan bu əsər 1965-ci ildə sərgi üçün hazırlanmışdır. Üç yetişkin və iki uşaq haldan düşmüş, ac və ümidsiz gözlərlə baxan zaman təsvir olunmuşdur.

Obrazlar arasındakı yaşlı fiqur sanki baş verən bu hadisələrdən bezərək və yorularaq gedir. Qalan iki yetişkin fiqur isə sanki bir-birlərinə sarılaraq möhkəm dayanmağa çalışırlar. Fazil Nəcəfov müharibənin insanlarda buraxdığı təsiri sadəcə onların zəifləməsində deyil, hətta müharibə zamanı ağır şəraitdən yayılan xəstəliklərə də toxunmuşdur. Bunu biz uşaq fiqurlarından birinin arıq olmasına baxmayaraq qarın nahiyəsindəki şişlikdən görə bilirik.

Fiqurların üzlərində donuq məyusluq hissi var. Bu zamana kimi insan həyatının ziddiyyətlərini və münaqişələrini, insanın onu əhatə edən ictimai və təbii mühitlə qarşılıqlı münasibətini, ölüm cəzasına məhkum olmuş girovların emosional gücümü məharətlə verən Fazil Nəcəfov insanı təəccübləndirir. Relyefli təsvirlərlə vurğulanmış daş sütun sanki baş daşına bənzəyir. Relyefdə göstərilən bu obrazlar tarixi həqiqətlərin ötürücüsü kimi fiqurlar XX əsr qorxulu səhifələrinə şahiddirlər. Onların üzləri gələcəkdə insanlarında yaddaşlarından silinməyəcək müharibə ilə əlaqəli dəhşətli doğruları özündə ehtiva edir. Əsərdə eyni taleyi yaşamağa məcbur olmuş insanların həyatları bu relyefdə toplanmışdır. Bu kompozisiya bu qəddarlığa şahidlik edir.

Ədəbiyyat

1. *Əliyev Z. Abşeron Rəssamlıq Məktəbi. Mədəniyyət 2016. 4 iyun*
2. *Qasımov Qalib Əhməd oğlu. Bakı – 2015.*
3. *Dilarə Vahabova. Fazil Nəcəfov. Bakı – 2013.*

E.İ.İsmayılova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
eminaismylva@gmail.com

İRƏVAN KİŞİ GİMNAZİYASI VƏ PEDAQOJİ KADR HAZIRLIĞI

Xülasə

İrəvanda 1881-ci ildə müxtəlif təmayüllü mütəxəssislər yetişdirən və pedaqoji kadrlar hazırlayan İrəvan Kişi Gimnaziyası yaradılmışdır. Onun direktoru Vladimir İosifoviç Brajnikov olmuşdur. İlk açılan ili burada 216 tələbə təhsil almışdır ki, orada müxtəlif millətlərin nümayəndələri ilə bərabər 40 nəfərə yaxın azərbaycanlı da təhsil almışdır. İrəvan Kişi Gimnaziyası müxtəlif ixtisaslar üzrə kadr hazırlığında, xüsusilə də Azərbaycan pedaqoji kadrların hazırlanmasında böyük xidmətlər göstərmiş və 1918-ci ildə gimnaziya bağlanmışdır.

ЕРЕВАНСКАЯ МУЖСКАЯ ГИМНАЗИЯ И ПОДГОТОВКА ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КАДРОВ

Резюме

В 1881 году в Ереване была основана Ереванская Мужская Гимназия, обучающая специалистов различных направлений и готовящая педагогические кадры. Ее директором был Владимир Иосифович Бражников. В первый год его открытия здесь получили образование 216 студентов и в том числе получили образование около 40 азербайджанцев. Ереванская Мужская Гимназия оказывала большие услуги по подготовке кадров по различным специальностям, особенно по подготовке азербайджанских педагогических кадров. Гимназия было закрыта в 1918 году.

YEREVAN MALE HIGH SCHOOL AND TEACHER TRAINING

Summary

In 1881, the Yerevan Men's Gymnasium was established in Yerevan, which educates specialists of various orientations and prepares pedagogical personnel. Its director was Vladimir Iosifovich Brajnikov. In the first year of its opening, 216 students were educated here, along with representatives of various nationalities, about 40 Azerbaijanis were also educated there. Yerevan Men's Gymnasium provided great services in the training of personnel in various specialties, especially in the preparation of Azerbaijani pedagogical infidels, and was closed in 1918.

Açar sözlər: *İrəvan Kişi Gimnaziyası, müəllimlər, məzunlar, əsərlər*

Ключевые слова: *Ереванская мужская гимназия, преподаватели, выпускники, труды*

Key words: *Yerevan Male Gymnasium, teachers, graduates, works*

İrəvan tarixən qədim Azərbaycan yurdu olaraq soydaşlarımızın uzun illər burada yaşayıb yaratdıqlarını bilirik və bir çox görkəmli şəxslərin də İrəvani təxəllüsü ilə bu diyarda yaşayaraq dünya mədəniyyət xəzinəsinə dəyərli əsərlər bəxş etdiyini də öyrənirik.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Cənab İlham Əliyev çıxışlarında, nitqlərində bu məsələyə həmişə xüsusi diqqətlə yanaşaraq demişdir: *"Biz tarixi torpaqlarımızı da unutmamalıyıq və unutmuruq. Bu, gələcək fəaliyyətimiz üçün istiqamət olmalıdır, necə ki, biz bu gün də bu istiqamətdə iş görürük. Bizim tarixi torpaqlarımız İrəvan xanlığıdır, Zəngəzur, Göyçə mahallarıdır. Bunu gənc nəsil də, dünya da bilməlidir. Mən şadam ki, bu məsələ ilə bağlı – bizim əzəli torpaqlarımızın tarixi ilə bağlı indi sanballı elmi əsərlər yaradılır, filmlər çəkilir, sərgilər təşkil olunur. Biz növbəti illərdə bu istiqamətdə daha fəal olmalıyıq və dünyanın müxtəlif yerlərində sərgilər, təqdimatlar keçirilməlidir. Çünki İrəvan bizim tarixi torpağımızdır və biz azərbaycanlılar bu tarixi torpaqlara qayıtmalıyıq. Bu, bizim siyasi və strateji hədəfimizdir və biz tədricən bu hədəfə yaxınlaşmalıyıq" [1].*

Bəli, İrəvanda qədim tarixi yurdumuzda 1881-ci ildə müxtəlif təmayüllü mütəxəssislər və pedaqoji kadrlar hazırlayan İrəvan Kişi Gimnaziyası yaradılmışdır ki, onun direktoru Vladimir İosifoviç Brajnikov olmuşdur. İlk açılan ili burada 216 tələbə təhsil almışdır ki, orada müxtəlif millətlərin nümayəndələri ilə bərabər 40 nəfərə yaxın azərbaycanlı da təhsil almışdır.

İrəvan Kişi Gimnaziyasında təhsil müddəti 4 il olmuşdur. Gimnaziyanın ilk buraxılışı 1885-ci ildə olmuşdur. 1881-1915-ci illər ərzində gimnaziyada təhsil alan azərbaycanlıların sayı artmış 582 azərbaycanlı tələbə təhsil almışdır.

Bu gimnaziyanın pansionu var idi. Burada görkəmli ədəbiyyatşünas alim, Əməkdar Elm Xadimi Əziz Şərif hazırlıq mərhələsi keçmiş, sonra da İrəvan Kişi Gimnaziyasında təhsilini davam etdirmişdir. Əziz Şərif xatirələrində yazır ki, *İrəvanda pansionda yaşayan zaman atam Qurbanəli Şərifov mənə fars dili müəllimi tapmışdı. Bəxtimdən mənim İrəvandakı müəllimim olduqca bilikli və təcrübəli idi. Mən Molla Abbasdan fars dilini mükəmməl öyrəndim. O "Fars Abbas" adı ilə şöhrət tapmışdı. Gimnaziyanın çox görkəmli, tanınmış müəllimi olmuşdur [2, s.245].*

Qori Müəllimlər Seminariyasının məzunu Firudin bəy Köçərli 1892-ci ildən İrəvan Kişi Gimnaziyasında Azərbaycan bölməsinin müdiri, eyni zamanda Azərbaycan dili müəllimi işləmişdir. İrəvan Kişi Gimnaziyasında çalışdığı illərdə F.Köçərli maarif məsələlərinə dair dəyərli metodik məqalələr yazmış, Zöhrabzadə ilə birlikdə "Təlimi-lisani-türki" adlı dərslik tərtib etmiş, "Təlimati-Sokrat" (1891) adlı fəlsəfi əsərini nəşr etdirmiş, rus klassiklərindən bədii tərcümələr etmişdir. Daha sonralar onun yazdığı "Balalara hədiyyə" kitabı uşaq ədəbiyyatı üçün ən dəyərli əsərlərdən sayılmaqdadır.

F.Köçərli İrəvan gimnaziyasında 10 illik fəaliyyətindən sonra 1895-ci ilin oktyabr ayından yenidən Qori Müəllimlər Seminariyasında pedaqoji fəaliyyətini davam etdirmişdir.

İsmayıl bəy Şəfibəyov F.Köçərlidən sonra 1895-ci ildən İrəvan Kişi Gimnaziyasının həm müsəlman şöbəsinin müdiri, həm Azərbaycan dili müəllimi, həm də gimnaziyanın nəzdində pansionun müdir müavini kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Mirzə Abbas Məhəmmədzadə XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərində Qərbi Azərbaycanda, xüsusən də İrəvanda ictimai-siyasi, mədəni və ədəbi mühitdə məşhur ziyalılardan biri kimi tanınmışdır. Başqa ziyalılardan onu fərqləndirən ən üstün cəhəti onun dərin biliyə malik olması və fars dilinin görkəmli mütəxəssisi olması idi. İrəvanda təhsil görmüş adamlar onu, "Fars Abbas" kimi tanıyırdılar. Həm pansionda, həm də gimnaziyada fars dilindən dərs deməsi, tələbkar bir müəllim tək şagirdlərinin rəğbətini qazanmış və "Razi" təxəllüsü ilə şeirlər yazmışdır.

İrəvan Kişi Gimnaziyasının tanınmış müəllimlərindən biri Mirzə Ələkbər Elxanov olmuşdur ki, o 1856-1885-ci ilədək burada ədəbiyyat dərsləri demişdir.

Mirzə Ələkbər Elxanov əslən Uluxanlıdandır. Şəhərdəki Şah Abbas məscidi nəzdindəki mədrəsədə mükəmməl təhsil almışdır. Onun səs üsulu ilə tərtib etdiyi "Vətən dili" dərsliyi XIX əsrin 80- ci illərində Rusiya Xalq Maarif Nazirliyində müzakirə edilərək bəyənilmiş və çap edilmişdir. İrəvan Kişi Gimnaziyasının müəllimləri dərs deməklə bərabər, həm də, dərsliklər, metodik kiablar da yazmışlar.

İrəvanda kitab çapına XIX əsrin 80-ci illərindən başlanmışdır. Metodik kitab, dərslik, dərs vəsaiti nəşri sahəsində ilk təşəbbüsü Molla Hüseyn İrəvani göstərmişdir. Onun 121 səhifəlik şəkilli 1888-ci ildə Təbrizdə daş basması ilə "Müseyibnamə" kitabı, bir il sonra 1889-cu ildə Mirzə Ağa Əli Həkimi İrəvaninin Azərbaycan dilində və fars dilində metodik kitabları çap olunmuşdur.

Daha sonra müəllimlərdən Mirzə Qəmərlniski, Haşım bəy Nərimanbəyov, Həmid bəy Şahtaxtınski, Məmməd bəy Qazıyev, İsmayıl bəy Şəfibəyov və Mirzə Ələkbər Mirzazadənin birlikdə yazdıqları I, II, III siniflər üçün "Ana dili" dərslikləri 1907-1908-ci illərdə Tiflisdə "Qeyrət" mətbəəsində çap edilmişdir. Abbas Məmmədzadənin "Bədərəqətül-ətfal" kitabı 1911-ci ildə Bakıda Orucov qardaşlarının mətbəəsində, Həsənzadə Mirzə Hüseyn İrəvaninin "Tamam əlifba" kitabı Tiflisin "Kultura" mətbəəsində (1913) çap olunmuşdur.

İrəvan Kişi Gimnaziyasının tanınmış məzunları da olmuşdur:

Gimnaziyasının tanınmış məzunlarından biri Eynəli bəy Sultanov (1866-1935) olmuşdu. O, Naxçıvan qəza məktəbində ibtidai təhsilini 1879-cu

ildə başa vurmuş, bir il sonra İrəvan Kişi Gimnaziyasına daxil olmuş, 1886-cı ildə oradan məzun olmuşdur. Eynəli bəy Sultanova 1886-cı il, 5 iyun gimnaziyanın pedaqoji şurasını qərarı ilə müəllimlik hüququ verilmişdir.

Mustafa bəy Topçubaşov (1895-1981) – Akademik, İrəvan Kişi Gimnaziyasını sonuncu qızıl medalçısı olmuşdur (1904-1914). Daha sonra Kiyev universitetinin tibb fakültəsində təhsil almış, görkəmli cərrah, ictimai və dövlət xadimi olmuşdur.

Əziz Əliyev (1897-1962) – Akademik, İrəvan Kişi Gimnaziyasını 1917-ci ildə fərqlənmə diplomu ilə bitirmiş, Hacı Zeynalabdin Tağıyevin maliyyə yardımı ilə Sankt-Peterburq Hərbi Tibb Akademiyasında təhsil almış, Səhiyyənin müxtəlif sahələrində yüksək vəzifələrdə çalışmış, Tibb İnstitutunun rektoru olmuş, professor, "Əməkdar həkim", ictimai və dövlət xadimi olmuşdur.

Əhməd Rəcəbli (1898-1963) – Akademik, 1907-ci ildə Gimnaziyaya daxil olmuş 8 illik tam kursu 1916-cı ildə gümüş medalla bitirmişdir. Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Elmlər Akademiyasının akademiki, bitkiçilik bölməsinin akademik katibi olmuşdur.

Heydər Hüseynov (1908-1950) – Akademik, əmək fəaliyyətinə 1924-cü ildən başlamış, pedaqoji texnikumun kitabxanasında işləmişdir. 1931-ci ildə ADPİ-nin ictimai elmlər fakültəsini bitirmişdir. O 1945-1950-ci illərdə Azərbaycan Partiya Tarixi İnstitunun direktoru olmuşdur. O, Bəhmənyar, Nizami Gəncəvi, Bakıxanov, Mirzə Kazım Bəy, Həsən Bəy Zərdabi və başqaları haqqında 100-dən artıq dəyərli elmi-tədqiqat işləri aparmışdır.

Mehdi Kazımov (1890-1954) - İrəvanda azərbaycanlı ziyalıların təşəbbüsü ilə yaradılan ilk təhsil ocaqlarında rus dili dərsi dərs demiş, 1924-cü ildə İrəvan Türk Pedaqoji Texnikumunun açılmasının təşəbbüskarı və ilk direktoru olmuşdur.

Miryusif Mirbabayev (1889-1951) - Miryusif Mirbabayev ilk təhsilini İrəvan rus-tatar məktəbində, daha sonra İrəvan Kişi Gimnaziyasında almışdır. O, 1916-cı ildə Moskva Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra M.Mirbabayev Azərbaycan İrəvandakı diplomatik nümayəndəliyində katib işləmişdir.

Maqsud Məmmədov (1897-1937) - İctimai xadim, 1929-cu ildə Bakı Dövlət Universitetinin rektoru, maarif naziri olmuşdur.

Səid Rüstəmov (1907-1983) - Görkəmli bəstəkar, dirijor, pedaqoq, Azərbaycanın xalq artisti, 1921-ci ildə o, Bakıya köçərək müəllimlər seminariyasını, 1929-cu ildə Musiqi Texnikumunu və 1932-ci ildə Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun kimya fakültəsini bitirmişdir.

Daha başqa görkəmli tanınmış şəxsiyyətlər: Həsən Seyidov, Hüseyn Şahtaxtinski, Mirhəsən Mirbababayev, Əbdülhəmid Qənizadə, Əsədula Bəy Kəngərlinski, Abbasqulu Bəy Şadlinski, Rza Bəy Səfərbəyov, Abbas Ağa

Fərəcov, Qulam Fərhadov, Əjdər bəy Hacıbəylinski, Əbdülhəmid Qənizadə, Hüseyn Şahtaxtinski, Rza Ağayev, Əkbər bəy Qazıyev, Həbib bəy Səlimov və başqaları İrəvan Kişi Gimanziyasını bitirmişlər [3, s.322].

1918-ci il avqustun 6-da İrəvanda erməni daşnaklarının törətdiyi fəlakətlər nəticəsində İrəvan Kişi Gimnaziyası fəaliyyətini dayandırmışdır.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Yeni Azərbaycan Partiyasının (YAP) VI qurultayında çıxışı. 08.02.2018-ci il / Xalq, 08.02.2018.*
2. *Əziz Şərif. Keçmiş günlərdən. Bakı: Yazıçı, 1983, 614 s.*
3. *Hüseynzadə R.L. Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi. Bakı: ADPU, 2020, 538 s.*

X.K.Hüseynova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
xumar.huseynova.97@gmail.com

BÖYÜK VƏ MƏKTƏBƏHAZIRLIQ QRUPLARINDA ƏXLAQ TƏRBİYƏSİNİN FORMALAŞDIRILMASI YOLLARI

Xülasə

Tərbiyənin əsas və ən önəmli, özəyini təşkil edən tərkib hissəsi əxlaq tərbiyəsidir. Uşaqların şəxsiyyət kimi formalaşmasında əxlaq tərbiyəsinin böyük rolu vardır. Əxlaq tərbiyəsi ilk növbədə ailədə, daha sonra təhsilin bünövrəsi olan məktəbəqədər təhsil müəssisəsində inkişaf etdirilir. Əxlaq tərbiyəsi məktəbəqədər təhsil müəssisələrində həm təlim fəaliyyətində, həm ekskursiyalar, həm də gəzintilərdə aparılır. Məşğələ və ekskursiyalar uşaqlara əxlaqi dəyərləri, normaları öyrətməyə kömək edir və onların mənəvi inkişafına təsir edir.

ПРОВЕДЕНИЕ НРАВСТВЕННО-ВОСПИТАТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ В ДОШКОЛЬНЫХ ГРУППАХ ПОСРЕДСТВОМ ЗАНЯТИЙ И ЭКСКУРСИЙ

Резюме

Главной и важнейшей составляющей воспитания является нравственное воспитание. Нравственное воспитание имеет большую роль в формировании ребенка как личности. Нравственное воспитание развивается сначала в семье, а затем в дошкольном образовательном учреждении, которое является основой воспитания. Нравственное воспитание осуществляется в дошкольных образовательных учреждениях как в учебной деятельности, так и в ходе экскурсий и прогулок. Занятия и экскурсии помогают привить детям моральные ценности и нормы и повлиять на их нравственное развитие.

CONDUCTİNG MORAL EDUCATİON WORK İN PRE-SCHOOL GROUPS THROUGH EXERCİSES AND EXCURSİONS

Summary

The main and most important component of education is moral education. Moral education has a great role in the formation of children as a personality. Moral education is developed first in the family, and then in the preschool educational institution, which is the foundation of education. Moral education is carried out in preschool educational institutions both in training activities, as well as in excursions and walks. Classes and excursions help teach children moral values and norms and influence their moral development.

Açar sözlər: *uşaq, tərbiyə, əxlaq*
Ключевые слова: *ребенок, воспитание, нравственность*
Key words: *child, upbringing, morals*

Əxlaq tərbiyəsi şəxsiyyətin ahəngdar inkişafının mühüm tərkib hissəsini təşkil edir. Əxlaq tərbiyəsi insanın əxlaqi şüur və hisslərinin, davranış təcrübəsinin formalaşmasına yönələn məqsədyönlü prosesdir.

Əxlaq tərbiyəsi mürəkkəb və ikitərəfli prosesdir. Bu prosesdə bir tərəfdən tərbiyəçi-müəllim, valideyn uşağa təsir göstərir, o biri tərəfdən uşaq bu təsirlər nəticəsində öz mənəviyyatını təkmilləşdirmək üçün fəallıq edir, öz üzərində işləyir, cəmiyyətdə necə davranmağın, nə kimi mənəvi norma və prinsipləri rəhbər tutmağın vacibliyini öyrənir, rəftar və hərəkətlərində bu qaydalara, cəmiyyətin birgə yaşayış normalarına əməl etməyə çalışır.

Doğruluq, dürüstlük, hörmət, sevgi, ədalət, vicdan, humanistlik kimi dəyərlər əxlaq anlayışının əsas xüsusiyyətləridir. Əxlaqi dəyərləri olan nəsil yetişdirmək bir cəmiyyətin ən müqəddəs vəzifələrindəndir. Əxlaqi tərəfi əksik olan təlim-tərbiyə və təhsil, yarımçıq və yetərsizdir. Çünki əxlaqi dəyərlər sağlam bir cəmiyyətin özəyidir.

Tədqiqatlar göstərir ki, məktəbəqədər yaşlı uşaqların əxlaqi davranışlarında şüur həlledici qüvvəyə malik olduqda o çox vaxt uşağın pis rəftara yol verməsindən sonra fəaliyyətə başlıyır. Uşağın nəyin pis, nəyin yaxşı olması haqqında təsəvvürləri onun təcrübəsi, hissləri ilə sıx əlaqəlidir. Uşağın müşahidə etdiyi faktlar, obrazlı təəssüratlar və s. ilə bağlı olan hər şey əsasən ona anlaşıqlı olur. Uşaq üçün xarakterik olan təfəkkür konkretliyi bununla izah edir. Məhz bu rəftarın və davranışın düzgün olmadığını, səhv hərəkətlər etdiyini sonradan başa düşür və deyir.

Respublikamızda 1998-ci ildə qəbul edilən "Məktəbəqədər müəssisələrdə tərbiyə və təlim proqramı"nda uşaqların əxlaq tərbiyəsinə verilən tələblər xeyli təkmilləşdirilmiş, uşaqlarda milliyin, insanpərvərliyin, qarşılıqlı xeyirxahlıq münasibətlərinin, kollektivçiliyin əsası üzrə tərbiyə işinin məzmunu dəqiqləşdirilmiş, onlarda yüksək mənəvi keyfiyyətlərin formalaşması üçün normaların məzmunu konkretləşdirilmiş, uşaqların və aparılan işlərin qrupdan-qrupa zənginləşməsi, inkişafı nəzərə alınmışdır.

Əxlaq anlayışı uşağın fiziki, əqli, psixoloji inkişafı ilə paralel aparılmalıdır. Doğru olanı yanlışdan ayırmağı və əxlaqi dəyərləri uşaqda formalaşdırmaq zaman alan prosesdir. Cəmiyyətin təməl daşı olan ailənin əxlaqi dəyərləri mütləq bir şəkildə uşağın xarakterinə təsir edəcəkdir.

Müsbət xüsusiyyətlər və əxlaqi anlayış erkən yaşdan başlayaraq ailədə formalaşdırılmalıdır. Daha sonralar isə tərbiyəçi-müəllimlərin, yaxın çevrə və mühitin böyük təsirləri olur. Böyüklərin öyüdləri ilə davranışlarının bir-birini

tamamlaması ən əsas məsələlərdəndir. Əgər uşağınıza verdiyiniz sözü yerinə yetirmirsinizsə, ondan yalan danışmamağı tələb etməməlisiniz. Uşaq böyüklərin danışıq və hərəkətlərindəki ziddiyyəti görəndə, valideynin öyüdləri tələbləri işə yaramayacaq.

Belə ki, uşağınızın müsbət xüsusiyyətlərə malik olması üçün eyni xüsusiyyətləri valideynində görməlidir.

Təlim prosesində əxlaqi tərbiyə yeni dövr pedaqogikanın ən aktual və mürəkkəb problemlərindən biridir. Bu təlim prosesinin bir hissəsidir və həm təlim, həm də tərbiyəvi problemlərin həllinə kömək edir, uşaqlarda gözəllik hisslərini inkişaf etdirir, vətənpərvərlik hissi aşılayır.

Əxlaq tərbiyəsinin mahiyyəti dedikdə adamın özünə, başqalarına (dosta, tanışa, böyüyə, kiçiyə, qadına, kişiyə, başqa xalqlara və s.) əməyə, vətənə, ictimai quruluşa, ictimai-siyasi qrup və təşkilatlara, dövlətə və s. olan münasibətinin şüurlu surətdə formalaşması nəzərdə tutulur. Bu cür münasibətin formalaşması prosesi - əxlaq tərbiyəsi prosesidir.

Əxlaq tərbiyəsini səciyyələndirən bir sıra əlamətlər vardır. Bunlardan biri adından göründüyü kimi, əxlaqla, davranışla, əxlaqi keyfiyyətlərlə bağlıdır. Əxlaq tərbiyəsi zamanı tərbiyəçi-müəllim hansısa əxlaqi keyfiyyəti və ya keyfiyyətləri tərbiyə olunanlara aşılamağa çalışır.

Əxlaq tərbiyəsinin mahiyyətini milli pedaqogika belə açıqlayır: tərbiyəçi-müəllimin rəhbərliyi ilə müəyyən mühitdə davranışla əlaqədar olan mənəvi keyfiyyətlərin tərbiyə olunanlara məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil aşılanması əxlaq tərbiyəsidir.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların əxlaq tərbiyəsini bir sıra üsullarla inkişaf etdirmək olar. Məsələn, ekskursiyalar, xəstəyə baş çəkmək, müzakirələr, gəzintilər, ad günlərinin qeyd edilməsi və s.

Böyük məktəbəqədər yaşlı uşaqlar davranışın bəzi normalarını şüurlu surətdə dərk edirlər. Onlar yaxşı və pis haqqında müəyyən təsəvvürlərə malik olmaqla yanaşı, davranışında əxlaq normalarına müəyyən qədər əməl etməyə çalışırlar. Bu yaşda baş beyin qabığının analizedici və sintezedici fəaliyyəti inkişaf etməyə başladığı üçün uşaq onun davranışına göstərilən tələbləri dərk etməyə, hərəkətlərini və rəftarını aydınlaşdımağa qadir olurlar. Buna görə də uşaqlarda daxili ləngimə prosesini tədricən məşq etdirərək və möhkəmləndirmək zəruridir. Onlarda təmkinli olmağı tərbiyə etmək, bəzi özünü məhdudlaşdırma qabiliyyətini inkişaf etdirmək, hərəkəti əxlaq qaydaları motivlərinə tabe etmək bacarığını formalaşdırmaq lazımdır.

Ş.Amonaşvili hesab edir ki, uşaqlara hörmət etmək lazımdır. Əlbəttə, bunun üçün böyüklərin özlərini uşaqların yerinə qoymaq və onlar kimi düşünmələri lazımdır. O, eyni zamanda tərbiyəçi-müəllimlər üçün aşağıdakı xüsusi tələblərin olmasını qeyd edirdi:

1. Tərbiyəçi-müəllim bütün uşaqları sevməlidir: sözəbaxanları da, dəcəlləri də, zəif və yaxşı çalışanları da;
2. Böyüklər uşağın daxili həyəcanlarını anlamalı, onun əyləncələrinə, arzu və istəklərinə hörmət etməlidirlər;
3. Tərbiyəçi-müəllim gözləməməlidir ki, uşaqlar nə vaxt "ağıl"lanacaqlar. Tərbiyəçi-müəllim uşaqların daxili aləminə nüfuz edib onlar üçün tərbiyənin ən uğurlu metodunu seçməyi bacarmalıdır.

Əxlaq tərbiyəsinin yollarına daxildir: ictimai-faydalı əmək; ekskursiyalar, gəzintilər, disputlar, ehtiyacı olanlara kömək etmək; təlimdə geridə qalanlara köməklik göstərmək; söhbətlər, məruzə və müzakirələrin keçirilməsi və s.

Məşğələ zamanı və ekskursiyalar vaxtı uşaqlarla əxaq tərbiyəsi mövzuları üzərində müzakirələr təşkil edilir. Bu, onların fikirlərini paylaşmağı və başqalarının fikirlərini dinləməyi təmin edir və əxlaq dəyərləri anlamağa və müzakirə etməyə kömək edir. Məşğələlər uşaqların əxlaqi dəyərləri və normaları mənimsəməsi üçün ideal bir yoldur. Əxlaqi tərbiyəni formalaşdırmaq üçün məşğələ zamanı uşaqlara hekayələr oxunur, bu uşaqlara əxlaqi normaları hekayələr vasitəsilə aşılamağa imkan verir.

Aydınlığı, anlaşıqlığı və emosionallığı sayəsində ekskursiyalar biliklərin uşaqlara ötürülməsinin effektiv formasıdır və uşağın dünyagörüşünün formalaşmasına güclü təsir göstərir.

Ekskursiyaların köməyi ilə təlim prosesi maraqlı, zəngin, keyfiyyətli olur və bu ən yüksək nəticələr əldə etməyə imkan verir.

Məşğələlərlə yanaşı məktəbəqədər təhsil müəssisəsində təlim ekskursiyalar şəklində də aparılır. Ekskursiya sözü latın mənşəli (excursion) olub, Azərbaycan dilində "hər hansı bir yerə o yeri və ya obyekti öyrənmək üçün təşkil edilən gəzinti" deməkdir. Ekskursiya elə bir təlim formasıdır ki, uşaqlar hər hansı obyekt və yer haqqında məlumatları həmin yerə (təbiət, zavod, tarixi abidə) gedib görməklə əldə edirlər.

Ekskursiyalar nəzəriyyə və praktika arasındakı əlaqənin didaktik prinsipinin həyata keçirilməsini təmin edir və aşağıdakı didaktik funksiyaları yerinə yetirir:

1. Ekskursiyaların köməyi ilə uşaqlar öyrənilən obyekt və hadisələrlə birbaşa tanış olurlar;
2. Ekskursiyalar tədrisin elmi və praktiki xarakterini artırmağa, onun həyat və təcrübə ilə əlaqəsini gücləndirməyə imkan verir;
3. Ekskursiyalar politexniki təhsilin inkişafına kömək edir, çünki uşaqlara istehsal ilə tanış olmaq, sənayedə və kənd təsərrüfatında elmi məlumatlardan istifadə etmək imkanı verir;

4. Ekskursiyalar uşaqları sənaye və kənd təsərrüfatı işçilərinin əməyi ilə yaxından tanış edərək onların bu sahələr üzrə peşə seçməsində böyük rol oynayır.

Tədris planında ekskursiyaların siyahısı və onların məzmunu müəyyənləşdirilir. Bu baxımdan şərti olaraq məktəbəqədər müəssisədə müxtəlif növ ekskursiyalar olur:

1. İstehsalat ekskursiyaları;
2. Elmi ekskursiyalar;
3. Tarixi və ədəbi ekskursiyalar;
4. Diyarşünaslıq ekskursiyaları;
5. Kompleks ekskursiyalar.

İstehsalat ekskursiyaları. Bu, uşaqların zavod və fabriklərə, sənaye və tikinti şirkətlərinə, kənd təsərrüfatı sahələrinə aparılmasıdır. Bu ekskursiyalar uşaqları istehsalatla, müasir sənaye sahələrinin və kənd təsərrüfatının inkişafı ilə tanış edir, onların politexnik dünyagörüşünü genişləndirir, uşaqlarda əməksevərlik hisslərini tərbiyə edir.

Elmi ekskursiyalar. Belə ekskursiyalar ətraf aləmlə tanışlıq üzrə aparılır. Bu ekskursiyalarda uşaqlar sahəyə, meşəyə, çəmənliyə, çay, göl və dəniz kənarlarına, zooparka aparılır.

Tarixi və ədəbi ekskursiyalar. Bu cür ekskursiyalar incəsənət sərgilərinə, sənət qalereyalarına, kitab evlərinə, arxivə, ədəbi-tarixi muzeylərə təşkil edilir.

Diyarşünaslıq ekskursiyaları. Bu, doğma torpaqların təbiəti və tarixini öyrənmək məqsədi ilə yerli tarixi ekskursiyalardır.

Kompleks ekskursiyalar. Bu ekskursiyalar özündə bir neçə məşğələnin məzmununu ehtiva edir.

Ekskursiyalar uşaqlarda əxlaq tərbiyəsinin formalaşdırılması üçün maraqlı və effektiv bir vasitədir. Ekskursiyalar, uşaqlara əxlaqi dəyərləri, insan haqlarını, hörməti, mənəvi normaları öyrətməyə kömək edir.

Mövzunun aktuallığı: İstər ənənəvi, istərsə də yeni təlim üsulunda dəyişməyən məsələlərdən biri böyük və məktəbəhazırlıq qruplarında uşaqlarda əxlaq tərbiyəsini düzgün və səmərəli formalaşdırmaqdır. Hər dövr üçün uyğun olan məşğələ və ekskursiyalar prosesində əxlaq tərbiyəsinin inkişafı təmin edilir.

Məqalənin elmi yeniliyi: Məqalədə məşğələ və ekskursiyaların əxlaq tərbiyəsinin formalaşdırılmasına müsbət təsiri elmi olaraq göstərilmişdir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi: Tədqiqatdan əldə olunan nəticə haqqında deyə bilərik ki, böyük və məktəbəhazırlıq qruplarında əxlaq tərbiyəsinin formalaşdırılması zamanı məşğələ və ekskursiyalardan istifadə

onlarda əyani və praktik şəkildə öz biliklərindən istifadə etməyə və yeni bilikləri qazanmağa kömək edir.

Ədəbiyyat

1. *Paşayev Ə., Rüstəmov F. Pedaqogika, Bakı – 2017.*
2. *Cəfərli. H. Uşaq bağçasında əxlaq tərbiyəsinə dair iş təcrübəsindən. Bakı: Maarif, 1968.*
3. *Əliyeva. Ş., Məktəbəqədər pedaqogika, Bakı – 2011.*
4. *Mursaqulova R., Rüstəmova N. Məktəbəqədər pedaqogika. Dərslik. Bakı: ADPU, 2012.*
5. *Əliyeva Ş. Məktəbəqədər təhsilin aktual problemləri. Monoqrafiya. Bakı: Elm, 2010.*
6. *İsmixanov M., Pedaqogikanın əsasları, Bakı – 2003.*

S.Y.Həşimov
Azərbaycan Dövlət Pedoqoji Universiteti
hsimovseymur45@gmail.com

İBTİDAİ SİNİF ŞAGİRDLƏRİNİN SOSİALLAŞMASINDAKI MÜƏLLİM ŞAGİRD ƏMƏKDAŞLIĞININ TƏLİM-TƏRBİYƏ İŞİNİN MAHİYƏTİ VƏ İDARƏETMƏDƏ ONUN ROLU

Xülasə

Müəllim öz şagirdlərini sevməli, onların psixoloji yaş və əqli keyfiyyətlərini nəzərə almalıdır. Fərdi xüsusiyyətlərini bilmək müəllimə imkan verir ki, şagirdlərin hər birinə düzgün yanaşa bilsin. Düzgün humanist və demokratik yanaşma müəllimi hakim, şagirdi günahkar vəziyyətindən çıxarır, onların arasında qarşılıqlı dostluq və hörmət münasibətlərinin formalaşmasına şərait yaradır.

СУЩНОСТЬ СОТРУДНИЧЕСТВА УЧИТЕЛЯ И УЧЕНИКА В СОЦИАЛИЗАЦИИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ И ЕГО РОЛЬ В УПРАВЛЕНИИ

Резюме

Учитель должен любить своих учеников, учитывать их психологический возраст и умственные качества. Знание индивидуальных особенностей позволяет преподавателю правильно подойти к каждому ученику. Правильный гуманистический и демократический подход избавляет учителя от роли судьи, а ученика от грешника, создает условия для формирования взаимной дружбы и уважения между ними.

THE ESSENCE OF TEACHER-STUDENT COOPERATİON İN THE SOCİALİZATİON OF ELEMENTARY SCHOOL STUDENTS AND İTS ROLE İN MANAGEMENT

Summary

The teacher must love his students, take into account their psychological age and mental qualities. Knowing the individual characteristics allows the teacher to approach each student correctly. A correct humanistic and democratic approach removes the teacher from being a judge and the student from being a sinner, and creates conditions for the formation of mutual friendship and respect between them.

Açar sözlər: *məktəbdə, müəllim-şagird, şəxsiyyət, tərbiyəedici, inkişafetdirici, sosiallaşma, sinifdənxaric və məktəbdənkənar*

Ключевые слова: *внутришкольный, учитель-ученик, личностный, образовательный, развивающий, социализационный, внеклассный и внешкольный*

Key words: *school, teacher, student, personality, educative, developmental, socialization, out of class and out of school*

Təhsilin qabaqcıl funksiyalarından hər şeydən əvvəl şagirdin tam bir şəxsiyyət olaraq müstəqillik əldə etməsini tələb edir. Məktəbdə şagird üçün elə azad bir vəziyyət yaradılmalıdır ki, təlim əməyi və tərbiyəvi təsirlər şagird üçün cansıxıcı fəaliyyətə çevrilməsin, şagird öz bacarığını, nəyə qadir olduğunu nümayiş etdirə bilsin. Bunun üçün məktəbdə müəllim-şagird münasibətləri səmimiyyətə və qarşılıqlı etimada əsaslanmalıdır. Müəllim-şagird münasibətlərinin özəyində müəllim dayanır. Xalq özünün ən dəyərli, ən əziz sərvətini - övladlarını müəllimə etibar edir. Şagird şəxsiyyətini formalaşdırmaq vəzifəsini həyata keçirən müəllim özü hərtərəfli şəxsiyyət kimi təşəkkül tapmalı, hər bir şagirdə humanistcəsinə yanaşmalı, eyni zamanda müasir tələblərlə ayaqlaşan bir ziyalı olmalıdır. Araşdırma göstərir ki, şagirdə müəllim şəxsiyyətinin təsirini heç nə ilə əvəz etmək mümkün deyildir. Müəllimin sözü ilə əməli arasında fərq olmamalıdır. Hazırkı dövrün müəllimi hərtərəfli biliyə, elmi-texniki nailiyyətləri tətbiq edə bilmək bacarığına malik olmalıdır. Şagirdin də məhz bu tələblər səviyyəsinə hazırlanması onun pedaqoji əməyinin əsas məqsədi olmalıdır. Bu uğura nail olmaq üçün həm dövri mətbuatı daimi izləyir, qabaqcıl pedaqoqların yeniliklərini öyrənib öz işimə tətbiq etməyə çalışıram. İstər sinif, istərsə də məktəb şagird birliyi yekcins deyildir. Burada yaxşı nümunəvi sayılanlarla yanaşı "çətin", "intizamsız" şagirdlərə də rast gəlinir. Bəzi hallarda belə şagirdlə iş faydasız görünür, bir çox müəllimlər isə belələri ilə məşğul olmağı əhəmiyyətsiz hesab edirlər. Şagirdlərin təlim marağının azadlığı hazırkı dövrdə bu cür faktlara daha çox rast gəlinir. Mən bu qəbildən olan şagirdlərə həmişə nikbin yanaşmış, ardıcıl məqsədyönlü tərbiyəvi təsir göstərmiş, onlarda öz qüvvələrinə inam yaratmışam. İnanıram ki, "müsbət cəhətlərinə istinad etməklə şəxsiyyətin tərbiyələndirilməsi" pedaqoji prinsipinə riayət edən hər bir müəllim şagirdlərlə münasibətinin düzgün təşkilinə nail ola bilər. Şəxsiyyətinə hörmət edilən şagird öz ləyaqətini dərk edir, özünün cəmiyyətə, xalqına layiq bir vətəndaş olacağına, həyatda layiqli yer tutacağına inanır. Müəllim şagirdin şəxsiyyətinə hörmət etməklə onun qəlbinə, mənəviyyatına bir sakitlik bəxş edir. Müəllim şagirddə dosta, xalqa, vətənə qarşı məhəbbətlə yanaşı, düşmənə nifrət oyatmalıdır. Düşmənə nifrət oyatmaq vətənpərvərlik tərbiyəsinin mühüm tərkib hissəsidir. Bu hisslərə istinad etməklə şagirdləri vətənin müdafiəsinə hər an hazır olmağa hazırlamaq günümüzün tələbidir. Müstəqil Azərbaycanımızın gələcəyi olan şagirdlərlə münasibətdə müəllimlər olduqca diqqətli olmalıdırlar. Pedaqoji əməkdaşlıq elə qurulmalıdır ki, hərtərəfli şəxsiyyət tərbiyə etmək mümkün olsun. Bunun üçün hər bir müəllim zəhmətə qatlaşmalı, müəllim-şagird münasibətlərini düzgün təşkil etməlidir [1, s.23].

Məktəblilərin müasir dövrün tələblərinə cavab verən bilik, bacarıq, vərdiş və dəyərlərə yiyələnən, bu kompetensiyaları davamlı olaraq inkişaf etdirən gənclər kimi formalaşması təhsil ocaqlarımızda təlim-tərbiyə prosesinin necə qurulmasından, öyrədici mühitin təşkilindən, təlim zamanı istifadə olunan forma, üsul, vasitələrdən asılıdır. Müasir təlimin başlıca vəzifələrindən biri öyrənməyi öyrətməkdir, yəni şagirdlər biliyi müstəqil əldə etmə bacarığına yiyələnməlidirlər. Müasir təlim şagirdin maraq və tələbatlarına, bilik səviyyəsinə, imkan və qabiliyyətinə uyğun təşkil olunmalı, dərsdə problemli situasiya yaratmaqla idrak prosesi, təfəkkür fəallaşdırılmalıdır. Müəllimin bələdçi, istiqamətləndirici rolu, düzgün qurulmuş şagird-müəllim, şagird-şagird münasibətləri təhsilalanın özünə inamını artırır, onu fəallaşdırır. Qrup işlərinin düzgün şəkildə aparılması ilə şagirdlər fikirlərini bölüşür, qarşılıqlı faydalanır, biliklərini dərinləşdirir, daha dolğun nəticə, şəxsi keyfiyyətlər (bir-birini dinləmə, digərinin fikrinə hörmətlə yanaşma və s.) əldə edirlər. İnteraktiv təlim prosesində sinifdə yaradılan işgüzar, psixoloji şərait, tədqiqat prosesinin təşkili, biliklərin müstəqil "kəşfi", sosial bərabərlik, şagird biliyinin obyektiv qiymətləndirilməsi və s. təlimdən gözlənilən nəticənin alınmasına müsbət təsir edir.

Bu gün hər bir uşağın dərsə marağını müxtəlif yollarla formalaşdırmaq və artırmaq vacib məsələlərdən biri hesab olunur. Kiçik yaş dövründə şagirdlərin dərs öyrənməyə müsbət münasibəti ardıcıl, davamlı olmur. Əgər uşaqda öyrənməyə həvəs yaranmışsa, təbii ki, onu öyrətmək asan olacaq. İbtidai sinif şagirdləri ilə işləyənlərin hər biri yaxşı bilir ki, şagirdin bu və ya digər fənni böyük maraq və istəklə öyrənməsinə nail olmaq asan iş deyil. Kiçikyaşlı uşaqlar çox hərəkətli, diqqəti yayınıqdırlar. Buna görə də şagirdlərin intizamı ilə bağlı çoxlu problemlər yaranır. Bəs nə etməli? Belə şagirdlərə necə yanaşmalı? Hansı metod və vasitələrdən istifadə etməklə tədrisi əyləncəli etməli? Bunun yeganə cavabı var: Mümkün qədər çox oyun-dərslərdən istifadə etmək!

Məktəbəqədər yaş dövründə oyun uşaqların aparıcı fəaliyyətidir. Uşağın məktəbə gəlişi ilə onun sosial mövqeyi köklü şəkildə dəyişilir. Onun əsas fəaliyyəti artıq oyun yox, dərsöyrənmə olur. Buna görə də ibtidai sinif şagirdlərində dərsöyrənmə fəaliyyətinin əsasları formalaşdırılır. Bu proses kiçikyaşlıların yaş xüsusiyyətlərinə diqqətin, yaddaş və mühakiməyürütmə qabiliyyətinin dayanıqsızlığına görə bir qədər mürəkkəbləşir. Oyun və oyun dəqiqələrindən istifadə etmək bu çətinliklərin aradan qaldırılmasına çox kömək edir.

Oyunlardan istifadə şagirdlərin intizamlı olmasına çox kömək edir. Belə ki, hər bir oyunda müəyyən qaydalara riayət olunmalıdır. Oyun zamanı uşaqlar yoldaşlarının istəkləri və maraqlarını nəzərə almağı, təmkinli, daha məsuliyyətli olmağı öyrənirlər. Oyunlar özünənəzarət və özünüqiymətləndirmə

bacarıqlarını formalaşdırır. Məsələn, dərs prosesində bəzi şagirdlər müəllim, bəziləri isə şagird rolunda olur. Bu cür oyunları cütlərlə, qruplarda da keçirmək olar. "Kim daha cəlddir" oyununu qruplararası keçirdikdə uşaqlar təkcə özləri üçün narahat olmur, qrup yoldaşlarının da fəal olmasına kömək edirlər.

Oyun texnologiyalarından dərs zamanı istifadə şagirdlərin hamısının fəallaşmasına şərait yaradır. Zəif, utancaq, azdanışan uşaqlar belə oyun zamanı bacarıqlarını nümayiş etdirir, onların öz fikrini söyləmə, əməkdaşlıq etmə, özünün və yoldaşlarının fəaliyyətini təhlil etmə, şifahi nitq, oxuyub-anlama, dinləmə, fikrini düzgün ifadə etmə bacarıqları inkişaf edir. Beləliklə, oyun texnologiyaları tədris materialını əlçatan, maraqlı, obrazlı şəkildə öyrətməyə, biliklərin daha yaxşı mənimsənilməsinə kömək edir, şüurlu öyrənməyə maraq yaradır.

Oyunlardan istifadə etməklə öyrətmək və oynayaraq öyrənmək o qədər də sadə məsələ deyil, amma dərs prosesi ilə əyləncəni birləşdirərək hər bir dərsdə bayram əhvali-ruhiyyəsi yaratmaqla onun unikallığını artırmaq olar. Buna görə də şagirdlərin biliklərinin ümumiləşdirilməsi və sistemləşdirilməsi formalarından biri kimi müxtəlif tədrisyönümlü oyunlardan istifadə olunması həmişə müsbət nəticə verir.

Sinifdənkənar və məktəbdənkənar işlər: Müəllimlər üçün bəzən sinifdənkənar və məktəbdənkənar məşğələlər keçmək də lazım gəlir. Sinifdənxaric və məktəbdənkənar işlər müəyyən söhbətləri, mühazirələri, çıxışları, diafilmlərin və diapozitivlərin nümayişini, müəyyən ekskursiyaların, dərnəkləri, sərgiləri, plenerləri, bayram münasibəti ilə tərtibatları, gecələr təşkil etməyi, fakültativ dərsləri və s. əhatə edir. Sinifdənkənar və məktəbdənkənər işlər tədris planını daha geniş və hərtərəfli öyrənməyə imkan yaradır, şagirdlərin fəallığını daha da artırır. Sinifdənkənar işlərdə də müəllimin rəhbərliyi gözlənilir və müəllim şagirdlərin işləri üzərində nəzarət edərək onlara istiqamət verir. Sinif dərslərində olduğu kimi, sinifdənkənar məşğələlər də müəllim təsviri incəsənət vasitəsilə şagirdlərin estetik tərbiyəsini inkişaf etdirir. Sinifdənkənar işləri elə təşkil etmək lazımdır ki, uşaqlar öz ustalıqlarını inkişaf etdirsinlər, çəkdikləri rəsmlər savadlı olsun. Rəsmlərin savadlı olması üçün isə perspektiva qanunlarını bilmək, işıq-kölgə qanunlarını gözləmək, rəngləmə qanunlarına riayət etmək lazımdır.

Sinifdənkənar işlərin yaxşı keçməsi üçün əvvəlcədən bütün keçiriləcək tədbirlərin planı tutulmalı və mövzular qeyd olunmalıdır. Sinifdənkənar işləri təşkil etmək üçün rəsm müəllimi sinif rəhbəri və şagirdlərlə əvvəlcədən məsləhətləşməli və razılaşmalıdır. Sinifdənkənar işlər və tədbirlər də uşaqların bacarıqlarına uyğun olmalıdır. Sinifdənkənar və məktəbdənkənar işlərin aşağıdakı formaları vardır [2, s.4]:

1. Dərnəklər; 2. Ekskursiyalar; 3. Söhbətlər; 4. Mühazirələr; 5. Çıxışlar; 6. Kinofilmlər; 7. Şagirdlərin ev rəsmləri; 8. Gecələr və konsertlər.

Dərnəklər - sinifdənkənar işlərin daha geniş bir formasıdır. Təsviri incəsənət üzrə dərnəklər sinif dərslərinin davamı adlanır. Lakin, dərnəklərin həm də öz xüsusiyyətləri vardır. Birinci xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, bu dərnəklər əsasən təsviri incəsənətlə daha çox maraqlananlar üçün təşkil olunur. İkincisi ondan ibarətdir ki, dərnəklərin yaradıcılıq quruluşu sinifdəki dərslərdən fərqlənir. Dərslərdə müəllim məktəb proqramının materiallarını tədris etməyə borcludur. Dərnəklərdə isə uşaqların maraqları da nəzərə alınmır. Əlbəttə, bu o demək deyil ki, müəllim uşaqlar əlavə nə tələb etsə, verməlidir. Burada da uşaqların və dərnəklərin imkanları nəzərə alınmalıdır. Dərnəklər, rəsmi, rəngkarlığı, yapmanı dekorativ-tətbiqi incəsənəti, tərtibat işlərini, mozaikanı və s. əhatə edə bilər. Uşaqların yaş xüsusiyyətlərini, bacarıq səviyyələrini nəzərə alaraq dərnəklərdə hər qrupda 10-15 nəfərdən artıq olmamaq məsləhət görülür. Ekskursiyalar, təlim-tərbiyəvi işlərin maraqlı bir növüdür. Ekskursiyalar şagirdlərin müstəqilliyini artırır, dərslərdə aldıqları bilikləri daha da genişləndirir, şagirdlərə rəssamların yaradıcılığı və əsərləri haqqında daha geniş məlumat verməyə imkan yaradır [3, s.45].

İbtidai siniflərdə ekskursiyanı təşkil edərkən rəsm müəllimi sərginin açılması məqsədini izah edir, şagirdlərə hiss etməni öyrədir, təbiətin gözəlliyini başa düşməyi və duymağı öyrədir. Müəllimin qarşısında duran əsas vəzifə, uşaqlara təbiətdəki rənglərin ahəngdarlığını görməyi və hiss etməyi öyrətmək, formaları aydınlaşdırmaqdır. Yuxarı siniflərdə müəllim ekskursiyanı muzeylərə, sərgilərə, rəssamların və heykəltəraşların emalatxanalarına, zavod və fabriklərə və s. təşkil edir. Məsələn, müəllim dekorativ rəsm dərsində uşaqları dekorativ - tətbiqi incəsənətin müxtəlif növləri ilə tanış etməyi və əşyaların hazırlanma xüsusiyyətlərini onlara göstərməyi qərara alırsa, bunu ekskursiya vasitəsilə daha geniş və əyani həyata keçirə bilər. Sinifdənkənar söhbətlər o vaxt aparılır ki, müəyyən çətin mövzuları dərs saatında izah edib çatdırmaq olmur, şagirdlər mövzu haqqında daha geniş məlumat almağa çalışırlar. Söhbət elə aparılmalıdır ki, bütün uşaqlar fəal iştirak etsinlər. Rəssamın həyatından elə faktları, elə səhnələri seçmək lazımdır ki, uşaqlar maraqla qulaq assınlar. Söhbət elə təşkil olunmalıdır ki, dərsin axırına qədər şagirdlərin diqqəti zəifləməsin. Bu ən çox dərsin əvvəlində müəllimin uşaqları maraqlandıra bilməsindən asılıdır. Ümumtəhsil məktəblərində mühazirələr yuxarı siniflərdə aparılır. Mühazirəni müəllimin özündən əlavə dəvət olunmuş sənətşünas, rəssam, memar və s. apara bilər. IV-VI siniflərdə də diafilmlərin və diapozitivlərin nümayişi zamanı mühazirələr aparıla bilər. Əgər müəllim təcrübəli ixtisasçını dəvət etmək imkanına malikdirsə, o əvvəlcədən qarşıda duran mühazirə haqqında şagirdlərə məlumat verməli, elanlar guşəsində elan asmalıdır.

Ədəbiyyat

2. *Abdulov R., Məktəbdə sosial pedaqoji işin əsasları, Bakı: Elm və təhsil 2005, s. 294*
3. *Ağayev Ə., Təlim prosesi: ənənə və müasirlik. Bakı: Elm və təhsil 2006, s. 53*
4. *Əlizadə H., Mahmudova R. Sosial pedaqogika. Bakı: Elm və təhsil 2013, s. 150*

M.İ.Alılı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
alilimedine26@gmail.com

"PSİXOMOTOR İNKİŞAF" ANLAYIŞI VƏ HAQQINDA FİKİRLƏR

Xülasə

Psixomotor sahədə inkişaf anlayışı həyatın başlanğıcından yeniyetməlik dövrünə qədər uşağın əqli, emosional, motor və sosial bacarıqlarında olan dəyişikliklərə aid edilir. Uşaqlarda psixomotor inkişaf problemi ümumi və xüsusi məktəbəqədər pedaqogika və uşaq psixologiyasında ən mühüm problemlərdən biridir. Psixomotor sahə uşağın yaşından, anadangəlmə və irsi keyfiyyətlərindən asılı olan intellektual və motor bacarıqları əhatə edir. Bu bacarıqlar sayəsində uşaq xarici mühitlə qarşılıqlı əlaqə qurur. Psixika və motorika arasındakı üzvi əlaqə bir çox ədəbiyyatlarda qeyd edilmişdir. Bir çox tədqiqatçılar N.V.Dubrovinskaya, D.A.Farber və başqaları 6-7 yaşlı uşaqların böyük əksəriyyətində motor funksiyalarının inkişafında risk faktorlarının olduğunu vurğulayırlar. Digər tətqiqatçılar A.N.Leontiyev, A.R.Luriya və başqaları uşaqlarda psixomotor inkişaf sahəsinin ali psixi funksiyaların inkişaf səviyyəsinə təsir etdiyini göstərmişlər.

ПОНЯТИЕ «ПСИХОМОТОРНОЕ РАЗВИТИЕ» И МЫСЛИ НЕМ

Резюме

Концепция психомоторного развития относится к изменениям умственных, эмоциональных, двигательных и социальных навыков ребенка с начала жизни до подросткового возраста. Проблема психомоторного развития детей является одной из важнейших проблем общей и специальной дошкольной педагогики и детской психологии. Психомоторная область включает интеллектуальные и двигательные способности, которые зависят от возраста ребенка, врожденных и наследственных качеств. Благодаря этим навыкам ребенок взаимодействует с внешней средой. Органическая связь психики и двигательных навыков упоминается во многих литературных источниках. Многие исследователи Н.В.Дубровинская, Д.А.Фарбер и другие подчеркивают, что существуют факторы риска развития двигательных функций у подавляющего большинства детей 6-7 лет. Другие исследователи А.Н.Леонтьев, А.Р.Лурия и другие показали, что сфера психомоторного развития детей влияет на уровень развития высших психических функций.

CONCEPT OF "PSYCHOMOTOR DEVELOPMENT" AND THOUGHTS ABOUT IT

Summary

The concept of psychomotor development refers to changes in a child's

mental, emotional, motor and social skills from the beginning of life to adolescence. The problem of psychomotor development in children is one of the most important problems in general and special preschool pedagogy and child psychology. The psychomotor field includes intellectual and motor skills that depend on the child's age, congenital and hereditary qualities. Thanks to these skills, the child interacts with the external environment.The organic relationship between psyche and motor skills is mentioned in many literatures. Many researchers N.V.Dubrovinskaya, D.A.Farber and others emphasize that there are risk factors in the development of motor functions in the vast majority of 6-7-years-old children. Other researchers A.N.Leontiyev, A.R.Luria and others showed that the field of psychomotor development in children affects the level of development of higher mental functions.

Açar sözlər: *psixomotor inkişaf, psixika, motor bacarıqlar, ali psixi funksiyalar*

Ключевые слова: *психомоторное развитие, психика, двигательные навыки, высшие психические функции*

Key words: *psychomotor development, psyche, motor skills, higher mental functions*

Psixomotor sahədə inkişaf anlayışı həyatın başlanğıcından yeniyetməlik dövrünə qədər uşağın əqli, emosional, motor və sosial bacarıqlarında olan dəyişikliklərə aid edilir. "Motor" sözünün hərfi mənasını ifadə edən "hərəkət" anlayışı insanların öz həyatlarını müstəqil idarə etməsi üçün çox vacibdir. Bəzi hərəkətlər qeyri-ixtiyari olaraq reflekslər kimi yerinə yetirilsə də, bəziləri koordinasiyalı şəkildə psixomotor sahənin inkişaf xüsusiyyətləri vasitəsi ilə həyata keçirilir və ümumi inkişaf prosesinə təsir edir. Fəaliyyətin müxtəlif növlərində motor bacarıqlar şəklində təzahür edən insanın hərəki fəaliyyəti iradi və qeyri-iradi hərəkətləri özündə birləşdirən motor bacarıqlar kimi xarakterizə edilir [3, s.3].

Uşaqlarda psixomotor inkişaf problemi ümumi və xüsusi məktəbəqədər pedaqogika və uşaq psixologiyasında ən mühüm problemlərdən biridir. Psixomotor proseslər əqli inikasın bütün formalarının onların müəyyən etdiyi hərəkətlərlə obyektivləşdirilməsidir. Baxmayaraq ki, "psixomotor mərkəzlər" termini əvvəllər mövcud idi, lakin bu fikir konsepsiya olaraq psixologiyaya ilk dəfə rus pedaqoqu İ.M.Seçenov tərəfindən daxil edilmişdir. İ.M.Seçenov qeyd edirdi ki, insanın ehtiyaclarını onun istəkləri yaradır və bunlar artıq hərəkətlərə gətirib çıxarır. Burada istək motiv və ya məqsəd, hərəkət isə məqsədə çatmaq üçün vasitədir.

Psixomotor sahə uşağın yaşından, anadangəlmə və irsi keyfiyyətlərindən asılı olan intellektual və motor bacarıqları əhatə edir. Bu bacarıqlar sayəsində uşaq xarici mühitlə qarşılıqlı əlaqə qurur. Psixomotor sahənin motor, idrak və emosional komponentlərin üzvi birliyi kimi təsviri

onun bütövlükdə uşaq şəxsiyyətinin inkişafı ilə əlaqəsini təmin edir. Həmçinin, görkəmli rus pedaqoqu İ.M.Seçenov haqlı olaraq qeyd edirdi ki, uşağın əqli inkişafı onun barmaqlarının ucundadır. Barmaqların sərbəst hərəkətləri və koordinasiyası vasitəsi ilə nitqin inkişafı və nitqin inkişafı nəticəsində də təfəkkür formalaşır. İ.M.Seçenovun psixomotor inkişafla bağlı fikirləri müasir alimlərin əsərlərində işlənmişdir. V.A.Suxomlinskiyə görə isə əllərin dəqiq və dinamik hərəkətləri yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişafına, yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişafı isə şüur və əqlin inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Psixika və motorika arasındakı üzvi əlaqə bir çox ədəbiyyatlarda qeyd edilmişdir. Psixika motor hərəkətlərində ifadə olunur, lakin bu əlaqə qarşılıqlıdır: propriosepsiya sayəsində motor bacarıqları psixikaya təsir göstərir. Motor sahənin formalaşması beyin quruluşunun inkişaf səviyyəsi ilə xarakterizə olunur. N.A.Bernşteynin problemlə bağlı elmi işlərinə əsasən qeyd edə bilərik ki, hərəkətlərin qurulmasının beş serebral səviyyəsi mövcuddur. Hər səviyyədə müəyyən morfoloji lokalizasiya və efferentasiya mövcuddur və hər səviyyənin fəaliyyət pozulması müəyyən patoloji təzahürlərlə özünü göstərir. Doğuş zamanı uşaq beyni müəyyən funksional təsirə malik substratdır. Onun normal inkişafı üçün kənardan fasiləsiz informasiya axını vacibdir. Uşaqların hərəkət fəallığının inkişafı məkan qavrayışı, təsəvvür, nitq, predmentlərə əsaslanan fəaliyyət və s. kimi ali psixi funksiyalarla sıx bağlıdır. Buna baxmayaraq, bir çox perinatal pozulmalar əsas motor bacarıqlarının sonrakı disfunksiyasına gətirib çıxarır ki, bunun nəticəsində də, ali psixi funksiyaların qismən inkişafsızlığı müşahidə olunur.

Bir çox tədqiqatçılar N.V.Dubrovinskaya, D.A.Farber və başqaları 6-7 yaşlı uşaqların böyük əksəriyyətində motor funksiyalarının inkişafında risk faktorlarının olduğunu vurğulayırlar. Digər tətqiqatçılar A.N.Leontiyev, A.R.Luriya və başqaları uşaqlarda psixomotor inkişaf sahəsinin ali psixi funksiyaların inkişaf səviyyəsinə təsir etdiyini göstərmişlər. Onlara görə, psixomotor bacarıqların inkişafı məktəbəqədər yaşlı uşaqların nevroloji pozulmalarla əlaqəli davranış problemlərini korreksiya edə bilər [4, s. 3].

A.R.Luriya tərəfindən aparılmış beyin qabığının frontal hissələrində zədələnməsi olan xəstələrin neyropsixoloji tədqiqatları göstərir ki, beynin frontal sahəsi motor analizatorunun kortikal bölmələrinin bir hissəsidir. Motor korteksi bədənin ixtiyari motor fəaliyyətinin təşkili, proqramlaşdırılması və həyata keçirilməsinə cavabdehdir. İxtiyari hərəkətlərin təşkili motor analizatorunun kortikal hissələrini təşkil edən iki qrup zonaya əsaslanan mürəkkəb bir prosesdir.

Professor M.M.Koltsova təcrübi tədqiqatlar nəticəsində beyin qabığındakı nitq sahələrinin formalaşmasının əl hərəkətləri ilə əlaqədar yaranan impulsların təsiri altında baş verdiyini müəyyən etmişdir. Beynin sağ və sol

yarımkürələrinin qarşılıqlı əlaqəsini inkişaf etdirmək üçün barmaqlarla aparılan çarpaz məşqlərdən istifadə olunur. Müntəzəm çarpaz hərəkətlər nəticəsində beyin yarımkürələrini birləşdirən çoxlu sayda sinir lifləri əmələ gəlir ki, bu da ardıcıl olaraq nitq, məntiq, ixtiyari diqqət, hafizə və aktiv təxəyyülün inkişafına kömək edir. Nəticə etibarilə, məktəbəqədər yaşlı uşaqların inkişaf səviyyəsi barmaqların incə hərəkətlərinin yəni, kiçik motorikanın inkişaf dərəcəsindən asılıdır.

M.M.Koltsova, həmçinin, öz tədqiqatlarında uşağın psixomotor inkişafının ən vacib məsələlərindən biri olaraq əzələ tonusunun optimallaşdırılmasını da qeyd edirdi. Ona görə, optimal tondan asılı olan hər hansı kənaraçıxma halı uşağın əqli və motor fəaliyyətində inkişaf tempini ləngidir və emosional narahatlıq yaradır. Adətən, əzələlərdə hipotonikliyin olması əqli və motor fəaliyyətinin azalması ilə, hipertoniklik isə, bir qayda olaraq, motor narahatlığı, emosional qeyri-sabitlik və yuxu pozulmaları ilə özünü göstərən həyəcanla əlaqələndirilir. Bu, psixomotor inkişafa bir növ qeyri-bərabərlik verir və diqqət defisitliyi, hiperaktivlik sindromunun başlanmasına səbəb olur. M.M.Koltsovanın fikrinə görə, uşaqların psixomotor inkişafında digər bir məsələ tənəffüslə bağlıdır. Tənəffüz məşqləri beyin fəaliyyətinin enerji təchizatını artırır, bir çox somatik pozulmaları və stressi aradan qaldırmağa imkan verir [1, s. 36].

Psixomotor bacarıqların inkişafı uşağın məktəbə hazırlığının mühüm göstəricisidir. Uşaqlarda psixomotor bacarıqların qeyri-kafi inkişafı təhsildə fizioloji komponentin az məhsuldarlığına, yorğunluğun artmasına səbəb olur. Kiçik motor bacarıqlarının inkişafı xüsusilə vacibdir. Uşaqlar məktəbdə yazılı nitqə yiyələnir və bu proses üçün barmaq hərəkətlərinin inkişafı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Uşaqlarda kiçik motor bacarıqlarının inkişafını təhlil etdikdən sonra belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, uşaqlarda kiçik motor bacarıqlarının inkişafsızlığı nitq funksiyalarının formalaşmasına da mənfi təsir göstərir. Bundan əlavə, motor funksiyaların formalaşması əsasən məkan qavrayışının formalaşmasından, öz hərəkətlərini və onların nəticələrini vizual olaraq əlaqələndirmək imkanından, fəaliyyətin nəticələrindən asılıdır. Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, kiçik motor bacarıqlarının formalaşmasında vizual və məkan qavrayışının inkişaf etdirilməsi zəruri məsələlərdəndir. Motor və vizual bacarıqların formalaşması üzrə məhsuldar iş aparmağa imkan verən ən yaxşı sahələrdən biri vizual fəaliyyətdir.

A.A.Dmitriev tədqiqatlarında inkişaf pozulması olan uşaqlarda motor inkişafsızlığının korreksiyası işində ən çox elementar hərəkətlərin deyil, dərketmə, kortikal səviyyədə tənzimləmə tələb edən mürəkkəb hərəkət aktlarının pozulmasının nəzərə alınmasını xüsusilə qeyd edirdi. Eyni zamanda, bu kateqoriyadan olan uşaqlar əhəmiyyətli inkişaf potensialına malikdirlər. Buna görə də, həm əsas pozulmanın strukturunu, həm də uşaqların motor

qabiliyyətlərini diqqətlə nəzərdən keçirmək lazımdır [2, s. 3].

Ümumiyyətlə, psixomotor inkişaf qavrayış və hərəkətin vəhdəti ilə xarakterizə olunan bir proses kimi başa düşülür. Lakin belə bir anlayış yalnız psixi funksiyalardan birinin hərəkətlə əlaqəsini əks etdirir. A.Vallonun fikrincə, uşağın əqli inkişafındakı ziddiyyətlərdən biri də fiziki formalaşma və əqli inkişafın nisbətidir. Uşağın öz təcrübələrinin və digər insanlara münasibətinin emosional ifadəsi A.Vallonun sözləri ilə desək, "eksteriorlaşdırılmış emosiya"dır. Uşağın inkişafına böyüklərin davranışının sonrakı təsiri nəticəsində motor funksiyaların differensiallaşması baş verir.

Ədəbiyyat

1. *Мухина С. "К проблеме развития психомоторной сферы детей в системе дошкольного образования", Moskva: 2017.*
2. *Дудьев В.П. "Психомоторика и ее мозговая организация: норма и патология", Учеб. Пособие / науч. ред. В.Е.Клочко. Барнаул: БГПУ, 2005.*
3. *Романович П.К. "Психомоторные характеристики детей 8-9 лет с ограниченными возможностями здоровья", Moskva: 2017.*
4. *Григорьев Д.В., Червякова Е.Э. "Формирование психомоторных функций у детей с отклонениями в развитии", Грани познания, 2015.*

L.V.Abdullayeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
abdullayevaleman76@gmail.com

VI SİNİF AZƏRBAYCAN TARİXİNİN TƏDRİSİNDƏ ŞAGİRDLƏRDƏ KOQNİTİV BACARIQLARIN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNDƏ TARİXİ SƏNƏDLƏRİN ROLU

Xülasə

Məqalədə VI sinif Azərbaycan tarixi dərslərində tarixi sənədlərdən istifadənin vacibliyi qeyd olunur. Dərsdə bu sənədlərdən istifadə edərək şagirdlərdə koqnitiv bacarıqların inkişafının əhəmiyyəti geniş təhlil edilir. Qeyd olunur ki, Azərbaycan tarixi dərslərində tarixi sənədlərdən istifadə şagirdlərdə fənnə marağı artırır və dərsin daha yaxşı mənimsənilməsinə səbəb olur.

РОЛЬ ИСТОРИЧЕСКИХ ДОКУМЕНТОВ В РАЗВИТИИ ПОЗНАВАТЕЛЬНЫХ НАВЫКОВ У УЧАЩИХСЯ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА ЗА VI КЛАСС

Резюме

В статье говорится о важности использования исторических источников на уроках истории Азербайджана в VI классах. Широко анализируется важность повышения когнитивной компетенции учащихся на уроках истории с использованием этих источников. Отмечается, что использование исторических источников на уроках истории Азербайджана повышает интерес учащихся к предмету и приводит к лучшему усвоению урока.

THE ROLE OF HISTORICAL DOCUMENTS IN THE DEVELOPMENT OF COGNITIVE SKILLS IN THE STUDENTS IN TEACHING HISTORY OF AZERBAIJAN FOR VI CLASS

Summary

The article mentions the importance of using historical in VI history classes of Azerbaijan. In the lesson, the importance of increasing students' cognitive competence using these sources was widely analyzed. It is noted that the use of historical sources in Azerbaijani history lessons increases pupils' interest in the subject and leads to better learning of the lesson.

Açar sözlər: *Azərbaycan tarixi, müəllim, şagird, bacarıq, tarixi sənəd, təhsil, dərs*

Ключевые слова: *история Азербайджана, учитель, ученик, навык, исторический документ, образование, урок*
Key words: *history of Azerbaijan, teacher, student, skill, historical document, education, lesson*

"Həm məktəblərdə, həm də məktəbərdən kənarda ümumi təhsil vasitəsi yaxşı kitablardır. Əgər doğrudan da onlar yaxşı və müdrik yazılmışlarsa, onda zəkaların itilənməsi üçün həqiqətən nəhəng daşdır, zehnin kəskinləşdirilməsi üçün mişardır, gözlər üçün məlhəmdir, hikmət tökmək üçün çuxurdur."
Jan Amos Komenski

Mövzunun aktuallığı: Ümumtəhsil məktəblərində VI sinif Azərbaycan tarixi dərslərində tarixi sənədlərdən istifadə dərsin daha keyfiyyətli olması üçün vacibdir. Bundan başqa tarixi sənədlərlə iş şagirdlərdə koqnitiv bacarıqların inkişafında bilavasitə rol oynayır. Müəllim təlim prossesi zamanı müxtəlif vasitələr ilə, o cümlədən dərsin mövzusuna uyğun müxtəlif tarixi sənədlərlə təhsilalanlarda koqnitiv bacarıqların formalaşması və inkişafına nail olmağı bacarmalıdır.

Müasir dövrdə ümumtəhsil məktəblərinin qarşısına qoyulmuş başlıca məqsəd XXI əsrin tələblərinə cavab verən, İKT bacarıqlarına sahib olan, mənəvi dəyərləri özündə daşıyan, qəbul etdiyi məlumatlara tənqidi yanaşmağı, eləcə də onları həyatda tətbiq etməyi bacaran şəxsiyyətlər yetişdirməkdir. Təlim fəaliyyəti zamanı şagirdlərdə təkcə bilik deyil, bacarıq və vərdişlərin də formalaşması, həmçinin inkişafı prosesi baş verir. Tarix müəlliminin dərsin məzmununa uyğun olaraq seçdiyi üsul və vasitələrin də köməyi ilə təhsilalanların koqnitiv bacarıqlarının inkişafının əhəmiyyəti xüsusi olaraq vurğulanmalıdır. Bəs nədir koqnitiv bacarıq? Bunun üçün əvvəlcə bacarığın elmi izahını verək.

Bacarıq pedaqoji elmlər sistemində ən çox yayılmış və geniş istifadə olunan anlayışlardandır. Onun quruluşu psixoloji məzmun kəsb etməklə özündə bir sıra poseslərin nəticələrini birləşdirir. Bacarıq - insanın (şagirdin, müəllimin) hərəki və ya əqli imkanlara yiyələnə bilməsi üçün icra olunan işləri müəyyən qaydada yerinə yetirməsi kimi izah olunur. Bu zaman yeni bacarıqlarla yanaşı yeni biliklər və vərdişlər də yaranır. Bacarıqlar təlim prosesində yerinə yetirilən çalışma, tapşırıq, oyun, termin, test, layihə və s. vasitəsi ilə formalaşır. Bacarığın başlıca əlaməti insanın konkret və mövcud situasiyada özünün bilik və vərdişlərini tətbiq edə bilməsidir [4].

Koqnitiv bacarıq da bacarığın bir növü olmaqla, bilavasitə insanın dərketmə sahəsinə aid olan bacarıqları özündə birləşdirir. Ona görə də koqnitiv bacarıqlara daha çox əqli keyfiyyətlərə şamil olan bilik, bacarıq və vərdişlər sistemi kimi yanaşmaq daha düzgündür. Sözügedən koqnitiv bacarıqlara əsasən

İKT-dən istifadə etməklə səmərəli fəaliyyətdə olmaq, müasir məlumat vasitələrinə, telekommunikasiya texnologiyalarından peşə fəaliyyətində məqsədəuyğun istifadə, lazımi məlumatların axtarışı, onların təhlili, həmçinin seçimi, əldə olunmuş informasiyaların qorunmasını təmin etmək, məlumatların, ümumiləşdirilməsi, ötürülməsi, alınan məlumatlardan nəticə əldə etmək bacarığı kimi spesifik xüsusiyyətlər aiddir.

Tarixin tədrisində koqnitiv bacarıqların formalaşması və inkişafında tarixi sənədlərin rolu əsas diqqət edilən məqamlardandır. Tarixi sənədlər tarix dərsliyinə köməkçi tədris vasitəsi olub onların şagirdlər tərəfindən müstəqil şəkildə təhlili dərsin məzmununu daha dərindən öyrənməyə şərait yaradır. Lakin bununla da qalmayıb, məktəblilərdə tədqiqat işlərinin aparılmasını bir bacarıq olaraq formalaşdırır.

Qeyd edək ki, tarixi sənədlərlə işin nəticəsi olaraq məktəblilərdə qazandıqları bilikləri dərindən dərk etmək, təhlil, analiz, sintez, müqayisə aparmağı öyrənmək, informasiyaları ümumiləşdirmək kimi yeni koqnitiv bacarıqların formalaşması təlim fəaliyyətinin səmərəsini artırır. Bu da nəinki təlimdə, hətta şagirdlərin gələcək həyatlarına da onların davamlı olaraq fəaliyyətlərində istifadə edəcəkləri, xüsusi əhəmiyyət daşıyan bacarıqlardandır.

VI sinifdən başlayaraq şagirdlər tarixi sənədlərlə işləməyi öyrənirlər. Unutmaq olmaz ki, bu onların yaş xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasından irəli gəlir. Şagirdlər müəllimin də istiqaməti və köməyi ilə tarixi sənədləri oxumağı, onları təhlil etməyi öyrənirlər. VI sinif Azərbaycan tarixi üzərindən nümunələrə diqqət edək:

- Tarix müəllimi "Atropatena dövlətinin yaranması" dərsini tədris edərkən Heradotun bu qədim Azərbaycan dövləti haqqında yazılarından mənbə kimi istifadə edə bilər. Müəllim özü tarixi sənədi oxuyaraq şagirdlərə məlumatı çatdırır: *Xəzər dənizinin bir adının da Kaspi olması kaspilərin adı ilə bağlıdır. Kaspilər qədim dövrün görkəmli xalqlarından biri olan kassilərin qohumudur. Kaspilər gəmiçilik sənətinə yaxşı yiyələnmişdilər. Herodot "kaspilər" dedikdə dəniz sahilində yaşayan başqa tayfaları, o sıradan albanları da nəzərdə tuturdu. E.ə. 1-ci minilliyin sonuna doğru alban tayfalarının birləşməsi dövründə kaspilər albanlara qaynayıb-qarışmışlar. Onun yazdığına görə, kaspilərin adı yalnız dənizin və yaşamış olduqları vilayətin adında saxlanmışdı. Kaspilər nərətipli balıqları tutur, duzlayır və qurudur, sonra yükləyib Ekbatana aparırdılar. Balıq yağından məlhəm, içalatından şəffaf yapışqan hazırlanırdı [1, səh. 90].*

Müəllim tarixi sənəddən bu parçanı oxuduqdan sonra şagirdlərə müxtəlif suallar ünvanlayaraq onları təhlil prosesinə və sənədin məzmununun müzakirəsinə cəlb edir:

- Atropatenada hansı tayfalar yaşayırdı?
- Kaspilərin balıqçılıqla məşğul olmasını nə ilə əsaslandıra bilərsiniz?

– Xəzər dənizinin digər adının Kaspi olmasının səbəbi nə idi?

Şagirdlər diqqətlə müəllimin mətni oxumasını izləyərək sualları cavablandırır, dərsin daha səmərəli keçməsində iştirak edirlər. Beləcə şagirdlər məlumatı passiv şəkildə qəbul edib yadda saxlamaqdansa, yaradıcı prosesə cəlb olunurlar. Belə olduqda təlim prosesi daha qənaətbəxş və uğurlu hesab olunur. Təhsil tədqiqatçısı Con Dyuinin də qeyd etdiyi kimi: *"Biz etməklə öyrənirik."*

Tarixi sənədlə işləyərək koqnitiv bacarıqların inkişafını dəstəkləyən digər nümunəni nəzərdən keçirək:

- Albaniya dövlətinin yaranması mövzusu ilə əlaqəli olaraq yunan tarixçisi Strabonun əsərlərindən bir hissə oxuyaraq şagirdlərin dərketmə fəallığını stimullaşdıra bilərik. Müəllim ya özü, ya da hər hansı şagirdə oxutduraraq sinfə tarixi sənədi təqdim edir: *"Albaniya əhalisi çox döyüşkən, cəsur olmuşdur. Strabon yazırdı ki, alban döyüşçüləri zirehli paltar (geyim) geyir, başlarına dəbilqə qoyur, böyük, uzunsov qalxan, ox-yay və nizə ilə silahlanırdılar." [1, səh 106].*

Təhlil edilən tarixi sənədin şagirdlərə daha da aydın olması üçün slaydlar və ya plakatlar vasitəsi ilə albanların döyüş geyiminə uyğun zirehli paltar, dəbilqə, qalxan, nizə və ox-yay şəkilləri təsviri görüntü olaraq təqdim oluna bilər.

Müasir zamanın təhsil paradiqmasını bacarıq əsaslı təhsil təşkil edir. Bəs nə üçün bacarıq əsaslı təhsilə keçid bu qədər əhəmiyyətlidir? Ona görə ki, bu cür təhsil məktəbliləri həyata daha yaxşı hazırlayır. Bundan əlavə, bu təhsil ömürboyu öyrənmə məqsədi daşıyır. Daimi və aktiv öyrənməni təmin edir, biliklərin tətbiqinə şərait yaradır. Tədris proqramlarının yükü azalır. Bərabər imkanlar yaradır və ətraflı, müsbət qiymətləndirməni təmin edir. Məqsədlər aydın şəkildə müəyyən edilir. Bacarıq əsaslı təhsildə koqnitiv bacarıqların formalaşması və inkişafına verilən təkan zamanla şagirdlərdə də möhkəmlənir və onların şəxsi inkişafında əhəmiyyətli dərəcədə rol oynayır [6].

Ümumiyyətlə, problemin aktual cəhətlərini sistemləşdirib belə nəticə hasil etmək olar ki, ümumtəhsil məktəblərdə təhsilalanların koqnitiv bacarıqlarının inkişaf etdirilməsində müəllimlərin üzərinə müəyyən dərəcədə vəzifə düşür.

Şəxsiyyətin, vətəndaşın yetişdirilməsi Azərbaycan təhsil siyasətinin əsasını təşkil etdiyindən "Təhsil qanunu"nda da təsbit olunan xüsusi müddəaya nəzər salaq: "Azərbaycan Respublikasında təhsilin əsas məqsədi Azərbaycan dövləti qarşısında öz məsuliyyətini dərk edən, xalqının milli ənənələrinə və demokratiya prinsiplərinə, insan hüquqları və azadlıqlarına hörmət edən, vətənpərvərlik və azərbaycançılıq ideyalarına sadiq olan, müstəqil və yaradıcı düşünən vətəndaş və şəxsiyyət yetişdirməkdir [3].

Şagirdlərdə yaradıcı təfəkkürün, ağlın, eləcə də idrak fəallığının gücləndirilməsi əsas etibarı ilə təlim prosesi zamanı dərslərin daha səmərəli və

fəal keçirilməsinə xidmət edir. Dərsdə istiqamətləndiricilik rolunu oynayan müəllim tərəfindən şagirdlərə ötürülən yeni biliklər onların tədqiqatçılıq, analiz, sintez, təhliletmə bacarıqlarını daha da təkmil edir və koqnitiv bacarıqların inkişafında həlledici rol oynayır.

Məqalənin elmi yeniliyi: Məqalədə VI sinif Azərbaycan tarixi dərslərində tarixi sənədlərlə işin şagirdlərin koqnitiv bacarıqlarının formalaşdırılması məsələsi araşdırılmışdır. Bunun əhəmiyyəti diqqətə çatdırılmışdır. Eyni zamanda nümunələr əsasında problem təhlil olunmuşdur.

Məqalənin nəzəri əhəmiyyəti: Məqalədə irəli sürülən müddəalar, əldə olunan nəticələr tarixin tədrisi metodikası elminin məzmununun təkmilləşdirilməsinə motiv yaradır.

Məqalənin praktiki əhəmiyyəti: Tarixi sənədlərdən istifadə ilə uğurlu nəticə alınır ki, bu təcrübədən də orta məktəb müəllimləri, pedaqoji təcrübəyə gedən tələbələr və magistrantlar gündəlik pedaqoji fəaliyyətlərində istifadə edə bilər.

Nəticə: VI sinif Azərbaycan tarixi dərslərdində tarixi sənədlərdən istifadənin əhəmiyyəti və bunun şagirdlərin koqnitiv bacarıqlarının inkişafı məsələsi öyrənilərək ümumiləşdirilmişdir. Məqalədə müxtəlif mənbələr vasitəsi ilə təhsilalanlarda koqnitiv bacarıqların formalaşması və inkişafına dair daha təkmilləşdirilmiş metodik yolları üzə çıxarılmışdır.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan tarixi 6-cı sinif dərslik, Bakı – 2021.*
2. *Əmrahlı. L., -"Dərsin məqsədi şagirddə koqnitiv bacarıq formalşdırmaqdır." /internet resursu/ https://aztehsil.com/news/3007-drsin-mqsdi-agirdd-koqnitiv-bacarq-formaldrmaqdr-limunt-mrahl.html*
3. *"Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2009.*
4. *Həmidova. T., "Bacarıq əsaslı təhsilin əhəmiyyəti və fizika fənninin tədrisində tətbiqi" /internet resursu/ https://arti.edu.az/2021/11/24/bacariq-%C9%99sasli-t%C9%99hsilin-%C9%99h%C9%99miyy%C9%99ti-v%C9%99-fizika-f%C9%99nninin-t%C9%99drisind%C9%99-t%C9%99tbiqi/*

A.R.Nəbiyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
ayselnebiyeva759@gmail.com

III SƏVİYYƏLİ ÜMUMİ NİTQ İNKİŞAFI LƏNGİMƏSİ OLAN DİQQƏT DEFİSİTLİYİ HİPERAKTİVLİK SİNDROMLU ŞAGİRDLƏRDƏ NİTQİN LEKSİK TƏRƏFİNİN FORMALAŞDIRILMASI

Xülasə

Diqqət defisitliyi hiperaktivlik sindromlu (DDHS) uşaqlarda nitqin leksik tərəfinin formalaşmasının pozulması bir çox sözlərin mənasını bilməməkdə, müəyyən sözü tanımaqda və tapmaqda çətinliklə, eyni zamanda aktiv lüğətdən istifadə edə bilməməklə ifadə olunur. Məqalədə III səviyyəli ümumi nitq inkişafı ləngiməsi olan diqqət defisitliyi hiperaktivlik sindromlu uşaqların nitqinin leksik tərəfinin formalaşdırılması üzrə korreksiya işinin əsas istiqamətləri təqdim olunur. Həmçinin III səviyyəli ümumi nitq inkişafsızlığı olan diqqət defisitliyi hiperaktivlik sindromlu uşaqlarda lüğət ehtiyatının formalaşdırılması üçün loqopedin həll etməli olduğu əsas vəzifələr və müxtəlif leksik çalışmalar da məqalədə öz əksini tapmışdır.

ФОРМИРОВАНИЕ ЛЕКСИЧЕСКОЙ СТОРОНЫ РЕЧИ У ШКОЛЬНИКОВ С СИНДРОМОМ ДЕФИЦИТА ВНИМАНИЯ И ГИПЕРАКТИВНОСТИ С ОБЩЕЙ ЗАДЕРЖКОЙ РЕЧЕВОГО РАЗВИТИЯ III СТЕПЕНИ

Резюме

У детей с синдромом дефицита внимания и гиперактивности (СДВГ) нарушение формирования лексической стороны речи выражается в незнании значения многих слов, затруднениях в узнавании и нахождении определенного слова и одновременно в неумении употреблять в активной лексике. В статье представлены основные направления коррекционно-развивающей работы по формированию лексической стороны речи детей с синдромом дефицита внимания и гиперактивности с общей задержкой речи III степени. Также в статье отражены основные задачи и различные лексические занятия, которые предстоит решить логопеду для формирования словарного запаса у детей с синдромом дефицита внимания и гиперактивности с общим недоразвитием речи III степени.

FORMATION OF THE LEXICAL SIDE OF SPEECH IN STUDENTS WITH ATTENTION DEFICIT HYPERACTIVITY SYNDROME WITH III LEVEL GENERAL SPEECH DEVELOPMENT DELAY

Summary

In children with attention deficit hyperactivity disorder (ADHD), the disorder of the formation of the lexical aspect of speech is expressed in not knowing the meaning of many words, difficulty in recognizing and finding a certain word, and at the same time in not being able to use it in an active vocabulary. The article presents the main directions of correctional work on the formation of the lexical side of the speech of children with attention deficit hyperactivity disorder with general speech development delay of level III. Also, the main tasks and various lexical studies to be solved by the speech therapist for the formation of vocabulary in children with attention deficit hyperactivity syndrome with level III general speech underdevelopment are also reflected in the article.

Açar sözlər: *DDHS, nitqin leksik tərəfi, korreksiya-inkişafetdirici iş, leksik vahidlər*

Ключевые слова: *СДВГ, лексическая сторона речи, коррекционно-развивающая работа, лексические единицы*

Key words: *ADHD, lexical side of speech, correction-development work, lexical units*

III səviyyəli ÜNİL-nin təzahürləri olan diqqət defisitliyi hiperaktivlik sindromlu uşaqların nitqinin leksik tərəfinin loqopedik məşğələlərdə formalaşdırılması probleminə həsr olunmuş tədqiqatların az olması səbəbindən onlarla korreksiya və inkişafetdirici işin əsas üsul və metodlarının müəyyənləşdirilməsinə böyük ehtiyac vardır.

Diqqət defisitliyi hiperaktivlik sindromu olan uşaqlarda III səviyyəli nitqin ümumi inkişafsızlığı zamanı lüğət ehtiyatının formalaşdırılması loqopeddən aşağıdakı vəzifələri həll etməyi tələb edir:

1) dilin praktiki mənimsənilməsi prosesində leksik və qrammatik ümumiləşdirmələrin formalaşdırılması;
2) əsas linqvistik biliklərin formalaşdırılması: dilin əsas anlayışlarını və əməliyyatlarını mənimsəmək;
3) hadisə və obyektlərin təsnifatı və qiymətləndirilməsi əsasında koqnitiv standartlar sisteminin formalaşdırılması;
4) sözün məna tərəfinin anlayış və məzmun komponentlərinin formalaşdırılması.

Qeyd edilən bu vəzifələr korreksiya işinin bir-biri ilə sıx bağlı və paralel həyata keçirilən dörd istiqamətini müəyyən etməyə imkan verir [1, s.108-109]:

Birinci istiqamətin məqsədi diqqət defisitliyi hiperaktivlik sindromlu məktəblilərdə leksik vahidlər arasında linqvistik (formal və semantik) əlaqələr sistemini formalaşdırmaqdır. DDHS-lu şagirdlər formal səviyyədə söz birləşmələrinin tərkib hissəsi kimi söz formalarının normativ modellərini mənimsəyir. Semantik səviyyədə sözlərin leksik uyğunluq normaları və söz birləşmələrinin tərkibində onların semantik cəhətdən müvafiqliyi aydınlaşdırılır.

İkinci istiqamətin məqsədi şagirdlərin metalinqvistik fəaliyyətinin inkişafı və metalinqvistik biliklərin formalaşdırılmasıdır. Şagirdlər hər bir mərhələdə tədqiq olunan dil hadisələrinin təhlili üçün zəruri olan nitqli anlayış və terminləri mənimsəyir, müəyyən leksik vahidləri birləşdirən əlaqələri müəyyən etmək və fərqləndirmək bacarığını məşq edir, propedevtik mənada leksik hadisələrin qarşılıqlı əlaqəsini və asılılığını dərk edirlər. Bu istiqamətin əsas vəzifəsi linqvistik hadisələri təhlil etmək bacarığını inkişaf etdirmək, əlavə vəzifə isə lüğətlərlə işləmək üçün ilkin bacarıqları inkişaf etdirməkdir.

Korreksiya işinin üçüncü istiqaməti leksik vahidlər arasında ekstralinqvistik əlaqələrin genişləndirilməsinə, koqnitiv sahənin inkişafı sayəsində lüğətin zənginləşdirilməsinə yönəldilir. Bu istiqamətin əsas məqsədləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- leksik vahidlərin yenilənməsi və toplanması;
- uşağın lüğətində nominativ vahidlərin sıralanması;
- sözün leksik mənasının formalaşdırılması.

Dördüncü istiqamət məktəblilərdə sözün mənasının konseptual və məzmun komponentlərini inkişaf etdirmək məqsədi ilə həyata keçirilir. Bu istiqamət çərçivəsində, birincisi, leksik vahidlərin mikromətnə daxil edilərək məna və funksiyaları aydınlaşdırılır (yəni, söz birləşmələrinin, cümlələrin, mətnlərin tərkibində), ikincisi, müxtəlif semantika üsullarından istifadə etməklə sözün mənasını şərh etmək bacarığı formalaşdırılır.

N.B.Serebryakova və L.S.Solomaxina III səviyyəli ÜNİL təzahürləri olan DDHS-lu uşaqlarda nitqin leksik tərəfinin formalaşdırılmasının aşağıdakı mərhələlərini qeyd edirlər [2, s.98-99]:

1. Aktiv lüğətin inkişafı.

1.1 Konkret isimlər: Uşaqlara müxtəlif mövzularda (meyvələr, heyvanlar, geyim və s.) əşya təsvirli şəkilləri adlandırmaq təklif edilir.

1.2 Anlayışların ümumiləşdirilməsi: bir sözlə əşya qrupunu adlandırmaq.

1.3 Bədən hissələrini və əşya hissələrini adlandıran isimlər:
Bədən üzvləri - baş, gövdə, əl, qol, ayaq, burun, ağız və s.;
Paltarın hissələri - qol, ətək, düymə, yaxalıq;
Avtomobilin hissələri - kabina, qapı, rul, təkər və s.

1.4 Peşələrin adı: müəllim, həkim, bənna, satıcı, sürücü, bərbər.

1.5 Feli lüğət: Sualları cavablandırarkən feillərdən istifadə:

Sən bu gün nə etdin?
At nə edir?
Aşpaz nə edir?
Müəllim nə edir?
Sürücü nə edir? və s.

1.6 Sifətləri adlandırmaq:
Rəng adları - qırmızı, yaşıl, ağ, qara, narıncı və s.
Forma adları - dairəvi, dördkünc, üçbucaq, oval və s.

1.7 Antonimlərin seçilməsi:
yaxşı - pis, şirin - acı, kiçik - böyük, qalxmaq - enmək, yatmaq - durmaq və s.

2. Sözdəyişdiricilik vəziyyəti.

2.1. İsimləri adlıq halda və cəmdə işlətmək: stul - stullar, kitab - kitablar.

2.2. İsimləri cümlədə qeyri-müəyyən təsirlik halda işlətmək:
Mən kitab aldım.
Ata maşın sürdü.
Mən dərs hazırladım.

2.3. İsimləri mənsubiyyət şəkilində və cəmdə işlətmək: Mənim çoxlu (kitabım, oyuncağım, karandaşım) var.

2.4. İsimləri altında, üstündə, arxada, qabaqda, uzaqda, yaxında sözləri ilə birgə hallara görə dəyişmək:
Stolun altında.
Evin arxasında.
Məndən uzaqda.

2.5. İsimlərin sifətlə yanaşma əlaqəsi: qırmızı alma, sarı çiçək, qoca qarı, gənc oğlan və s.

2.6. İsimlərin sayla əlaqələnməsi: üç qutu, dörd alma, bir kitab, üç dost, on uşaq və s.

3. Söz birləşmələrinin vəziyyəti
İsmi birləşmələr: məktəb direktoru, uşağın topu, pişiyin balası və s.
Feli birləşmələr: film izləyən, məktubu oxumaq və s.

Lüğətin zənginləşdirilməsi və möhkəmləndirilməsi üçün diqqət defisitliyi hiperaktivlik sindromlu şagirdlərin marağını, idrak fəallığını artıra biləcək rəngarəng leksik çalışmalardan, didaktik oyunlardan istifadə etmək məqsədə uyğundur.

Bunların bəzilərinə aid nümunə göstərək:

1. Verilmiş cümlələrdəki *daş* sözünün işləndiyi mənaları müqayisə edin:
a) Daş ürəkli insan heç kimə mərhəmət göstərə bilməz.
b) Usta Sadiq daşları hasarın kənarına yığdı.

2. Verilmiş sözlərdən hansı birinci, hansı ikinci cümlədəki *daş* sözünə uyğundur?

qəlbsiz, mərmər, zalım, kərpic, qəddar

3. Aşağıdakı isimlərin hansına *qəddar*, hansına *bərk* sözü uyğun gəlir?
insan, külək, düşmən, şaxta, hökmdar, bünövrə, döşək, çörək, münasibət
4. Yarımçıq qalmış cümləni istiqanlı sözünün antonimi ilə bitirin:
Nigar istiqanlı qızdır, Nərgiz isə...
5. Sinonim sözlərdən cümlədəki *bacı* sözünə daha uyğun olanını seçin:
Cəlalın (iri, yekə, böyük, nəhəng) bacısı həkimdir.
6. Cümlələrdəki gedir sözünün mənalarını izah edin:
Kamran gedir. Veriliş gedir. Zaman gedir.

“Bir sözlə əvəz et”.

Şagirdlərə söz birləşmələrini bir sözlə ifadə etmək tapşırığı verilir:

- həftənin altıncı günü - (şənbə);
- hündür yerə çıxıb-düşmək üçün istifadə edilən pilləli alət - (nərdivan),
- külək, qar və ya yağışla müşayiət olunan hava durumu - (çovğun);
- insanın yaşadığı və məktub yazarkən zərfin üzərinə yazdığı sözlər - (ünvan);
- yüz il - (əsr).

“Heyvanlar, quşlar, həşəratlar necə səs çıxarır?”

Məqsəd şagirdlərin söz ehtiyatını quşların, heyvanların, həşəratların çıxardığı səsləri ifadə edən təqlidi sözlərlə zənginləşdirməkdir.

- sərçə.....(cikkildəyir);
- pişik.....(miyoldayır);
- xoruz.....(banlayır);
- qarğa....(qarıldayır);
- ağcaqanad.... (vızıldayır);
- it ..... (hürür).

“Sözlərdə hansı sözlər gizlənib?”

Şagirdlərə verilmiş sözlərin tərkibindəki hərflərdən yeni sözlər düzəltmək tapşırılır.

1. **yarpaq -** arpa, yar, ar, para, ara, qar, ay, pay, qap, qara, apar, qaya;
2. **qaşıq** - qaş, aş, aşıq, qış, qaşı;
3. **külək** - kül, kal, lək, ək;
4. **yağış** - ağ, yağ, yaş, yaşa;
5. **dovğa** - ov, dağ, ağ;
6. **canavar -** ana, can, avar, var, an, cavan, nar, ar, aran, ac, ara;
7. **boyun** - yun, boy, oyun, un, yon;
8. **albalı** - al, bal, bala, lal, ballı;
9. **çiyələk** - çiy, ələk, lək, iy, çək, iç, çil;
10. **yorğan** - yor, an, ar, nar, ana, ara, ağ, yağ, yan, ay və s.

Bu oyun - tapşırıqlar diqqət defisitliyi hiperaktivlik sindromu olan şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirməklə yanaşı, onlarda diqqətliliyi də

inkişaf etdirir. Yeni öyrənilmiş sözlər nitqdə müntəzəm təkrar olunmalı, möhkəmləndirilməlidir. Əks təqdirdə lüğət üzrə iş, lüğətin zənginləşdirilməsi ilə bağlı istifadə olunan çalışmalar öz əhəmiyyətini itirər. Çalışmalar yalız o zaman arzu olunan nəticəni verə bilər ki, müəyyən ardıcıllıqla, əsas didaktik və metodik tələbləri gözləməklə, mütəmadi icra edilmiş olsun.

Ədəbiyyat

1. *А.Ю.Дымков, Пути формирования лексической стороны речи младших школьнков собщим недоразвитием речи, Москва - 2009, с.107-111*
2. *Серебрякова Н.В. Обследование ребенка с общим недоразвитием речи /Диагностика нарушений речи у детей и организация логопедической работы в условиях дошкольного образовательного учреждения /Н.В.Серебрякова, Л.С.Соломахина. – СПб.: Детство-пресс, 2002. – 240 с.*
3. *Bruce B., Thernlund G., & Nettelbladt U. ADHD and language impairment: A study of the parent questionnaire FTF (five to fifteen). European Child & Adolescent Psychiatry, 15(1), 2006. -52-60p.*

A.T.Xaşalova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
adilexasalova@gmail.com

MƏKTƏBƏHAZIRLIQ QRUPLARININ UŞAQLARIN HƏRTƏRƏFLİ İNKİŞAFINA TƏSİRİ VƏ İMKANLARI

Xülasə

Məktəbəhazırlıq qrupları uşaqların sosial-emosional bacarıqlarının inkişafına müsbət təsir göstərir. Uşaqlar hörmət etməyi, bir-birilərinə güzəştə getməyi və problem həll etməyi öyrənirlər. Məktəbəhazırlıq qruplarında uşaqların araşdırma qabiliyyətlərini gücləndirmək, özünə inam hissini formalaşdırmaq və həmyaşıdları ilə oynamaq üçün əlverişli mühit olur. Həmçinin uşaqlar valideynlərinin köməyi olmadan, tapşırıqları yerinə yetirə və qərar verə biləcəklərini öyrənirlər. Məktəbəqədər təhsil uşaqlara səbirli olmağı, öz davranışlarını idarəetmə bacarığının mənimsənilməsini, əllərini necə qaldırmağı, düzgün davranış tərzini formalaşdırır. Uşaqlar gündəlik rejimə, qayda-qanunlara riayət etməyi və gözləməyi öyrənirlər. Keyfiyyətli məktəbə hazırlıq qrupları uşaqlara araşdırma, təcrübə aparmaq, müqayisə etmək və söhbət yolu ilə öz suallarına cavab tapmağa kömək edir.

ВЛИЯНИЕ И ВОЗМОЖНОСТИ ДОШКОЛЬНЫХ ГРУПП НА ВСЕСТОРОННЕЕ РАЗВИТИЕ ДЕТЕЙ

Резюме

Дошкольные группы оказывают положительное влияние на развитие социально-эмоциональных навыков детей. Дети учатся уважать, идти на компромисс и решать проблемы. Дошкольные группы создают благоприятную среду для детей, чтобы они могли укрепить свои исследовательские навыки, обрести уверенность в себе и поиграть со своими сверстниками. Дети также узнают, что могут выполнять задания и принимать решения без помощи родителей. Дошкольное образование учит детей быть терпеливыми, овладевать умением контролировать собственное поведение, поднимать руки и правильно себя вести. Дети учатся следовать распорядку дня, правилам и ожиданиям. Качественные дошкольные группы помогают детям найти ответы на свои вопросы посредством исследований, экспериментов, сравнений и бесед.

EFFECTS AND POSSİBİLİTİES OF PRESCHOOL GROUPS ON COMPREHENSİVE DEVELOPMENT OF CHİLDREN

Summary

Preschool groups have a positive effect on the development of children's social-emotional skills. Children learn to respect, compromise and problem solve. Preschool groups provide a conducive environment for children to strengthen their

investigative skills, build self-confidence, and play with their peers. Children also learn that they can complete tasks and make decisions without the help of their parents. Preschool education teaches children to be patient, to master the ability to control their own behavior, how to raise their hands, and how to behave properly. Children learn to follow a daily routine, rules and expectations. Quality preschool groups help children find answers to their own questions through research, experimentation, comparison, and conversation.

Açar sözlər: *uşaq, inkişaf, qrup, ünsiyyət*
Ключевые слова: *ребенок, развитие, группа, общение*
Key words: *child, development, group, communication*

Uşağın şəxsiyyət kimi formalaşmasında, hərtərəfli inkişaf etməsində mühüm əhəmiyyətə malik olan məktəbəqədər təhsil müəssisəsində, məktəbə gedəcək uşaqların əvvəlcədən hazırlanması çox vacibdir. Məktəbəqədər hazırlıq (5-6 yaş dövrü) uşağın məktəbdə eləcə də sonrakı yaş dövrlərində də uğur qazanmasına səbəb olur. Bu hazırlıq uşaqların inkişafı, şəxsiyyət kimi formalaşdırılması, təlim-tərbiyənin səmərəliliyinin artırılması, davranışındakı ləngimələrin, eləcə də pozuntuların aradan qaldırılması, "uşaq-uşaq", "tərbiyəçi-uşaq" münasibətlərinin həmçinin kollektivdə qarşılıqlı ünsiyyətin düzgün qurulmasını təmin edir.

Məktəbəhazırlıq qrupunun məqsədi uşaqların psixi, emosional, sosial, fiziki inkişafı üçün şərait yaratmaq, onların sadə əmək vərdişlərinə yiyələnməsini təmin etmək, məntiqi və yaradıcı təfəkkürlərini formalaşdırmaq və istedadlı uşaqların erkən yaşdan üzə çıxarılmasını təmin etməkdən, eləcə də uşaqlarda ətraf aləmin gözəlliklərini düzgün qiymətləndirmək bacarığı və ətraf aləmə müsbət emosional münasibət formalaşdırmağa kömək etməkdən ibarətdir.

Məktəbəhazırlığın əsas məqsədi beşyaşlı uşaqların imkanlarını nəzərə almaqla onların məktəbəhazırlıq mərhələsində inkişafını, təlimi və təhsilini düzgün təşkil etməkdir. Məktəbəhazırlıq qrupunun vəzifələri uşaqlarda oxumaq həvəsinin, məktəbə müsbət emosional münasibətinin formalaşdırılması, eləcə də uşaqların məktəbə adaptasiya olunması üçün onlarda şəxsi-sosial xüsusiyyətlərin formalaşdırılmasıdır.

Məktəbəhazırlığın təşkili üçün bir sıra tələblər qoyulur:

- məktəb təliminə hazırlanan uşaqların psixoloji, emosional və psixofizioloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi;
- istedadlı uşaqların aşkara çıxarılması, hər bir uşağın fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi.

Uşağın məktəb təlimimə hazırlığı zamanı hər şeydən əvvəl onun fiziki, şəxsiyyətyönümlü, intellektual və sosial hazırlığı nəzərdə tutulmalıdır:

Fiziki hazırlıq:
- uşağın sağlamlığının vəziyyəti;
- fiziki və əqli qabiliyyətinin inkişafı.

Şəxsiyyətyönümlü hazırlıq:
- müstəqillik, məsuliyyətlilik, fəallıq;
- başqasını dinləmək bacarığı;
- müəyyən edilmiş qaydalara riayət etmək bacarığı;
- ünsiyyətin, özünüqiymətləndirmənin formalaşması.

İntellektual hazırlıq:
- obrazlı təfəkkürün, təxəyyülün, yaradıcılığın, məntiqi təfəkkürün inkişafı;
- müqayisə etmə, analiz, ümumiləşdirmə, nitqin əsas formalarının inkişafı.

Sosial hazırlıq:
- əxlaqi təsəvvürlərin, vətəndaşlıq hisslərinin (vətənpərvərlik, humanistlik, hörmət və s.) inkişafı;
- böyüklərlə və yaşıdları ilə ünsiyyət qurmaq;
- mədəni davranış qaydalarının mənimsənilməsi.

Məktəbəhazırlıq mərhələsindən keçmiş uşaq məktəbə getdikdə, kollektivə daha tez alışır, ətraf mühiti dərk etməkdə və qazandığı bacarıq və vərdişlərini dərs prosesində düzgün istifadə edir və bu da onun dərsi mənimsəməsinə kömək göstərir. Məktəbəhazırlıq qruplarının yaradılmasında əsas məqsəd 5 yaşlı uşaqların məktəb təliminə hazırlığı ilə əlaqədar psixoloji dayanaqlığını artırmaq, ətraf aləmə və təhsil, təlim mühitinə uyğunlaşdırmaq onların ünsiyyət, əməkdaşlıq və birgə fəaliyyət bacarıqlarına yiyələnməsinə kömək etməkdir. Bu baxımdan onların sosial-emosional inkişafına diqqət göstərilməsi vacibdir.

Məktəbəhazırlıq qruplarında "ətraf aləmlə tanışlıq", " ünsiyyətin sosial normalara əsasən qurulması", "bədii təfəkkürün inkişafı", "məntiqi və riyazi təfəkkürün inkişafı", "birgə fəaliyyət bacarıqlarının inkişafı", "təsviri fəaliyyət" məşğələləri keçirilir. Uşaqların məktəb təliminə hazırlığının effektivliyini artırmaq üçün təlim məşğələlərində didaktik, öyrədici və müxtəlif oyunlardan tətbiq etmək faydalıdır.

Məktəb təliminə hazırlıq uşağın emosional-iradi, fiziki, intellektual, şəxsi və sosial inkişafından asılıdır. Fiziki cəhətdən zəif olan uşaq təlim zamanı tez yorulur, təlimə həvəsi azalır. Belə uşaqların əhval-ruhiyyəsi aşağı olur, müxtəlif oyunlarda laqeydlik göstərirlər. Həmçinin uşaqların məktəbə uyğunlaşmasındakı problemlərin aradan qaldırılmasında məktəbəhazırlığın böyük rolu var.

Valideynlərin əksəriyyəti övladlarını bağçaya getməyə qoymaması və ev şəraitində saxlaması uşaqların məktəbdə kollektivə uyğunlaşmasında

müəyyən problemlərə gətirib çıxarır. Bağçaya getməyən uşaqlar məktəbə adaptasiya ola, öz hiss və emosiyalarını düzgün ifadə edə, böyüklərlə və həmyaşıdları ilə ünsiyyət qura bilmirlər.

Buna görə də uşaqların məktəbə uyğunlaşması və adaptasiya olması üçün belə bir təlimat verildi ki, ölkədə məktəbəhazırlıq qrupları yaradılsın. Məktəbəhazırlıq qruplarının müsbət tərəfləri ondadır ki, uşaqların məktəbə tam hazırlıqlı vəziyyətə gətirilməsi, kollektivdə düzgün davranış və ünsiyyətə malik olmasıdır.

Məktəbəhazırlıq qrupları uşaqların sosial-emosional bacarıqlarının inkişafına müsbət təsir göstərir. Uşaqlar hörmət etməyi, bir-birilərinə güzəştə getməyi və problem həll etməyi öyrənirlər. Məktəbəhazırlıq qruplarında uşaqların araşdırma qabiliyyətlərini gücləndirmək, özünə inam hissini formalaşdırmaq və həmyaşıdları ilə oynamaq üçün əlverişli mühit olur. Həmçinin uşaqlar valideynlərinin köməyi olmadan, tapşırıqları yerinə yetirə və qərar verə biləcəklərini öyrənirlər.

Məktəbəqədər təhsil uşaqlara səbirli olmağı, öz davranışlarını idarə etmə bacarığının mənimsənilməsini, əllərini necə qaldırmağı, düzgün davranış tərzini formalaşdırır. Uşaqlar gündəlik rejimə, qayda-qanunlara riayət etməyi və gözləməyi öyrənirlər. Keyfiyyətli məktəbə hazırlıq qrupları uşaqlara araşdırma, təcrübə aparmaq, müqayisə etmək və söhbət yolu ilə öz suallarına cavab tapmağa kömək edir.

Məktəbəqədər qrupa gedən uşaq həm də valideynlərindən ayrı qalmağa alışır. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində uşaqların fiziki, psixoloji, sosial-emosional və əqli cəhətdən məktəbə hazırlığını müəyyənləşdirmək üçün onların diaqnostikası həyata keçirilməlidir. Beşyaşlıların məktəbə hazırlığı, həm məktəbəqədər təhsil müəssisələrində, həm də ailədə və təlim qruplarında aparıla bilər.

Məktəb təliminə hazırlanan uşaqların psixoloji və psixofizioloji xüsusiyyətləri öyrənilməli, məktəbəqədər yaşlı uşaqların təhsil və tərbiyəsinin təşkili əsasları müəyyənləşdirilməli, gələcək birinci sinif şagirdlərinin şəxsi-emosional keyfiyyətləri aşkara çıxarılmalıdır. Həmçinin uşaqların inkişafını izləmək üçün müşahidə aparılmalı istedadlı uşaqların aşkara çıxarılması, onların imkanlarının inkişaf etdirilməsi üçün hər bir uşağın fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərini öyrənmək lazımdır.

Ədəbiyyat

1. *Məktəbəqədər təhsil proqramı (kurikulum), Bakı – 2022.*
2. *11 oktyabr 2016-cı il tarixli 404 nömrəli Azərbaycan Respublikası Nazirlər kabinetinin Qərarı ilə "Məktəbəhazırlığın təşkili qaydaları".*
3. *Təhsil forumu – "Məktəbəhazırlıq qrupları uşağa nə verir".*
4. *Elmin inkişafı fondu – 2015.*
5. *İcma əsaslı məktəbəqədər proqramı.*

N.N.Mehdizadə
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
nuraymehdizade20@gmail.com

MƏKTƏBƏQƏDƏR MÜƏSSİSƏLƏRDƏ İNKİŞAFETDİRİCİ TƏHSİL MƏKANININ TƏŞKİLİ

Xülasə

Azərbaycanda baş verən sosial-iqtisadi dəyişikliklər məktəbəqədər təhsilin mahiyyətində, onun istiqamətlərində, məqsəd və məzmununda dəyişikliklərə səbəb olmuşdur ki, bu da onu inadla fənn yönümlü təhsildən şəxsiyyətyönümlü təhsilə, biliklərdən səriştələrə əsaslanan təhsilə keçidə istiqamətləndirir. Tədqiqat probleminin aktuallığı dəyişən iqtisadi və sosial şəraitdə təhsil almağa və yaşamağa hazır olan uşaqlar üçün "bərabər başlanğıc" təmin edən mühitin yaradılmasındadır.

ОРГАНИЗАЦИЯ РАЗВИВАЮЩЕГО ОБУЧЕНИЯ В ДОШКОЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ

Резюме

Социально-экономические изменения, произошедшие в Азербайджане, повлекли за собой изменения в характере дошкольного образования, его направлении, целях и содержании, что упорно направляет его к переходу от предметно-ориентированного обучения к личностно-ориентированному, от знаний к компетентностному. Актуальность проблемы исследования заключается в создании среды, обеспечивающей «равный старт» детям, готовым учиться и жить в меняющихся экономических и социальных условиях.

ORGANİZATİON OF DEVELOPMENTAL TRAİNİNG İN PRESCHOOL İNSTİTUTİONS

Summary

The socio-economic changes that took place in Azerbaijan caused changes in the nature of preschool education, its direction, goals, and content, which stubbornly directs it to transition from subject-oriented training to personality-oriented, from knowledge-based to competence. The relevance of the research problem is to create an environment that provides an "equal start" for children who are ready to study and live in changing economic and social conditions.

Açar sözlər: *təlim, maraq, inkişaf, mühit*
Ключевые слова: *обучение, интерес, развитие, окружение*
Key words: *training, interest, development, environment*

İnsan potensialının formalaşmasının ilkin mərhələsi məktəbəqədər təhsildir, çünki məlumdur ki, ən yüksək inkişaf tempi və fərdiliyin təzahürü məhz məktəbəqədər yaşda baş verir.

Pedaqoji sistemin hazırkı inkişaf mərhələsi təhsilin dəyişkən modellərinin yaradılmasının əsasını təşkil edən əsas tendensiyaları müəyyən edən bir sıra xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur. Bu tendensiyalardan biri cəmiyyətin iqtisadi inkişafını təmin etmək üçün təhsil prosesinin şəxsi inkişafa, öz müqəddəratını təyin etməyə və özünüinkişafa yönəldilməsinin artırılması ilə bağlıdır. Digər bir tendensiya Azərbaycanda vahid təhsil məkanını qorumaq, ümumi təhsil müddətlərini və təhsil müəssisələrinin statusunu müəyyən etmək, təhsil səviyyəsinə görə sənədlərin vahidliyini müəyyənləşdirməklə əlaqəlidir.

Məktəbəqədər təhsil çərçivəsində məktəbəqədər yaşlı uşaqların təhsil prosesini həyata keçirən inkişafetdirici təhsil məkanının məqsədəuyğun metodiki planlaşdırılması, məktəbəqədər yaşlı uşaqların əsas səlahiyyətlərinin formalaşdırılması, məktəbə hazırlığının təmin edilməsi mühüm vəzifə kimi qarşıya qoyulmuşdur.

Ş.A.Amonaşvili, L.A.Venger, A.L.Venger, D.B.Elkonina və başqaları öz əsərlərində böyük məktəbəqədər yaşlı uşaqların məktəbə hazırlanması sahəsində bir çox tədqiqatlar aparmışlar. Alimlər vurğulayırlar ki, uşağın məktəbə hazırlıq dərəcəsi daha çox uşağın sosial yetkinliyindən asılıdır və bu, cəmiyyətdə yeni yer tutmaq, sosial əhəmiyyətli və sosial dəyərli fəaliyyət göstərmək istəyində özünü göstərir. Psixoloji və pedaqoji tədqiqatların nəticələri böyük məktəbəqədər yaşlı uşaqların təhsili üçün ideyaların inkişafına müəyyən töhfə verirdi, lakin daha az aktual məsələlər bu işlərin əhatə dairəsindən kənarda qaldı: tədqiqata fərdi və fərqli yanaşmaların həyata keçirilməsi, uşağın məktəbə hazırlanması prosesi, məktəbəqədər təhsil müəssisəsinin inkişafetdirici təhsil məkanının təşkili aspektində fərdi yönümlü, inkişaf etdirici təhsil nəzəriyyəsinin tətbiqi və s.

Azərbaycanda baş verən sosial-iqtisadi dəyişikliklər məktəbəqədər təhsilin təbiətində onun istiqaməti, məqsədləri, məzmununda dəyişikliklərə səbəb oldu ki, bu da onu inadla fənn yönümlü təlimdən şəxsiyyətyönümlüyə, biliyə əsaslanandan sərişt əliyə keçidə istiqamətləndirdi. Pedaqogikanın obyekti olan məktəbəqədər təhsil əsas sərişt ələrə malik sosial və fəal şəxsiyyətin formalaşmasına öz töhfəsini verməkdən ötrü inkişafetdirici təhsil məkanının düzgün təşkilinə həssaslıqla yanaşmaqdadır. Məktəbəqədər təhsildə sərişt ə əsaslı yanaşma uşağın böyüməkdə olan şəxsiyyətinin həyata hazırlanmasını, onlarda əxlaqi norma və dəyərlərin inkişafı, digər insanlarla ünsiyyət ilə bağlı həyati problemlərin həlli üçün zəruri olan fəaliyyət yollarını inkişaf etdirməyi əhatə edir. Məktəbəqədər yaşlı uşağın təhsil sərişt əsi özünü bir şəxsiyyət kimi həyata uyğunlaşdırmaq üçün zəruri olan real fəaliyyət obyektlərinin müəyyən bir dairəsi ilə əlaqəlidir.

Məktəbəqədər yaşlı uşağın əsas səriştələrini nəzərə alaraq, onu bir şəxsiyyət kimi formalaşdırmaq üçün zəruri olan əsas obyektlərə münasibət məktəbəqədər təhsilin fəaliyyətinin istiqamətlərindəndir. Məktəbəqədər yaşlı uşağın əsas xüsusiyyətlərini xarakterizə edərkən qeyd etməyi zəruri hesab edirəm ki, məktəbəqədər təhsil müəssisəsi üçün inkişafetdirici təhsil məkanının layihələndirilməsi məktəbəqədər təhsil müəssisəsində belə (inkişaf təhsili) məkanının yaradılması yollarının və məkanın idarə edilməsi vasitələrinin tapılmasını zəruri edir. Eyni zamanda, daxili prosesləri tənzimləməyən və inkişaf üçün şəraitin yaradılmasını təmin edən təşkilati strukturların qurulmasına yönəlmiş idarəetmə funksiyası kimi məktəbəqədər müəssisələrin əhəmiyyəti artır. Məktəbəqədər yaşlı uşağın əsas səlahiyyətlərini formalaşdıran, uşağın məktəbə hazırlığını təmin edən pedaqoji proses inkişafetdirici mühit vasitəsilə meydana gəlir. İdarəetmənin effektiv olması üçün idarəetmə obyektinə, onun qurulma şərtlərinə və imkanlarına nəzarət edilməsi isə mütləqdir. Bununla yanaşı inkişafetdirici təhsil prosesi məktəbəqədər təhsil müəssisəsində əsasdır. Çünki bu müəssisənin fəaliyyətinin əsas nəticəsi - məktəbəqədər yaşlı uşağın, məktəbə hazırlığının təmin edilməsidir. Bütün bunlar məktəbəqədər təhsil müəssisəsinin məqsədlərinə çatmasını təmin edir.

"Təhsil haqqında" Qanun (1992), Azərbaycan təhsilinin modernləşdirilməsi konsepsiyası (2001), Məktəbəqədər təhsil konsepsiyası uşağın şəxsiyyətini, onun unikallığının tanınmasını müəssisənin əsas dəyəri kimi irəli sürürdü. Yeni strukturun qurulması çərçivəsində əsas səlahiyyətləri formalaşdıran subyektlərin (müəllimlər, valideynlər) səmərəli qarşılıqlı fəaliyyətinə mühüm rol verilirdi. Bu vəziyyətdə, əsas səlahiyyətləri formalaşdıran subyektlər ilə əsas səlahiyyətlərin formalaşdığı subyekt (məktəbəqədər uşaq) arasında effektiv qarşılıqlı əlaqə lazım idi. Çünki uşaq və onun fərdi inkişafı müəllim və valideynlərin qarşılıqlı əlaqəsinə təsir göstərirdi. Bu qarşılıqlı təsirlər, performans nəticələrinin ortaya çıxmasını və məktəbəqədər yaşlı uşağın xarici mühitə uğurlu inteqrasiyasına kömək edən şəxsiyyətyönümlü təhsil modelinə səbəb olurdu.

İnkişafetdirici təlimin əsası uşaqlarda yeni, onların təcrübələrində analoqu olmayan xüsusi biliklərin, vərdişlərin mənimsənilməsinə tələbat yaratmaqdan ibarətdir. Kiçikyaşlı uşaqlar təlim fəaliyyətinin tam subyektidir. İnkişafetdirici təlimdə öyrənmənin əsası məqsəd, vasitə və nəzarətdən ibarətdir. Əşya və hadisələrin dəyişməsi üçün istiqamətlənən bu fəaliyyət uşağın öz imkanlarını nəzərə alaraq müəyyən proseslərə təkan verir ki, bu da həm təhrik etmə, həm də məqsəd kimi özünü biruzə verir. İnkişafetdirici təlim də şəxsiyyətin bütün keyfiyyətlərinin tam məcmusundan ibarətdir. Müasir dövrdə təhsilin qarşısında sadəcə hərtərəfli inkişaf etmiş bir şəxsiyyət deyil, həm də qlobal dünyanın tələblərinə uyğunlaşa bilən, qabaqcıl ölkələrin inkişafı öyrənib

öz fəaliyyətində tətbiq edə bilən, daim öz üzərində işləyən, öyrənməyə və yeniliklərə açıq olan bir şəxsiyyət yetişdirmək vəzifəsi durur. Bu baxımdan tərbiyəçi-müəllimin üzərinə böyük vəzifə düşür. Həmçinin məktəbəqədər təhsil müəsisələrində uşaqların idrak fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi üçün inkişafetdirici təhsil məkanının yaradılması vacib amillərdən biridir. Məktəbəqədər təhsil müəssisəsində inkişafetdirici təhsil məkanının yaradılması məsələsi bütün dövrlər üçün aktual hesab olunur, çünki ətraf mühit böyüməkdə olan uşaqların təlim və tərbiyəsində ən mühüm amillərdən biri hesab olunur. İnkişafetdirici mühit anlayışı əksər pedaqoji ədəbiyyatlarda uşağın fiziki, mənəvi, emosional və intellektual inkişafının məzmununu modelləşdirən bir sistem kimi müəyyən olunur. Buna görə də məşğələ otağında uşaqların hərtərəfli inkişafını təmin edən əyani vəsaitlər, texniki avadanlıqlar, müvafiq konstruksiyalar və obyektlərin olması zəruridir.

Beləliklə, məktəbəqədər təhsil müəssisəsinin iki səviyyəli inkişaf edən təhsil məkanını təyin edərkən, biz qeyd etməyi zəruri hesab edirik: məktəbəqədər təhsil müəssisəsinin inkişaf edən təhsil məkanı məktəbəqədər uşaq (məktəbəqədər təhsil müəssisəsi, ibtidai məktəb) üçün müvafiq təhsil səviyyələri daxil olmaqla, məktəbəqədər təhsil müəssisəsi sisteminin tərkib hissəsidir. Burada məktəbəqədər müəssisələrdə fəaliyyət göstərən bütün qrupların fəaliyyəti üçün müvafiq resursların ayrılması zəruridir. Fərdi ehtiyac və qabiliyyətlərinə uyğun olaraq təhsil prosesinin subyektlərinin (uşaq, müəllimlər, valideynlər) və onların münasibətləri sisteminin dinamik birliyinin təmin edilməsi vacibdir.

Nəticə

Son dövrlərdə aktuallığını qoruyan məsələlərdən biri də məktəbəqədər müəssisələrdə inkişafetdirici təhsil məkanının yaradılmasıdır. Bunun üçün bu prosesin mahiyyətini və məzmununu düzgün dərk etmək və ehtiyac olan resurslarla təmin etmək lazımdır. Tədqiqatdan əldə olunan nəticəyə əsasən deyə bilərik ki, məktəbəqədər təhsil müəssisələrində inkişafetdirici təhsil məkanının təşkili zamanı uşaqların fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması, məktəbəqədər təhsil müəssisəsində yaradılan mühit, müəssisə rəhbərliyi tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər bu prosesə müsbət təsir göstərir.

Ədəbiyyat

1. *"Uşaq bağçasında tərbiyə və təlim proqramı". Bakı - 1985*
2. *"Təhsil Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu". Bakı – 2010.*
3. *"Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası" Azərbaycan məktəbi, 2014, № 5.*
4. *"Məktəbəqədər təhsildə inkişafetdirici təlim". Ş.Baxışova. Bakı – 2021.*
5. *"Məktəbəqədər təhsil proqramı (kurikulum)". Bakı – 2022.*

G.V.Mahmudova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
gunelmahmudova58@gmail.com

V SİNİF AZƏRBAYCAN TARİXİ DƏRSLƏRİNDƏ ŞAGİRDLƏRDƏ MOTİVASİYANIN YARADILMASININ DƏRSİN SƏMƏRƏLİLİYİNƏ TƏSİRİ

Xülasə

Məqalədə V sinif şagirdlərində Azərbaycan tarixi dərslərində motivasiyanın qurulmasından, şagirdlərdə motivasiyanın yaradılmasının əhəmiyyətindən və bunun dərsin gedişinə olan təsirinə aydınlıq gətirilmişdir. Dərsdə şagirdlərin təfəkkürünün fəallığı məsələsi, yəni təhsilalanların təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi istiqamətində şəraitin yaradılmasına yönəlmişdir.

ВЛИЯНИЕ СОЗДАНИЯ МОТИВАЦИИ У УЧАЩИХСЯ НА ЭФФЕКТИВНОСТЬ УРОКА НА УРОКАХ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА В V КЛАССЕ

Резюме

В статье рассмотрены вопросог построения мотивации, выяснена важность создания мотивации у учащихся и ее влияние на ход урока. На уроке вопрос активности мышления учащихся ориентирован на создание условий для развития мышления учащихся.

THE EFFECT OF CREATING MOTIVATION IN THE STUDENTS ON THE EFFECTIVENESS OF THE LESSON IN CLASS V AZERBAIJAN HISTORY LESSONS

Summary

In the article, the construction of motivation, the importance of creating motivation in pupils and it`s effect on the course of the lesson was clarified. In the lesson, the question of the activity of pupils` thinking is focused on creating conditions for the development of pupils` thinking.

Açar sözlər: *Azərbaycan tarixi, təhsil, motivasiya, müəllim, dərs, şagird, metod, təsir, səmərəlilik*

Ключевые слова: *история Азербайджана, образование, мотивация, учитель, урок, ученик, методы, влияние, эффективность*

Key words: *history of Azerbaijan, education, motivation, teacher, lesson, student, method, effect, efficiency*

Mövzunun aktuallığı: Orta məktəblərdə Azərbaycan tarixinin tədrisi zamanı motivasiyanın yaradılması çox önəmlidir. Motivasiya şagirdləri dərsə hazırlamaqla yanaşı onların fəaliyyətini formalaşdırır. Azərbaycan tarixinin tədrisində motivasiyanın yaradılması dərsin səmərəliliyini artırır.

Fəal dərsin ilk mərhələsi olaraq, motivasiya dərsin yekunu ilə sıx bağlıdır, başqa sözlə desək, təlimin nəticəsi məhz motivasiya mərhələsindən bilavasitə asılıdır.

Tədris fəaliyyətində motivasiya mərhələsinin vəzifəsi və əsas məqsədi şagirdlərin diqqətini dərsdə öyrənilən məzmuna cəlb etmək, onlarda daxilən maraq oyatmaq, yeni biliklərin zəruriliyinə və səmərəliliyinə fərdi olaraq inam yaratmaqdır. Başqa sözlə desək, motivasiya dərsin maksimum dərəcədə məhsuldar təşkili üçün hazırlıq mərhələsidir.

Şagirdlərin tədris motivasiyasını artırmaq üçün müxtəlif metod və texnikalar mövcuddur: - intellektual marafon; - cəlbedici məqsəd; - problemli situasiya; - proqnozlaşdırma; - vaxtı uzadılmış cavab [1].

Motivasiya fəal dərsin ən mühüm mərhələsidir. Çünki dərsin gedişi, ilk növbədə, motivasiyanın necə keçirilməsindən asılıdır. Motivasiyanın yaradılmasının müxtəlif yolları vardır. “Motivasiya” latın sözü olub “sövqetmə”, “oyatmaq” mənası verir. Motivasiya insan münasibətlərinə istiqamət verən ən önəmli amillərdən sayılır. Motivasiya yaradılaraq şagird düşünməyə məcbur edilməli, o, fəaliyyətinə həvəsləndirilməli, müəllim sualları yönəldici səmtə istiqamətləndirilməli, şagird təfəkkürünün inkişaf etdirilməsinə şərait yaradılmalıdır. Suallar əsasən, təfəkkür prosesini aktuallaşdıran şəkildə qurulmalıdır. Belə suallar müxtəlif zamanlarda müxtəlif xarakterdə ola bilər [2].

V sinifdə tədris edilən Azərbaycan tarixi fənni bu cür yanaşma üçün çox əlverişlidir. Nağıllar, əfsanələr, dastanlar uşaqlar üçün maraqlı olduğu üçün tarix fənninin tədrisində bu janrların qəhrəmanlarını didaktik oyunlara gətirmək faydalı olar. Bu yaş dövründə uşaqlar özlərini nağıl və dastanların qəhrəmanlara bənzətməyə meyl edirlər. Məhz bu xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq şagirdlərin gələcəkdə bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına müsbət təsir etmək məqsədilə dərslikdə verilən materiallara bir növ yeni bir oyun kimi yanaşmaq olar. Bu cür yanaşma şagirdi həm öyrədir, həm də tərbiyə edir, onda bilik və bacarıqların formalaşmasına şərait yaradır, yüksək əhval-ruhiyyə aşılayır. Ən əsası isə şagird öyrənməkdən həzz alır və təlimə daha həvəslə yanaşır. Bu isə tarix dərsinin səmərəliliyinə güclü təsir edir. Azərbaycan tarixi dərslərində müəllim şagirdlərin yaş xüsusiyyətini nəzərə alaraq dərsi maraqlı şəkildə təşkil etmək məqsədilə təxəyyülünü işə salaraq belə didaktik oyunlar düşünüb tapır və tətbiq edir. Xüsusən bu üsuldan aşağı siniflərdə istifadə edilməsi daha çox tövsiyyə olunur.

Azərbaycan tarixi fənnindən V sinifdə aşağıdakı aşağıdakı mövzunun tədrisi zamanı həyata keçirilə bilən oyun və metodlar:

Mövzu: Əmək alətləri necə meydana gəldi?

Motivasiya aşağıdakı kimi qurula bilər: (3dəqiqə)

Dərsin bu mərhələsində şagirdlərə müraciət edilir, əgər siz o dövrdə yaşasaydınız və yaxud da bir "zaman maşınınız" olsaydı və sizi keçmişə apara bilsəydi, o dövrə getsəydiniz .... cümləni tamamlamadan onların üzündə necə maraq dolu ifadələr yarandığının şahidi oluruq. Və proses başlanır...

Proyektor vasitəsi ilə qədim dövrə aid maddi mənbələrdən nümunələr və qədim şəhərlərin qalıqlarının görüntüləri ekranda canlandırılır, şagirdlər illustrasiyalar əsasında öz fərziyyələrini söyləyirlər, xəritədə qədim yaşayış məskənlərinin yerini müəyyənləşdirirlər. Sonra Azərbaycan tarixinin qədim dövr elektron materialı (orta tunc dövrü) nümayiş etdirilir [3].

Təlimin məqsədinin izah etdikdən sonra şagirdləri qruplara ayırmaq lazımdır. Təbii ki, indiki texnoloji inkişafın əhatəsində olan şagird birdən-birə özünü uzaq keçmişdə təsəvvür edə bilmir. Onlarda bir qədər təsəvvür oyatmaq üçün audiovizual tədris vəsaitindən istifadə edilməlidir. Uyğun mövzu ilə əlaqəli görüntüləri şagirdlərin diqqətinə çatdırılır. Burada həm coğrafiya, həm də ümumi tarix fənnlərindən əldə etdikləri bilikləri də xatırlamaqları tövsiyyə edilir [4].

Şagirdlərin fəaliyyəti motivasiya sistemi ilə dəstəklənir. Motivasiya psixoloji amil kimi istənilən fəaliyyət mexanizminin qüvvəsini hərəkətə gətirir. Bildiyiniz kimi, hər bir araşdırmaya başlamaq və problemi açıqlamaq lazımdır. Həqiqi problem həmişə bir çox fərziyyələr doğurur və onları yoxlamaq üçün əvvəlcə tədqiqat sualını tərtib etməlisiniz. Fəal təlimin birinci mexanizminə görə, problemin olması idrak fəaliyyətinin yaranmasında əsas addımdır [5; s.280-281].

Azərbaycan tarixi V sinif şagirdlərində "Xocalı faciəsi" mövzusu tədrisi zamanı motivasiyanın qurulması:

Motivasiya: Lövhədə BİBÖ cədvəli asılır. Şagirdlərə suallar verilir.

1. Xocalı faciəsi ilə bağlı nələri bilirsiniz?
2. Xocalı faciəsi ilə bağlı daha nələri bilmək istəyirsiniz?

Motivasiyanın yaradılması və həyata keçirilməsi o qədər də asan iş deyil və dərsin nəticəsi onun müvəffəqiyyətlə qurulmasından asılıdır. Əgər müəllim motivasiyanı düz qurubsa, deməli dərsin 50% müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilmişdir.

Motivasiyanın keçirilmə yolları:

1. Dərsin mövzusunu müəyyən etmək;
2. Dərsin gözlənilən təlim nəticələrini müəyyən etmək;
3. Dərsin sonunda şagirdlərin hansı nəticələrə (ümumiləşdirmələrə) gələcəklərini müəyyənləşdirmək;

4. Dərsin nəticələrin uyğun olaraq tədqiqat sualını düzgün ifadə etmək;
5. Problem situasiyanın yaradılması üçün tapşırıqları və ya sualları hazırlamaq [6].

Motivasiya 2 əsas prinsip üzərində qurulur:

1. Problemlilik
2. Məqsədyönlük

Bu iki prinsip motivasiya zamanı mütləq öz əksini tapmalıdır [6].

Problemlilik: Dərsin əvvəlində şagirdlərin qarşısına problem (ziddiyyəti həll etməyə tələb edən fikir, sual) qoyulmalıdır. Bu problemi müəllim necə seçə bilər? Burada uşaqların ilkin biliklərinə zidd olan məlumat və onunla bağlı olan sual təqdim olunmalıdır. Bu tədqiqat sualı bizə imkan verir ki, biz problemlilik prinsipini həyata keçirək. Tədqiqat sualın əsasında tədqiqat işi təşkil olunacaq.

Məqsədyönlük: Əgər bu prinsip gözlənilmirsə, biz dərsi düz qura bilməyəcəyik. Dərs zamanı aparılan tədqiqat və ümumiyyətlə bütün fəaliyyətlər məqsədlə sıx bağlı olmalıdırlar. Bunun zəmini təşkil edən, motivasiya zamanı verilən tədqiqat sualıdır. Köməkçi suallar isə həmin tədqiqat sualına yönəldən suallardır. Bunun üçün müəllim birinci növbədə dərsin məqsədləri araşdırılmalıdır. Bu məqsədlərdən şagirdlərin aktual bilik və bacarıqları nəzərə alan və yeni biliklərin (məzmunun) daxil olması ilə əlaqəli olan məqsəd seçilir.

1. Motivasiyanı qurarkən, şagirdlərin qarşısında problem qoyulur. Problem qoyularkən dərsin 5-7 dəqiqəsini alır. Əks halda dərsdə vaxtdan səmərəli istifadə etmək mümkün olmayacaq və müəllim motivasiyanı uzatdıqca uzanacaq. Əgər motivasiya uzanırsa, deməli müəllim evdə motivasiyanı qurarkən hardasa nöqsana yol verib (şagirdlərin yaş səviyyəsini nəzərə almayıb, şagirdlərə bəlli olmayan məsələ ilə bağlı suallar verə bilər və s.);
2. Problemi qoymaq üçün, sual və tapşırıq verilir, yönəldici suallar təklif olunur, tədqiqat sualı çıxarılır, fərziyyələr irəli sürülür;
3. Şagirdlərin qarşısında problem qoyulursa, o zaman onda idrak fəallığı yaranır, düşünməyə başlayır və fərziyyələr irəli sürür;
4. Problem situasiya, obyektiv xüsusiyyətləri, tədqiqat imkanının olması, yaradıcılıq imkanının olması vacib şərtlərdir [6].

Motivasiyaları qiymətləndirmək üçün meyarlar:

1. Motivasiyanın məqsədəuyğunluğu;
2. Motivasiya nəticəsində problemin və müxtəif fərziyyələrin yaranması;
3. Motivasiyanın yığcamlığı - qısa vaxt ərzində həyata keçirilməsi;
4. Onun hazırlanmasına müəllimin az vaxt və qüvvə sərf etməsi;

5. Uşaqlar tərəfindən orta çətinliklə dərk edilməsi (onların yaş və bilik səviyyəsinin nəzərə alınması) [7; s. 382-384].

Bütün deyilənlərə əsaslanaraq biz də onu söyləyə bilərik ki, motivasiya həqiqətəndə dərsdə əsas qüvvə verici rol oynayır. Müəllif tərəfindən qeyd olunan motivasiyanın qiymətləndirmək meyarları tarix təlimində səmərəliliyinin artırılmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Ümumiləşdirmə: V siniflərdə Azərbaycan tarixinin tədrisində dərsin ilkin mərhələsi kimi motivasiyanın qurulması önəmli prosesdir. Bu prosesin dərs prosesinə yaxşı yönümdə yüksək təsir etmək, şagirdlərin dərsin bu mərhələsinə cəlb edilməsi müəllimin qarşısına qoyduğu əsas məqsədlərdən biri olmalıdır.

Məqalənin elmi yeniliyi: Məqalədə V sinif Azərbaycan tarixi dərslərində motivasiyanın qurulmasının nə dərəcədə vacib olması və dərsin səmərəliliyinə təsiri araşdırılmışdır. Bunun üçün hansı yollardan istifadə edilməsi məsələsinə aydınlıq gətirilmişdir.

Məqalənin nəzəri əhəmiyyəti: Məqalədə irəli sürülən müddəalar, əldə olunan nəticələr tarixin tədrisi metodikasının məzmununun təkmilləşdirilməsinə motiv yaradır.

Məqalənin praktiki əhəmiyyəti: Şagirdlərin idrak fəaliyyətini gücləndirmək üçün təlim zamanı ilkin mərhələdə motivasiyanın qurulması ilə uğurlu nəticə alınır ki, bu təcrübədən də orta məktəb müəllimləri, pedaqoji təcrübəyə gedən tələbələr və magistrantlar gündəlik pedaqoji fəaliyyətlərində istifadə edə bilər.

Nəticə: Azərbaycan tarixi dərslərində motivasiyanın yaradılması, onun rəngarəng təsir gücündən səmərəli istifadənin yolları öyrənilərək ümumiləşdirilmişdir. Məqalədə çoxsaylı tədqiqatçıların fikir və müddəalarından istifadə edilərək motivasiyanın yaradılmasının daha təkmilləşdirilmiş metodik yolları şərh edilmişdir.

Ədəbiyyat

1. *Əliyeva. F., "Pedaqoji təcrübə. Tarix dərslərində motivasiya mərhələsi" elmi-ictimai-bədii jurnal, 14 iyun 2016-cı il.*
2. *Mustafayeva. G., "Tədrisdə motivasiya və İKT istifadənin əhəmiyyəti". "Azərbaycan məktəbi", 2016, №6 ,(səh 108-109).*
3. *V sinif "Azərbaycan tarixi" metodik vəsait, Bakı - 2020, (səh 36-37).*
4. *Internet.resurs/ http://gulyarustamova.blogspot.com/p/mqallrim.html*
5. *Мусаев. Д., "Методика преподавания истории" Баку – 2021.*
6. *Internet.resurs/http://leylabayramova.blogspot.com/2017/07/drs-25-fal-drsin-ilk-mrhlsi-motivasiya.html*
7. *Əmirov. M.M. "Ümumtəhsil məktəblərində tarixin fəal/interaktiv təlimi metodikası". Bakı – 2014.*

F.C.Yusubzadə
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
fatimayusubzada@gmail.com

MÜƏLLİMİN İNKLÜZİV SƏRİŞTƏLİLİYİNİN FORMALAŞMASINDA XÜSUSİ PEDAQOQ VƏ DİGƏR MÜTƏXƏSSİSLƏRİN BİRGƏ ƏMƏKDAŞLIĞI

Xülasə

Məqalədə müəllimlərin digər mütəxəssislərlə əməkdaşlığının düzgün təşkili məsələləri araşdırılır, eyni zamanda əməkdaşlıq edən tərəflərin iş fəaliyyətinin öyrənilməsi məsələləri təhlil edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, inklüziv təhsilin real mövcudluğu üçün əməkdaşlıq olduqca əhəmiyyətlidir. Müəllimlərin inklüziv səriştəliliyinin formalaşdırılması məhz həqiqi əməkdaşlıq prinsipinə əsaslanır. Həmkarlarla əməkdaşlıq edərək təhsili daha çox inklüziv etmək yollarını öyrənmək mümkündür. Burada istifadə olunan «həmkarlar» ifadəsi mümkün ola biləcək ən geniş formada işlənmiş, təkcə tərəfdaş müəllimləri, mütəxəssisləri, sağlamlıq işçilərini deyil, valideynləri də nəzərdə tutmuşdur. Birgə fəaliyyət göstərən bu insanların hər biri uşağın həyatında fərqli rol oynayaraq onun hərtərəfli inkişafına zəmin yaradırlar.

СОВМЕСТНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО ПЕДАГОГОВ СПЕЦИАЛЬНОЙ ШКОЛЫ И СПЕЦИАЛИСТОВ В ФОРМИРОВАНИИ ИНКЛЮЗИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ УЧИТЕЛЯ

Резюме

В статье рассмотрены вопросы правильной организации сотрудничества преподавателей с другими экспертами, а также рассмотрена трудовая деятельность участников сотрудничества. Следует отметить, что сотрудничество очень важно для реального существования инклюзивного образования. Формирование инклюзивных компетенций преподавателей основано на принципе реального сотрудничества. Можно научиться делать образование более инклюзивным, сотрудничая с коллегами. Только обычные учителя, эксперты, используя фразу "коллеги", употребляемую здесь максимально широко, не только работники здравоохранения, но и их родители играют другую роль. Его жизнь является основой его обширного развития.

JOINT COOPERATION OF SPECIAL SCHOOL PEDAGOGUES AND SPECIALISTS IN THE FORMATION OF THE TEACHER'S INCLUSIVE COMPETENCE

Summary

The article examines the issues of properly organizing teachers' cooperation with other experts, and also examines the work activities of the collaborating parties. It should be noted that cooperation is very important for the real existence of inclusive education. The formation of inclusive competencies of teachers is based on the principle of real cooperation. It is possible to learn ways to make education more inclusive by collaborating with colleagues. Only common teachers, experts, using the phrase "colleagues" used here as widely as possible, not only healthcare workers but also their parents play a different role.

Açar sözlər: *inklüziv təhsil, əməkdaşlıq modelləri, həmkar, ünsiyyət*

Ключевые слова: *инклюзивное образование, совместные модели, коммуникация*

Key words: *inclusive education, cooperation models, colleague, communication*

Təhsil sisteminin inkişafının strateji istiqaməti kimi inklüziv təhsil bütün səviyyələrdə təhsilin yenidən qurulmasını tələb edir. Hazırda inklüziv təhsil vacib sosial funksiya ilə çıxış edərək cəmiyyətin sağlamlaşmasını təmin edir. İnklüziyanın uğurluluq dərəcəsi bir sıra amillərdən asılıdır, onlardan ən vacibi müəllimlərin hazırlığı, davranışları və əməkdaşlıq etmək imkanlarıdır. İnklüziya təcrübəsini araşdıran tədqiqatçılar aşkar etmişdir ki, "bir çox müəllimlər ilkin tədris ocaqlarından orta təhsilə keçid zamanı, şagirdlərin inteqrasiyası üçün tədris planına dəyişikliklər etməsi məqsədilə, peşə hazırlığı və ya əlavə mütəxəssisin yardımına təxirəsalınmaz ehtiyac duyur [3, s.28]. Bu məqsədlə müəllimlərin müxtəlif əqli və fiziki bacarıqlı uşaqlarla davranışına dair təlimlərin keçirilməsinə xüsusi diqqət ayrılmalıdır. Bu uşaqlarla müsbət münasibət inklüziya proqramlarının uğuru üçün labüddür, bu davranışlar müxtəlif əqli və fiziki bacarıqlı uşaqlarla müsbət təcrübə proqramları və təlimlər vasitəsilə gücləndirilməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir tədris prosesinin unikallığını nəzərə alaraq, müəllimlərin əlavə hazırlığa cəlb edilməsini təmin etməklə, müəllimlər qarşılıqlı əməkdaşlıq və dəstəkləyici məktəb mühiti vasitəsilə daha yaxşı öyrənə bilər. Məktəbdə bütün uşaqların ehtiyaclarının daha yaxşı ödənilməsi üsulu kimi iş yoldaşları ilə əməkdaşlıq imkanları genişlənməlidir. İnklüziv təhsilin real mövcudluğu üçün əməkdaşlıq olduqca əhəmiyyətlidir. Əməkdaşlıq ünsiyyət ilə qarşılıqlı əlaqədədir. Əməkdaşlıq iştirakçıların ortaq dəyərləri və planları paylaşdığı və daha sonra birgə şəkildə onları həyata keçirməyə çalışdığı prosesdir. Bu cür münasibət ünsiyyət və qarşılıqlı müsbət təsir vasitəsilə qurula bilər. Yüksək səviyyəli

ünsiyyət olduqca əhəmiyyətli olub, birgə fəaliyyətin uğuru ilə əlaqədardır. Əməkdaşlıq üçün siniflərində müxtəlif əqli və fiziki qabiliyyətli uşaqların oxuduqları müəllimlərin digər peşəkarlarla əməkdaşlığı zəruri hesab edilir. Bu peşəkarlara xüsusi müəllimlər, həkimlər, psixoloqlar, defektoloqlar, loqopedlər, fizioterapevtlər aid edilir. Digər müəllimlərlə əməkdaşlıq etmək üçün bir çox metodlar mövcuddur. Bunlardan bəziləri məktəbin xarakterindən asılı olduğu halda, digərləri demək olar ki, hər məktəbdə tətbiq oluna bilər. Digər tədris heyəti ilə birgə çalışmaq əlavə dəstək, təcrübə və sinifdə tətbiq olunması mümkün fikirlər baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Digər müəllimlərlə əməkdaşlıq demək olar ki, bütün tədris sahələrində mümkündür. Məsələn, qiymətləndirmə, planlaşdırma, emosional dəstək, problem həlli və hətta uşaqlarla üz-üzə təlim dəstəyi buraya aid edilə bilər. Bütün bunların tətbiqi yalnız məktəbin xüsusi təhsil və ya inklüziv müəllimləri ilə deyil, digər adi sinif müəllimləri ilə də həyata keçirilə bilər. Müəllim həmkarlar tədris ehtiyaclarının və uşaqların fərdi qiymətləndirilməsində hər zaman kömək ola bilər. Bəzi hallarda müəyyən uşaqla olan münasibət və ya onun haqqındakı məlumat obyektiv yanaşma prinsipinə maneə ola bilər. Belə olan halda, qiymətləndirmələrin tərəfdaş müəllim tərəfindən aparılması daha məqsədəuyğundur.

Planlaşdırma başqa müəllimlərlə edilən əməkdaşlıq profilinin digər bir sahəsidir. Birgə plan qurulacaq müəllimi (və ya müəllimləri) seçən zaman ortaq tərəflərin çox olduğu müəllimlərə üstünlük vermək məsləhət görülür. Digər müəllimlərlə əməkdaşlıq sadəcə qiymətləndirmə, planlaşdırma və problem həlli sahələri ilə məhdudlaşmır. Onlarla təlimlər üzərində tərəfdaşlıq etmək üzrə bir çox fərqli yollar da mövcuddur. İki fərqli müəllimin peşə bacarıqlarını bir araya gətirdiyi üçün bu cür əməkdaşlıq faydalı hesab olunur. Təlim üzərində birgə fəaliyyət qeyri-ənənəvi yanaşma olsa da, müasir dövrdə az sayda məktəb rəhbərliyi tərəfindən faydalılığına şübhə ilə yanaşılır. Digər tərəfdaşlıq formalarında olduğu kimi, burada da xüsusi müəllimlərlə birgə çalışmaq adi sinif müəllimlərinə nisbətən daha asandır, lakin hər iki formada təlim əməkdaşlığı uğurlu ola bilər. Təlim əməkdaşlığı modellərinə aşağıdakılar aid edilə bilər:

- Bir nəfər təlim verir, digəri yardım edir. Bu modeldə müəllimlərdən biri öyrədici funksiya daşıyır, digəri isə fərdi yardım və uşağın yoxlanmasını təmin edir. Bu cür dərsin aparılması bir sinfin uşaqlarına iki müəllimin dərs deməyi üçün uyğun şərait olduqda, məqsədəuyğundur. Ancaq iki fərqli sinfin olduğu halda bu üsulun təlimə effektiv yanaşma olmasına dair nümunələr olduqca nadirdir.
- Stasionar təlim. Uşaqlar sinif otağında müxtəlif “dayanacaqlarda” olmaqla təlim aparmaq üçün iki və daha artıq qruplara ayrılır. Hər iki müəllim bir qrupdan digərinə hərəkət edərək (və ya qruplar müəllimlərə uyğun hərəkət

edir) öz peşə bacarığına uyğun olaraq fərqli məzmunları və ya eyni məzmunun fərqli hissələrini öyrədir. Bu model böyük sinif otağında birləşdirilmiş iki sinfin olduğu və ya bir sinifdə iki müəllimin olduğu vəziyyətlərdə effektiv ola bilər.

- Paralel təlim. Bu model yalnız iki müəllimin mövcud olduğu tək sinif üçün uyğundur. Paralel təlim zamanı müəllimlər sinfi iki eynicinsli hissəyə ayırır və eyni dərsi öz qrupuna izah etməyə çalışır. Burada əsas üstün cəhətlərə qrupların daha kiçik olması, daha çox uşağın iştirakına nail olunması və bəzi uşaqların hansısa müəllimin təlim metoduna üstünlük verdiyi şəraitdə seçim şansının mövcudluğu aid edilə bilər. Müəllimlər də bu zaman müəyyən uşaq qrupuna daha çox uyğun gələn təlim metodundan (məsələn, daha çox vizual və ya mətn əsaslı) istifadəyə üstünlük verə bilər.
- Alternativ təlim. Sinif daha böyük və kiçik olmaq üzrə iki qrupa bölünür. Müəllimlərdən biri böyük qrupa, digəri isə kiçik qrupa dərs deyir. Daha kiçik qrup müxtəlif məqsədlər üçün istifadə oluna bilər. Biliyin yenidən bərpası bu məqsədlərdən ən birincisi olsa da, daha yüksək nailiyyətləri olan və ya kurikulumun müəyyən bir hissəsinə xüsusi maraq göstərən uşaqların tədrisini zənginləşdirmək də buraya aid edilə bilər. Əsas diqqət edilməli olan məqam həmin kiçik qrupun işləməkdə çətinliyi olan xüsusi uşaqların bir araya gətirildiyi qrup olaraq görülməsinə əngəl olmaqdır. Bu model ən uyğun şəkildə iki müəllimin olduğu tək sinifə tətbiq edilsə də, bəzi hallarda birləşmiş siniflər üçün də məqsədəuyğun ola bilər. Birbaşa adı çəkilməyən təlim əməkdaşlıq metodlarından biri də fərdi konsultasiya hesab olunur. Fərdi konsultasiyalar uşaqların fərdi tapşırıqlar üzərində işlədiyi hallarda baş tuta bilər. Uşaqlar öz tapşırıqları üzərində heyət üzvlərinin məsləhət və yardımları ilə fərdi şəkildə (məsələn, məktəb kitabxanasında) məşğul ola bilərlər. Sinif təlimlərinin bu cür seanslarla birləşdirilməsi şagirdin spesifik tapşırıq üzərində digər müəllimlərin fikirlərini öyrənə bilməsi baxımından faydalı ola bilər. Digər müəllimlərlə tərəfdaşlıq yalnız yuxarıda sadalanan hallarla məhdudlaşmır. Əsas məqam məktəbin kontekstinə hansı strategiyanın uyğun gəldiyini seçmək və onu tətbiq etməkdən ibarətdir. Bu isə, müəllimin inklüziv səriştəliliyinin əsas göstəricilərindən biri sayılır.

Müxtəlif əqli və fiziki imkanlı uşaqlarla birgə çalışarkən konkret sahələrdə xüsusi bilik və hazırlıqları olan peşəkarlarla əməkdaşlıq qaçınılmazdır. Bu mütəxəssislərə həkimlər və tibb bacıları ilə yanaşı, psixoloqlar, fizioterapevtlər, defektoloqlar, loqopedlər, audioloqlar və musiqi terapevtləri kimi digər sağlamlıq işçiləri aid edilir. Hər bir peşənin bəzi hallarda məktəb və ya inklüziv siniflərin fəaliyyətinə uyğunlaşmayan iş prinsipləri mövcud ola bilir. Müəllimin əsas işi həm inklüziv mühiti qoruyub, həm də bu mütəxəssislərin fəaliyyətindən maksimum fayda əldə edə bilmək üçün vasitəçi kimi çıxış etməkdir.

Dərsdən yayınmaların əhəmiyyətli miqyasda azaldılması digər mütəxəssisin sinif müəllimi və digər işçi heyətlə birgə əməkdaşlıq edərək müalicənin günün cədvəlinə uyğunlaşdırılmasına çalışması ilə mümkün ola bilər. Bir çox hallarda digər peşəkarların hər gün qısa fasilələrlə məktəbə gəlməsinin praktiki olmaması və əlavə xərclər yaratması səbəbindən müəllimlər və yardımçı mütəxəssislərdən gündəlik müalicə tədbirlərini həyata keçirməsi tələb edilə bilər. Bu cür realizasiyalara dərman qəbulu, fiziki proqramın tətbiqi, danışıq və ya reabilitasiya terapiyası proqramı və ya psixoloji müdaxilələr nəticəsində səmərə verən sinif metodlarının daxil edilməsi üçün atılan addımlar aiddir. Ancaq yuxarıda sadalananlar müəllimlərin peşəkarlıq sahəsindən kənara çıxdığı üçün digər mütəxəssislər tərəfindən hazırlanan bu cür proqramların tətbiqi həddən artıq ehtiyat tələb edir. Digər mütəxəssislər tərəfindən hazırlanan proqramların müəllimlər tərəfindən tətbiqinə razılıq, yalnız aşağıdakı şərtlər daxilində mümkün ola bilər:

- Digər mütəxəssis ətraflı təhlil aparmalı və nəticələri müəllimə izah etməlidir;
- Digər mütəxəssis terapiyanın düzgün tətbiqi üzrə müəllimə təlimatlar verməli, onun yayınmalı olduğu risk sahələrini vurğulamalıdır;
- Digər mütəxəssis müəllimi tələb olunan terapiyanın sadə dillə izah edildiyi, lazım gəldikdə şəkil/diaqramlara yer verildiyi yazılı təlimat hazırlamalıdır;
- Digər mütəxəssis valideynlərə analiz və müalicə məsələlərini izah etməli və onların yazılı icazəsini almalıdır;
- Digər mütəxəssis uşağın inkişafını mütəmadi olaraq (dəqiq müəyyən edilmiş tarixlərdə) yoxlamaq və terapiyanın uyğunluğuna nəzarət etmək üçün razılığa gəlməlidir;
- Digər mütəxəssis tələb olunduqda müəllimə məsləhət vermək və ya konsultasiya aparmaq üçün hazır olmalıdır.

Yardımçı mütəxəssislər məktəb və müəllimlərə müxtəlif əqli və fiziki imkanlı uşaqlara xidmət etmək üçün kömək edən insanlardır. Bəzi ölkələrdə onlar üçün rəsmi təlim hazırlıqları üzrə işlər görülsə də, adətən bu şəxslər rəsmi sertifikatlı məktəb heyəti (müəllim və ya müəllimlər) və ya digər peşəkarların rəhbərliyi və təlimatları altında fəaliyyət göstərən sertifikat almayan heyəti təşkil edir. Yardımçı mütəxəssislərə müəllim köməkçiləri, təlim köməkçiləri, yardımçı təlimçilər, köməkçi müəllimlər və təhsil yardımçıları kimi adlar verilə bilər. Onlar adətən əlavə yardıma ehtiyacı olan uşaqlarla tək və ya kiçik qruplar şəklində məşğul olurlar.

Yardımçı mütəxəssislərin işə alınması məktəb və sinfin ehtiyaclarına uyğun olaraq həyata keçirilməlidir. Məktəblər yardımçı mütəxəssisin işə götürülməsinin daha effektiv təhsil proqramı ərsəyə gətirəcəyindən əmin

olmalıdır. Məktəb və müəllimlər öz təcrübələrini nəzərdən keçirməli və əlavə bir heyət üzvünün bu təcrübəni müsbət istiqamətdə artıracağına dair qərar qəbul etməlidir. Bunlar diqqətə alınmalı olan bir sıra ümumi təhlükəli vəziyyəti təşkil edir. Bəzi müəllimlər müxtəlif əqli və fiziki imkanlı uşaqların təhsili ilə bağlı məsuliyyəti yardımçı mütəxəssislərin üzərinə qoymağa cəhd göstərə bilər. Bu, həm qeyri-etik, həm də qeyri-peşəkar bir hərəkətdir. Yardımçı mütəxəssislərin siniflərdə həyata keçirdiyi işlər böyük dəyərə malik olsa da (onlardan bir çoxu yaxşı təhsil almış, təcrübəli və işlərində peşəkar olan insanlardır), bütün uşaqlar üçün təhsil proqramının hazırlanması, tətbiqi və qiymətləndirməsi məsuliyyəti müəllimin üzərinə düşür. Bir çox ölkələrdə heç bir hazırlığı və ya təcrübəsi olmayan şəxslər də yardımçı mütəxəssis kimi işə götürülə bilir. Yardımçı mütəxəssis sinifdə müəllimlə birgə işləyib ona kömək etmək üçün təyin olunmuşdur, fərqli fiziki və əqli imkanlı uşaqların və onların yaşıdlarının təlim prosesinə və inklüziyaya cəlb edilməsində ondan effektiv şəkildə istifadə edilməsi isə məhz müəllimin öhdəliyidir. Burada da ümumi məqsədlərə çatmaqda ən yaxşı vasitə əməkdaşlıq etməkdir. Müxtəlif ədəbiyyatda müəllimlər və yardımçı mütəxəssislər fərqli qruplar kimi təsvir edilir və onların işləri ilə bir-birini tamamladıqlarını iddia edilir. Müəllimlər yardımçı mütəxəssislərə rəhbərlik edir və onların sinifdəki gündəlik rollarını müəyyənləşdirir, bu zaman yardımçı mütəxəssislər də müəllimlərə təlim məqsədlərinin qarşılanması, uşaqların idarə edilməsi və təhsil mühitinin saxlanmasında kömək edirlər.

Ədəbiyyat

1. *Hüseynova N.T. Inkluziv təhsil. Dərs vəsaiti // Bakı – 2014.*
2. *Hüseynova N., Imanova L. İnkluziv təhsilə cəlb olunan şəxslərlə işin aparılması // Bakı – 2020.*

R.V.Mirzəyev
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
mirzeyev.resad.999@gmail.com

ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ VƏTƏN TARİXİNİN TƏDRİSİNDƏ HEYDƏR ƏLİYEV İRSİNDƏN İSTİFADƏ PROBLEMİNİN TƏDQİQİ SƏVİYYƏSİNƏ DAİR

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin siyasi və dövlət xadimi kimi fəaliyyətindən, onun Azərbaycan tarixinin tədrisindəki rolundan bəhs edilir. Heydər Əliyevin həyatı və fəaliyyəti Azərbaycan tarixinin xüsusi bir mərhələsi kimi tədqiq edilir. Heydər Əliyev, müstəqil Azərbaycan Respublikasının qurucusu, memarı olub. Gənclərin milli ləyaqət, milli şərəf və vətənpərvərlik tərbiyəsində mühüm mənbəyi olan Heydər Əliyev irsinin davamlı olaraq öyrənilməsi, tədqiqi tövsiyə olunur.

ОБ УРОВНЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ПРОБЛЕМЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ НАСЛЕДИЯ ГЕЙДАРА АЛИЕВА В ПРЕПОДАВАНИИ ИСТОРИИ РОДИНЫ В ВЫСШЕЙ ШКОЛЕ

Резюме

В статье говорится о деятельности общенационального лидера азербайджанского народа Гейдара Алиева как политического и государственного деятеля, его роли и сущности в преподавании истории Азербайджана. Жизнь и деятельность Гейдара Алиева анализируются как особый этап истории Азербайджана. Согласно исследованиям, Гейдар Алиев действительно был основателем и архитектором независимой Азербайджанской Республики. Рекомендуется постоянно изучать и исследовать наследие Гейдара Алиева, которое является важным источником в воспитании национального достоинства, национальной чести и патриотизма молодежи.

ON THE LEVEL OF RESEARCH OF THE PROBLEM OF USING HAYDER ALIYEV'S LEGACY IN TEACHING HISTORY OF THE COUNTRY IN HIGH SCHOOLS

Summary

The article talks about the activities of the national leader of the Azerbaijani people, Heydar Aliyev, as a political and statesman, his role and essence in teaching the history of Azerbaijan. The life and activities of Heydar Aliyev are analyzed as a

special stage of the history of Azerbaijan. According to research, Heydar Aliyev was really the founder and architect of the independent Republic of Azerbaijan. It is recommended to continuously study and research the legacy of Heydar Aliyev, which is an important source in the education of national dignity, national honor and patriotism of young people.

Açar sözlər: *Heydər Əliyev, Azərbaycan Respublikası, milli, müstəqil, siyasi, dövlət, irs, Ulu Öndər, şəxsiyyət, rəhbər, vətən, müstəqillik, Azərbaycan, tarixi, xalq, əbədi, dönməz*

Ключевые слова: *Гейдар Алиев, Азербайджанская Республика, национальная, независимая, политическая, государство, наследие, Великий Лидер, личность, лидер, Родина, независимость, Азербайджан, история, народ, вечное, необратимое*

Key words: *Heydar Aliyev, Republic of Azerbaijan, national, independent, political, state, heritage, Great Leader, personality, leader, homeland, independence, Azerbaijan, history, people, eternal, irreversible*

Ümummilli liderin çoxşaxəli, uğurlu fəaliyyəti onun təkcə dərin fəlsəfi düşüncəyə və möhkəm tarixi yaddaşa malik olması ilə deyil, həm də bir neçə ixtisasa yiyələnməsi ilə də xarakterizə olunur. Heydər Əliyev irsinin dərindən araşdırılması göstərir ki, görkəmli dövlət xadimi professional tarixçi olduğundan, onun dünya və Azərbaycan tarixi haqqında hər bir çıxışı, bəyanatı, əməli addımları elmi əsaslara söykənmişdir. Bu səbəbdən, Ulu öndərin çıxışları, nitqləri, müsahibələri, məruzələri tədqiqat obyekti olmaqla yanaşı, Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi üçün mühüm mənbə və elmi əsər səciyyəsi daşıyır. Başqa sözlə desək, Heydər Əliyev irsinə elmi yanaşma Azərbaycan tarixinin digər məsələləri ilə bağlı elmi problemlərinin yenidən tədqiq edilməsi, təbliğ olunması və görkəmli şəxsiyyətlərə obyektiv qiymət verilməsi istiqamətində bir sıra tədbirlərin həyata keçrilməsi ilə əlaqədar göstəriş vermişdi.

"Heydər Əliyev 1969-cu ildə Azərbaycana rəhbər təyin olunarkən milli kadrların yetişdirilməsini planlı şəkildə həyata keçirməyə başlayıb. 1971-ci ildə Cəmşid Naxçıvanski adına hərbi məktəb (hərbi lisey) açıb və gənc azərbaycanlı zabitlərin hazırlanması üçün geniş imkanlar yaradıb. O zaman SSRİ-nin mövcudluğu şəraitində Azərbaycanda – Sovet İttifaqının tərkibində olan milli respublikada belə bir məktəbin açılması çətin olsa da, Ulu Öndərimiz SSRİ rəhbərliyini razı salıb. Bu o zaman Azərbaycanın gələcəyi üçün atılan qətiyyətli bir addım idi. Belə ki, 1991-ci ildə Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini bərpa edəndən sonra milli ordu quruculuğunda bu kadrlar böyük rol oynadılar. Əks halda, milli ordu quruculuğunda və müstəqilliyimizin qorunmasında daha böyük çətinliklər yarana bilərdi". Onun həyat yolunu və xalqımıza bəxş etdiyi irsi öyrətmək biz müəllimlərin vəzifəsidir [1, s. 5-6].

Göründüyü kimi, Azərbaycan xalqının ümummilli lideri H.Əliyev müstəqil dövlət quruculuğunun bütün sahəsində olduğu kimi, hərbi təhlükəsizliyin təmin edilməsi sahəsində də xalqın qüvvəsinə inanırdı. Onun ordu quruculuğuna bu cür münasibəti cəmiyyətdə yeni təfəkkür formalaşdırdı. İnsanlarda orduya inam geri qayıtdı, xalq özünü ordunun 1 parçası kimi qəbul etdi.

Heydər Əliyevin irsinin orta məktəblərdə olduğu kimi ali məktəblərdə də öyrənilməsi vacibdir. Bunları nəzərə alaraq hər bir Universitet müəllimi tələbələrə Ulu Öndərin irsini öyrədərkən aşağıdakı 4 əsas faktoru nəzərə almalıdır:

1. Ulu Öndərin şəxsiyyəti və şəxsi keyfiyyətləri;
2. Tarixi şəxsiyyət kimi dünya siyasətində yeri;
3. Azərbaycan xalqının mənafeyi uğruna atdığı addımlar və bəxş etdiyi irs;
4. Azərbaycançılıq, müstəqqillik, suverənlik və Heydər Əliyev fəlsəfəsi; [1, s. 8-10].

Universitetlərdə Ulu Öndərin irsinin öyrədilməsinin müxtəlif forma, yolları və metodları var. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- Azərbaycan tarixi dərslərində bu irsin öyrədilməsi üzrə mövzu və məşğələlər;
- Tarixi seminarlar, tarix gecələri və siyasi erudasiyalar;
- Konfrans və kütləvi maarifləndirici tətbirlər;
- Tədris ekskursiyaları [2, s.7].

Ümummilli liderin irsinin öyrənilməsi məqsədilə təşkil edilən ekskursiyalarda tələbələr H.Əliyevin həyat və fəaliyyətinin bütün dövrünü əhatə edən fotolar, arxiv sənədlərinin surətləri, eləcə də eksponatlar, digər əyani vəsaitlərlə tanış edilir ki, bu onlarda zəngin emosianal təəssürat yaradır.

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru H.Leyla "Heydər Əliyevin irsində Azərbaycanın Tarixi və onun tədqiqi problemləri" jurnalında bu mövzunun aşağıdakı məqsəd və vəzifələrini qeyd etmişdi:

- Müstəqillik illərində Heydər Əliyevin ictimai-siyasi həyatda Azərbaycan tarixi məsələlərinin ön plana çəkilməsinin zəruriliyini əsaslandırmaq;
- Heydər Əliyev irsində Azərbaycan tarix elminin metodoloji əsaslarını müəyyənləşdirmək, irəli sürülmüş dəyərli ümumiləşdirmələri açıb göstərmək;
- Heydər Əliyev irsində tarix elmini zənginləşdirən, onun başlıca istiqamətlərini və qarşıda duran vəzifələrlə bağlı konseptual fikirləri şərh etmək;
- Azərbaycan tarixi konsepsiyasının formalaşması prosesində Heydər Əliyev elmi-nəzəri irsinin rolunu müəyyənləşdirmək;

- Heydər Əliyev irsində tariximizin ayrı-ayrı dövlətlərinə dair irəli sürülmüş elmi-nəzəri müddəaları təhlil etmək;
- Heydər Əliyevin və onun təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə Azərbaycan ali hakimiyyət orqanlarının tariximizlə bağlı imzaladığı fərman və sərəncamları şərh etmək və bu sənədlərin «Vətən tarixi» elminin inkişafında rolunu müəyyənləşdirmək;
- Heydər Əliyev irsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət xadimlərinin fəaliyyətinin dövlətçilik tariximizdə rolunun dəyərləndirilməsini elmi-təhlil süzgəcindən keçirmək;
- Heydər Əliyev irsində erməni daşnakları tərəfindən xalqımıza qarşı mütəmadi olaraq törədilən təcavüzləri, deportasiyalar və soyqırımı aktlarına münasibət sisteminin mahiyyətini açıb göstərmək;
- Heydər Əliyev irsində dünya azərbaycanlılarının birlik və həmrəyliyinin möhkəmləndirilməsinə azərbaycançılıq məfkurəsinin nəzəri əsaslarını araşdırmaq [3, s. 150-152].

Tarixçi alim Yaqub Mahmudov yazır: "*Tələbələrə Heydər Əliyev irsini öyrənərkən müstəqilliyə gedən addımlarda Ulu Öndərin rolunu izah etməliyik. Heydər Əliyev azadlığı, müstəqilliyi bir dəyər kimi həmişə yüksək qiymətləndirərək xalqımızın milli varlığının qorunması, inkişafı, ərazi bütövlüyünün bərpası üçün daim mübarizə aparmışdır. O, azad, müstəqil respublikanı xalqımızın ən böyük tarixi nailiyyəti sayır və onu qorumağın yollarını göstərirdi"*. Ulu Öndər deyirdi*: "İndi Azərbaycan müstəqil dövlətdir. Müstəqillik Azərbaycan üçün böyük tarixi bir hadisədir, taleyin xalqımıza verdiyi böyük bir fürsətdir. Şübhəsiz ki, biz bununla fəxr etməliyik. Eyni zamanda bu tarixi nailiyyəti qiymətləndirməliyik, əlimizdə möhkəm saxlamalıyıq"* [4, s. 65].

Heydər Əliyev irsinin ali məktəblərdə tədqiq edərkən, auditoriyalardan kənar tədbirlərdə öyrədilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Tələbələr qazet, jurnal və digər mənbələrə istinad edərək material toplayır, Ulu Öndərin çıxışlarını öyrənərək tarix gecələri, viktorinalar və siyasi erudasiyalarda iştirak edirlər. Əlavə olaraq müzakirə metodlarından Sokrat dialoqu, dəyirmi masa kimi metodların da istifadəsi əhəmiyyətlidir [5, s. 1].

Ulu Öndərin irsini öyrədərkən müəllim onun sitatlarına, çıxışlarına və nitqlərinə istinad etməlidir. Hətta yeri gəldikdə onun nitqlərindən ibarət videoçarxlar göstərərək tələbələrə bu çıxışın mahiyyətini açmalıdır.

Akademik R.Ə.Mehdiyevin əsərlərində Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyətində, nəzəri irsində mühüm yer tutan müstəqillik fəlsəfəsi, modernləşdirmə xətti cəmiyyətin mənəvi problemləri, milli ideologiyanın əsasını təşkil edən azərbaycançılıq ideyası, tariximizlə bağlı məsələlər özünəməxsus şəkildə şərh edilir. Həmin əsərlər mövzunun öyrənilməsi və tədqiqi səviyyəsi baxımından çox əhəmiyyətlidir [6, s. 85].

Professor İ.M.Hüseynovanın kitabında "Azərbaycan dövlətinin formalaşmasında və möhkəmləndirilməsində Heydər Əliyevin roluna həsr olunmuş əsərlərində araşdırdığı məsələlər özünün yüksək elmi-nəzəri həlli ilə diqqəti cəlb edir. Onun tədqiqatlarında Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasına rəhbərlik etdiyi dövrdə respublikanın sosial-iqtisadi, mədəni-mənəvi yüksəlişi istiqamətində çoxşaxəli fəaliyyəti zəngin faktoloji materiallar əsasında araşdırılmış, onun Azərbaycan Respublikasının Prezidenti kimi dövlət quruculuğu, iqtisadi islahatların aparılması, milli-mənəvi dirçəliş sahəsində Ulu öndərin fəaliyyəti hərtərəfli təhlil edilmişdir. Bu tədqiqatlar mövzunun araşdırılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir" [7, s. 7-9].

Akademik İsa Həbibbəyli monoqrafiyasında "Heydər Əliyev irsinin tədqiqi" mövzusuna toxunmuşdur. "H.Əliyev elə bir şəxsiyyət və lider olmuşdur ki, onun irsinin öyrənilməsi və təbliği ümumdövlət, ümumxalq işidir və bunun üçün elmi-tədqiqat institutlarına və xüsusi akademiyaya ehtiyac var. Yüksək milli-əxlaq nümunəsi olan ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin fenomenal irsi və mənalı həyat yolunun fəal təbliği bu gün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Gənc nəsli, uşaq və yeniyetmələri milli, mənəvi, əxlaqi dəyərlərimizə sevgi ruhunda tərbiyə etmək üçün biz Heydər Əliyev şəxsiyyətinə müraciət etməliyik və bu dahi insanın həyatının əbədi milli örnək kimi uşaq və yeniyetmələr arasında geniş təbliğ olunmasına çalışmalıyıq" [9, s 105].

Göründüyü kimi, Azərbaycan xalqının ümummilli lideri H.Əliyevin həyat yolunu və xalqımıza bəxş etdiyi irsi öyrətmək və tədqiq etmək biz müəllimlərin vəzifəsidir.

Heydər Əliyevin həqiqi ədalət adamı olması, başladığı işin uğurla başa çatdırması üçün nəhayətsiz əzm və iradə nümayiş etdirməsi, səbrli və mahir siyasətçi, sülh, əmin-amanlıq yolçusu olması uşaqların, ümumən, hər bir ölkə vətəndaşının qürur mənbəyidir. Heydər Əliyevin Tanrıya inamı, inancına sədaqəti, yüksək vətənpərvərliyi və xalqına, millətinə bağlılığı, həmişə, hər yerdə azərbaycanlı olmasıyla qürur duyması, həqiqətsevərliyi, reallığı düzgün qiymətləndirə bilməsi, sözü ilə əməlinin bütövlüyü, haqqı çılpaq və sərt deyə bilmək cəsarəti, pisliyə nifrət və onun daşıyıcılarını tənqid etmək, yaxşıları isə mükafatlandırmaq və xalqın gözündə ucaltmaq səyləri, fəzilət sahibi, mərhəmətli və şəfqətli olması, natiqlik məharəti və səmimi ünsiyyət qabiliyyətinə malik olması və başqa bu kimi ali keyfiyyətləri bugünkü nəslin tərbiyə nümunəsi olmalıdır.

"Mənim həyatımın məqsədi Azərbaycandır, Azərbaycan xalqıdır, Azərbaycan Respublikasıdır, Azərbaycan vətəndaşıdır. Əgər buna nail ola bilsəm, həyatımı ən xoşbəxt adam kimi başa çatdıracağam. Məhz buna nail olmağa çalışıram və çalışacağam". Bu fikirlər ulu öndər Heydər Əliyevin ülvi,

müqəddəs həyat amalı, ideyaları, həyat fəaliyyətinin meyarı, ölçü vahidləri idi [9, s. 71-72].

Ali pedaqoji təhsil müəssisələrində fənlərin tədrisi zamanı, müxtəlif tərbiyə işləri prosesində şagirdlərin ulu rəhbərin ideyaları ruhunda tərbiyə edilməsi üçün çox geniş imkanlar mövcuddur. Bu həqiqətdir. Lakin bu həqiqətin reallığa çevrilməsi, yəni bu istiqamətdə tərbiyə işinin səmərəlilik səviyyəsi o halda mümkün ola bilər ki, şagirdlərin Heydər Əliyev nümunəsində tərbiyəsi işi xüsusi şərtlər daxilində həyata keçirilsin. Şagirdlərin ideya inamının formalaşdırılması üzrə işin müvəffəqiyyəti onun stimullaşdırılması və istiqamətləndirilməsindən asılıdır. Ümumtəhsil məktəblərində Ulu Öndərin həyat və fəaliyyəti nümunəsində ideya inamının formalaşdırılması işində bu deyilən cəhət həmişə diqqətdə saxlanılmalıdır.

Ulu öndər Heydər Əliyev gənclərin vətənpərvərlik tərbiyəsinə azərbaycançılığı, qəhrəmanlığı əxz etmək, bütün çətinlikləri aradan qaldırmaq vasitəsi kimi baxırdı: "Siz də Azərbaycan xalqına xidmət edərək, vətənpərvərlik hissi ilə yaşayaraq özünüzü qəhrəman, cəsur, qüdrətli bir insan kimi formalaşdırmalısınız və qarşıdan gələ biləcək bütün çətinliklərə hazır olmalısınız". Milli ideologiyadan, azərbaycançılıq ideologiyasından danışarkən, böyük insan hər bir azərbaycanlının vətənpərvərlik hissləri ilə yaşamasını daim önə çəkmişdi: "Milli vətənpərvərlik hissləri hər bir vətəndaşda o qədər güclü olmalıdır ki, hər bir vətəndaş milli mənafeyi öz şəxsi mənafeyindən, öz şəxsi yaşayışından, öz şəxsi həyatından - hər şeydən üstün tutsun" [4, s. 24].

Ölkəmizdə gənclərlə iş sahəsində mühüm tədbirlərin gerçəkləşdirilməsi ulu öndərin adı ilə bağlıdır. 1993-cü ildə xalqın istəyi ilə hakimiyyətə qayıdan Heydər Əliyevin diqqət yetirdiyi mühüm istiqamətlərdən biri də gənclərlə iş olmuşdur. Həyata keçirilən gənclər siyasətinin başlıca məqsədi milli dəyərlərə söykənən, vətəninə, xalqına bağlı olan müasir düşüncəli gənc nəslin formalaşdırılması, bu gəncliyin potensialından dövlətin inkişafı naminə istifadə edilməsidir. Bu gün milli vətənpərvərlik Azərbaycanın hər bir vətəndaşının, hər bir gəncinin həyatının əsas prinsipidir. Baxmayaraq ki, 1994-cü ilin mayından Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsində atəşkəs əldə olunmuşdur, amma bununla yanaşı ordumuz gücləndirilir və xalqımız torpaqlarımızın azad edilməsi üçün daim döyüşə hazırdır. O cümlədən, bu gün hər bir gənc Azərbaycanın Milli Ordusunda xidmət etməyi özü üçün ən şərəfli vəzifə hesab edir.

2020-ci il 27 sentyabrdan 10 noyabradək davam edən Vətən müharibəsində (II Qarabağ müharibəsi) Azərbaycanın Böyük Zəfərini bu qətiyyətin məntiqi nəticəsi adlandırmaq olar. Bu zəfər həm də Heydər Əliyev ideyalarının təntənəsi, onun haqq, ədalət uğrunda savaşının qələbəsi idi. Məhz Heydər Əliyevin dövlətçilik siyasətinin davam etdirilməsi düşmən üzərində

parlaq qələbənin təmin olunmasında mühüm rol oynadı. Azərbaycanın zəfəri həm də gəncliyin qələbəsi idi. Son 30 ildə Heydər Əliyev ideyaları əsasında böyüyən, təhsil və tərbiyə alan gənclərin sayəsində qələbə bayrağı azad olunan torpaqlarda dalğalandı. Apadığımız təhlilə görə deyə bilərik ki, Heydər Əliyev irsinin öyrədilməsində Ulu Öndərin nitqindən, müdrik kəlamlarından mütəmadi istifadə etmək vacibdir.

Ulu Öndər insan şəxsiyyətinin mənəvi xüsusiyyətlərinə də böyük önəm verirdi. Çünki mənəviyyat olmayan yerdə heç bir uğur əldə etmək olmaz. Mənəviyyatın əsasında dəyərlər dayanır. Qeyd etdiyimiz bu məsələlərin hər biri ilə bağlı onun irsində zəngin fikirlər, konseptual ideyalar vardır. Ona görə də Heydər Əliyevin irsi ideyalar qaynağı, mükəmməl konsepsiya kimi çox dəyərlidir. Burada həyatın bütün sahələrinə aid qiymətli məlumatlar vardır. Onun irsi müxtəlif elm sahələri üzrə araşdırma aparan tədqiqatçıların tədqiqat obyekti, predmeti ola bilər.

"Azərbaycan müəllimi" jurnalına istinadən ..."Ulu Öndərin ictimai-siyasi həyatda Azərbaycan tarixi məsələlərini ön plana çəkməsi, şəxsiyyət, cəmiyyət və dövlətçilik problemlərinə konseptual baxışları həm də nəzəri müddəalar kimi yüksək dəyərləndirilməlidir. Ölkəmizdə Heydər Əliyevin ideyaları əsasında formalaşmış elm, təhsil, mədəniyyətin davamlı inkişafına təminat verən sosial-siyasi, iqtisadi zəmin bütövlükdə cəmiyyətin tərəqqisini sürətləndirir. Sağlam nəslin yetişdirilməsi, mənəvi tərbiyə məsələləri Heydər Əliyev irsində mühüm yer tutur" [2, s. 8]. Müəllifin fikirlərinə əlavə olaraq ali pedaqoji təhsil müəssisələrində ümummilli liderimizin həyat və fəaliyyətinin, irsinin dərindən öyrənilməsi üçün imkanlar genişdir. Təhsilin müxtəlif pillə və səviyyələri üzrə ictimai-humanitar fənlərin məzmununda Ulu Öndərin ideyaları öz əksini tapıb. Xüsusilə ali məktəblərdə Azərbaycan tarixinin tədrisində Heydər Əliyev irsi zəngin mənbə rolunu oynayır.

"Mənim həyatımın məqsədi Azərbaycandır, Azərbaycan xalqıdır,
Azərbaycan Respublikasıdır, Azərbaycan vətəndaşıdır".
Heydər Əliyev

Mövzunun aktuallığı: Azərbaycan tarixinin tədrisi prosesində bu zəngin irsə müraciət olunması təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, müasir dövrün tələblərinə cavab verən şəxsiyyətin formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həmçinin Heydər Əliyev irsi sayəsində gənclərin mili şüur və vətənpərvər ruhda böyüməsi öz əksini tapır. Həyat bu aktual mövzuya daim müraciət olunmasını tələb edir.

Məqalənin elmi yeniliyi: Məqalədə Ulu Öndər Heydər Əliyev irsinin ali təhsil müəssisələrində tarix təlimində öyrədilməsinin metodları, üsullar və vasitələri əsasında öyrədilməsi təşkil edir.

Məqalənin nəzəri əhəmiyyəti: Məqalədə irəli sürülən müddəalar, əldə olunan nəticələr Azərbaycan tarixində Heydər Əliyev irsinin tədqiqi səviyyəsi öz əksini tapıb.

Məqalənin praktiki əhəmiyyəti: Məqalə Ümummilli lider Heydər Əliyevin həyatı və siyasi-dövlətçilik fəaliyyəti ilə bağlı tədris vəsaitlərinin yazılması üçün əhəmiyyətlidir. Burada əksini tapmış ideyalardan ali məktəbin tarix müəllimləri təlim-tərbiyə prosesində elmi-pedaqoji fəaliyyətində istifadə edə bilərlər.

Nəticə: Ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının yüzilliklər boyu yetirdiyi nadir şəxsiyyətlərdən biri olmaqla milli qürur mənbəyimizdir. Onun həyatı, fəaliyyəti, Azərbaycan tarixində xüsusi mərhələ kimi dövlətə, xalqa xidmətləri həmişə öyrənilməli, gənclərin vətəndaşlıq mövqeyinin, milli mənlik şüurunun formalaşdırılmasında örnək göstərilməlidir. Ulu Öndərimizin tarixi xidmətlərinin müxtəlif elmi istiqamətlər üzrə geniş və daha dərindən, sistemli şəkildə davamlı olaraq araşdırılması və ideyalarının təbliği işində istifadə vacibdir.

Ədəbiyyat

1. *Heydər Əliyev: Biblioqrafik məlumat kitabı B. Baki Universiteti Naşriyyat, 2003, 434 s.*
2. *"Azərbaycan müəllimi" 29.12.2023, N=50, 9 s.*
3. *Heydər Əliyevin irsində Azərbaycanın Tarixi və onun problemləri. Nəzəri, elmi, metodik jurnal. Bakı, 2013, №1, s. 153*
4. *Mahmudov Yaqub; AMEA A.A.Bakıxanov ad. Tarix İnstitutu. – Bakı: Turxan, 2013, 500 s.*
5. *İki sahil HEYDƏR ƏLİYEV 100. "Sitatlar və kəlamlar" Bakı - 2023, 2 s.*
6. *Mehdiyev R.Ə. Azərbaycan tarixi irs və müstəqillik fəlsəfəsi. Bakı: AMEA Nəşriyyatı, 2001, 360 s.*
7. *Hüseynova İ. Müstəqilliyimizin təminatçısı. Məqalələr, çıxışlar, müsahibələr, rəylər. Bakı: Təhsil, 2003, 15 s.*
8. *Azərbaycan Respublikasının Milli bayramı - Respublika günü münasibəti ilə təntənəli mərasimdə nitq. Gülüstan sarayı. 27 may 2002-ci il. Müstəqilliyimiz əbədidir. Otuz səkkizinci kitab. Mart 2002- may 2002. Bakı: Azərnəşr, 2011, 480 s.*
9. *İsa Həbibbəyli, Elnarə Akimova, Bakı, "Elm və təhsil", 2018, 400 s.*

Z.Q.Qasımova
Azərbayan Dövlət Pedaqoji Universiteti
zagasimova@yahoo.com

CƏMİYYƏTDƏ YENİYETMƏLƏRƏ QARŞI DAVRANIŞ QAYDALARI

Xülasə

Məqalədə yeniyetməlik kimi çətin və ağrılı bir dövr keçirən fərdlərə ətraf mühitin, xüsusən də valideynlərin, yaxın qohumların, məktəb müəllimlərinin kömək və dəstəyindən bəhs edilir. Cəmiyyətlə düzgün ünsiyyət yeniyetmələri həyat fəaliyyətinə bağlayan əsas amil sayıla bilər. Yeniyetmələrə azad şəxsiyyət kimi yanaşmaq, onların artıq yetkin olduğunu dərk etmək, onlarla davranış qaydalarını təkmilləşdirmək əsas məqsədlərdən biri olmalıdır. Yeniyetmələrlə söhbət zamanı əsəbi və ya əmredici şəkildə danışmaq qəbuledilməzdir. Əgər biz daha anlayışlı və sakit olsaq, sonda onlar sakitləşib bizi dinləməyə başlayacaqlar.

ПРАВИЛА ПОВЕДЕНИЯ ПРОТИВ МОЛОДЕЖИ В ОБЩЕСТВЕ

Резюме

В статье говорится о помощи и поддержке окружения, особенно родителей, близких родственников и школьных учителей, лицам, переживающим такой трудный и болезненный период, как подростковый возраст. Правильное общение с обществом можно считать основным фактором, привязывающим подростков к жизнедеятельности. Отношение к подросткам как к свободным личностям, осознание того, что они уже взрослые, и совершенствование правил поведения с ними должно быть одной из главных целей. Недопустимо в общении с подростками говорить нервно или повелительно. Если мы будем более понимающими и спокойными, со временем они успокоятся и начнут нас слушать.

RULES OF CONDUCT AGAINST YOUNG PEOPLE IN SOCIETY

Summary

The article talks about the help and support of the environment, especially parents, close relatives, and school teachers, to individuals who are going through a difficult and painful period such as adolescence. Correct communication with society can be considered the main factor that binds teenagers to life activities. Treating teenagers as free individuals, realizing that they are already adults, and improving the rules of behavior with them should be one of the main goals. It is unacceptable to speak nervously or in a commanding manner when talking to teenagers. If we are

more understanding and calm, eventually they will calm down and start listening to us.

Açar sözlər: *yeniyetmə, ailə, şikayət, qulaq asmaq, problem*
Ключевые слова: *подросток, семья, жаловаться, слушать, проблема*
Key words: *teenager, family, complain, listen, problem*

Yeniyetməlik yaş dövrü 11-19 yaş arasındakı dövrü əhatə edir və bu dövr uşaqlıqdan yeniyetməliyə keçid dövrü hesab olunur. Yeniyetməlik dövrünü bir çox müəlliflər müxtəlif formalarda adlandırırlar. Bunlar arasında xüsusi diqqəti cəlb edən "keçid dövr"-ü adlandırılmasıdır. Keçid dövrü dedikdə uşaqlıqdan gəncliyə olan keçid nəzərdə tutulur. Digər bir ad isə "çətin dövr" olaraq adlandırılır. Bu dövr, xüsusilə, yeniyetmələrin ətrafında onlara daha yaxın olan şəxslər üçün – onların valideynləri, məktəbdə müəllimləri üçün çətin bir dövr hesab olunur. Qeyd edək ki, artıq yeniyetməlik dövründə fərdlərin qarşılarına qoyduqları məqsədlər getdikcə böyüməyə başlayır, istəklər getdikcə çoxalır, nəticədə yeniyetmənin davranışları və cəmiyyətin fərdlərin qarşısına qoyduğu imkanlardan kəskin şəkildə fərqlənməyə başlayır. Bu da öz növbəsində yeniyetmələr və cəmiyyət arasında ziddiyyətlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Bu cəhətdən uşaqlıqdan yeniyetməliyə keçid dövrü "çətin dövr" kimi də adlandırıla bilər. Digər bir adlandırılma forması "dönüş dövr"-ü olaraq qeyd olunur. Qeyd olunduğu kimi, yeniyetmələr yavaş-yavaş gəncliyə doğru addımlamağa başlayırlar. Uşaqlıq dövründə oynadıqları oyunları yeniyetməlik dövründə artıq oynamırlar, uşaqlıq dövründə ünsiyyətdə olduqları insanlar ilə gənclik dövründə ünsiyyətdə olduqları insanlar getdikcə dəyişməyə başlayırlar. Yeniyetmələrin sadəcə həyat tərzində yox, həmçinin təlim fəaliyyətində də dəyişikliklər özünü göstərməyə başlayır. Fənnlər dəyişir, təlim prosesi getdikcə çətinləşməyə başlayır, artıq ibtidai məktəbdən fərqli olaraq orta məktəbdə dərs keçən müəllimlərin sayı da çoxalır. Onlar yeni və fərqli metodlarla çalışan müəllimlər ilə tanış olurlar. Bu da bir tərəfdən yeniyetmələr üçün fərqli və yeni bir mühitdir. Orta məktəblərdə ibtidai məktəblərdən fərqli olaraq dərs yükü də getdikcə artmağa başlayır. Son olaraq, yeniyetməlik dövrünü həmçinin bəzi müəlliflər böhran dövrü olaraq da adlandırırlar. Yeniyetməlik dövründə fərdlər psixoloji problemlərə daha çox meylli olurlar. Cəmiyyət tərəfindən fikirləri bəyənilmədikdə və ya cəmiyyətlə fərdlər arasında fikirlər üst-üstə düşmədikdə yeniyetmələr daha çox özlərinə qapanmağa, ətraf mühitdən təcrid olunmağa, insanlarla daha az danışmağa və hətta bəzi hallarda intihar kimi halların da yaranmasına gətirib çıxara bilər. Beləliklə, yuxarıda qeyd olunan adlandırılma formalarını ümumiləşdirək: keçid dövrü, çətin dövr, dönüş dövrü, böhran dövrü olaraq qruplaşdırmaq olar. Bu halda qeyd etmək lazımdır ki, bu adlar çoxluğunun yaranması tamamilə təbii xarakter daşıyır. Fərdlər artıq həyatlarının bir mərhələsindən başqa birinə, yəni uşaqlıqdan yeniyetməliyə

keçid edirlər. Bu vaxt istər fiziki, istərsə də əqli cəhətdən inkişafda sürətli irəliləyişlər baş verir.

Yeniyetməlik dövrünün mexanizmi nədən ibarətdir? Buna dair Leontyev öz fikrini bu formada ifadə etmişdir: müddəada deyilir ki, uşağın psixi inkişafının hərəkətverici qüvvəsi onun ictimai münasibətlər sistemində tutduğu real yerin dəyişməsidir. Bu müddəanı daha aydın formada ifadə etsək, fərdlərin uşaqlıq dövründəki fəaliyyəti oyun oynamaqdan, öz yaşıdları ilə vaxt keçirməkdən (valideynlərin nəzarəti altında) ibarətdir. Onlar bu dövrdə xüsusilə valideyn nəzarəti altında olurlar. Valideynlər olmadan qərarlar vermir və xüsusilə onların tabeliyi altında olurlar, çünki uşaqlar özbaşına qərar verməyə qadir deyillər. Lakin vaxt keçdikcə və fərdlər yeniyetməlik yaş dövrünə yaxınlaşdıqca həyat fəaliyyətlərində də dəyişikliklər özünü göstərir. Yeniyetmələrin cəmiyyətdə ünsiyyətdə olduqları şəxslər də artıq dəyişir. Fərdlər bu dövrdə qarşılarına yeni məqsədlər qoymağa başlayırlar. Qoyulan yeni məqsədlər də onların həyat yollarının istiqamətinin də dəyişməsinə gətirib çıxarır. Elə məhz bu səbəbdən Leontyev qeyd edir ki, yeniyetmələrin ictimai münasibətlər sistemində yeri və rolu dəyişir.

Qeyd edək ki, istənilən yaş mərhələsinin xarakterik problemləri mövcud olur. Lakin böyüdükcə problemlər də böyüməyə başlayır. Əgər uşaq vaxtında valideynlər üçün əsas problem uşaqların necə geyindirilməsi, həmyaşıdları ilə davranış qaydalarının öyrədilməsi, onları nəyə görə incitmək olmaz idisə, fərdlər yeniyetməlik dövrünə keçdikdə artıq yuxarıda sadalanan problemlər çox da aktual qalmır. Xüsusilə müasir dövrümüzdə yeniyetmələr artıq bu formada düşünürlər ki, davranış qaydalarını, həyat fəaliyyətini böyüklərdən öyrənmək, onların məsləhətlərinə qulaq asmaq yerinə əksinə onları öyrətməyə çalışsınlar. Məhz buna görədir ki, yeniyetmələrlə münasibətdə böyüklər üçün ilkin əməl etməli olduqları qayda onlarla uşaq kimi davranmamaqdır. Lakin digər tərəfdən onlara böyük kimi davranmaq da yolverilməzdir. Bu dövrdə valideynlər yeniyetmələrin özbaşına olmaması, valideynlərinin sözlərinə qulaq asmamasından, valideynlər isə uşaqlarının onların sözlərinə qulaq asmamasından şikayətlənirlər. Yeniyetməlik dövründə fərdlər valideynlərindən daha çox öz dostlarının sözlərinə qulaq asır, musiqilər vasitəsilə verilən mesajlara daha çox riayət edirlər. Bu da valideynlərdə bir növ narazılığın yaranmasına gətirib çıxarır və onlar arasında geniş yayılan bu ifadə ortaya çıxır: “Uşaqlar mənim sözümə qulaq asmırlar”. Bu kimi hallarda edilən ən böyük səhv yeniyetmələrin üstünə getmək, onları daha çox sıxmaq, sərbəstliklərini əllərindən almağa çalışmaq onlara münasibətdə edilən ən böyük səhvlərdən hesab olunur. Əgər yeniyetmələr qısma-boğma ilə, şikayətlənmə ilə düzəlmirsə, deməli onları yola gətirmək üçün başqa yollar ola bilər. Bu metodlar hansılardır?

1. Əgər yeniyetmələrin diqqətini özümüzə çəkmək istəyiriksə, çox danışmağa yox az danışmağa üstünlük vermək lazımdır. Daha az danışdıqda uşaqların eşitmək ehtimalı daha da böyüyür. Onlardan nə isə soruşmaq lazım olduqda, sualı vermək və sual ünvanlandıqdan sonra danışmaq yerinə uşaqlardan cavabı gözləmək daha məqsədəuyğundur. Belə olan halda yeniyetmə üçün düşünməyə daha çox vaxt qalacaq və nəticədə daha normal cavab verəcək.

2. Dinləyici ola bilmək qabiliyyəti. Yeniyetməni, onun problemlərini, yaxud gündəlik həyatında baş verən adi bir hadisə haqqında soruşduqda belə onu dinləməyi bacarmaq lazımdır. Əgər yeniyetmənin nümunə götürdüyü bir kimsə yoxdursa, valideynləri onlar üçün əsas nümunə hesab olunur. Əgər valdeynlər öz qohumlarını, dostlarını dinləməyi bacarırlarsa, yeniyetmələr də onlardan nümunə götürəcək və daha yaxşı dinləməyi bacaracaqlar.

3. İstənilən halda nəzakətli və sakit danışmaq. Yeniyetmələr ilə yüksək səs tonu ilə danışmaq, danışan zaman əmr, günahlandırma, tənqid, yalvarış kimi hallar hiss olunursa, bu, yeniyetməni dinləməməyə təhrik edə bilər. Onlarla ünsiyyət zamanı, günahları olsa belə, aşağı ton və nəzakətlə danışmaq yeniyetmənin daha da sakitləşməsinə, daha yaxşı dinləməsinə gətirib çıxaracaqdır. Çünki yeniyetmə görür ki, biz sakitik, onu dinləyirik, nəticədə o da sakitləşəcək və bizi dinləməyə başlayacaq. Xüsusilə məktəblərdə müəllimlər bu metoddan layiqincə istifadə edə bilirlər.

4. Valideynlər övladlarına hansısa bir sual vermək istədikdə hər dəfə onun diqqətini cəlb etməyə çalışırlar. Əgər uşaqlar valideynlərinin gözlərinin içinə baxırsa, bu o deməkdir ki, onların diqqəti valideynlərindədir və dinləməyə hazırdırlar. Biz ona öz sual və xahişlərinizi verə və ya soruşa bilərik. Hər dəfə onları təmkinlə gözləsək, növbəti dəfələrdə bu proses getdikcə asanlaşacaq.

5. Bəzən yeniyetmələr dinləmədikdə bunun bir səbəbi ola bilər. Onlar vacib və yaxud sevdikləri bir iş ilə məşğul ola bilərlər. Bu zaman onlar istəmədən qulaq asmaya bilərlər. Belə olan halda ən effektiv üsul onlara limitlərin qoyulmasıdır. Bu nə deməkdir? Məsələn, “2 dəqiqədən sonra sənin köməyinə ehtiyacım olacaq”, yaxud “3 dəqiqədən sonra sənlə danışmalıyıq” kimi cümlələrdən istifadə etmək olar. Lakin bir şeyi nəzərdə saxlamaq lazımdır ki, bu limit 5 dəqiqədən artıq olmamalıdır. Limit beş dəqiqəni keçdikdə istək və xahişlər getdikcə yaddan çıxmağa başlayacaq.

6. Qısa, yumşaq və dəqiq danışmağa çalışmaq. Bu yaşlarda uşaqlar digər yaşlara nisbətən səbirsiz olurlar və uzun-uzun mühazirələrə qulaq asmaqdan xoşlanmırlar. Onlarla danışan zaman əmr formasındansa daha çox nəzakətli danışıq tərzindən istifadə etmək daha məqsədəuyğundur. Məsələn, “gəzməyə getməzdən əvvəl otağını yığışdır” deyə əmr vermək əvəzinə “zəhmət olmasa gəzməyə getməzdən əvvəl otağını səliqəyə salarsan” demək yeniyetmələri deyilən işi yerinə yetirməyə daha da həvəsləndirəcək. Hərdən isə sözlə onlara

lazım olanı xatırlatmaq kifayət edir. Məsələn, sadəcə "təmizlik" kəlməsindən istifadə etmək kifayət edir.

Yeniyetmələrdə bir çox hallarda belə bir vəziyyətlə qarşılaşmaq mümkündür. Onlar özlərini böyük kimi hiss etdiklərinə görə kobudluq, hörmətsizlik kimi xüsusiyyətlər özünü göstərməyə başlayır. Lakin bu kimi halların yaranması o demək deyildir ki, valideynlər uşaqları böyüdən zaman tərbiyə səhvlərinə yol verirlər. Sadəcə olaraq, yetkinlik dövründə yeniyetmə artıq getdikcə böyüdüyünü hiss edir və onu ətrafındakı insanlara göstərməyə çalışır. Bununla da əvvəllər heç də özünə rəva bilmədiyi dərəcədə kobudluq edir, xoşagəlməz ifadələrdən istifadə etməyə başlayır. Yeniyetmə psixologiyasında fərdlər qışqıraraq, kobudluq edərək qarşılarındakı insanları əzməyə çalışırlar. Lakin eyni səhvi valideynlər də etməməlidirlər. Bu onsuz da problemli olan situasiyanın daha böyüməsinə gətirib çıxara bilər. Belə halda isə valideynlər problemli vəziyyətdən çıxa bilmək üçün müxtəlif metodlardan istifadə etməlidirlər. Bunlardan bəzilərini aşağıda qeyd edə bilərik:

1. Yeniyetmələr ilə danışıq zamanı onunla bərabər hüquqları olan insan kimi danışmaq və münasibət göstərmək lazımdır. Ona qulaq asmamaq, fikirlərini dinləməmək psixologiyasının pozulmasına, özgüvəninin azalmasına gətirib çıxara bilər. Yeniyetmələrdən düzgün fikir çıxmaz deyə düşünmək olmaz. Ailədə problemlər olanda yeniyetmələrlə söhbət etmək, onlarla məsləhətləşmək daha yerində olar. Çünki bəzi hallarda onlar yeni və lazımi ideyalar verə bilərlər.

2. Uşaqlar kobudluq etdiyi zaman onlara bunu nəzakətlə bildirmək olar. Bunu ona əsəbi və ya əmrli formada demək yerinə sakit səslə dedikdə, onlar artıq səhv etdiklərini anlayırlar. Burada diqqət yetirilməli olan əsas məqam yeniyetmənin şəxsiyyətinə yox sadəcə etdiyi yanlış davranışı barədə məlumat verməkdən ibarətdir. Məsələn, əsəbi şəkildə "mənlə danışarkən mənə bax və başqa işlərlə məşğul olma" demək yerinə "bir daha bu hərəkəti təkrarlama", "onu etmək yerinə bunu etsən, daha yaxşı olar" demək yeniyetmənin sakitləşməsi və dinləməsi üçün əsas ola bilər.

3. Yeniyetmələrlə söhbət zamanı nəyin düzgün, nəyin yanlış olduğunu deməkdən çəkinmək lazım deyil. Məqalənin əvvəlində də qeyd olunduğu kimi, uşaqlar əsas mənəviyyatı, davranış qaydalarını öz valideynlərindən görüb götürürlər. Onlar ailədə görüb götürdüklərini öz gündəlik həyatlarındakı fəaliyyətlərində istifadə edirlər. Məsələn, ailə üzvləri ilə birlikdə bir axşam yeməyində bu mövzularda söhbət açılsa, yeniyetmələr üçün də daha məqsədəuyğundur.

4. Yeniyetmələr düzgün hərəkət etmədikdə onlarla pis danışmaq, əsəb və ya inciklik göstərmək, dilə tutmaq, məsləhət verməyə çalışmaq, acıqlı olduğunu bildirmək vəziyyəti daha da pisləşdirəcək və onları daha pis davranışlar göstərməyə təhrik edəcək. Belə yollar heç də effektiv hesab

olunmur. Araşdırmalar nəticəsində aydın olub ki, yeniyetmələr kobudluq etməklə və ya cavab qaytarmaqla böyüklərin diqqətini çəkməyin faydasız olduğunu görəndə bu hərəkətlərini tərgitməyə çalışırlar. Belə hallarda vəziyyətin daha da üstünə getməməyə çalışmaq, səbirlə onları gözləmək, neytral olmağa çalışmaq və problemli vəziyyətdə cavab verməmək nəticəsində yeniyetmə görür ki, daha da acıqlanmağın bir mənası yoxdur. Vaxt keçdikcə yeniyetmə artıq bunun mənasız olduğunu görəcək və kobudluqdan əl çəkəcək.

5. Yeniyetmələr hər hansı yanlış bir hərəkət etdikdə və yaxud yanlış bir söz dedikdə bunun yanlış olduğunu hər kəsin içərisində bildirmək olmaz. Çünki onlar yeniyetməlik yaş mərhələsində onlara ünvanlana bütün tənqidləri ağrılı qəbul edirlər və bu xüsusilə hər kəsin içərisində deyildikdə onlara daha da çox pis təsir edir.

6. Hər zaman neqativ hərəkətlərə köklənməkdən yayınmağa çalışmaq lazımdır. Onların daha çox mənfi hərəkətlərinə yox, müsbətlərinə, təqdirəlayiq hərəkətlərinə köklənmək daha məqsədəuyğundur. Çox zaman valideynlərin etdiyi əsas səhvlərdən biri budur – müsbətlərə yox mənfilərə köklənmək. Uşaqlardan nə vaxtsa təqdirəlayiq bir hərəkət gördükdə onu mütləq tərifləməyə çalışmaq, yaxud onlar hər hansı yaxşı bir şey etməyə çalışırlarsa, belə cəhdlərini qiymətləndirmək lazımdır. Hətta sözügedən cəhdlər tam olaraq istənilən kimi alınmayıbsa belə, hər halda onlar bunun üçün çalışıblar. Nəticədə yeniyetmələrin buna nə qədər çox sevindiklərinin şahidi olacaqsınız. Ümumilikdə götürsək, yeniyetməlik fərdlərin özlərini tanımağa çalışdıqları bir dövr hesab olunur və fərdlər üçün özünü tanımağa, inkişaf etməyə kömək edən, lakin bir o qədər də ağrılı olan bir dövr hesab olunur. Bu dövrdə xüsusilə valideynlərin, ətrafdakı digər böyük şəxslərin əsas məqsədi yeniyetmələrə yardım etməkdən ibarətdir.

Yuxarıda qeyd olunan qaydalara riayət etməklə yeniyetmələrin bu ağrılı dövrü nisbətən daha yüngül keçirməsinə və psixologiyasının daha düzgün formalaşmasına kömək edə bilərik.

Ədəbiyyat

1. https://narinc.az/2021/01/14/yeniyetm%C9%99lik-dovru/
2. https://kayzen.az/blog/KamileKazimova/24587/yeniyetm%C9%99l%C9%99rin-psixoloji-x%C3%BCsusiyy%C9%99tl%C9%99ri.html
3. https://www.anl.az/down/meqale/az_muellimi/2014/may/374513.htm
4. https://www.muallim.edu.az/www.old/arxiv/2013/42/35.htm
5. https://kayzen.az/blog/psixologiya/8184/yeniyetm%C9%99-ya%C5%9F%C4%B1.html
6. https://narinc.az/2020/12/01/yeniyetm%C9%99l%C9%99rl%C9%99-davranis-qaydalari/

Z.M.Ağamirova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
zohreagamirli@gmail.com

MƏKTƏBLİLƏRİN ŞƏXSİYYƏT KİMİ FORMALAŞMASINDA MƏKTƏB VƏ AİLƏ ƏMƏKDAŞLIĞININ ƏHƏMİYYƏTİ

Xülasə

Məktəblilərin şəxsiyyət kimi formalaşmasında həm valideynlərin, həm də müəllimlərin özünəməxsus rolu vardır. Buna görə də məktəb və ailə əməkdaşlığına xüsusi önəm verilir. Məktəb ilə ailənin əməkdaşlığı nəticəsində şagirdlər daha sərbəst və müstəqil şəkildə inkişaf edirlər. Bu şagirdlərin sosial cəhətdən inkişafına və vətənpərvər, yardımsevər olmasına kömək edir. Ümumiyyətlə, məktəbin ailə ilə əməkdaşlıq etməsi təhsilin keyfiyyətini artırır, təşkilatçılığı yüksəldir. Şagirdlərin gələcəkdə faydalı və savadlı şəxsiyyət kimi formalaşmasına, onlarda yeni düşüncə tərzinin, maraq və məqsədlərin yaranmasına təsir göstərir.

ЗНАЧЕНИЕ СОТРУДНИЧЕСТВА ШКОЛЫ И СЕМЬИ В ФОРМИРОВАНИИ ЛИЧНОСТИ ШКОЛЬНИКА

Резюме

И родителям, и педагогам принадлежит уникальная роль в формировании школьников как личности. Поэтому особое значение придается сотрудничеству школы и семьи. В результате сотрудничества школы и семьи учащиеся развиваются более свободно и самостоятельно. Это помогает студентам развиваться социально, становиться патриотичными и отзывчивыми. В целом сотрудничество школы с семьей повышает качество образования и улучшает организованность. Это влияет на формирование студентов как полезных и образованных личностей в будущем, появление у них новых способов мышления, интересов и целей.

THE IMPORTANCE OF SCHOOL AND FAMILY COOPERATION IN PERSONAL FORMATION OF SCHOOLCHILDREN

Summary

Both parents and teachers have a unique role in the formation of schoolchildren as personalities. Therefore, special importance is given to school and family cooperation. As a result of the cooperation between the school and the family, students develop more freely and independently. It helps the students to develop socially and become patriotic and helpful. In general, the school's cooperation with the family increases the quality of education and improves organization. It affects the

formation of students as useful and educated personalities in the future, the emergence of new ways of thinking, interests and goals in them.

Açar sözlər: *məktəbli şəxsiyyəti, məktəb və ailə əməkdaşlığı, şəxsiyyət, formalaşma*
Ключевые слова: *идентичность ученика, сотрудничество школы и семьи, формирование, личность*
Key words: *student identity, school and family cooperation, personality, formation*

Şagirdlərin şəxsiyyət kimi formalaşması, əmək həyatına hazırlanması, əqli, əxlaqi, iqtisadi, siyasi, fiziki tərbiyəsi və s. həm məktəbin, həm də ailənin diqqət mərkəzində olmalıdır. Məktəbin ailə ilə əməkdaşlıq etməsi şagird şəxsiyyətinə məqsədyönlü təsir göstərir və onlarda düzgün davranış qaydaları, müsbət vərdişlər, başqalarına hörmət etmək, vətənpərvərlik, milli ləyaqət hissini inkişaf etdirir. Məktəb və ailənin səmərəli şəkildə əməkdaşlıq etməsində əsas məsuliyyət müəllimlərin üzərinə düşür. Müəllimlər valideynlərə məktəb-ailə əməkdaşlığının vacibliyini, valideynlərin uşaqların tərbiyəsindəki rolunu və vəzifələrini izah etməlidirlər. Valideynlər onların təhsilə cəlb edilməsinin vacib olduğunu başa düşdükdə, uşaqlarının öyrənməsinə dəstək olmaq üçün vaxtlarını və enerjilərini sərf etməyə daha çox hazır olurlar. Beləliklə, valideynlər məktəb icmasının bir hissəsi olur və uşaqların hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyət kimi formalaşmasında müəllimlərlə birgə işləyirlər. Məktəbdə valideynlərlə iş məktəb-valideyn assosiasiyaları vasitəsilə aparılır. Buraya *valideyn komitələri, şuraları, konfranslar, yardım cəmiyyətləri və s.* daxildir.

Bu baxımdan məktəb-ailə əməkdaşlığında dörd əsas cəhəti qeyd etmək olar:

1. Bütün ailələr uşaqları üçün ən yaxşısını arzulayır.
2. Bütün ailələr uşaqlarının təhsilinə və inkişafına dəstək ola bilər.
3. Ailələr və məktəb işçiləri bərabərhüquqlu tərəfdaşlardır.
4. Məktəb işçiləri, xüsusən də müəllimlər məktəb-ailə əməkdaşlığını inkişaf etdirmək və möhkəmləndirmək üçün məsuliyyət daşıyırlar [7].

Uşaq cəmiyyətin ilkin özəyi olan ailədə dünyaya göz açır, buna görə də uşağın ilk məktəbi onun ailəsi, ilk müəllimi isə valideynləri olur. Ailədə özünüdərkin, sosiallaşmanın, şəxsiyyətin formalaşmasının əsası qoyulur. Ailə uşağa ünsiyyət qurmağı və ictimai davranış qaydalarını öyrədir, onda iradə və xarakter xüsusiyyətlərini formalaşdırır. Uşaq ailədə nə qazanırsa, onu ömrü boyu özündə saxlayır. Ailədə uşağın tərbiyəsinə fərdi yanaşmaq, onun fərdi xüsusiyyətlərini, yaş və cinsi xüsusiyyətlərini, daxili ehtiyaclarını və istəklərini nəzərə almaq vacibdir. Ailə həyatı şəxsiyyətin inkişafına bütövlükdə təsir göstərir, onun və hislərinin inkişafında ananın roluna son dərəcə böyük əhəmiyyət verilir. Uşaq xarici aləmə bütün münasibətləri valideynləri vasitəsilə

müəyyənləşdirir. Uşağın işi necə görməsinə nəzarət olunmalı, ona müəyyən qədər sərbəstlik verilməlidir [1].

Müasir ailə tərbiyəsi bir sıra tələblərə əsaslanır:

1) uşağa öz qabiliyyətlərini azad inkişaf etdirmək imkanı vermək;
2) şəxsiyyəti dəyər kimi tanımaq;
3) böyüklərlə uşaqlar arasında demokratizmə əsaslanan bərabər mənəvi münasibətlər qurmaq;
4) vətəndaşlıq prinsipi, yəni, uşağın ictimai-dövlət sistemində öz "mən"ini dərk etməsi;
5) tərbiyə işində xalqın tərbiyə ənənələrindən istifadə etmək;
6) ümumbəşəri əxlaq normalarının və dəyərlərinin üstün yer tutması [3, s.408].

Valideynlik müqəddəs bir hissdir. Lakin ata və ana valideyn mövqeyində deyil, tərbiyəçi mövqeyində olduqda övladının gələcəyi haqqında daha çox düşünür, onun şəxsiyyət kimi formalaşması, yaxşı təhsil alması üçün çalışırlar. Valideynlərin şəxsi nümunəsi uşaqların tərbiyəsində, onların şəxsiyyət kimi formalaşmasında əhəmiyyətlidir. Ətraf-mühit, ailə ab-havası həmişə uşağın şəxsiyyətinə təsir göstərir. Ancaq bu proses təkcə ailə ilə kifayətlənmir. Uşağın şəxsiyyətinin əsası ailədə qoyulur və o, məktəbə daxil olanda şəxsiyyət kimi formalaşması davam edir. Uşaq məhz ailədə ilk həyat təcrübəsini qazanır, ilk müşahidələrini edir və müxtəlif vəziyyətlərdə necə davranmağı öyrənir. Məktəbə daxil olduqdan sonra isə xarakter və şəxsiyyətin formalaşmasında yeni mərhələ başlayır, uşaq təlim-tərbiyə prosesində formalaşır, geniş dünyagörüşünə yiyələnir. Məktəb və ailə təbii müttəfiqdir, şagirdlərin tərbiyəsində iki əsas amildir. Onların səylərini birləşdirmək şəxsiyyətin formalaşması problemini böyük ölçüdə həll etmək deməkdir. Son dövrlərdə məktəb və ailənin qarşılıqlı əlaqəsi aktuallaşan məsələlərdən biridir. Məktəbin valideynlərlə qarşılıqlı əlaqəsində əməkdaşlıq sistemi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məlumdur ki, şagird vaxtının çox hissəsini ailədə və məktəbdə keçirir. Buna görə də, valideynlər və müəllimlər şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında vahidliyi gözləməlidirlər. Çox zaman isə buna əməl edilmir. Məsələn, müəllim dərs zamanı şagirdlərə nəzakətli olmağı, böyüklərə və kiçiklərə hörmət etməyi, gözəl danışmağı öyrədir, ancaq elə ailələr var ki, orada ailə üzvləri, ümumiyyətlə bir-birinə nəzakətli davranmır, daim münaqişələr edir, ata-ana bir-birinə və ya ətrafdakı insanlara yalan danışır. Bəzən də bunun əksi olur. Belə halda uşaq ikili mövqedə qalır. Şagirdlərin məktəbdə və ailədə öyrəndikləri və ya şahid olduqları dəyərlər arasında uyğunluq olmadıqda konfliktlər yaranır. Bu hallar şagirdin şəxsiyyət kimi formalaşmasına mənfi təsir göstərir, şəxsiyyət pozuntularına səbəb olur.

Əlbəttə ki, həm valideynlərin, həm də müəllimlərin uşaq şəxsiyyətinə böyük təsiri vardır. Uşaq ilk dəfə ailədə, məktəbdə və ictimai yerlərdə

davranışını müəyyən edən bir sıra vəzifə və öhdəliklərlə qarşılaşır. Bu vəzifə və öhdəliklər əzmkarlıq, sistemlilik, qətiyyətlilik, təşkilatçılıq, dəqiqlik, nizam-intizam və zəhmətkeşliyi inkişaf etdirir. Şəxsiyyətin yetişdirilməsində mənəvi birliyə, valideynlərlə uşaq arasında mənəvi əlaqəyə nail olmaq əsas məsələdir. Tərbiyə prosesinin idarə edilməsində, şagirdlərin hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyət kimi formalaşmasında əsas rol ailə və məktəbə məxsusdur. Çünki, valideynlər və müəllimlər şagird şəxsiyyətini formalaşdırmaq, uşaqların şəxsi inkişafı və böyüməsi üçün əlverişli şərait yaratmaq kimi ümumi bir vəzifəni yerinə yetirirlər.

Məktəb və ailə əməkdaşlığının əsası uşaqların hərtərəfli sosial inkişafı, tərbiyəsi və təhsili üçün əlverişli şərait yaratmaq kimi ümumi məqsəddən ibarətdir. Bu məqsəd aşağıdakı ümumi təhsil vəzifələrini həll etməyə yönəlmişdir:

- şagirdlərin məktəb həyatına hazırlaması;
- sağlam həyat tərzinin formalaşdırılması;
- şagirdlərin keyfiyyətli təhsil almasının təmin edilməsi;
- şagirdlər arasında əxlaq və davranış mədəniyyətinin formalaşdırılması;
- peşə maraqlarının inkişafı və şagirdlərin peşə seçiminə hazırlanması.

Uşaqların tərbiyəsini düzgün təşkil etmək üçün məktəb və ailə arasında müntəzəm əlaqə olmalıdır. Valideynlər vaxtında müəllim və pedaqoqlarla əlaqə saxlayaraq uşaq tərbiyəsi ilə bağlı məsləhətlər ala bilər. Həmçinin, məktəb də daimi olaraq ailə ilə əlaqə saxlamalı, şagirdlərin ailədəki vəziyyətini, ailədaxili münasibəti, şagirdlərin ehtiyac və tələbatları haqqında məlumat əldə etməlidir. Məktəbin ailə ilə əlaqə formalarına bunlar daxildir: *müəllimlərin ailəyə getməsi, valideyn iclaslarının keçirilməsi, ailə tərbiyəsinə həsr olunmuş konfranslar və s*. [2, s.330].

Müəllimlərin ailəyə getməsində əsas məqsəd ailənin həyatı, şagirdin konkret yaşayış şəraiti ilə yaxından tanış olmaq, ailəni öyrənmək və bu ailədə uşağın tərbiyəçisi kimi çıxış edən hər kəslə şəxsi təmasda olmaqdır. Müəllimlər və valideynlər arasında ünsiyyətdə əsas olan təhsil problemlərini birgə həll etmək və uşağın inkişafı və təhsili üçün ən yaxşı vasitələri axtarmaqdır. Ona görə də burada qarşılıqlı etimad çox vacibdir

Valideyn iclasları məktəbin müəyyən etdiyi günlərdə olur. Valideynlər müəllimlərlə ümumi məsələləri müzakirə edir, uşaq tərbiyəsində öz təcrübələrini bölüşürlər.

Ailə tərbiyəsinə həsr olunmuş konfranslarda ailə tərbiyəsinin ümumi məsələləri müzakirə olunur.

Bir çox valideynlər həmişə valideyn iclaslarına gələ bilmirlər. Bilirik ki, valideynlər məşğul insanlardır, onlar da intensiv şəkildə işləyir və məktəbə getmək üçün vaxt tapmaqda çətinlik çəkirlər. Buna görə də, məktəb və ailə əməkdaşlığını mümkün qədər əlçatan və rahat etmək çox vacibdir. Məsələn,

valideynləri gündəlik məlumatlandırmaq üçün elektron gündəlikdən istifadə edilə bilər.

Məktəb şagirdin mənəviyyatını formalaşdırır, həm də onun istedadının inkişafına töhfə verir. Valideynlərin və müəllimlərin uşağın bacarıqlarını mümkün qədər tez tanıması və inkişafına töhfə verməsi çox vacibdir. Tədqiqatlar göstərir ki, məktəb və ailə arasında sağlam və möhkəm əlaqə qurulduqda şagirdlər dərsə müntəzəm gəlir, dərslərinə daha məsuliyyətli yanaşır, daha yüksək qiymət alır, səriştəli, özünə inamlı şəxs kimi formalaşırlar. Müəllimlər və valideynlər arasındakı qarşılıqlı münasibət uşaqların şəxsiyyət kimi formalaşmasına, sağlamlığına, sosial-emosional rifahına və koqnitiv bacarıqlarına müsbət təsir göstərir.

Müəllimlərin valideynlərlə əməkdaşlığı fərdi və qrup şəklində həyata keçirilir.

Valideynlərlə fərdi iş böyük əhəmiyyət kəsb edir. Fərdi işin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, valideynlər müəllimlə tək qalaraq ona ailə münasibətlərindəki problemlərini daha açıq danışır, öz fikirlərini rahat şəkildə ifadə edirlər. Fərdi ünsiyyət həm də öz növbəsində uşaqlara düzgün yanaşma seçimində, öyrənmə prosesinin tənzimləməsində, lazım olduqda dəstək göstərilməsində müəllimə çox kömək edir. Fərdi söhbətlər zamanı konfidensiallıq gözlənilməli, qanunla nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, müəllim şagirdlərin və onların ailələrinin şəxsi həyatı ilə bağlı məlumatlarının gizliliyini təmin etməlidir. Müəllimlərin valideynlərlə qrup şəklində əməkdaşlığına isə sinif iclasları, kollektiv söhbətlər, valideynlər üçün mühazirələr, valideynlər üçün tədbirləri göstərmək olar.

Məktəb və ailənin əməkdaşlıq etməsi şagirdin qabiliyyət və xüsusiyyətlərini birgə öyrənməyə, onun öyrənmə prosesindəki problemlərini müəyyənləşdirməyə, inkişaf proqramını tərtib etməyə şərait yaradır. Valideynlərin tədris prosesində fəal iştirakı şagirdlərin həm təhsilinin, həm də tərbiyəsinin səmərəliliyini xeyli artırır.

Yuxarıda göstərilənlərdən belə nəticəyə gələ bilərik ki, həqiqətən də uşaqların tərbiyəsi hər bir ailəni əhatə edən mürəkkəb problemdir. Müasir dövrdə bir çox valideynlər karyera və şəxsi problemləri daha üstün hesab edirlər. Valideynlər övladını məktəbə göndərməklə, uşaqların inkişafına məktəbin cavabdeh olduğuna inanaraq, özlərini bütün öhdəliklərdən azad edirlər. Lakin yadda saxlamaq lazımdır ki, uşağın şəxsiyyət kimi formalaşmasında ailə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Valideynlər övladı üçün nümunədir. Onların sevgi və qayğısını hiss edən uşaq valideynlərini, onların vərdişlərini, fikir və maraqlarını təqlid etməyə çalışır. Ancaq mənəvi inkişaf və şəxsiyyətin formalaşması üçün uşağın təkcə ailədə deyil, həm də məktəbdə təhsilə ehtiyacı var. Buna görə də ailə ilə məktəb arasında pedaqoji qarşılıqlı əlaqənin qurulması çox vacibdir. Tərbiyə prosesində ailənin və məktəbin

məqsədyönlü fəaliyyəti uşaqda müsbət keyfiyyətlərin formalaşmasına, onun xarakterinin inkişafına, yeni düşüncə tərzinin, maraqlarının, məqsədlərinin yaranmasına təsir göstərir.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Elmi əsərləri, Cild 90, № 3, 2023.*
2. *Hüseynzadə R.L., Allahverdiyeva L.Z. Ailə pedaqogikası. Bakı – 2016.*
3. *Paşayev Ə.X., Rüstəmov F.A. Pedaqogika. Bakı: "Elm və təhsil", 2010.*
4. *Азаров Ю.П. Семейная педагогика./ Азаров Ю.П.- М: Политиздат, 1982.*
5. *Белоусов К.Ю., Матюшкина М.Д. Участие родителей в образовании своих детей и в образовательной политике школы // Перспективы науки и образования. 2020. № 5(47).*
6. *Методические рекомендации о взаимодействии образовательного учреждения с семьей.// Классный руководитель. – 2001. – №6*
7. *https://www.kinderpedia.co/practices-that-support-effective-school-family-partnerships.html*

A.K.Cəbiyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
aytajjabiyeva14@gmail.com

TƏHSİLİN MƏKTƏBLİLƏRİN SOSİALLAŞMA PROSESİNDƏ ROLU

Xülasə

Məqalədə şəxsiyyətin təlim prosesində sosiallaşması və bu prosesə məktəb mühitinin təsirindən bəhs olunur. İnsanı digər bioloji varlıqlardan fərqləndirən sosial varlıq kimi fəaliyyəti nəticəsində sosiallaşması və şəxsiyyətə çevrilməsidir. Şəxsiyyətin keyfiyyətləri bir çox sosial amillərdən asılı olaraq inkişaf edir. Müasir dövrdə cəmiyyətin siyasi, sosial-iqtisadi, mənəvi həyatının inkişafında təhsilin rolu getdikcə artır. Sosiallaşma faktoru kimi təhsil vasitəsilə gənc nəsil bilikləri əldə edir, onları tətbiq etməyi bacarır, milli və ümumbəşəri mədəniyyətə yiyələnir, demokratik və açıq cəmiyyətin yaranmasını təmin edir. Şəxsiyyətin sosiallaşmasına onun həyat tərzi, ailə münasibətləri, yoldaşları ilə arasındakı ünsiyyət prosesi, müəllimlərlə əlaqə və onu əhatə edən mühüt öz təsirini göstərir. Təlim şəraitinin formalaşdırılması zamanı sosial-psixoloji mühitin təşkili çox böyük əhəmiyyət daşıyır və bu mühitin düzgün təşkili nəticəsində təlim prosesi uğurla həyata keçirilmiş olur.

РОЛЬ ОБРАЗОВАНИЯ В ПРОЦЕССЕ СОЦИАЛИЗАЦИИ ШКОЛЬНИКОВ

Резюме

В статье говорится о социализации личности в процессе обучения и влиянии школьной среды на этот процесс. Что отличает человека от других биологических существ, так это его социализация и превращение в личность в результате его деятельности, как социального существа. Личностные качества развиваются в зависимости от многих социальных факторов. В современное время возрастает роль образования в развитии политической, социально-экономической и духовной жизни общества. Через образование как, фактор социализации, молодое поколение приобретает знания, умеет их применять, приобретает национальную и общечеловеческую культуру, обеспечивает создание демократического и открытого общества. На социализацию личности влияют его образ жизни, отношения в семье, процесс общения с друзьями, отношения с учителями и окружающей средой. Организация социально-психологической среды имеет большое значение при формировании условий обучения, и в результате правильной организации этой среды тренировочный процесс успешно реализуется.

THE ROLE OF EDUCATİON İN THE SOCİALİZATİON PROCESS OF SCHOOLCHİLDREN

Summary

The article discusses the socialization of personality in the educational process and the influence of the school environment on this process. Socialization is the result of human activity as a social being that distinguishes them from other biological beings. The qualities of personality develop based on various social factors. In contemporary times, the role of education plays an increasingly important role in the development of society's political, socio-economic, and spiritual life. Education, as a socialization factor, allows the younger generation to acquire knowledge, apply them, embrace national and universal culture, and contribute to the creation of a democratic and open society. The socialization of personality is influenced by their lifestyle, family relationships, communication process with peers, interaction with teachers, and the environment that surrounds them. The organization of the socio-psychological environment carries significant importance during the formation of educational conditions, and the successful implementation of the educational process is achieved through the proper organization of this environment.

Açar sözlər: *şəxsiyyətin sosiallaşması, sosial mühit, təlim prosesi, məktəb*

Ключевые слова: *социализация личности, социальная среда, процесс обучения, школа*

Key words: *socialization of personality, social environment, training process, school*

Təhsil cəmiyyətin inkişafının əsasında duran və strateji əhəmiyyətə malik olan fəaliyyət sahəsidir. Təhsil ictimai həyatın bir sahəsidir və cəmiyyət üzvlərinin şəxsiyyət kimi yetişməsində, sosial həyata hazırlanmasında əvəzolunmaz rola malikdir. İnsanı digər bioloji varlıqlardan fərqləndirən sosial varlıq kimi fəaliyyəti nəticəsində sosiallaşması və şəxsiyyətə çevrilməsidir. Şəxsiyyətin keyfiyyətləri bir çox sosial amillərdən asılı olaraq inkişaf edir. Çünki şəxsiyyət qapalı mühitdə inkişaf edə bilməz.

Uşaqlar daim özlərini başqaları ilə müqayisə edir. Bunun nəticəsində o, ətraf mühitin sosial təcrübəsini qəbul edir, özü də bir şəxsiyyət kimi sosiallaşır və formalaşır. Şəxsiyyətin başqa şəxslərlə əlaqəsi olmasa, o özünü dərk edə bilməz. Məktəb açıq sosial sistemdir və şəxsiyyət təhsil vasitəsilə gələcək həyat fəaliyyəti üçün praktik bilik, bacarıq və vərdişlər qazanır. Bununla yanaşı, onun sosial əhəmiyyətli keyfiyyətləri də inkişaf edir. Müasir dövrdə cəmiyyətin siyasi, sosial-iqtisadi, mənəvi həyatının inkişafında təhsilin rolu getdikcə artır. Təhsil prosesində insan cəmiyyətə uyğunlaşır və özünü reallaşdırması üçün bir çox tələb olunan keyfiyyətləri - sosial norma və dəyərləri, sosial təcrübəni, davranış qaydalarını, mədəniyyəti mənimsəyir. Akademik S.Xəlilov *"İslam dünyasında milli fəlsəfi fikir və onun tədrisi*

məsələləri" kitabında yazır: *"Təhsilə yalnız milli və ümümbəşəri hadisə kimi baxmaq olmaz. Təhsil özü sosial institut olmaqla yanaşı, ictimai şüurun inkişafını təmin etdiyi üçün ictimai həyatın və milli məfkurənin ayrılmaz tərkib hissəsidir"* [2, s.52].

Tədqiqatçı alim R.Abdulov məktəbin açıq sosial sistem olmasını "Məktəbdə sosial pedaqoji işin əsasları" dərsliyində aşağıdakı kimi göstərmişdir:

1) uşaqların təlim-tərbiyəsi istiqamətində məktəbin ailə ilə sosial, pedaqoji-psixoloji əlaqələri genişlənir;

2) məktəbdə fəaliyyət göstərən bütün pedaqoji heyətin cəmiyyətin ən müxtəlif təbəqələri ilə (bələdiyyə, hüquq-mühafizə, idman, veteranlar, mədəniyyət işçiləri və s.) sıx əlaqələri təmin olunur;

3) dərslər və məşğələlər məktəblə yanaşı digər istehsalat, mədəniyyət, idman, elm müəssisələrində keçirilir;

4) məktəbin idarə olunmasına, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təşkilinə, təlim və tərbiyənin məzmununun, istiqamətlərinin müəyyən olunmasına, problemlərin həllinə icmanın üzvləri aktiv cəlb olunur;

5) məktəbin cəmiyyətdə sosial statusunun yüksəldilməsi icmanın sosial-mədəni inkişafının hərəkətverici qüvvəsinə çevrilir [4, s.106].

Təhsil, təkcə bilik və bacarıqlar aşılamaqla kifayətlənməməli, o cümlədən, insana həyatda lazım olan zehni, sosial-mədəni keyfiyyətləri formalaşdırmağa yönəlməlidir. Təhsilin sosiallaşdırıcı təsiri də məhz bununla bağlıdır. Təlim prosesi elə vacib bir mühitdir ki, burada hər bir şagird özünü şəxsiyyət kimi tam şəkildə aşkara çıxara bilir və şagirdlər arasında qarşılıqlı hörmət və səmimi münasibətlər əsasında şəxsiyyətlərarası münasibətlər formalaşır [1, s.182].

Sosiallaşma faktoru kimi təhsil vasitəsilə gənc nəsil bilikləri əldə edir, onları tətbiq etməyi bacarır, milli və ümumbəşəri mədəniyyətə yiyələnir, demokratik və açıq cəmiyyətin yaranmasını təmin edir. Təhsil vasitəsilə şəxsiyyət mədəni-humanistik keyfiyyətlərə yiyələnir və həyat yollarında qarşılaşdığı çətinlikləri dəf edir, qabiliyyət və bacarıqlarını inkişaf etdirir. Həmçinin, məktəblilər təhsil aldığı müddətdə sosial mühitə uyğunlaşır və onlarda mənəvi məsuliyyət hissi formalaşır. Şagird təhsil aldığı müddətdə özünü sosial mühitdə reallaşdırır.

Şəxsiyyətin sosiallaşmasına onun həyat tərzi, ailə münasibətləri, yoldaşları ilə arasındakı ünsiyyət prosesi, müəllimlərlə əlaqə və onu əhatə edən mühüt öz təsirini göstərir. Sosiallaşma zamanı şəxsiyyət daxil olduğu sosial qrupda özünün davranış normalarını mənimsəyir. Şagirdlərin maraqlarının düzgün təşkili onlara təlim zamanı stimul verir və sərbəst şəkildə axtarışlar etməyə sövq edir. Professional pedaqoji ünsiyyət müəllim və şagirdlərin sosial-psixoloji qarşılıqlı əlaqəsidir və bu prosesin məzmununu qarşılıqlı

münasibətlər, informasiya mübadiləsi təşkil edir. Düzgün pedaqoji ünsiyyət normalarına sahib olmayan müəllim öz fəaliyyətini uğurla yerinə yetirə bilməyəcək və ciddi çətinliklərlə üzləşəcəkdir. Məktəbdə müəllimin vəzifəsi təlim prosesində yaranmış müəyyən ziddiyyətlərdən hərəkətverici qüvvə kimi istifadə edərək şagirdlərin inkişafını və tərbiyə olunmasını təmin etməkdir. Belə ki, müəllim şagirdlərin daxili qüvvələrini stimullaşdırmaqla onlara düzgün istiqamət verir və bunun nəticəsində uşaqlarda müəyyən fəaliyyət motivləri yaranır. Müəllim həmin fəaliyyəti şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərinə uyğun şəkildə istiqamətləndirir, sistemə salıb konkretləşdirir və məntiqi cəhətdən əsaslandırır. Məktəb yalnız müəllimlərlə deyil, şagirdlərin həmyaşıdları ilə münasibət qurması, onların gələcək həyatına təsir edə biləcək əsas faktorlardandır.

Humanizm yüksək dəyərdir və humanist münasibətlər qarşılıqlı ünsiyyət və əməkdaşlıq kimi ictimai həyatın əsasını təşkil edir, fərdin inkişafına, sosiallaşmasına köməklik göstərir. Sosial amil kimi təhsil humanizm prinsiplərinə cavab verir. Cəmiyyətdə təhsilə tələbatın artması nəticəsində şəxsiyyətin zehni, mənəvi, sosial, mədəni tərəqqisi yüksəlir. Təlim prosesi sosial fəallığı təmin etməkdə, kollektiv fəaliyyət göstərməkdə və müəyyən problemlərin həll olunmasında mühüm rol oynayır, çünki təlim prosesində fikir mübadiləsi, ünsiyyət, qarşılıqlı əməkdaşlıq, özünü ifadəetmə bacarığı kimi tələbatların ödənilməsi vacib şərtlərdəndir.

Şagirdlərin sosial formalaşmasında və şəxsiyyət kimi inkişafında təlim prosesinin bir neçə amili vardır:

- təhsilin məzmunu;
- təlim metodları;
- təlimin təşkili formaları;
- təlim prosesi iştirakçıları arasında qarşılıqlı münasibətlər.

Təhsilin məzmunu biliklərin aktual, müasir olmasına uyğun olaraq müntəzəm yenilənməlidir. Təlim metodları isə hafizə məktəbindən təfəkkür məktəbinə istiqamətlənərək interaktiv olmalıdır. Təlimin təşkili formaları düzgün seçilərək şagirdlərin həm bilikləri əldə etməsinə və tətbiqinə, həm də onların sosiallaşmasına xidmət etməlidir. Təlim prosesində öyrənənlərlə öyrədən arasında qarşılıqlı münasibət elə qurulmalıdır ki, şagird-şagird, müəllim-şagird arasında əməkdaşlığa təkan versin və sosial yönümdə inkişafına imkan yaratsın.

Pedaqoq, tədqiqatçı alim M.İsmixanov "Sosial pedaqogika" kitabında təlim prosesində qrupla təlim formasının şagirdlərin sosiallaşmasında əhəmiyyətini vurğulamış və bir sıra xüsusiyyətlərini qeyd etmişdir:

- sinifdə qrupları təşkil edərkən şagirdlərin bilik səviyyəsi ilə yanaşı, onların qarşılıqlı münasibətlərinin xarakteri, əməkdaşlıq səviyyəsi və s. nəzərə alınmalıdır;

- qrupda şagirdlərin optimal sayı 5-7 nəfərdən ibarət olmalıdır, bu halda onlar daha səmərəli fəaliyyət göstərir;
- qrupla işi iki formada – bütün qruplar üçün ümumi və ya diferensiv (hər qrup üçün ayrı) tapşırıqlar şəklində təşkil olunur;
- dərsdə qrupla iş V-XI siniflərdə xüsusilə səmərəlidir;
- dərsdə şagirdlərin birgə fəaliyyətinin qrup formasında təşkili prosesində şagirdlərlə sosial əməkdaşlıq motivlərinin formalaşması üçün əlverişli şərait yaranır: onlar bir-birinə qarşılıqlı surətdə kömək edir, məsləhətləşir, tapşırıqları birlikdə müzakirə edir və bir-birinə qarşılıqlı nəzarət edirlər;
- qrup formasında iş şagird kollektivinin möhkəmlənməsi və inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır, onun formal və qeyri-formal strukturlarının bir-birinə yaxınlaşması baş verir. Kollektiv münasibətlər sistemində orta qiymətlərlə oxuyan və təlimdən geri qalan şagirdlərin mövqeyi yaxşılaşır, əlaçı şagirdlərin isə özünü təsdiq etməsi üçün əlverişli şərait yaranır [3, s.148].

Təhsilin sosial funksiyası bir çox konkret vəzifələrin həllində də özünü gəstərir:

1. Biliklərin və sosial-mənəvi dəyərlərin nəsildən-nəslə ötürülməsi;
2. Mədəniyyətin qorunması və yayılması;
3. Uşaq və gənclərin cəmiyyətə inteqrasiyası;
4. Şəxsiyyətin sosiallaşması və statusunun müəyyənləşdirilməsi.

Bundan başqa, gənclərin peşə oriyentasiyasının həyata keçirilməsi, təhsildə fasiləsiz bilik bazasının yaradılması, yeni ideya və nəzəriyyələrin hazırlanması, o cümlədən sosial nəzarət də bura aiddir.

Təhsilin tərbiyə funksiyası müəyyən dərəcədə sosial yönümlüdür. Tərbiyə funksiyasının bir çox tələbləri şəxsiyyətin sosiallaşması işinə xidmət edir:

- təhsil prosesində şagird sosial əhəmiyyətini dərk edir;
- bilik və bacarıqları əldə edərkən onlarda mənəvi dəyərlər formalaşır, əxlaqi keyfiyyətlər yaranır.

Təhsildə müsbət motivlər şagirdlər arasında ünsiyyət və müəllimlərlə əməkdaşlıq təcrübəsini formalaşdırılır. Təlim prosesində məktəblilər bilikləri mənimsəməklə yanaşı gerçək həyata münasibəti tənzimləyir və qərarlar qəbul etmək bacarığına yiyələnir. Eyni zamanda şagird mənəvi, sosial və estetik dəyərləri mənimsəyərək bu dəyərlər vasitəsilə şəxsi münasibətini formalaşdırıb, öz təcrübəsində dəyərlər sistemini rəhbər tutur.

Sosial keyfiyyətlərin məqsədyönlü formalaşdırılması prosesində şəxsiyyətin uğurlu sosiallaşması baş verir. Tərbiyə sosiallaşmanın bir hissəsi olduğu üçün özünəməxsus mexanizmə malikdir və aşağıdakı prinsiplərdən ibarətdir:

- humanizm; - mədəniyyətə və təbiətə uyğunluq; - bütövlük; - fasiləsizlik.

Sosiallaşma prosesində tərbiyə təşkilatları sırasında məktəblər üstünlük təşkil edir. Bu tərbiyə təşkilatları bir sıra vəzifələri yerinə yetirir:

1. Ünsiyyət prosesində insan cəmiyyətin sosial-mədəni dəyərlərini mənimsəyir;
2. Şəxsiyyətin fərdi inkişafı, mənəvi-psixoloji dəyərlərə meyli üçün şərait yaranır;
3. Müəyyən yaş, psixi və sosial tələblərə uyğun olaraq uşaqlar sözün müəyyən mənasında yaşlılardan ayrılır;
4. Cəmiyyətin sosial-peşə strukturuna uyğun olaraq böyüyən nəslin şəxsiyyət resurslarının differensiallaşaraq uyğun seçimə gətirilməsi baş verir;
5. İnsanın cəmiyyətin həyat reallıqlarına adaptasiya olunması təmin edilir [4, s.106].

Təhsil prosesində şəxsiyyətin inkişaf etdirilməsi üçün təlim zamanı bir sıra məqamlar nəzərə alınmalıdır:

- şagirdlərin çətin situasiyaların öhdəsindən sərbəst şəkildə gəlməsi;
- idraki proseslərin və emosional sahənin inkişaf etdirilməsi;
- təhsilalanlarda özünütəsdiq, özünühörmət kimi xüsusiyyətlərin yaradılması;
- həyata və insanlara qarşı pozitiv münasibətlərin formalaşdırılması.

Şagirdlərin maddi və mənəvi-psixoloji durumu da pedaqoji prosesin inkişafına öz təsirini göstərir. Təlim şəraitinin formalaşdırılması zamanı sosial-psixoloji mühitin təşkili çox böyük əhəmiyyət daşıyır və bu mühitin düzgün təşkili nəticəsində təlim prosesi uğurla həyata keçirilmiş olur. Təlimdə kollektivin tərbiyəedici təsirində səmərəli istifadə prinsipinə əsasən məktəbdə sinif kollektivinin ən başlıca vəzifəsi şagirdlərdə təşkilatçılıq, liderlik, qanunlara tabeçilik, vəzifə borcu və məsuliyyət hissi kimi sosial bacarıqları inkişaf etdirməkdir. Bu bacarıqlar kollektivçilik prinsipi vasitəsilə kiçik yaşlardan uşaqlarda formalaşdırılır. Təhsil alarkən düzgün təşkil olunmuş təlim prosesi milli tərbiyə məqsədlərinə çatmaqda və yüksək keyfiyyətli bilik əldə etməkdə müəllimlərə və məktəb rəhbərlərinə kömək edir. Bu proses sayəsində şagirdlərdə ictimai vərdişlər formalaşır və onlar əsl vətəndaş kimi yetişirlər. Beləliklə, şəxsiyyətin sosiallaşması obyektiv hadisə olub, hər bir uşağın həyatında müşahidə olunur.

Ədəbiyyat

1. *Abdulov R.Ş., Məktəbdə sosial pedaqoji işin əsasları. Bakı: "Adiloğlu" 2005, s. 106*
2. *Həsənov A., Ağayev Ə., Pedaqogika, dərslik. Bakı: "Nasir", 2007, s. 182*
3. *Xəlilov S.S., İslam dünyasında milli fəlsəfi fikir və onun tədrisi məsələləri. Bakı: «Azərbaycan Universiteti», 2008, s. 52*
4. *İsmixanov M.A., Vəliyeva S.V. Sosial pedaqogika. Mühazirə kursu. Bakı: ADPU, 2014, s. 148*

L.Ə.Murtuzayeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
leylamurtuzayeva01@gmail.com

İNGİLİS DİLİNİN ÖYRƏDİLMƏSİNDƏ İNTERAKTİV METODLARLA TEATRLAŞDIRILMANIN ƏHƏMİYYƏTİ

Xülasə

Öyrənməni maraqlı və səmərəli edən üsullardan biri interaktiv metodlardır. İnteraktiv metodlarda bir çox vasitələrdən istifadə olunur. Bu vasitələrdən biri də teatrlaşdırma metodudur. Məqalə interaktiv metodların ümumilikdə şagirdlərin öyrənməsindəki əhəmiyyəti ilə yanaşı, onun vasitələrindən biri olan teatrlaşdırma metodunun ingilis dilinin öyrənilməsindəki əhəmiyyətini araşdırır, onun müsbət və mənfi cəhətlərini vurğulayır. Teatrlaşdırma metodu dil öyrənmə prosesinin mahiyyətini açmaq üçün yaradıcı və maraqlı yollar təklif edir. Söz ehtiyatı ilə yanaşı, yazı bacarıqları da sosial bacarıqların inkişafına kömək edir. Metodun şagirdlərin fəal, stimullaşdırıcı təcrübələrə maraq göstərməsinə və ünsiyyət qorxusunun aradan qaldırılmasına imkan verdiyi vurğulanır.

ЗНАЧЕНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ И ТЕАТРАЛЬНЫХ МЕТОДОВ В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Резюме

Одним из методов, делающих обучение интересным и эффективным, являются интерактивные методы. Многие инструменты используются в интерактивных методах. Одним из таких инструментов является театральный метод. В статье рассматривается значение интерактивных методов в обучении студентов в целом, рассматривается значение метода инсценировки, одного из инструментов, в изучении английского языка, подчеркиваются его положительные и отрицательные стороны. Метод инсценировки предлагает творческие и интересные способы раскрыть суть процесса изучения языка. Помимо словарного запаса, навыки письма также помогают развивать социальные навыки. Подчеркивается, что метод позволяет студентам проявить интерес к активным, стимулирующим опытам и преодолеть страх перед общением.

THE IMPORTANCE OF INTERACTIVE AND THEATRICAL METHODS IN TEACHING ENGLISH

Summary

One of the methods that make learning interesting and effective is interactive learning. Many tools are used in interactive methods. One of these tools is the theatrical method. The article examines the importance of interactive methods in the learning of students in general, as well as the importance of the method of theatrical,

which is one of its tools, in learning English, and emphasizes its positive and negative aspects. The theatrical method offers creative and interesting ways to reveal the essence of the language learning process. Along with vocabulary, writing skills also help develop social skills. It is emphasized that the method allows students to show interest in active, stimulating experiences and overcome the fear of communication.

Açar sözlər: *ingilis dilinin öyrədilməsi, interaktiv metodlar, teatrlaşdırma metodu*

Ключевые слова: *обучение английскому языку, интерактивные методы, театральный метод*

Key words: *English language teaching, interactive methods, theatrical method*

Pedaqogikada bir neçə öyrənmə modeli mövcuddur:

1) passiv - şagird öyrənmə "obyekti" kimi çıxış edir (dinləyir və baxır);
2) aktiv - şagird təlimin "mövzusu" kimi çıxış edir (müstəqil iş, yaradıcı tapşırıqlar);
3) interaktiv - inter (qarşılıqlı), hərəkət (akt). Tədris prosesi bütün şagirdlərin daimi, fəal qarşılıqlı əlaqəsi şəraitində həyata keçirilir. Şagird və müəllim bərabər təlim subyektləridir.

İnteraktiv təlim texnologiyaları - biliyin öyrədilməsi prosesində bütün iştirakçılarının qarşılıqlı fəaliyyətinə əsaslanan təlim prosesinin təşkilidir. İnteraktiv təlim metodları ingilis dilini öyrənən şagirdlərə nəinki məlumat mübadiləsinə, həm də bu dildə praktiki ünsiyyət bacarıqlarını əldə etməyinə kömək edir. Bu metodla şagirdlər fikirlərini formalaşdırmağı öyrənir. Belə dərslərdə müəllim sadəcə rəhbər deyil, səhvi düzəldə bilən köməkçidir. İngilis dilinin tədrisinin interaktiv üsulları xarici dilin öyrənilməsi prosesini əhəmiyyətli dərəcədə sürətləndirir.

Dərslərdə interaktiv fəaliyyət dialoqun təşkilini və inkişafını, qarşılıqlı anlaşma, əlaqəni, hər bir iştirakçı üçün əhəmiyyətli vəzifələrin birgə həllinə səbəb olan ünsiyyəti əks etdirir. İnteraktiv təlim zamanı şagirdlər tənqidi düşünməyi öyrənir, şəraitin və müvafiq məlumatların təhlili əsasında mürəkkəb problemləri həll edir, alternativ fikirləri nəzərdən keçirir, qərarlar qəbul edir, müzakirələrdə iştirak edir və digər insanlarla ünsiyyət qurur. Bunun üçün dərslərdə fərdi, cütlərlə və qrup işləri təşkil edilir, tədqiqat layihələri, rollu oyunlar tətbiq edilir, sənədlər və müxtəlif məlumat mənbələri ilə iş aparılır, yaradıcı işlərdən istifadə olunur.

Xarici dil ümumi təhsil fənni kimi şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafına kömək edə bilər. Bu, şagirdə xarici dildə ünsiyyət və idrak fəaliyyəti (dinləmə, danışma, oxu, yazıdan istifadə etməklə) ümumi təhsil üfüqlərini genişləndirməkdə, təfəkkürünü, yaddaşını, hiss və emosiyalarını inkişaf etdirməkdə kömək edən vacib aspektlərdən biridir. Məktəbdə xarici dil öyrənməyə başlayan bir çox uşaq bunun əyləncəli

olduğunu düşünür. Amma bir müddət sonra bunun heç də asan olmadığını başa düşməyə başlayırlar və tezliklə xarici dil onun üçün çətin fənlərdən birinə çevrilir. Bu nəticəyə gətirib çıxaran səbəblərdən biri də qrammatikanın çətin öyrənilməsidir. Ənənəvi izahat və tədris üsulları istənilən nəticəyə gətirib çıxarmır. Şagirdlər prosesdə fəal iştirak etdikdə öyrənmə daha səmərəli olur.

Uşaqları aktiv olmağa həvəsləndirməyin müxtəlif yolları var, lakin ən təsirli olanı yaradıcılıq və marağı inkişaf etdirən oyunlardır. İndiki vaxtda oyunlar ingilis dilinin tədrisinin ayrılmaz hissəsidir [2, s.48-49].

"Tetrlaşdırma metodu" sözü yunan dilindən gəlir, "hərəkət" və ya "oyun" deməkdir. Şrayber bunu "yaradıcılıq elementi olan şifahi fəaliyyətlərin geniş spektrini" əhatə edən ümumi terminlə müqayisə edir.

Teatrlaşdırma metodlarından təhsildə istifadə ideyası 1950-ci illərə təsadüf edir. Bu metodla yaradıcı özünüifadə yolu ilə fərdin inkişafına xüsusi diqqət yetirilir. Təhsildə teatrlaşdırma metodunun ilk tərəfdarları güman edirdilər ki, bütün şagirdlər teatrlaşdırma metodu ilə oyunla məşğul olmağa meyllidirlər və öz yanaşmalarını müəllimin minimal müdaxiləsi əsasında qururlar [4, s.59].

David Fişerin müqayisəsinə görə, həm aktyor, həm də müəllim arasında ortaq cəhətlər var. Hər ikisi insanlar qarşısında çıxış edir. Bu insanlar aktyorlar üçün auditoriya, müəllimlər üçün siniflərdir. Hər ikisi tamaşaçıları cəlb etməyə çalışır. Hər ikisi də bəzi məlumatları izləyicilərinə çatdırmaq istəyir. Ancaq bu iki peşə arasında çoxlu fərqlər var. Teatr daha vizualdır və daha çox insan və resurs cəlb edir, halbuki tədris adətən bir nəfərlik tamaşadır. İkinci fərq ondan ibarətdir ki, aktyorlar tamaşanı uzun müddət əvvəldən hazırlayır, müəllimlər isə dərsləri daha tez planlaşdırırlar. Sonuncu, lakin ən azı bu iki yerin məqsədidir. Teatr əyləndirməlidir və tamaşaçının məktəbdə olarkən tamaşa zamanı nəyisə öyrənməsi çox xoşdur və şagirdlərin dərs zamanı əylənməsi öyrənməyə kömək edir.

Teatrlaşdırma metodu dərsində müəllim hər bir şagird üçün uyğun tapşırıqlar təşkil edə bilər. Əlavə qeyri-müəyyənlik tələbələrin dil bacarıqlarına kifayət qədər inamlı olmamasından yarana bilər. Amma teatrlaşdırma metodunun yaxşı xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, ondan istənilən səviyyəli tələbələri əyləndirir. Azca dil biliyi olsa belə, şagirdlər teatrlaşdırma metodu dərsinin bir hissəsi ola bilərlər. Teatrlaşdırma metoduna tələbələrə öz şəxsi təcrübələrini, duyğularını və şəxsiyyətlərini öyrənmə prosesinə daxil etməyə imkan verir və bu, böyük üstünlükdür [5, s.7].

Teatrlaşdırma, öyrənənləri fəal öyrənməyə və interaktiv pedaqogikaya cəlb etmək üçün bir texnika hesab olunur ki, bu da onları yüksək uyğun kontekstlərdə mövzuya xüsusi dildən istifadə edən dialoqa cəlb etməyə təşviq edir. Bu, müəllimlərə şagird mərkəzli, kommunikativ mühit yaratmağa imkan verir ki, kommunikativ vəziyyətin simulyasiyasını, rolların bölüşdürülməsini,

problemin ifadəsini və problemin həllini nəzərdə tutur. Teatrlaşdırma texnikalarından fiziki və emosional fəaliyyətə səbəb olan, təxəyyül və improvizasiyanı inkişaf etdirən rol oyunları, simulyasiya və dil oyunlarında geniş istifadə olunur.

Xarici dilin tədrisində teatrlaşdırma metodu üsulları həm kommunikativ sərişt ənin, həm də bütövlükdə şagirdin şəxsiyyətinin inkişafına təkan verən xüsusi hazırlanmış oyun vəziyyətlərində şagirdin rola bağlı davranışını təşkil edən prosedurların məcmusudur. Teatrlaşdırma metodu xarici dilin tədrisinə vahid yanaşma kimi qiymətləndirilə bilsə də, bu, şagirdləri kommunikativ məqsədyönlü fəaliyyətə cəlb edən bir sıra teatrlaşdırma metodu üsullarını əhatə edir, burada dil və ya müəllim deyil, öyrənən öyrənmə prosesinin mərkəzindədir.

Şagirdin yazı bacarıqlarının inkişafında teatrlaşdırmanın üstünlüyünə də diqqət yetirmək olar. Teatrlaşdırma yazı fəaliyyətləri vasitəsilə şagirdlər yazı bacarıqlarına yiyələnmək zərurətini daha dərindən dərk edə bilərlər, çünki onlar yazının zəruri və hətta qaçılmaz olduğu vəziyyətlərdə çıxış edirlər.

Teatrlaşdırma texnikaları sosial bacarıqların və qarşılıqlı əlaqənin inkişafına da böyük töhfə verir. Teatr oyununda iştirak etmək üçün şagirdlər qarşılıqlı əlaqədə olmalı və bir-birini başa düşməyə çalışmalıdırlar. Effektiv ünsiyyətdə sosial və linqvistik maneələri dəf etməyə kömək edir. Buna görə də, teatrlaşdırma metodunun texnikaları şagirdlərə zəriflərin əməkdaşlıq və ya komandada işləmək bacarığını tələb edən vəziyyətlər təqdim edir.

Üstəlik, teatrlaşdırma metodundan istifadə etmək öyrənmə üçün əlverişli atmosfer yaradır və öyrənənlər üçün kortəbii nitqdə iki əsas maneəni, yəni səhv etmək qorxusu və xarici dildən başqalarının qarşısında istifadə etmək qorxusu aradan qaldırmağa kömək edir.

Beləliklə, ingilis dilinin öyrədilməsində teatrlaşdırma metodu üsullarından istifadə ilə müəyyən nəticələr əldə edilir:

- şagirdlərin şifahi və yazılı vasitələrlə təbii və kortəbii şəkildə ifadə edə bildiyi aktiv, həvəsləndirici təcrübə yaradılır;
- şagirdlərə real həyat vəziyyətlərinin öhdəsindən gəlməyə kömək etdiyi üçün özlərinə inam və özünə hörmət qazanmağa kömək edir;
- şagirdlərin teatrlaşdırma metodu fəaliyyətlərində iştirak etmələri üçün tələb olunan əsas ünsiyyət, dil və sosial bacarıqlara diqqət yetirilir;
- qrammatika və lüğətdən mənalı kontekstdə istifadə etməklə linqvistik və kommunikativ sərişt ənin inkişafını təmin edir;
- dostluq və əməkdaşlıq mühitinin yaradılması, şagirdlərin komanda və ya qrup şəklində birgə işləmək bacarığının inkişaf etdirilməsi, empatik və tolerant olmağı öyrənmək, məsuliyyəti bölüşməyi əks etdirir.

Əhəmiyyətli olan odur ki, teatrlaşdırma metodu üsullarından istifadə şagirdlərin və müəllimlərin rollarını dəyişməyə, müəllimlə onun öyrənənləri

arasında daha yaxşı münasibət yaratmağa, həm öyrənənləri, həm də müəllimləri motivasiya etməyə imkan verir.

Bununla belə bu metodun bütün üstünlüklərlə yanaşı, müəllim üçün bir sıra çətinlikləri də var. Əvvəla, bu, tanış strukturlardan və rutinlərdən uzaqlaşaraq daha açıq və gözlənilməz yanaşmalara keçməyi nəzərdə tutur. İkincisi, yeniyetmələr utancaq olurlar.

Teatrlaşdırma metodu vasitəsilə sərbəst danışan şagirdlər daha çox şifahi ünsiyyət tələb edən əsas rolları yerinə yetirə bilər, zəif şagirdlər isə dil qabiliyyətinin çatışmazlığını paralinqvistik ünsiyyətlə kompensasiya edirlər, buna isə jestlər və mimikalar aiddir [1, s.65].

Ümumilikdə, interaktiv metodlar şagirdlərin dili öyrənməsinə kömək etmək üçün çox vacib bir vasitədir. Bu metoda daxil olan vasitələr nəinki dilin öyrənilməsində, həm də şagirdlərin şəxsiyyətinin inkişafında çox vacib rol oynayır.

İngilis dili beynəlmiləl olduğundan, bu dilin elə öyrədilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir ki, o, şagirdlərə yalnız danışmaq, yazmaq və dinləmək üçün deyil, həm də ünsiyyət qurmağa kömək etməlidir. Bu, dilin məqsədidir və ondan istifadə etmək lazımdır. Beləliklə, innovativ üsullar dəyişiklik etməyə kömək edir və əksər hallarda daha yaxşıya doğru gedir. Bu, şagirdlərin daha sürətli və səmərəli, maraqlı və interaktiv şəkildə öyrənməsinə kömək edir və ənənəvi metodlardan imtina edərək şagirdlərin xeyrinə yeni və daha yaxşı üsullara yol açmaq müəllimin vəzifəsidir [3, s.89].

Ədəbiyyat

1. *Anburaj G, Christopher G. and Ms. Ming Ni, (2014), Innovative Methods of Teaching English. Journal Of Humanities And Social Science (IOSR-JHSS) Volume 19, Issue 8, Ver. IV, PP 62-65.*
2. *Xalilova L, (2021), Interactive Methods in English Classes. European Scholar Journal, vol. 2, no. 2, p. 48-50.*
3. *Khayitova M.Kh.1, Ma'murova M., (2020), Teaching English through games. Reading, UK: Garnet Education, p. 88- 89*
4. *Shraiber E.G., & Yaroslavova E.N. (2016). Drama techniques in teaching English as a second language to University students. Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Образование. Педагогические науки, 8 (1), 59-65.*
5. *Trachtulcová K., (2007), Effective Learning of English through Drama. MASARYK UNIVERSITY BRNO, p. 55*

N.N.Mikayılova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
nazrinmikayilzade1@gmail.com

PEŞƏ TƏHSİLİNDƏ TƏHSİLALANLARIN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİ

Xülasə

Hazırda ölkəmizin bir çox sahələrində olduğu kimi təhsildə də köklü islahatlar həyata keçirilir. Bu islahatlar ilk növbədə təhsildə məzmun və qiymətləndirmə üzrə dəyişikliyə yönəlmişdir. Azərbaycanda dayanıqlı inkişaf üzrə atılan addımlar içərisində təhsil pillələrindən biri olan peşə təhsilinə xüsusi diqqət ayrılır. Digər tərəfdən milli iqdisadiyyatın sürətli inkişafı peşə-ixtisas təhsili sistemində kadrlara olan ehtiyacın daha çevik şəkildə ödənilməsini tələb edir. Çünki dünyada gedən sürətli inkişaf və dəyişikliklər ortaya ən müasir və yeni tələblər yaradır. Peşə təhsili əmək bazarının tələblərinə uyğun olaraq ümumi orta və tam orta təhsil bazasında müxtəlif peşələr üzrə sərişẗəli kadrlar yetişdirən təhsil müəssisəsidir. Müəssisədə tədris olunan ixtisaslar vardır ki, onlar üzrə müvafiq proqramlar hazırlanır və ölkənin təhsil və rəhbər qurumları tərəfindən təsdiq olunur. Hazırlanan tədris proqramı və metodikalar təhsilalanların bilik və bacarıqlarının qiymətləndirilməsinə istiqamətlənmişdir. Ölkəmizdə peşə təhsilinin də aid olduğu ümumtəhsil sistemi üzrə Qiymətləndirmə Konsepsiyası isə bu prosesin idarə olunması və problemlərin həll edilməsi məqsədi daşıyır. Eyni zamanda günü bu gün də ölkəmizdə peşə təhsili çərçivəsində məzmunun yeniləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi istiqamətində addımlar atılır.

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ОЦЕНИВАНИЯ УЧАЩИХСЯ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ

Резюме

В настоящее время, как и во многих регионах нашей страны, фундаментальные реформы реализуются и в сфере образования. Эти реформы в первую очередь направлены на изменения в содержании и оценивании образования. Особое внимание уделяется профессиональному образованию, которое является одним из образовательных уровней среди шагов, предпринимаемых для устойчивого развития в Азербайджане. С другой стороны, бурное развитие национальной экономики требует более гибкого удовлетворения потребности в кадрах в системе профессионально-специального образования. Потому что стремительное развитие и изменения в мире создают самые современные и новые требования. Профессиональное образование – образовательное учреждение, осуществляющее подготовку компетентных кадров по различным профессиям на базе общего среднего и

полного среднего образования в соответствии с требованиями рынка труда. В учреждении преподаются специальности, по которым подготовлены и утверждены образовательными и управленческими учреждениями страны соответствующие программы. Подготовленная образовательная программа и методики направлены на оценку знаний и умений обучающихся. Концепция оценки системы общего образования, в которую входит и профессиональное образование в нашей стране, направлена на управление этим процессом и решение проблем. Одновременно предпринимаются шаги по обновлению и совершенствованию содержания в рамках профессионального образования в нашей стране.

THE CURRENT STATE OF STUDENT ASSESSMENT İN VOCATİONAL EDUCATİON

Summary

Currently, as in many areas of our country, fundamental reforms are being implemented in education as well. These reforms are primarily focused on changes in content and assessment in education. Special attention is paid to vocational education, which is one of the educational levels among the steps taken for sustainable development in Azerbaijan. On the other hand, the rapid development of the national economy requires a more flexible meeting of the need for personnel in the system of professional-specialized education. Because the rapid development and changes in the world create the most modern and new requirements. Vocational education is an educational institution that trains competent personnel in various professions on the basis of general secondary and full secondary education in accordance with the requirements of the labor market. There are specialties taught at the institution, for which relevant programs are prepared and approved by the country's educational and management institutions. The prepared educational program and methodologies are aimed at evaluating the knowledge and skills of the students. The Evaluation Concept for the general education system, which also includes vocational education in our country, aims to manage this process and solve problems. At the same time, steps are being taken to update and improve the content within the framework of vocational education in our country.

Açar sözlər: *Azərbaycan təhsili, qiymətləndirmə, peşə təhsilində kurikulum, qiymətləndirmə standartları*

Ключевые слова: *азербайджанское образование, оценка, учебная программа профессионального образования, стандарты оценки*

Key words: *Azerbaijani education, assessment, curriculum in vocational education, assessment standards*

Azərbaycanda peşə təhsilinin inkişaf tarixi xalqın özü qədər dərin köklərə bağlanır. Əsrlər ərzində bu torpaqlarda memarlıq, xalçaçılıq, toxuculuq, zərgərlik kimi peşə sahələri insanların əsas məşğuliyyət sahələrindən biri olmuşdur. Müasir dövrdə peşə təhsil sistemində

qiymətləndirmə üzrə strategiyaların mövcudluğu olduqca vacibdir. O səbəbdən ki, qiymətləndirmə şagirdin nəyi necə öyrəndiyinə birbaşa təsir edən ən böyük amillərdən biridir. Təhsil sistemində qiymətləndirmə sahəsi öyrədici xarakter daşımaqla həm də nəticəni görməyə dair qiymətləndirmənin fəlsəfəsi üzrə bilik, bacarıqlar üzrə tapşırıqların aparılma prosesini öyrənir. Peşə təhsili qiymətləndirməyə dair sistemində müxtəlif növ texnika və vasitələrdən istifadə olunur. Təsadüfi deyil ki, təhsildə qiymətləndirmə üzrə tapşırıqlar seçilərkən onların proses üçün məqsədəuyğun və etibarlı olması, həmçinin qiymətləndirmə zamanı xüsusi meyarlardan istifadə olunması önəmli hesab olunur. Tapşırıqlar verilən zaman onun şagirdə meyara uyğun olaraq sübut təqdim etməsinə imkan yaradılmalıdır. Qiymətləndirmə zamanı meyarlara istinad üsulundan geniş istifadə olunur ki, bu zaman hər bir şagirdin əldə etdiyi nailiyyətlər təlim nəticələrinə istiqamətlənmiş standartlara əsasən müqayisə edilərək qiymətləndirilir. Təhsil prosesində konkret qiymətləndirmə meyarları olduğu zaman şagird ondan nəyin tələb olunduğunu aydın şəkildə dərk etməyi bacarır. O cümlədən qeyd edilmiş meyarlar təlim prosesində müəllimlərə də prosesi idarə etməkdə kömək olur. Meyarlara istinad olunması ilk növbədə şagirdin fəaliyyətinə dair keyfiyyətin artırılmasında və onların işlərini qiymətləndirən zaman müəllimlər üçün istinad nöqtəsinin tapılmasında da xüsusi rol oynayır.

Peşə təhsili müəssisələrində mövcud tədris prosesi müvafiq plan və proqramları üzrə təşkil olunur. Təhsil sistemində tədris proqramlarının təsdiq edilməsi, təhsilalanların qiymətləndirilməsi təhsil sisteminin əsas tərkib hissəsi hesab olunur. Peşə təhsili proqramları isə əmək bazarının tələblərinə uyğun olaraq təlim ehtiyaclarının tam ödənilməsinə xidmət edir, müəssisələrdə hər hansısa ixtisas sahələri üzrə tədrisə yer ayrılarkən əvvəlcə həmin ixtisasa dair proqramların mövcudluğu və keyfiyyəti yoxlanılır. Əgər hansısa proqram yaxud modullarda dəyişiklik baş verdikdə onların müvafiq tələb və meyarlara uyğunluğunu təstiq etmək məqsədilə yenidən yoxlanılma işi aparılmalı, ardınca təstiq edilməlidir.

Buraya ilk növbədə ümumtəhsil fənləri, ixtisasa dair fənlərin nəzəriyyə və praktikası aiddir. Nəzəri fənlərin tədrisi zamanı təhsilalanlar mövzunu danışırlar və onların qiymətləndirilməsi bu şəkildə həyata keçirilir. Yəni şagirdlərin qiymətləndirilməsi 2-3 dərsdən bir baş tutur. Qiymətləndirmə zamanı təhsilalanın materialı necə yadda saxladığına dair qabiliyyətini ölçən şifahi qiymətləndirmə yaxud da çox cavaba malik testlərdən istifadə olunur və proses mövzuların siyahısına uyğun şəkildə aparılır. Qiymətləndirmənin həqiqiliyinin və etibarlılığının qorunub saxlanılması müəyyən vaxt şəraitində təşkil olunmalıdır. Qiymətləndirməyə dair bir çox növləri mövcuddur, ancaq onlardan ən əsası odur ki, prosesə dair yerli standartlar saxlanılsın və onlar ən effektiv şəkildə təhsilalanların tətbiq olunsun.

Hazırda Azərbaycanda peşə-ixtisas təhsili üzrə vahid kurikulum mövcud deyildir. Ümumi şəkildə desək, təhsil proqramları modul xarakter daşımır, həmçinin onlar aydın şəkildə qeyd olunmuş təlim nəticələri və meyarlarına malik deyillər. Peşə təhsili üzrə mövcud kurikulumlarda tədris planı və proqramlar vardır. Tədris planlarında isə ixtisasın adı, ixtisasın dərəcəsi, onun müddəti, keçiriləcək fənlərin sayı, istehsalata dair təlimin və imtahanların siyahısı, o cümlədən onlara ayrılmış saatların miqdarı təsvir edilmişdir. Ancaq tədris planları əmək bazarının müvafiq tələblərinə uyğun olaraq peşə standartları əsasında hazırlanmışdır. Peşə təhsili üzrə tədris planlarının hazırlanmasında ilk və əsas cavabdeh qurum olaraq peşə təhsili müəssisələri özləri məsuliyyət daşıyır. Müəssisələr Təhsil Problemləri İnstitutunun Peşə-İxtisas Təhsili Şöbəsi və Təhsil Nazirliyinin birgə qərarı ilə təsdiq etdikləri proqramlardan istifadə edirlər.

Peşə təhsili müəssisələrində istehsalat təcrübəsi proqramı məhz müəllimlər tərəfindən hazırlanır, lakin şagirdin keçəcəyi təcrübə onların icra edəcəkləri fəaliyyətlər üzərində təşkil olunur. Təcrübə başa çatdığı zaman sonda istehsalat təlimini keçən usta, biznes müəssisəsinin nümayəndəsi, məktəbin baş ustası, direktor və direktor müavininin iştirakı ilə komissiya təşkil olunur. Bu komissiya tapşırıqların necə icra edilməsinə nəzarəti icra edir. Uğurlu nəticə əldə etmək məqsədilə qiymətləndirmə zamanı Dövlət Buraxılış İmtahan Komissiyasının nümayəndələri də prosesdə iştirakı cəlb oluna bilər.

Peşə təhsili müəssisələrin tərəfindən məzunlara ixtisas dərəcələrinin verilməsi zamanı imtahanlar şifahi şəkildə götürülür və onların praktiki bacarıqları dəyərləndirilmir. Çünki praktiki bacarıqlar yalnız istehsalat təcrübəsinin yaxud təlimin sonunda dəyərləndirilir. İstehsalat təlimi zamanı əgər istifadə olunan avadanlıqlar köhnədirsə, bu zaman qiymətləndirilən bacarıqlar da köhnə olacaqdır. Çünki günümüzdə müasir tələblərə uyğun gələn bacarıqlar istehsalat təcrübəsi zamanı əldə olunur ki, onun da vahid proqramı mövcud deyildir. Həmçinin peşə təhsilində qiymətləndirmə əksər hallarda formal xarakter daşıyır. Bu o deməkdir ki, istehsalat xarakteristikası formal şəkildə doldurulur və imzalanır. İmtahandan əldə olunan nəticəyə əsasən şagirdlərin ixtisas dərəcəsi müəyyən olunur və bu dərəcəyə müvafiq olaraq onlara diplom yaxud peşə attestatı verilir.

Peşə təhsili üzrə daxili qiymətləndirmədə kənar bir orqan tərəfindən yoxlanılmasına dair mexanizm mövcud deyildir. Müəyyən hallarda təhsil müəssisəsində Təhsil Nazirliyi tərəfindən yoxlama təşkil olunur. Yəni Nazirliyin nümayəndələri dərs, imtahanda iştirak edərək prosesi müəyyən meyarlara əsasən qiymətləndirirlər. Burada sistematiklik mövcud deyildir və müxtəlif zamanlarda həyata keçirilə bilər. Peşə təhsili müəssisələri tərəfindən şagirdlər qiymətləndirilir. Təhsil Nazirliyi isə təhsil müəssisələrini qiymətləndirir.

Hazırda da peşə təhsili proqramlarının təsdiqinə və təhsilalanların qiymətləndirilməsinə dair bir sıra problemlər özünü göstərir. Bunlara əsasən aşağıdakılar daxildir:

- Peşə təhsili müəssisələrində yeni qiymətləndirmə mexanizmi tətbiq olunmur.
- Təhsil proqramlarının hazırlanması, onların təsdiq edilməsi, təhsilalanların qiymətləndirilməsi və onlara diplomun verilməsi ilə əlaqədar yaradılmış vahid bir sistem mövcud deyildir.
- Bu gün imtahanların təşkili olunması və qiymətləndirmə prosesi üzrə sənədlərin hazırlanması Avropa ölkələrinin əksəriyyətinin təcrübəsindən geridə qalmışdır.
- Peşə təhsilində mövcud olan proqramlar (kurikulumlar), peşə standartları müasir dövrün əmək bazarının tələbləri ilə uyğunlaşmır.
- Təhsildə proqramlar hazırlanarkən əmək bazarının ehtiyacları qarşılanmır və onlara dair təsdiq mexanizmləri mövcud deyil. Əlavə olaraq bu sahədə çalışan əməkdaşların əmək haqları normadan aşağıdır ki, bu da təhsil proqramları hazırlayan ixtisaslı kadrların bu işə cəlb edilməsini əngəlləyir və aparıcı qurumlar kənarda qalır.
- Peşə təhsili müəssisələrində təhsilverənlərin istifadə etdiyi yanaşmalar artıq təhsilalanların ehtiyaclarını ödəyə bilmir.
- Ölkəmizdə təhsil proqramlarının təsdiq olunmasına dair Avropa təcrübəsinə dair xüsusi meyarlar mövcud deyil.
- Peşə təhsili sahəsinə diqqət yetirdikdə görürük ki, burada müasir qiymətləndirmə standartları və mexanizmləri olduqca azdır. Həmçinin mövcud qiymətləndirmə sistemi təhsilalanların tədris proqram üzrə etibarlı şəkildə məlumat çatdırmasını, məntiqi təfəkkürünün inkişaf etməsini təmin edə bilmir.
- Peşə-ixtisas təhsili üzrə beynəlxalq səviyyədə tanınmış qiymətləndirmə sisteminə yer verilməmişdir.
- Peşə təhsili üzrə ixtisaslarda təhsilalanların hər birinin sertifikat əldə etməsi məqsədilə nail olmaları lazım olan standartlar aydın şəkildə göstərilməmişdir.
- Peşə təhsilinə dair kurslar işəgötürənlərin ehtiyaclarını ödəməyə uyğun deyil.

Ölkəmizin peşə təhsili sahəsində proqramların təsdiqi, təhsilalanların peşə biliyinin və bacarıqlarının qiymətləndirilməsi, o cümlədən təkmilləşdirilməsi məqsədilə zəruri tədbirlərin görülməsi vacib hesab olunur. Onlara aiddir:

- Təhsil proqramlarının hazırlanmasını, təhsilverənlərin təsdiqini, təhsil proqramlarının qiymətləndirilməsini, diplomların verilməsini həyata keçirən orqanların yaradılması;

- Kurikulumların standartlara uyğun hazırlanmasında peşə təhsili müəssisələri və digər əlaqəli qurumların mütəxəssislərinin iştirakı ilə hazırlanması;
- Təhsil müəssisələrində fəaliyyət göstərən müəllimlərin bilik-bacarıqlarının lazımi səviyyədə olmasına şərait yaradılması;
- Təhsil proqramlarının təsdiq olunmasına dair mexanizmin işlənilməsi;
- Peşə-ixtisas təhsili sistemi üzrə qiymətləndirmə standartlarının və mexanizmlərinin mövcudluğu;
- Müəyyən ixtisas üzrə təhsil alan şagirdlərin müvafiq standartlara uyğunluğunun təmin olunması;
- Peşə təhsilində müvafiq ixtisas üzrə ayrılmış kreditin diplomda və ya sertifikatda əks olunması;
- Peşə təhsili üzrə nəticəyönümlü təhsil standarlarının hazırlanması;
- Milli peşə standartları üzrə vahid sistemin mövcudluğu;
- Peşə təhsilinin bütün səviyyələrini bir-biri ilə əlaqələndirən dövlət orqanlarının yaradılması;
- Mövcud mexanizmlərin inkişaf etdirilməsi;
- Peşə təhsili və təlimi sistemi üzrə səriştəyə (kompetensiyalara) əsaslanan modul texnologiyaların tətbiq edilməsi;
- Peşə təhsili müəssisələrində təlim-tədris prosesinin mövcud struktur tələblərini ödəməsinin təmin olunması;
- Şagirdlərin peşə bacarıqlarının qiymətləndirilməsi zamanı onların fərdi imkanlarının nəzərə alınması.

Yuxarıda qeyd olunan bəndlər peşə təhsili üzrə vahid qiymətləndirmə sisteminin yaradılmasına, həmçinin keyfiyyətin artırılmasına, peşə təhsili sahəsində böyük nailiyyətlərin əldə olunmasına başlıca şərait yaradır. Dövlət tərəfindən peşə təhsilində həyatə keçirilən tədbirlərin tənzimlənməsi təhsil sektoru üzrə qarşıya qoyulan əsas hədəflərdən biridir. Bu hədəflərin reallaşmasında ölkə başçısı Prezident İlham Əliyev başda olmaqla, ölkənin əksər qurumları tərəfindən tədbirlərin icra olunması üzrə addımlar atılır, inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi və rəyi öyrənilir, təhsil müəssisələri arasında beynəlxalq əlaqələr yaradılır, əməkdaşlıqlar qurulur. Peşə təhsili və təliminin inkişafına dair "Strateji Yol Xəritəsi", Avropa İttifaqının dəstəyi və təşkilatçılığı ilə keçirilən tədbirlər də öz növbəsində qarşıya qoyulan hədəflərin reallaşdırılmasına istiqamətlənmişdir.

Ədəbiyyat

1. *"Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı – 2009.*
2. *Azərbaycan Respublikasında peşə təhsilinin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı (2007-2012-ci illər), Bakı – 2007.*
3. *"Azərbaycanda ömür boyu təhsil" Bakı, Təhsil cəmiyyəti", 2005.*
4. *Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsindəki İslahat Proqramı, Bakı – 1999.*

5. *R.B.Əsgərov "Peşə təhsili sahəsində yeni sənədlərin tətbiqi", Bakı - 2001.*
6. *Modul tipli kurikulumlar və peşə-ixtisas təhsili, Bakı – 2015.*
7. *Mehdizadə M.M. Ümumtəhsil məktəblərində təlim prosesinin təkmilləşdirilməsi yolları, Bakı, Maarif, 1982.*
8. *Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulumu), Bakı – 2006.*
9. *Mərdanov M.C. Azərbaycan təhsili islahat yollarında. Bakı – 2001.*
10. *Mərdanov M.C. Azərbaycan təhsil sistemi. Bakı, "Təhsil", 2005.*

Ü.E.Aslanlı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
ulkraslanli@gmail.com

PEDAQOJİ TƏMAYÜLLÜ ORTA İXTİSAS MƏKTƏBLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN TARİXİNİN TƏDRİSİNDƏ TƏLƏBƏLƏRDƏ MİLLİ ŞÜURUN VƏ MİLLİ LƏYAQƏTİN TƏRBİYƏ EDİLMƏSİ PROBLEMİNİN TƏDQİQİ SƏVİYYƏSİ

Xülasə

Bu məqalə, pedaqoji təmayüllü orta ixtisas təhsili müəssisələrində Azərbaycan tarixi kursunun tədrisində tələbələrdə milli şüur və milli ləyaqətin tərbiyə edilməsi probleminin tədqiqi səviyyəsinə həsr olunub. Məqalədə problemin aktuallığı əsaslandırılıb. Problemlə əlaqədar müxtəlif fikirlərə diqqət ayrılıb. Tədqiqat mərhələsi dərsin ən məhsuldar mərhələsi kimi səciyyələndirilir. Azərbaycan tarixinin tədrisində milli-mənəvi dəyərlərimizlə bağlı aparılmış tədqiqatların məzmunu, formaları öyrənilərək tətbiqi qaydaları ümumiləşdirilmişdir.

УРОВЕНЬ ИССЛЕДОВАНИЯ ПРОБЛЕМЫ ВОСПИТАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО СОЗНАНИЯ И НАЦИОНАЛЬНОГО ДОСТОИНСТВА В ПРЕПОДАВАНИИ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА В СРЕДНИХ СПЕЦИАЛЬНЫХ ШКОЛАХ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ НАПРАВЛЕННОСТИ

Резюме

Данная статья посвящена уровню исследования проблемы воспитания национального сознания и национального достоинства у студентов при преподавании курса истории Азербайджана в средних специальных учебных заведениях педагогической направленности. В статье обоснована актуальность проблемы. Уделялось внимание различным идеям, связанным с этой проблемой. Исследовательский этап характеризуется как наиболее продуктивный этап урока. При преподавании истории Азербайджана изучались содержание и формы проводимых исследований наших национальных и нравственных ценностей, обобщались правила их применения.

RESEARCH LEVEL OF THE PROBLEM OF EDUCATION OF NATIONAL CONSCIOUSNESS AND NATIONAL DIGNITY IN THE TEACHING OF AZERBAIJAN HISTORY IN SECONDARY SPECIALIZED SCHOOLS WITH A PEDAGOGICAL ORIENTATION

Summary

This article is dedicated to the level of research of the problem of education of national consciousness and national dignity in students in the teaching of Azerbaijani history course in pedagogically oriented secondary specialized educational institutions. The relevance of the problem is justified in the article. Attention has been paid to different ideas related to the problem. The research phase is characterized as the most productive phase of the lesson. In the teaching of Azerbaijani history, the content and forms of the studies conducted on our national and moral values were studied and the rules of application were summarized.

Açar sözlər: *milli şüur, milli ləyaqət, Azərbaycan tarixi, tarixin tədrisi, vətənpərvərlik, tələbə, orta ixtisas məktəbləri, gənc nəsil, vətəndaş, şəxsiyyət, milli mənəviyyat*

Ключевые слова: *национальное сознание, национальное достоинство, история Азербайджана, преподавание истории, патриотизм, студент, общеобразовательная школа, молодое поколение, гражданин, идентичность, национальная духовность*

Key words: *national consciousness, national dignity, history of Azerbaijan, teaching of history, patriotism, student, secondary schools, young generation, citizen, identity, national spirituality*

Milli-mənəvi davranış cəmiyyətə, insanlara, əməyə, Vətənə və insanın özünə qarşı münasibətlər sistemidir. Bununla əlaqədar olaraq milli şüur və milli ləyaqəti formalaşdırmaq problemi bütün zamanlarda tarixi metodistləri və pedaqoqları maraqlandırmışdır. Dünya və Azərbaycan elmi-pedaqoji ədəbiyyatında təhsilalanların mənəvi tərbiyəsi, onlarda mənəvi keyfiyyətlərin aşılanması, milli dəyərlər sistemi haqqında yazılan yüzlərlə məqalə, tədqiqat əsəri, monoqrafiya və kitablar mövcuddur. Azərbaycanlı alimlər, pedaqoqlar milli şüur və milli ləyaqətimizə, mədəniyyətimizə, onların əhəmiyyətinə həsr olunmuş çoxsaylı əsərlər yazsalar da, sırf tarixi-metodoloji baxımından şagirdlərdə milli-mənəvi dəyərlər formalaşdırmaq problemi kifayət qədər tədqiq olunmamışdır. Bu çatışmazlıqları aradan qaldırmaq üçün ilk növbədə illərlə zənginləşmiş qabaqcıl təcrübəni öyrənmək, ayrı-ayrı pedaqoq və elm adamlarının milli-mənəvi dəyərlərə, şəxsiyyətin mənəvi tərbiyəsi haqqında yazdıqları fikirlərə baxmaq, onların bu məsələni necə işləmələrinə nəzər yetirməklə başlamışıq.

Görkəmli çex pedaqoqu Y.A.Komenski milli şüur və milli ləyaqətin tərbiyə məsələrinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Onun bütün tədqiqatları, ilk növbədə "Böyük didaktika" əsərində "insan şəxsiyyətinə yüksək inam bəslənilmiş, şəxsin düzgün inkişafı həmişə Komenskinin ali arzusu olmuşdur" [5, s.172].

Hələ böyük rus pedaqoqu K.D.Uşinski təhsilalanları öz Vətəninin milli-mənəvi dəyərləri vasitəsi ilə tərbiyə etməyi təklif edirdi. K.D.Uşinski qeyd edirdi ki, tərbiyə işində səmərəliliyi təmin etmək üçün xalqın yaradıcılığının milli-mənəvi qaynaqlarından pedaqoji ustalıqla istifadə etmək lazımdır.

A.D.Soldatenkov milli şüur və milli ləyaqətin tərbiyə edilməsini "özündə şəxsiyyətin bütün komponentlərini, o cümlədən dini dəyərləri cəmləşdirərək böyüyən gənc nəslin mənəvi tərbiyəsini formalaşdıran nəticəyə istiqamətlənmiş pedaqoji proses" kimi qiymətləndirirdi. Tanınmış pedaqoq təhsilalanlarda milli-mənəvi dəyərlərin formalaşdırılmasına xüsusi həssaslıqla yanaşılmasını tələb edir [11, s.27].

D.A.Levçuk milli şüur və ləyaqətin gənclərdə aşağıdakı xüsusiyyətləri formalaşdırdığını qeyd edir:

- "mənəvi hisslərin: inam, məsuliyyət, insaf, vətənpərvərlik, vətəndaşlıq;
- mənəvi mövqe (çətinlikləri dəf etməyə hazır olmaq, yaxşı ilə pisi ayıra bilmək);
- mənəvi davranış (insanlara və Vətənə xidmətə hazırlıq)" [9, s.18].

Pedaqoq-metodist Q.İ.Şukina yeniyetmələrdə milli şüur və ləyaqətin formalaşdırılmasının aşağıdakı metodlar qrupunu işləyib hazırlamışdı:

- təhsilalanlarda mənəvi baxış, dərk, hisslər formalaşdırılmasına təsir edən metodlar (şəxsiyyətin mənəviyyatını formalaşdıran metodlar);
- cəmiyyət içərisində şəxsiyyətin davranışını və fəaliyyətini stimulə edən metodlar;
- yeniyetmə və gəncləri əxlaq normalarına cəlb edən metodlar [6, s.6].

Problemlə bağlı İ.S.Maryenko yazır: "*...bizim işimiz həmişə münasibətlə əlaqədardır, çünki məhz münasibət bizim pedaqoji tədqiqatımızın obyektidir. Ancaq bizim qarşımızda daha iki obyekt-şəxsiyyət və cəmiyyət dayanır. Şəxsiyyəti münasibətdən çıxarmaq, təcrid etmək heç cür mümkün deyildir...*". [10, s.49]

A.A.Vagin "Tarixin tədrisi metodikası" adlı kitabında qeyd edir ki, tarixi anlayış kateqoriyalarından birini tarixi-mədəni anlayış təşkil edir. Onun fikrinə əsasən tarix fənninin tədrisi zamanı müəllim mənəvi dəyərləri bu yolların vasitəsi ilə formalaşdıra bilər:

- "mədəni anlayışın aid olduğu tarixi hadisənin bütöv təsəvvürünü yaratmaqla;
- onun özünə xass cəhətlərini ayırmaqla;
- mənəvi anlayışın mənasını aydınlaşdırmaqla;

- onu digər mövzuların tədrisində sistematik şəkildə istifadə etməklə;
- tarixi-mədəni aspektli materialın analizində və qavranılmasında ona müraciət etməklə" [8, s.205].

Milli-mənəvi dəyərlərin formalaşdırılmasının spesifik xüsusiyyəti ondadır ki, bu proses fasiləsiz və uzunsürəndir, nəticəsi isə həmin vaxt bilinmir. Məqsədə nail olmaq üçün isə fəaliyyətin bütün mürəkkəb növlərindən istifadə edilməlidir. Bu prinsip təhsilalanların yaş xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması şərti ilə həyata keçir.

Təhsilalanlarda dəyərlər vasitəsi ilə mənəvi keyfiyyətlərin formalaşdırılması prosesi dinamik və bədii prosesdir. Tarix müəllimi onu təkmilləşdirmək naminə dərs prosesi zamanı daima öz düzəliş və yeniliklərini gətirir.

H.H.Əhmədov və P.B.Əliyevin birgə yazdıqları əsərində humanitaryönümlü dərslərdə mənəvi dəyərlərin formalaşdırılmasının məkan xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq onları aşağıdakı səpgidə qruplaşdırmışlar:

- "ümumbəşəri dəyərlər (azadlıq, borc, vicdan, dostluq, xeyirxahlıq, həqiqət, sevgi, sülh);
- milli dəyərlər (adət-ənənələr, tarix, dil, mentalitet, ədəbiyyat, incəsənət);
- lokal dəyərlər (qruplara məxsus müvafiq məkana dair formalaşan dəyərlər);
- sinfi dəyərlər (hər hansı bir sinfə dair dəyişən dəyərlər)" [2, s.135].

H.Q.Qədirzadənin "Milli-mənəvi dəyərlərimiz: bayramlar, adətlər və mərasimlər" adlı əsərində milli-mənəvi dəyərlərimizə daxil olan Novruz kimi milli bayramlarımızın mənşəyindən, xalqımızın toy mərasimlərinin qeyri-adi ənənələrindən, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanındakı məişət məsələrindən, islami dəyərlərdən, uşaqların mənəvi və ənənəvi tərbiyə üsullarından bəhs olunur. Milli mədəniyyət məsələrinə toxunaraq müəllif yazır: Milli-mənəvi dəyər – ilk növbədə xalqın öz mənliyini dərk etməsindən, tarixin dərin səhifələrində meydana gəlmiş, uzun əsrlərlə toplanmış mədəniyyət məcmusundan ibarətdir. Müəllif yazır: "milli şüur və ləyaqətin yaranmasının əsas amili isə insan tərəfindən yaradılan maddi və mənəvinin vəhdətidir" [6, s.62].

Milli şüur və milli ləyaqət ancaq tarix dərsi zamanı formalaşmır. Dərsdənkənar tədbirlərdən dərnəklər, disputlar, tələbələrlə söhbətlər, tarixi məkanlara təşkil edilən eskursiyalar, tarix gecələri, vətənpərvərlik aşılayan tədbirlər tələbələrdə milli şüur və milli ləyaqətin formalaşdırılmasında tarix dərsi qədər səmərə verir.

Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin "Milli-mənəvi dəyərlərimizi qoruyaq və nəsillərə çatdıraq" adlı nəşr etdirdiyi

kitabçada milli şüur və milli ləyaqətin formalaşdırılmasının dərsdənkənar tədbirlərinin iki yolu göstərilir:

- "sadə iş üsulu kimi tematik gecə və tədbirlərin qapalı zallarda keçirilməsi;
- mürəkkəb iş üsulu kimi tələbələrin müəllimin rəhbəri ilə kütləvi tədbirlərdə iştirakını, bayram gəzintilərini və tarixi məkan və abidələrə ekskursiyaların təşkili" [1, s.12].

A.Həsənov "Milli idealogiya və milli-mənəvi dəyərlər" kitabında milli şüur və milli ləyaqətin formalaşmasına milli xarakter, milli mentalitet, millətin psixi xüsusiyyətləri və milli hisslərin təsir göstərdiyi fikrini irəli sürür [3,s.120]. Müəllif milli şüur və milli ləyaqətin formalaşmasının üç tarixi mərhələ ərzində inkişaf etdiyini və tarix dərslərində bu dövrlərin hər birinin öyrənilməsinin vacibliyini qeyd edir. Həmin dövrləri müəllif aşağıdakı kimi xarakterizə edir:

- milli-mənəvi dəyərlərimizin türk-müsəlman dəyərləri üzərində təşəkkül tapdığı dövr;
- Azərbaycan mədəniyyətinin milli əsaslar üzərində formalaşması zamanı yaranan milli-mənəvi dəyərlər mərhələsi;
- müasir Azərbaycan dövründə inkişaf edən milli-mənəvi dəyərlər dövrü.

Z.Sərdərovun qələmə aldığı kitabda azərbaycançılıq idealogiyasının etnoqrafik əsasında dahi mütəfəkkirlərin yaradıcılığı, qəhrəmanlıq eposlarımız, uzaqgörən dövlət xadimlərimizin mübarizəsi kimi milli şüur və milli ləyaqətin dayandığını tədqiq etmişdir: "Azərbaycançılıq idealogiyası çox dərin etnoqrafik əsaslara malik bir idealogiya kimi ən kamil idealogiya hesab olunmalıdır. Tarix müəlliminin tələbələrdə azərbaycançılıq idealogiyasının əsasını bu dəyərlər kompleksi təşkil edir: etnik və ya milli-mənəvi dəyərlər; dini-əxlaqi dəyərlər; dünyəvi dəyərlər" [7, s.3].

Ə.Həşimov və F.Sadıqov ilə birgə qələmə aldığı "Xalq pedaqogikası" adlı dərsliyində yazırlar: "Nəsildən-nəslə ötürülmüş, xalqımız üçün ibrət nümunəsi olan milli-mənəvi dəyərlərimizi mənimsəmədən nə yaxşı insan, nə də peşə sahibi olmaq olmaz. Xalq məktəblərində tədrisin ana dilli olmasından, xalqın adət və bayramlarının, mərasim və oyunlarının tərbiyəvi xüsusiyyətindən istifadə etmək gərəklidir."

"Milli-mənəvi dəyərlərimiz, şüur və ləyaqətimiz indiki nəslin həyat dərsliyidir"- deyən müəlliflər milli dəyərlərimizin insanı bilikləndirdiyini, müsbət hissləri dərinləşdirdiyini, söz ehtiyatını artırdığını qeyd edirlər [4, s.56].

Məqalənin elmi yeniliyi: Orta ixtisas məktəbləri tələbələrdə milli şüurun və milli ləyaqətin tərbiyəsinin səciyyəvi cəhətlərini müəyyənləşdirərək onun mahiyyətinə aydınlıq gətirməsi, eləcə də tarixin müxtəlif təlim

metodlarından səmərəli istifadə edərək problemin həllinin nəzəri əsaslarını zənginləşdirməklə tarixin tədrisi metodikasına bir töhfə olmasıdır.

Məqalənin nəzəri əhəmiyyəti: Məqalədə pedaqoji təmayüllü orta ixtisas məktəblərində Azərbaycan tarixi kursunun tədrisində tələbələrdə milli şüur və milli ləyaqətin tərbiyə edilməsi probleminin tədqiqi səviyyəsi , eləcə də təlim prosesində milli şüurun və milli ləyaqətin tələbələrdə formalaşdırılmasının nəzəri əsaslarının şərhidir.

Məqalənin praktiki əhəmiyyəti: Təlim zamanı müxtəlif üsullardan istifadə etməklə tələbələrdə milli şüur və milli ləyaqət tərbiyyəsinin inkişaf etdirilməsinin praktik məsələlərinin həllinin optimal yolları şərh edilmişdir. Məqalədə irəli sürülən ideya və müddəalardan orta ixtisas məktəblərinin tarix müəllimləri gündəlik pedaqoji fəaliyyətlərində istifadə edə biləcəklər.

Nəticə: Beləliklə, pedaqoji təmayüllü orta ixtisas məktəblərində tərbiyə işinin təşkilində vətənini, xalqını, öz obasını sevən, millətimizin soykökünün qədim tarixə bağlılığından, apardığı mübarizələrdən bir yumruq kimi birləşə bilən, öz mənəvi dəyərlərini, milli qürurunu, görkəmli şəxsiyyələrini qiymətləndirə bilmək bacarığı olan, milli ruhda gənc nəsil yetişdirmək əsas prioritet məsələ olmalıdır. Sadalanan milli mənəvi keyfiyyətlərin formalaşmasında Azərbaycan tarixi fənninin didaktik və tərbiyəedicilik imkanlarından maksimum istifadənin sistemidir.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi. Milli-mənəvi dəyərlərimizi qoruyaq və nəsillərə çatdıraq. Bakı: "Elm", 2014, 36 s.*
2. *Əhmədov H.H., Təhsil müəssisələrində tərbiyə işinin təşkili. Bakı: "Təhsil", 2004, 219 s.*
3. *Həsənov A.Ş., Milli idealogiya və milli-mənəvi dəyərlər. Bakı: "Təknur", 2013, 175 s.*
4. *Həşimov Ə.Ş., Sadıqov F.B., Xalq pedaqogikası. Bakı: "Ünsiyyət", 2000, 272 s.*
5. *Komenski Y.A., Böyük Didaktika. Bakı: "Elm və təhsil", 2012, 388 s.*
6. *Qədirzadə Q.H., Milli-mənəvi dəyərlərimiz: bayramlar, mərasimlər, adətlər və münasibətlər. Naxçıvan: "Əcəmi", 2012, 128 s.*
7. *Sərdarov Z.H., Heydər Əliyev və milli mübarizə tariximiz. Bakı: "Çinar", 2008, 166 s.*
8. *Vagin A.A., Orta məktəbdə tarixin tədrisi metodikası. Bakı: "Maarif", 1973, 318 s.*
9. *Левчук Д.Г. Духовно-нравственное воспитание детей и молодежи: комплексное решение проблемы. Москва: "Планета", 2003, 63 с.*
10. *Марьенко, И.С. Нравственное становление личности школьника. Москва: "Просвещение", 1990, 475 с.*
11. *Солдатенков А.Д. Ориентация школьников на духовно значимые ценности. Москва: "Педагогика", 1994, 232 с.*

A.A.Qasımova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
azadagasimova28@gmail.com

ŞAGİRD-ŞAGİRD MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ BULLİNQ VƏ QARŞISININ ALINMA YOLLARI

Xülasə

Məqalədə şagird-şagird münasibətləri, onlar arasında yaşanan bullinq halları və bulliqin qarşısının alınma yolları araşdırılmışdır. Bullinq məsələsi məktəb ictimaiyyətində şagirdlərə mənfi təsirlərinə səbəb olan, cəmiyyətin sağlamlığına təsir göstərən bir problemə çevrilmişdir. Bullinqin qarşısının alınması mürəkkəb prosesdir və burada istifadə olunan strategiyalar profilaktik xarakter daşıyır. Həmçinin, bulliqin qarşısının alınması üçün kommunikasiyaların təşkili, mənəvi dəyərlərin aşılanması, sağlam sinif münasibətlərinin qurulması, bullinq əleyhinə məktəbdaxili qaydalar toplusu hazırlanması, simulyasiyaların keçirilməsi yolları daxil edilmişdir. Bu strategiyaların əhəmiyyəti və necə düzgün tətbiq edilməsinə dair mövcüd ədəbiyyat təhlil edilmişdir, tövsiyə və təkliflər verilmişdir.

БУЛЛИНГ В ОТНОШЕНИЯХ УЕНИКОВ И ПУТИ ЕГО ПРЕОДЕЛЕНИЯ

Резюме

В статье рассматриваются взаимоотношения студент-студент, ситуации травли между ними и способы предотвращения травли. Проблема издевательств стала проблемой в школьном сообществе, которая оказывает негативное воздействие на учащихся и влияет на здоровье общества. Предотвращение издевательств — сложный процесс, и используемые здесь стратегии носят профилактический характер. Также включены способы организации коммуникаций, привития моральных ценностей, построения здоровых классовых отношений, разработка свода школьных правил против издевательств, проведение симуляций по предотвращению издевательств. Проанализирована существующая литература о важности этих стратегий и способах их правильного применения, а также даны рекомендации и предложения.

BULLYING IN STUDENT-STUDENT RELATIONSHIPS AND WAYS TO PREVENT IT

Summary

The article examines student-student relationships, bullying situations between them, and ways to prevent bullying. The issue of bullying has become a problem in the school community that has negative effects on students and affects the health of society. Bullying prevention is a complex process and the strategies used

here are preventive in nature. Also, ways of organizing communications, inculcating moral values, building healthy class relations, developing a set of school rules against bullying, and conducting simulations for the prevention of bullying are included. The existing literature on the importance of these strategies and how to apply them correctly has been analyzed, and recommendations and suggestions have been made.

Açar sözlər: *bullinq, şagird-şagird münasibətləri, kommunikasiyalar, mənəvi dəyərlər, simulyasiyalar*
Ключевые слова: *издевательства, студенческие отношения, общение, моральные ценности, симуляции*
Key words: *bullying, student-student relations, communications, moral values, simulations*

Şəxslərarası münasibətlərə valideyn-övlad münasibətləri, şagird-şagird münasibətləri, müəllim-şagird münasibətləri və s. kimi müxtəlif qarşılıqlı əlaqələr daxildir. Valideyn-övlad münasibətləri şagirdlərin erkən yaşlarında daha çox bağlılıq göstərir, onlar böyüdükcə isə ailələrindən kənar insanlarla sıx kommunikasiyalar qurmağa başlayırlar. Yeniyetməlik dövründə valideyn-övlad münasibətlərinin aktuallığı şagird-şagird münasibətlərinə doğru dəyişir. Şagirdlərin inkişafında məktəb yoldaşları münasibətlər də mühüm rol oynayır. Onlar psixoloji, akademik və sosial inkişafa müsbət və ya mənfi təsir göstərmək qabiliyyətinə malikdirlər. Müsbət şagird-şagird münasibətləri şagirdlər arasında sağlam sosial davranışların formalaşması və inkişafına, akademik performasın yüksəlməsinə özünə və digərlərinə hörmət gücləndirməyə kömək edə bilər [6]. Mənfi şagird-şagird münasibətləri bullinq, zorakılıq və ya başqalarına sataşma şəklində göstərilir.

Bullinq qurbanın özünü müdafiə edə bilmədiyi qeyri-bərabər güc münabətləri çərçivəsində bir tərəfin digərini incitmək və ya zərər vermək niyyətini ehtiva edən fiziki, şifahi və münasibət davranışlarını əhatə edir. Fiziki və sosial cəhətdən daha güclü olan şəxs öz gücündən başqasını təhdid etmək, alçatmaq və aşağılamaq üçün istifadə edir. İki tərəf arasındakı güc balansının fərqli səviyyədə olması bullinqi münaqişədən fərqləndirir. Müxtəlif formalarda bullinq şagirdlərdə müxtəlif emosional, psixoloji, akademik problemlərə səbəb ola bilər [3].

Şagirdlərin ən çox ünsiyyətdə olduğu şəxslər ailə üzvləri və valideynləridir. Bu səbəbdən,valideynlərin də bullinqin müəyyən edilməsində və dayandırılmasında birbaşa rolları vardır. Valideynlər övladlarına düzgün nəzarət edə bilməyi bacarmalı və məktəblə, müəllimlərlə sıx əlaqədə olmağa çalışmalıdır. Valideynlər ilk növbədə uşağın davranışlarına diqqət etməlidirlər. Şagirdin bullinqə məruz qaldığını göstərən mümkün xəbardarlıq əlamətlərinə aşağıdakılar daxil edilə bilər:

- Məktəbə getməkdən, məktəbə piyada gedib-gəlməkdən və ya məktəb avtobusuna minməkdən, yoldaşları ilə təşkil olunmuş tədbirlərdə iştirak etməkdən qorxur;
- Baş ağrıları, mədə ağrıları və ya digər fiziki xəstəliklərdən şikayət edir;
- İştahsızlıq yaşayır, yuxu problemləri olur, səhər qalxmaqda və gecə yuxuya getməkdə çətinlik çəkir;
- Şagirdin əvvəllər sevdiyi fəaliyyətlərə, məktəbə marağı azalır, zəif oxumağa başlayır və ya dərslərindən geri qalır. Gün ərzində hansı fəaliyyətləri etməsini, hansı hadisələrin olduğunu soruşduqda cavablandırmaqdan imtina edir;
- Evə gəldikdə kədərli, aşağı əhval-ruhiyyəli və ya məzlum görünür.

Bullinq məsələsi məktəb ictimaiyyətində şagirdlərə mənfi təsirlərinə səbəb olan, cəmiyyətin sağlamlığına təsir göstərən bir problemə çevrilmişdir. Bullinqin qarşısının alınması mürəkkəb prosesdir və burada istifadə olunan strategiyalar profilaktik xarakter daşıyır.

Kommunikasiyaların təşkili. Müəllimlər və şagirdlər arasında güvənə əsaslanan kommunikasiya mühiti qurmaq əhəmiyyətlidir. Şagirdlər mühitdə özlərini rahat hiss etməli, hər hansı zorakılıq hadisəsi baş verdikdə müvafiq şəxslərə məlumat vermək üçün təminatlı olmalıdır. Məktəbdə həyata keçirilən maarifləndirici proqramlar və tədbirlər şagirdlərə bullinqin nə olduğunu anlatmaq, onun formalarını tanıtmaq, müdafiə tədbirləri görmək üçün ətraflı məlumatlarla təmin edir. Bu proqramlar yalnız şagirdləri deyil, müəllimləri və valideynləri də bir araya gətirərək problemin həllində birlikdə işləməyə cəlb etmək məqsədilə təşkil edilir. Burada onlar müzakirə və fikir mübadiləsi edərək bir-birlərinin fikirləri və maraqlarını öyrənməsi də önəmlidir. Bullinq mövzusunu akademik dərslərə inteqrasiya edərək də şagirdlərə çatdırmaq olar. Məsələn, şagirdlərə bullinqə məruz qalan uşaq haqqında kitab oxutduraraq zorakılıq qurbanının hansı hissləri keçirə biləcəyi, qurbanın necə reaksiya verə biləcəyi, digər şagirdlərin qurbana necə kömək edə biləcəkləri haqqında müzakirlər keçirilə bilər [1].

Müəllimlər ictimaiyyətə bullinqin mənasını və onun şagirdlər üzərindəki mənfi təsirlərini aydınlaşdırmalıdır. Məktəb komandanı, şagirdlər və valideynlər arasında bu məsələ ilə bağlı müzakirələr təşkil etmək lazımdır. Müəllimlər, bullinq hadisələrinin qarşısının alınması üçün sürətli və effektiv müdaxilələr təşkil etməlidir. Şagirdlər arasında mübahisələr və müdaxilələr dəstəklənməlidir.

Mənəvi dəyərlərin aşılanması. Şagirdlərdə mənəvi dəyərlərin aşılanması məktəbdə bulliqin qarşısının alınmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Sosial normalar, dəyərlər, münasibətlər şəxsiyyətin formalaşdırılmasında irəli sürülən sosial tələb və vəzifələr kimi qiymətləndirilir. Bu tələblər yerinə yetirilməsi subyektin davranış reaksiyaları vasitəsilə baş verir. Sonradan bu

sosial fəaliyyətlər vərdiş və bacarıqlara çevrilir və bu prosesin əsas xarakteristikası sosial tərbiyənin inkişafıdır. Tərbiyə prosesi cəmiyyət, mühit fenomenlərin təsiri ilə bərabər mövcud olur [7]. Məktəb mühitinin də burada əhəmiyyətli rolu vardır. Empatiya, sevgi, hörmət, ədalət kimi mənəvi dəyərlərin aşılanması məktəbdə sağlam mühit yaradır. Şagirdlərdə sağlam şəxsiyyət və müsbət davranışlar aşılayan əsas mənəvi dəyərlərin bəziləri aşağıdakılardır:

- Hörmət. Hörmət şagirdlərin erkən yaşların öyrənməli olduğu əxlaqi dəyərdir. Həm müəllimlər, həm də valideynlər yaşından, statusundan, irqindən, dinindən asılı olmayaraq hər kəsə hörmət qoymağı göstərməklə nümunə olmalıdır. Şagirdlərə həm böyüklərə, həm də məktəb yoldaşlarının müxtəlifliyinə, fikirlərinə, həyat tərzlərinə hörmətlə yanaşmağın əhəmiyyəti öyrədilməlidir. Vacib olan məsələlərdən biri də, həyatda irəliləmək üçün başqa insanların üzərinə ayaq basaraq, uğurlarının digər insanların uğursuzluqlarına əsaslanaraq həyata keçirmənin yolverilməz olduğunu şagirdlərin dərk etməsidir.
- Dürüstlük. Dürüstlük ən yaxşı siyasətdir və şagirdlərə səhvlərini gizlətmək üçün yalan danışmaqdansa, dürüstlüklə etiraf etməyin daha üstün olduğunu öyrədin.
- Xeyirxahlıq. Xeyirxahlıq ətrafımızdakı insanlara səxavət, sevgi və şəfqət verməkdir. Şagirdlərin mərhəmətli olması, ehtiyacı olanlara kömək etməsi, digər insanlar sevgi bəsləməsi onların cəmiyyətdə daha güclü əlaqələrin yaratmalarına kömək edir.
- Empatiya. Şagirdlər bir-birlərinin hisslərini, narahatlıqlarını anladıqda, dəstək olmaq üçün empatiya hiss etdikdə zorakılıq hadisələri arxasında yatan problemləri daha yaxşı anlayırlar. Epatiya hissi yüksək olan şagirdlər konfliktləri həll etmək, səmərəli ünsiyyət qurmaq və məktəb yoldaşları ilə etimad yaratmaqda daha bacarıqlıdırlar [2].

Sağlam münasibətlər yaratmaq. Şagirdlər arasında bullinqin qarşısının alınmasında onlar arasında müsbət və sağlam münasibətlər yaratmaq ən vacib addımlardan biridir. Bütün uşaqlar təhlükəsiz, sevgi və qayğı ilə qarşılıqlı əlaqəni təmin edən münasibətlər daxilində böyüyür və inkişaf edir. İnama, anlayışa əsaslanan müəllim-şagird, şagird-şagird münasibətləri şagirdlərin motivasiyasını və əməkdaşlığını, bir-birlərinə hörmətini möhkəmləndirir.

Məktəbdə müxtəlif tədbirlər və ictimai fəaliyyətlər təşkil etmək şagirdlərin bir-birləri ilə əlaqə qurmasına imkan verir. Şagirdlər arasında qrup işlərinin təşkil edilməsi onların bir-birlərinə dəstək olmasına, problem yarandıqda birgə həll yolları tapmasına, birlikdə çalışmasına kömək edir.

Bullinq əleyhinə məktəbdaxili qaydalar toplusu hazırlamaq. Bu qaydalar hər kəsin oxuya biləcəyi yerlərdə yerləşdirilməli və bu qaydaların

icrasında müəllim, şagird və valideynlərin iştirakı və vəzifələri müəyyən edilə bilər. Bu qaydalar toplusu hər bir sinif otağında və ya məktəb daxilində ən görünən yerlərdə asılmalı, ekran və ya pano nümayişi edilməklə yanaşı, şagirdlərlə birgə və ya birbaşa olaraq evdə valideynlərə də göndərilməlidir. Hətta məktəb, öz şəxsi imkanları ilə şagirdlərin iştirakı ilə bullinq əleyhinə, onun tanınması və qarşısının alınması haqqında izah verəcək və ya bullinq qayda-qanunlarını yansıdacaq kiçik hekayələrlə video çarxlar hazırlayaraq daima təkrarlanan ekran lövhələrində yerləşdirə bilər. Məktəb rəhbərliyi nəzarət kameralarının məktəbdə müvafiq yerlərdə və müvafiq sayda yerləşdirilməsinə diqqət etməlidir. Həmçinin, onlar nəzarət kameralarının digərlərinin çox vaxt görünmədiyi, şagirdlərin əsas fəaliyyət sahələrindən uzaq yerlərdə də yerləşdirilməsindən əmin olmalıdırlar.

Simulyasiyaların təşkili. Simulyasiyalar vasitəsilə şagirdlərə bulliqin nə olduğunu, bulliqin mənfi cəhətləri, hadisə zamanı necə başa çıxmaq, müdafiə olunmaq haqqında praktik şəkildə öyrədən təlimat formasıdır. Bu tədbirlər, şagirdlərin empatiya hissini inkişaf etdirməyə, problem həll etməyə və münasibətlərinin inkişafına kömək edir. Həmçinin, simulasiyalar müəllimlərin və valideynlərin də qarşılıqlı əlaqə və dəstəyini təmin edir, onlara şagirdlərin problemlərinə dərinləşmiş bir şəkildə nəzarət etməyə kömək edir. Bu zaman müxtəlif simulyasiya növlərindən istifadə etmək olar. Buraya drammatik simulyasiyalar, rollu simulyasiyalar, problemə yönəldilmiş simulyasiyalar daxil edilə bilər. Dramatik simulayasilar vasitəsilə təhqir, təzyiq formaları haqqında, onların fəsadlarının nələrə gətirəcəyini görmələrinə imkan verir. Rollu simulyasilarda şagirdlər müxtəlif rollar verilərək hər bir rolla bağlı necə reaksiya vermələri, problem həll etmələri təlim edilir. Bu onların əlaqə qurmalarını, empatiya qurmalarını və digər şagirdlərlə birgə çalışmağı öyrədir. Problemə yönəldilmiş simulyasiyalarda şagirdlər verilmiş senarilər uyğun olaraq problemləri həll etmək üçün yaradıcı və effektiv həllər axtarırlar [4]. Bu tədbirlərdə, müəyyən edilmiş senarilər və skriptlər əsasında rollar təqdim edilir və şagirdlər həmin rollarda öz təcrübələrini yaşayırlar. Bu, onlara həm hadisələrə bir neçə fərqli perspektivdə baxmağı, həm də mövcud məsələləri həll etməyə çalışmağı təmin edir. Simulasiyaların təşkili, öyrəncilərə həm öz davranışlarını dəqiqləşdirmə, həm də empatiya və başqa insanların hisslərinə müraciət etmə prinsiplərini öyrətmə imkanı verir. Bu, şagirdlərin münasibətlərinin inkişafına və ictimai məsuliyyətinin artmasına kömək edir. Bu cür tədbirlər, bullinqə qarşı mübarizədə müəyyən edici bir addım olaraq görülə bilər.

Beləliklə, şagirdlərin psixoloji, akademik və sosial inkişafında şagird-şagird münasibətlərinin mühüm rolu vardır. Bullinq məktəb ictimaiyyətində yayılmış və şagirdlər arasında mənfi təsirlər yaradan bir məsələdir. Profilaktik tədbirlər və müdaxilə strategiyaları məktəb müəssisələri, valideynlər və

cəmiyyət üzvlərinin birgə əməkdaşlığı ilə tətbiq edilə bilər. Empatiya, problem həll etmə, müqavimət və sosial dəstəkləmə prinsiplərinin əsasında olan proqramlar, bullinqin azaldılmasında və məktəb ictimaiyyətində daha səmərəli mühitin yaradılmasında əhəmiyyətli rol oynaya bilər.

Ədəbiyyat

1. *Downes, P., & Cefai, C. (2016). How to prevent and tackle bullying and school violence: Evidence and practices for strategies for inclusive and safe schools. Publications Office of the European Union.*
2. *Islahiyah, I., Mariatun, I. L., & Sholeh, Y. (2023). Teacher Efforts to Instill Character Values in Learning. Edunesia: Jurnal Ilmiah Pendidikan, 4(3), 1488-1500.*
3. *Juvonen, J., & Graham, S. (2014). Bullying in schools: The power of bullies and the plight of victims. Annual review of psychology, 65, 159-185.*
4. *Rahman, A., Daulay, S., Manshor, R., Jaafar, A., & Sanjaya, D. (2020). ALTERNATIVE SOLUTIONS TO PREVENT BULLYING AT SCHOOLS: TERTIARY STUDENT'S PERSPECTIVES. PalArch's Journal of Archaeology of Egypt/Egyptology, 17(3), 1239-1257.*
5. *Rodkin, P. C. (2012). Bullying and children's peer relationships. Colleagues, 8(2), 4.*
6. *Tu, J. C., & Chu, K. H. (2020). Analyzing the relevance of peer relationship, learning motivation, and learning effectiveness - Design students as an example. Sustainability, 12(10), 4061.*
7. *Zamanov A. D & Əliyeva H.İ Sosial işin əsasları. Bakı – 2015.*

S.C.Hacıəli
Azərbyacan Dövlət Pedaqoji Universiteti
sona.hacieli@gmail.com

MƏNƏVİ KEYFİYYƏTLƏRİN MƏKTƏBLİLƏRİN FORMALAŞMASINDA VƏ SOSİALLAŞMASINDA ROLU

Xülasə

Məqalədə məktəblilərin sosiallaşması prosesində mənəvi keyfiyyətlərin rolu şərh edilmişdir. Məktəbə qədəm qoyması ilə birlikdə məktəblilərin mikromühiti daha da genişlənir. Oyun fəaliyyətini təlim fəaliyyəti əvəz edir. Ailədə formalaşdırılan mənəvi dəyər və keyfiyyətlər təlim prosesində davam etdirilir. Bu prosesdə dərsliklərin rolu əvəzedilməzdir. Məktəb dərsliklərində ailə, vətən, milli dəyərlər, əxlaqi, mənəvi keyfiyyətlər və s. kimi mövzulara geniş yer verilir. Şagirdləri ahəngdar inkişaf etmiş şəxsiyyət kimi yetişdirmək təlim fəaliyyətinin ən önəmli məqsədidir. Dərs prosesində formalaşdırılan tərbiyə sinifdənxaric və məktəbdənkənar iş fəaliyyətində daha da genişləndirilir.

РОЛЬ НРАВСТВЕННЫХ КАЧЕСТВ В ФОРМИРОВАНИИ И СОЦИАЛИЗАЦИИ ШКОЛЬНИКОВ

Резюме

В статье объясняется роль нравственных качеств в процессе формировании и социализации школьников. При поступлении в школу микросреда школьников расширяется еще больше. Игровая деятельность заменяется учебной деятельностью. Нравственные ценности и качества, сформированные в семье, продолжаются в процессе воспитания. Роль учебников в этом процессе незаменима. В школьных учебниках упоминаются семья, Родина, национальные ценности, моральные, духовные качества и т.д. таким темам уделяется достаточно места. Важнейшей целью образовательной деятельности является воспитание ученика как гармонично развитой личности. Образование, формируемое в ходе урока, в дальнейшем расширяется во внеклассной деятельности.

THE ROLE OF MORAL QUALİTİES İN THE FORMATİON AND SOCİALİZATİON OF SCHOOLCHİLDREN

Summary

In the article, the role of moral qualities in the process of formation and socialization of schoolchildren is explained. When entering school, the microenvironment of schoolchildren expands even more. Game activity is replaced by learning activity. The moral values and qualities formed in the family are continued in the training process. The role of textbooks in this process is irreplaceable. Family, homeland, national values, moral, spiritual qualities, etc. are mentioned in school

textbook, such topics are given. The most important goal of educational activity is to train students as a harmoniously developed personality. Education formed in the course of the lesson is further expanded in extracurricular activities.

Açar sözlər: *şəxsiyyət, mənəvi keyfiyyətlər, davranış normaları, sosial mühit*
Ключевые слова: *личность, моральные качества, нормы поведения, социальная среда*
Key words: *personality, moral qualities, norms of behavior, social environment*

Məktəbli şəxsiyyətinin formalaşması və inkişafı prosesində milli-mənəvi dəyərlərin rolu xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Məktəbdə mənəvi-əxlaqi dəyərlər haqqında təsəvvürlərin yaradılması onların birgə yaşayış qaydalarına, adət-ənənələrə riayət etməyə və mənəvi dəyərlərin zəruri olduğunu dərk etməyə kömək edir. İnsan şəxsiyyət kimi doğulmur və o, əlverişli sosial mühitdə inkişaf edərək müəyyən keyfiyyətlərə sahib olur, onlarda milli-mənlik şüuru, fikirlərə hörmət, qayğıkeşlik, xeyirxahlıq, yoldaşlıq kimi hisslər yaranır.

Lakin insanların bəziləri cəmiyyətin məhsulu olan əxlaqi davranış normalarına müsbət, bəziləri isə mənfi münasibət göstərirlər. Yəni, mənfi münasibət əks etdirən insanlar öz davranışlarında cəmiyyətin həyat tərzinə uyğun olmayan əxlaq normaları, xoş olmayan əxlaqi hissləri nümayiş etdirirlər. İnsanın şüur və davranışı vəhdət təşkil edir və bir-birini şərtləndirir. Cəmiyyətdə zidd hərəkətlərin səbəbləri insanın hüquqi şüurunun aşağı səviyyədə olması, cəmiyyət və hüquq haqqında səhv təsəvvürləri, şəxsiyyətin asudə vaxtından səmərəsiz istifadə etmək, yaşadığı mühitdə - məktəbdə, ailədə və öz ətrafında mənəvi-psixoloji boşluqların olması ilə səciyyələnir [3].

Hər bir insan dünyaya fərd olaraq gəlir və o, tərbiyə, irsiyyət və mühit amillərinin təsiri nəticəsində şəxsiyyətə çevrilir. Uşağı əhatə edən ilk mikromühit onun ailəsidir. Ailə, insan həyatında ilk sosial mühit olmaqla bir növ təməl rolunu oynayır. Burada məhz ailə dəyərləri, ünsiyyət mədəniyyəti, sevgi hissləri, əxlaqi, mənəvi keyfiyyətlər formalaşır. Ailə böyüməkdə olan uşağın gələcək inkişafında, onun həyat yolunda əhəmiyyətli rol oynayır. Uşaq böyütmək, onu düzgün tərbiyələndirmək hər bir valideynin qarşısında duran məsuliyyətli və şərəfli bir işdir. İnsanın sağlam doğulub, formalaşmasında və onun düzgün tərbiyəsində ailənin rolu əvəzsizdir. Ailə tərbiyəsi öz xarakter xüsusiyyətlərinə görə uşaqların inkişafında və formalaşmasında əhəmiyyətlidir. Belə ki, valideynin övlada məhəbbəti mənəvi əsas üzərində qurulur. Mənəvi keyfiyyətlərlə formalaşan övladlar isə şəxsiyyət kimi cəmiyyətdə özünü ifadə etməyi bacarır.

Uşağın məktəbəqədər təhsil müəssisəsi və məktəbə qədəm qoyması ilə mikromühiti getdikcə genişlənir, yəni onun sosiallaşması prosesi baş verir. Makromühit isə cəmiyyət həyatıdır, daha geniş sosial mühitdir.

Sosiallaşma insanın cəmiyyət həyatına uyğunlaşması, adaptasiyası prosesidir. Bu proses insanın dünyaya gəldiyi andan başlayaraq uşaqlıq və yeniyetməlik yaş mərhələlərində daha çox müşahidə olunur. Sosiallaşma insanın bir növ özünə xas olan xüsusiyyətlərinin cəmiyyət həyatına uyğunlaşdırılması ilə yanaşı, həm də cəmiyyətin sahib olduğu və hər kəs tərəfindən qəbul edilmiş davranış normalarını, dəyərlərini, düşüncə formasını mənimsəmə prosesidir. Sosiallaşma prosesində insanda bir çox mənəvi keyfiyyətlər inkişaf edir, mənlik şüuruna sahib olur, şəxsiyyətə çevrilir. Bu proses təhsil, tərbiyə, və özünütərbiyə prosesində yaranır.

Lakin, bəzən insan müəyyən səbəblərdən (şəxsi amillər-sağlamlıq, iş qabiliyyəti, tərbiyə və mühit amilləri, insana təzyiq göstərilməsi və s.) və ya əlverişsiz amillərin təsiri ilə sosial təcrübəsini itirir. Xüsusən, yeniyetmələr həyat təcrübəsinin azlığı səbəbilə onu əhatə edən mühitin mənfi təsirlərinin daha tez qurbanına çevrilirlər. Onlar küçə qruplarına qoşulur və deviativ davranışlara yol verirlər. Bu proses desosiallaşma adlanır. Desosiallaşmanın aradan qaldırılması üçün buna səbəb olan amillərin təsirini neytrallaşdırmaq lazımdır.

Məktəblilərin cəmiyyət həyatına uğurlu inteqrasiyasında mənəvi keyfiyyətlərin rolu çox mühümdür. Təhsil müəssisələrində tədris olunan fənlərin hər biri humanitar və ya texniki yönümlü olmasından asılı olmayaraq şagirdlərin mənəvi keyfiyyətlərin, dəyərlərin aşılanmasında çox böyük önəm daşıyır.

Bu baxımdan məktəb dərsliklərinin əhəmiyyəti çox böyükdür. Dərsliklər vasitəsilə məktəblilər həm elmi biliklərə yiyələnir, həm də onlar şəxsiyyət kimi formalaşırlar. Dərsliklər şagirdlərin yaş dövrlərinə, onların maraq dairələrinə uyğun qurulmalıdır.

Məktəbdə tədris edilən ana dili, xarici dillər, musiqi, rəsm və s. fənlər şagirdlərin əxlaqi, mənəvi tərbiyəsində mühüm rol oynayır. Bu fənlərin tədrisi, həm də fənlərarası əlaqə zamanı şagirdlər məktəbəqədər yaşlarda mənimsədikləri Vətən, vətənpərvərlik, şəhidlik kimi anlayışların mahiyyətini daha dərindən anlayırlar.

2020-ci ildə Azərbaycan və Ermənistan arasında baş vermiş 44 günlük II Qarabağ müharibəsini özündə əks etdirən "Zəfər tarixi" fənni 9-cu sinif dərsliklərinə daxil edilmişdir. Dərslikdə, I Qarabağ müharibəsi, II Qarabağ müharibəsi, şəhidlər, Zəfər yolu, Azərbaycanın Ali Baş Komandanı haqqında geniş məlumatlar verilmişdir.

Birinci sinifdə Həyat bilgisi fənni problem baxımından diqqəti cəlb edir. "Mən kiməm" adlanan birinci fəslində məktəb, ailə, ölkə, intizam kimi məsələlərə yer verilir. Bu fəsil uşaqlarda mənlik şüurunu inkişaf etdirir, birlik hissini formalaşdırır. Xüsusən, "Ölkəm" və "Mən azərbaycanlıyam" adlı bölmələr məktəbliləri Vətən, Vətənə sevgi, məhəbbət aşılanmasında önəmli rol

oynayır. Burada dövlət rəmzləri, həmçinin zəfər günü, xarıbülbül haqqında məlumat verilir.

Dördüncü sinif Həyat bilgisi fənninin ikinci bölməsi fərd, ailə və cəmiyyətə həsr olunmuşdur. Dərslikdə ailənin cəmiyyətdəki rolunun önəmindən, valideynlərin uşaqlar qarşısında, uşaqların da ailə qarşısındakı vəzifələri qeyd edilmişdir:

"Ailədə hər kəsin öz vəzifəsi var. Ailə başçıları, yəni valideynlər uşaqlarının yaşamını təmin etməli, onların tərbiyəsi ilə məşğul olmalıdırlar. Övladlarını qayğı və sevgi ilə əhatə etməli, sağlamlığının qeydinə qalmalı, onları qorumalıdırlar. Bu onların vəzifəsidir. Uşaqların ailədə vəzifələri valideynlərinin məsləhətlərinə və tapşırıqlarına əməl etmək, nizam-intizam qaydalarını qorumaq, valideynlərin yaratdığı səliqə-sahmanı pozmamaqdır. Bundan başqa, uşaqlar ev işlərində ailə başçılarına kömək etməli, dərslərini yaxşı oxumalı, öz otaqlarını səliqəli saxlamalıdırlar" [4, s.50].

Nəzərə alınmalıdır ki, heç kim yaxşı və ya pis insan olaraq dünyaya gəlmir. Heç bir insan yalnız müsbət və ya yalnız mənfi keyfiyyətlərə, xüsusiyyətlərə malik ola bilməz.

Bizi əhatə edən mikromühit, xüsusilə ailəmiz, yoldaşlarımız, ünsiyyət qurduğumuz digər insanlar, cəmiyyət bu keyfiyyətlərin formalaşmasına və inkişafına birbaşa təsir göstərir. Hər zaman qayğı ilə əhatə olunan, sevilən, hörmət və dəyər görən bir uşaq ətrafında gördüyü bu münasibəti özündə də formalaşdırmaqla yanaşı, digər insanlara da bu cür yanaşmağa çalışır. Əksinə, pis münasibət görən, incidilən, qayğı görməyən uşaq isə başqalarına qarşı da bu cür rəftar edir. Onda cəmiyyətə qarşı aqressiya, inamsızlıq, sevgisizlik, qəzəb yarana bilər. Bu səbəbdən, insanlarla ünsiyyət qurarkən, diqqətli olmaq lazımdır. Çünki hər birimiz bu cəmiyyətin üzvüyük və sahib olduğumuz mənəvi keyfiyyətlər, dəyərlər ünsiyyətdə olduğumuz digər insanların da mənəvi keyfiyyətlərinin formalaşmasına təsir göstərir.

Həmçinin dərsliyin "Mənəvi keyfiyyətlərimiz" adlanan bölməsində qeyd edilir: *"İnsan ağlı, nitqi, düşünmə bacarığından başqa, həm də mənəvi keyfiyyətləri ilə digər canlılardan fərqlənir. Mənəvi keyfiyyətlər müsbət və mənfi xüsusiyyətlərin toplusudur. Onlar bizim davranışımıza, başqalarına qarşı münasibətimizə, hadisələrə yanaşmaya da təsir göstərir"* [4. 58].

Vətənpərvərlik, insanlara hörmətlə yanaşmaq, heyvanları sevmək, doğruluq, dürüstlük, vicdanlı olmaq, ailə qarşısında, cəmiyyət qarşısında məsuliyyət hiss etmək, yaşlıların qayğısına qalmaq, paylaşmağı bacarmaq, zəifləri müdafiə etmək, səbirli olmaq, ədalətli olmaq, kiçikləri əzizləmək müsbət mənəvi keyfiyyətlərdir. Zəifləri əzmək, insanların haqqına girmək, yalan danışmaq, böhtan atmaq, insanlara qarşı laqeyd yanaşmaq, xəsis olmaq, tənbəllik, sevgisizlik isə insanın mənfi keyfiyyətləridir.

Həyat bilgisi fənni üzrə yeddinci sinif üçün dərsliyin ikinci bölməsində "Mənəvi borc", "Doğru və yanlış düşüncə" kimi anlayışlara yer verilmişdir. Mənəvi dəyərlərlə bağlı mətnlərdə qeyd edilir: *"Mənəvi borc və vicdan insanın daxili hissləridir. İnsanın cəmiyyət, kollektiv və özü qarşısında mənəvi borcu vardır. Mənəvi dəyərlərə sahib olmaq çox vacibdir. Bu baxımdan əxlaqın rolu əvəzedilməzdir. Əxlaq insanlar arasındakı münasibətləri tənzimləyir. Mənəvi borc müəyyən şərtlərə tabe olmur, ona hər zaman əməl edilməlidir. Onu təkcə yaxınlarına qarşı deyil, bütün insanlarla münasibətdə əsas tutmaq lazımdır. Mənəvi borc şəraitdən, zamandan, milliyyətdən, şəxsiyyətdən və yerindən asılı olmayıb universal xarakter daşıyır"* [1, s.24].

Məktəb təlim mühiti olmaqla yanaşı, həm də tərbiyə mühitidir. Şagirdlərə mənəvi keyfiyyətlərin aşılanması baxımından sinifdənxaric və məktəbdənkənar tədbirlərin rolu böyükdür. Bu tədbirlər könüllülük prinsipinə əsaslanır.

Sinifdənxaric iş məktəb tərəfindən dərsdənkənar vaxtlarda aparılan tərbiyə işləridir. Məktəbdə formalaşdırılan tərbiyə prosesi dərsdənkənar da davam etdirilir. Bununla da tərbiyə prosesinin fasiləsizliyi və ardıcıllığı prinsipi gözlənilir. Şagirdlər sinifdənxaric və məktəbdənkənar tədbirlərin iştirakçısı və yaxud icraçısı olduqlarından tədbir onların nitq mədəniyyətinə çox müsbət təsir göstərir.

Sinifdənxaric işlərin əsas məqsədi şagirdlərin asudə vaxtlarını səmərəli təşkil etməkdən, onların maraq və qabiliyyətlərinə uyğun fəaliyyət növlərinə cəlb etməkdən, peşəseçmə işinə kömək göstərməkdən, istedadlarını inkişaf etdirməkdən ibarətdir. Sinifdənxaric tədbirlər həm də şagirdin idarəetmə bacarıqlarının inkişaf etməsinə, sosiallaşmasına, dünyagörüşünün genişləndirilməsinə və yüksək əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşdırılmasına şərait yaradır. Burada şagirdin istirahət vaxtının düzgün və səmərəli şəkildə təşkil etməklə yanaşı, həm də təlim prosesində müəyyən fənlərdən əldə edilmiş bilikləri dərinləşdirir.

Bütün şagirdləri sinifdənxaric tədbirlərə cəlb etmək olar. Bu zaman təfəkküründə, anlama qabiliyyətində, qavrayışında zəifliyi olan şagirdlərlə də fərdi şəkildə məşğul olmaq mümkündür. Çünki, bu uşaqlar tərbiyəvi tədbirlərdə daha çox fəal olur.

Sinifdənxaric və məktəbdənkənar işlərin təşkili bir sıra pedaqoji prinsiplərə uyğun olmalıdır. Bu prinsiplərə aşağıdakılar daxildir:

a) bu işlər məktəbin ümumi məqsəd və vəzifələrinə xidmət etməlidir;

b) iş növləri uşaqların maraq və qabiliyyətlərinə uyğun könüllü şəkildə seçilməlidir;

c) işin forma və metodlarını müəyyən edərkən şagirdlərin yaş və fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır;

d) uşaqların təşəbbüs və özfəaliyyətinə geniş yer verilməlidir;

e) *aparılan işlər yaradıcı və ictimai-faydalı xarakter daşımalıdır* [2, s.256].

Ədəbiyyat

1. *"Həyat bilgisi" fənni üzrə təhsil proqramının (kurikulumun) 7-ci sinifdə həyata keçirilməsi. Bakı - 2022, 82 s.*
2. *İsmixanov M.A. Pedaqogikanın əsasları. Pedaqoji institut və universitet tələbələri üçün dərs vəsaiti. Bakı: ADPU - 2013, 304 s.*
3. *Mehmet Ali oğlu Çinar Şagirdin əxlaqi-mənəvi tərbiyəsinə ümumi baxış//AMİ Xəbərləri, 2015, №3.*
4. *Ümumi təhsil müəssisələrinin 4-cü sinifləri üçün Həyat bilgisi fənni üzrə dərslik. 120 səh. Bakı – 2023.*

R.E.Ağaraziyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
rehime.agaraziyeva@gmail.com

ALİ MƏKTƏBDƏ İNFORMASİYA TƏHLÜKƏSİZLİYİ MƏDƏNİYYƏTİNİN FORMALAŞDIRILMASI

Xülasə

Məqalədə informasiya təhlükəsizliyinin bir sıra prinsiplərinə nəzər salınmış, ali məktəb tələbələrində informasiya təhlükəsizliyi mədəniyyətinin formalaşdırılmasına təsir edən amillər, həmçinin ali məktəbdə informasiya təhlükəsizliyi mədəniyyətinin formalaşdırılması nəticəsində əldə olunan nəticələr göstərilmişdir. Ali məktəblərin idarəedilməsində informasiya təhlükəsizliyinin qorunması ilə bağlı həyata keçirilən tədbirlərin səviyyəsindən, Qanunvericilik tədbirlərindən, müvafiq qanunları, normativ aktları, standartların rolundan, funksiyalarından danışılır. Müəllif göstərir ki, informasiya təhlükəsizliyi ilə bağlı vacib məqamlar bu aktlarda öz əksini tapmışdır. Bəzi mənbələrə istinad edən müəllif qeyd edir ki, ali məktəblərdə informasiya təhlükəsizliyinin həyata keçirilməsi üçün kompleks tədbirlər tələb olunur. O, qeyd edir ki, ali məktəblərin idarə edilməsində informasiya təhlükəsizliyinin effektiv idarə edilməsi riskləri azaltmaq və kritik aktivlərin qorunmasını təmin etmək üçün proaktiv və adaptiv yanaşma tələb edir. Bu baxımdan təşkilat daxilində güclü təhlükəsizlik mədəniyyəti yaratmaq və bütün tələbələri, işçiləri təhlükəsizlik mövqeyini qorumağa cəlb etmək vacibdir.

ФОРМИРОВАНИЕ КУЛЬТУРЫ ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В ВУЗЕ

Резюме

В статье говорится об уровне мер защиты информации, законодательных мерах, роли и функциях соответствующих законов, нормативных актов и стандартов в управлении высшими учебными заведениями. Автор показывает, что в данных актах отражены важные моменты, связанные с информационной безопасностью. Ссылаясь на некоторые источники, автор отмечает, что для реализации информационной безопасности в высших учебных заведениях необходимы комплексные меры.Он отмечает, что эффективное управление информационной безопасностью в управлении высшим образованием требует проактивного и адаптивного подхода для снижения рисков и обеспечения защиты критически важных активов. делает. В связи с этим важно создать сильную культуру безопасности внутри организации и вовлечь всех сотрудников в поддержание уровня безопасности.

FORMATION OF INFORMATION SECURITY CULTURE IN A HIGHER SCHOOL

Summary

The article talks about the level of information security protection measures, legislative measures, the role and functions of relevant laws, normative acts, and standards in the management of higher education institutions. The author shows that important points related to information security are reflected in these acts. Citing some sources, the author notes that comprehensive measures are required to implement information security in higher education institutions. He notes that effective management of information security in higher education management requires a proactive and adaptive approach to reduce risks and ensure the protection of critical assets. does. In this regard, it is important to create a strong safety culture within the organization and involve all employees in maintaining a safety posture.

Açar sözlər: *informasiya mədəniyyəti, informasiya təhlükəsizliyi, informasiya prinsipləri, təhdidlər, sosial media*

Ключевые слова: *информационная культура, информационная безопасность, информационные принципы, угрозы, социальные сети*

Key words: *information culture, information security, information principles, threats, social media*

Mövzunun aktuallığı: Hazırda informasiya təhlükəsizliyi anlayışı elmi ədəbiyyatda XX yüzilliyin II yarısında işlənməyə başlayıb və xüsusilə aktuallığı ilə seçilir. Bu, bir neçə səbəbdən irəli gəlir. Belə ki, artan informasiya şəraitində müəssisələrin iş proseslərini və informasiya saxlama metodlarını dijital platformalara köçürməsi informasiya təhlükəsizliyinin vacibliyini artırır. İnformasiya təhlükəsizliyi bu prosesləri və digər iş proseslərini qorumaq və informasiya ilə bağlı təhlükələri aradan qaldırmaq üçün əhəmiyyətli bir məsələdir. İnternetin geniş yayılması bir tərəfdən böyük əhəmiyyət daşıyırsa da, digər tərəfdən kibertəhlükəsizlik təhlükələrinin çoxalmasına, informasiya təhlükəsizliyinin daha əhəmiyyətli olmasına səbəb olur.

Şəxsi verilənlərin, məsələn, şəxsi hesab məlumatlarının, həmçinin şəxsi e-mail adreslərinin qorunması və informasiyanın dövriyyəsindəki artım informasiya təhlükəsizliyinin vacibliyini vurğulayır. Qlobal şəbəkələrin artan inteqrasiyası, iş proseslərinin və informasiya sistemlərinin gərgin işi bu gün rəqəmsal dünyada informasiya təhlükəsizliyini daha da önəmli edir. Həmçinin məlumatların təhlükələrlə üzləşmə ehtimalı yüksək artımla müşahidə olunur. Bir şəbəkədə baş verən təhlükələr digər şəbəkələrə də yayıla və böyük məbləğdə ziyan vura bilir.

Son illərdə, informasiya təhlükəsizliyi ilə bağlı qanunvericilik bazasında dəyişikliklər edilmişdir. Bu, müəssisələrin informasiya təhlükəsizliyinə daha ciddi yanaşmasına, işçilərin informasiya mədəniyyətinin

formalaşdırılmasına və informasiya təhlükəsizliyi mənbələrinin diqqətdə saxlanılmasına ehtiyac yaradır. İnformasiya təhlükəsizliyi mühitində işləmək istəyən müəssisələr, o cümlədən ali təhsil müəssisələri bu ehtiyaclarını ödəmək üçün xüsusi tədbirlər görməlidirlər.

İnformasiya təhlükəsizliyi sahəsində son elmi yeniliklər informasiya sistemlərinin, şəbəkələrin və informasiya infrastrukturunun daha effektiv şəkildə qorunması üçün yeni metodlar, texnologiyalar və tədbirlərlə zənginləşir. Son elmi yeniliklər - Süni İntellekt, Blockchain texnologiyası, Təhlükəsiz İoT (İnternet of Things) kimi proqramlar və çoxsaylı tətbiqlər kibertəhlükəsizlik tədbirlərinin daha sürətli və effektiv şəkildə artmasına, ali məktəbdə iformasiya təhlükəsizliyi mədəniyyətinin formalaşdırılmasına zəmin yaradır. Bu elmi yeniliklər informasiya təhlükəsizliyi sahəsində daha sürətli və effektiv tədbirlər görmək üçün yollar açaraq informasiya təhlükəsizliyinin vacibliyini artırır.

İnformasiya təhlükəsizliyi informasiyanın müxtəlif növlərindən qorunma ilə məşğul olan bir sahədir. Bu, informasiyanın etibarlılığı, məxfiliyi və əhəmiyyətli olduğu digər xüsusiyyətləri dəstəkləyən prosesləri və tədbirləri əhatə edir və bir neçə əsas prinsip əsasında inkişaf edir. Bu prinsiplərdən bəzilərinə nəzər salaq:

- Əhəmiyyətli məlumatların qorunması: Həssas və əhəmiyyətli informasiyanın müxtəlif təhlükələrdən, təhdidlərdən mühafizəsi və gizliliyinin qorunması informasiya təhlükəsizliyinin əsas məqsədidir.
- Kibertəhlükəsizlik: İnternet və digər kibertəhlükəsizlik təhlükələrinə qarşı informasiya təhlükəsizliyi, kiberhücumların qarşısını almaq üçün zəruri tədbirlər, texnologiyalar və prosedurları əhatə edir. “İnsanları hədəf alan belə kiberhücumlarda ən çox phishing hücumlarından istifadə olunur. Belə kiberhücumlar isə rəsmi resurslara bənzədilmiş saxta domenlər ilə daha da inandırıcı hala gətirilərək saxta reklam kompaniyaları vasitəsi ilə kütləviləşdirilir” [3, s.27]. İnformasiya mədəniyyətinin formalaşdırılmasında bu cəhəti nəzərə almaq çox vacibdir.
- Texnologiya və infrastruktur təhlükəsizliyi: İnformasiya sistemləri, şəbəkələri və proqramları qorumaq üçün lazımi tədbirlər, prosedurlar və texnologiyalar, informasiya təhlükəsizliyinin vacibliyini təmin edir: “Kompüter sistemlərində və şəbəkələrində informasiya təhlükəsizliyini daha ciddi təmin etmək üçün son illərdə şəbəkələrarası qoruyucu ekran, hücumların aşkarlanması sistemləri və virtual xüsusi şəbəkə texnologiyalarından istifadə olunur” [4,s.119]. Bu texnologiyaların öyrənilməsi və təcrübədə reallaşdırılaraq tətbiq edilməsi tələbələrdə informasiya mədəniyyətinin formalaşdırılması prosesində çox vacib amildir.
- Qanunvericilik və təşkilat strukturu: Qanunvericilik və təşkilat strukturu, informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsində zəruri olan

qaydalara, tədbirlərə və nəzarət prosedurlarına əsasən informasiya sistemlərinin idarə olunmasına kömək edir.

- Təhsil və müdafiə: İnsan faktoru, informasiya təhlükəsizliyinin vacibliyini vurğulayır. İnsanların informasiya təhlükəsizliyi haqqında düzgün təhsil alması, müdafiə tədbirlərinə və prosedurlarına riayət etməsi əhəmiyyətli bir faktordur. "Məlumdur ki, informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin rəngarəng üsul və vasitələri mövcuddur: informasiyanın təşkilati, hüquqi, aparat, proqram və texniki mühafizəsi, fiziki üsulların, kriptoqrafiyanın, steqanoqrafiyanın, obfuskasiyanın tətbiqi və s. Bu üsul və vasitələrdən kompleks şəkildə istifadə effektli "İnformasiya təhlükəsizliyi sistemi"nin qurulması üçün vacibdir" [2, s. 3]. Tələbələrlə məhz bu istiqamətdə müzakirələr aparılmalıdır.

Ali təhsil müəssisələrində informasiya mədəniyyətinin formalaşdırılması prosesinin həyata keçirilməsində qeyd etdiyimiz bu prinsiplər əsas götürülür. Çünki bu prinsiplər informasiya təhlükəsizliyini təmin edərək informasiya sistemlərini və informasiya infrastrukturunu qorumaq üçün əhəmiyyətli tədbirlər, həmçinin informasiyanın müvafiq şəkildə qorunmasını və informasiya ilə bağlı təhlükələrin minimallaşdırılmasını həyata keçirir.

Ali məktəbdə informasiya təhlükəsizliyi mədəniyyətinin formalaşdırılması tələbələrə informasiya təhlükəsi ilə bağlı fərziyyələri, prinsipləri və prosedurları öyrətməyə və bu mədəniyyəti təşviq etməyə töhfə verir və onların informasiya ilə bağlı riskləri anlamaq və qarşısını almaq üçün hazırlıqlı olmalarına təsir göstərir: "İnformasiya hər bir kəsə, onun cəmiyyətdə mövcud olması, fəaliyyət göstərməsi, yaşaması, inkişaf etməsi üçün lazımdır. Bu səbəbdən, digər həyat fəaliyyəti üçün gərəkli olan elementlər kimi informasiya da mühafizə olunmalıdır" [1, s.16] Bunu nəzərə alaraq belə hesab edirik ki, tələblərdə informasiya mədəniyyətinin formalaşdırılmasının müxtəlif yolları vardır. Bu yollardan ən vacibi təhsil proqramına informasiya təhlükəsi mövzusunda dərslərin əlavə edilməsi, informasiya təhlükəsi ilə bağlı maarifləndirmənin keçirilməsi və informasiya təhlükəsinin əsas prinsipləri və təhlükələrinin öyrədilməsi informasiya mədəniyyətinin formalaşdırılmasında faydalı olardı.

Xüsusilə praktik təlimlər və tədbirlər bu istiqamətdə səmərəli təsir göstərir. İnformasiya təhlükəsini tətbiq etmək üçün praktik təlimlər və tədbirlər təşkil etməklə öyrənənlərin informasiya təhlükəsinin prinsiplərini praktikada görmələrinə kömək etmiş oluruq. Bu da informasiya mədəniyyətində mühüm amildir.

Tələbələrlə sosial medianın informasiya təhlükəsi ilə bağlı təsirlərinin müzakirəsini aparmaqla informasiya mədəniyyətinin formalaşdırılması prosesinə töhfə vermək mümkündür. Sosial medianın informasiya təhlükəsi və

gizlilik üzərindəki təsirləri haqqında müzakirələr və fəaliyyətlər təşkil edilməklə öyrənənlərin sosial medianın düzgün istifadəsini və informasiya təhlükəsini düşünmələrini təmin etmək vacibdir.

Tələbələrdə informasiya mədəniyyətini formalaşdırmaq məqsədi ilə informasiya təhlükəsini təşviq edən və informasiya ilə bağlı təhlükələri azaldan fəaliyyətlər təşkil edilə bilər. Məsələn, informasiya təhlükəsi haqqında filmlərin nümayişi və müzakirələr təşkil edilməsi kimi fəaliyyətlər bu mədəniyyətin formalaşmasına kömək edəcəkdir.

Ali təhsil müəssisəsinin rəhbərliyi informasiya təhlükəsi mədəniyyətini nümayiş etdirmək və informasiya təhlükəsində fəal rol oynamaq üçün təşviq edilməlidir. Bu, tələbələrə və digər əməkdaşlara informasiya təhlükəsi ilə bağlı doğru nümunələr göstərməyə kömək edəcəkdir. Hər bir obyekt kimi, informasiya da xarakterik xüsusiyyətlərə malikdir. İnformasiyanı təbiətin və cəmiyyətin digər obyektlərindən fərqləndirən xarakterik xüsusiyyətlər kimi aşağıda qeyd olunanları göstərə bilərik: obyektivlik, etibarlılıq, bütövlük, dəqiqlik, aktuallıq, faydalılıq, dəyərlilik, vaxtında olma, aydınlıq, mümkünlük, və s.” [1, s.11]. Beləliklə, informasiya mədəniyyətinin yaradılması üçün hər bir tələbə, hər əməkdaş təlimatlandırılmalı, informasiya təhlükəsizliyinin xüsusiyytələrini bilməlidir. Bu yollarla, informasiya təhlükəsi mədəniyyəti ali məktəbdə formalaşdırılaraq, tələbələr informasiya ilə bağlı daha ehtiyatlı olmağı öyrənə bilərlər.

Ali təhsildə tələbələrdə informasiya mədəniyyətinin formalaşdırılmasında informasiya ilə bağlı təhlükələrin, təhdidlərin mövcudluğu ilə bağlı maarifləndirmə də nəzərdən qaçmamalıdır. Bu sırada kibertəhdidlər informasiya sistemlərinə və şəbəkələrinə zərər vurmaq üçün istifadə olunan hücumlar kimi anlaşılaraq fəaliyyətləri təhlükəsizliyin təmin edilməsinə yönəltmək lazımdır.

İnformasiya mədəniyyətinin formalaşdırılmasında məlumatların saxlanılması və idarə olunması bacarıqlarının öyrədilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. İnformasiya məlumatlarının düzgün şəkildə saxlanılması, qorunması və idarə olunması vacibdir, əks halda, məlumatların itirilməsi, oğurlanması və ya təhrif edilməsi riski artır.

Sosial media təhlükələri də informasiya mədəniyyətinin formalaşdırılmasının mühüm amilidir. Sosial media platformalarının geniş istifadəsi, tələbləri sosial medianın təhlükəsizliyi və gizliliyi ilə bağlı məsələlərlə üzləşməyə cəlb edir. Məsələn, gizlilik ayarlarının yaxşı tənzimlənməməsi nəticəsində məlumatların qeyri-müvafiq şəkildə paylaşılması risk yaradır.

İnformasiya məlumatları və informasiya sistemi cihazlarına fiziki giriş üçün lazımi tədbirlərin görülməsi də informasiya mədəniyyətinin formalaşdırılmasında vacib məqamdır. Fiziki qorunmasızlıq məlumatların

fiziki yolla ələ keçirilməsinə səbəb ola bilər və informasiya təhlükəsi məsələləri ilə bağlı məlumatların yanlış mənada istifadə edilməsi və ya manipulyasiyası təhlükəsi də ali təhsildə informasiya mədəniyyətinin formalaşdırılmasında nəzərə alınmalıdır. Çünki bu, informasiya ilə bağlı doğru məlumatların öyrənilməsində və düzgün qərarların qəbul edilməsində müəyyən bir rola malikdir.

Qeyd etdiyimiz bu təhlükələr informasiya ilə bağlı təhlükələrin bəzilərini əhatə edir və informasiya təhlükəsi məsələlərinə diqqət yetirmək və informasiya təhlükəsinin prinsiplərini öyrənmək, öyrənənlərdə informasiya mədəniyyətinin formalaşdırılmasında informasiya ilə bağlı məsələlərdə daha diqqətli olmağı tələb edir.

Nəticə

Araşdırma göstərdi ki, ali təhsildə informasiya mədəniyyətinin formalaşdırılması gələcək mütəxəssis hazırlığına töhfə verəcəkdir. Onlar sosial -informasiya mühitində daha fəal, daha çevik olacaqlar.

Tələbələr informasiya mədəniyyəti anlayışının mahiyyətini başa düşəcək, gələcək karyera sənədlərini və şəxsi məlumatlarının təhlükəsizliyini təmin edəcək proqram və digər alətlərlə tanış olacaq, tətbiqlər edəcək, informasiya təhlükələrinə qarşı proqramlardan səmərəli istifadə edəcəklər.

Ali məktəb tələbələrinin, həmçinin əməkdaşların informasiya mədəniyyətinin formalaşması üçün nəzəri əsas olaraq informasiya mədəniyyəti yanaşması əsas götürüləcəkdir.

Gələcəkdə praktik olaraq ali məktəbdə informasiya mədəniyyətinin formalaşdırılması üçün müəyyən təlimatlar, vəsaitlər, broşüralar hazırlanacaqdır.

Ədəbiyyat

1. *Abdullayev X.İ., Nağıyev N.T., Muxtarov R.M. Müəssisənin İnformasiya təhlükəsizliyi. Dərslik, Bakı:, -2019 -271 s.*
2. *Əmirov Z. Konfidensial və məxfi informasiyanın bərpaolunmaz şəkildə məhv edilməsi. / İnformasiya təhlükəsizliyi jurnalı. 2020, -№2, 3 s., 40 s.*
3. *2020-ci ilin birinci yarısı üçün "AZ" ölkə kodlu informasiya resurslarına qarşı haker hücumlarının STATİSTİK ANALİZİ İnformasiya təhlükəsizliyi jurnalı. 2020, -№2, 40 s.*
4. *Qasımov V. "İnformasiyanın qorunmasının müasir texnologiyaları", Dərslik 2011. 112 s.*
5. *Qasımov V.Ə. İnformasiya təhlükəsizliyi: kompüter cinayətkarlığı və kiberterrorçuluq. / Bakı: Elm, -2007. - 192 s.*

N.İ.Səmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
narmin.samedova99@gmail.com

AİLƏ UŞAĞIN MƏKTƏBƏ ƏQLİ CƏHƏTDƏN HAZIRLANMASININ İLKİN ŞƏRTİ KİMİ

Xülasə

Uşaqların məktəbə psixi hazırlığı məqsədyönlü ailə tərbiyəsinin təsiri altında formalaşır. Ailədə uşaqlarla həyata keçirilən fəaliyyətlər təkcə tərbiyəvi və inkişaf etdirici məna daşımır, həm də uşaqların məktəbdə təhsilə hazırlığının formalaşmasında mühüm rol oynayır. Uşaqların məktəbə əqli hazırlığının formalaşmasında ailənin təsiri zamanın dəyişməsindən asılı olmayaraq öz əhəmiyyətini qoruyub saxlamışdır.

СЕМЬЯ КАК НЕОБХОДИМОЕ УСЛОВИЕ ПСИХИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ РЕБЕНКА К ШКОЛЕ

Резюме

Психическая подготовка детей к школе формируется под влиянием целенаправленного семейного воспитания. Деятельность, проводимая с детьми в семье, имеет не только воспитательное и развивающее значение, но и играет важную роль в формировании готовности детей к обучению в школе. Влияние семьи на формирование психической готовности детей к школе сохранило свою значимость независимо от изменения времени.

FAMİLY AS A PREREQUİSİTE FOR THE CHİLD'S MENTAL PREPARATİON FOR SCHOOL

Summary

Children's mental preparation for school is formed under the influence of purposeful family education. Activities carried out with children in the family have not only an educational and developmental meaning, but also play an important role in the formation of children's readiness to study at school. The influence of the family in the formation of children's mental readiness for school has maintained its importance regardless of the change of time.

Açar sözlər: *ailə, əqli, tövsiyə, uşaq*
Ключевые слова: *семья, умственный, рекомендация, ребенок*
Key words: *family, mental, recommendation, child*

Uşaqların məktəbə əqli cəhətdən hazırlığı məqsədyönlü ailə tərbiyəsinin təsiri altında formalaşır. Ailə uşağı məktəbə hazırlayarkən onları məktəbdə

oxumağa, yeni şeylər öyrənməyə, məktəbdə öyrənmənin insanın həyatında əhəmiyyətini dərk etməyə həvəsləndirməlidir. Ailənin intellektual funksiyası uşaqlara ətraf aləm haqqında müəyyən biliklər sistemi vermək, qulaq asmağı, cavab verməyi, ümumiləşdirməyi, suallar verməyi, obyektləri müqayisə etməyi, onları təsnif etməyi, əsas xüsusiyyətləri vurğulamağı, təlimatlara uyğun və öz planına uyğun hərəkət etməyi öyrətməkdir. Eyni zamanda idrak proseslərini (qavrayış, təfəkkür, təxəyyül, yaddaş) inkişaf etdirməkdir. Bütün bunlar məktəbəqədər uşağın məktəb təhsilinə hazırlığının tərkib hissəsidir. Məktəbəqədər uşaqların məktəbdə təhsil almağa hazırlığının formalaşmasında vacib komponentlərdən biri valideynlərin pedaqoji hazırlığı, uşaq tərbiyəsində praktik bacarıqları, müxtəlif pedaqoji problemləri həll etmək bacarığı və pedaqoji mədəniyyətidir. Məktəbəqədər təhsil prosesində valideynlərinin fəal iştirakı olmadan məktəbəqədər uşağın ahəngdar inkişafı praktiki olaraq mümkün deyil. İlk növbədə valideynlər təkcə özlərini deyil, övladını da bir şəxsiyyət kimi tanımalıdırlar. Bu, uşağının fərdiliyini qəbul etmək, inkişaf tempini nəzərə almaq, məktəb həyatına keçidinə öz valideyn münasibətini başa düşmək deməkdir. Valideynlər tam başa düşməlidirlər ki, məktəbəqədər yaşlı uşağın məktəbə hazırlığının formalaşması prosesi müəyyən təşkilat, resurslar və təhsil səyləri tələb edən məsuliyyətli bir vəzifədir.

Uşağın əqli hazırlığı əsasən valideynlərin ona hər gün göstərdiyi təsir, ailənin intellektual həyatının atmosferi, həmçinin yetkin ailə üzvlərinin idrak maraqlarını təmin etmək üçün məqsədyönlü fəaliyyəti ilə müəyyən edilir. Uşağın əqli inkişafı ailədə onun mənəvi tələbatlarının necə ödənilməsindən, fəaliyyətinin, xüsusən də mütaliənin necə təşkil olunmasından asılıdır. Ailədə nitq mühitinin necə olması önəmlidir. Təfəkkürün inkişafı üzrə iş daha çox məktəbəhazırlıq zamanı aparılmalıdır. Uşaqda idrak fəaliyyətinin ümumi üsulları olan təhlil etmək, müqayisə etmək, ümumiləşdirmək bacarığı, həmçinin yeni biliklər əldə etmək və düşünmək qabiliyyətini mənimsəmək ehtiyacını inkişaf etdirilməsindən valideynlər əmin olmalıdırlar.

Ailədə tərbiyə işi üçün gələcək məktəblinin əqli inkişafı üçün zəruri olan şərtləri müəyyən edir. Birinci və ən əsası uşağın digər ailə üzvləri ilə daimi əməkdaşlığıdır. Çünki əməkdaşlıq müxtəlif formalarda baş verir və şifahi ünsiyyətlə məhdudlaşmır. Yetkinlərə, onun nümunəsinə, ötürdüyü biliklərə diqqət yetirərək böyüklərlə əməkdaşlıq etmək istəyinin yaranması məktəbdə oxumağa tam hazırlıq üçün zəruri şərtdir.

Uşaqların məktəbə əqli hazırlığının inkişafı üçün başqa bir şərt uşağın çətinlikləri dəf etmək qabiliyyətinin inkişafıdır. Çətinliklərə düzgün münasibət, onların öhdəsindən gəlmək istəyi və bacarığı inkişaf etdirməsə, uşağın zehni inkişafı normal davam edə bilməz. Uşaqlar həmişə hər şeydə dərhal uğur qazanmırlar. Ona görə də ailədə uşaqlara başladıqları istənilən işi başa çatdırmağı öyrətmək vacibdir. Məktəbəqədər uşaqlar çox emosionaldır və

valideynlər bunu bilirlər. Bir çox valideynlər uşağın öyrənmək istəməsinin nə qədər vacib olduğunu başa düşür, ona görə də uşağa məktəb, müəllimlər və ən əsası məktəbdə əldə edəcəkləri biliklər haqqında danışırlar. Bütün bunlar öyrənmək istəyi yaradır və məktəbə müsbət münasibət yaradır. Uşağın öyrənmək istəyi güclü olduqda, o, öyrənmədə qaçılmaz çətinliklərə hazır olmalıdır. Bu çətinliklərin öhdəsindən gələ biləcəyini bilmək uşağa məktəbə başlayanda mümkün olan uğursuzluqlarına düzgün münasibət bəsləməyə kömək edir.

Məktəbə başlamaq həm valideyn, həm də uşaq üçün qorxulu ola bilər, lakin keçidi mümkün qədər hamar etmək üçün valideynlərin atacağı addımlar var. Valideynlər özləri də başa düşməlidirlər ki, övladlarını məktəbə hazırlamaq lazımdır və onlar buna məsuliyyətlə yanaşmalıdırlar. Bununla da onsuz da çətin olan adaptasiya dövrünü yüngülləşdirməyi bacarsınlar. Uşaqlar sinif qapısından keçməzdən çox əvvəl, valideynlər onlara bacarıq və bilikləri aşılamağa başlamalıdırlar. Çünki uşaqların məktəbdə nə qədər yaxşı öyrənməsinə, inkişafına, həyata keçirmə qabiliyyətinə ailə təsir edir. Müvəffəqiyyət üçün mümkün olan ən yaxşı şansa sahib olmaq üçün uşaqların ətrafdakı dünya haqqında ümumi biliklərə ehtiyacları var. Nitq, anlama, problem həll etmə bacarıqları, möhkəm emosional, fiziki rifah kimi xüsusiyyətləri uşaqlarda inkişaf etdirilməlidir.

Ailələr uşaqlarının təhsilini həm məktəbəqədər müəssisələr daxilində, həm də kənarda müxtəlif fəaliyyətlərlə tamamlamalıdırlar. Valideynlər uşaqları oxumağa, yazmağa və öyrənməyə hazırlamaq üçün əvvəlcə həm hərflər və səslər haqqında biliklərini gücləndirməli, həm də onların dinləmə və danışma bacarıqlarını inkişaf etdirməlidirlər. Valideynlərin edə biləcəyi bir sıra fəaliyyətləri həyata keçirmək üçün müəyyən tövsiyələr vardır:

- "Uşağınıza hər gün kitab oxuyun. Oxuduqlarınız haqqında danışın.
- Daimi söhbətlər edin. Danışıq və dinləmə qaydalarını gücləndirmək üçün danışdığınız və dinlədiyiniz zamana diqqət yetirin.
- Uşağınızı digər böyüklərə cavab və ailə üzvlərinə qulaq asmağa, dinləməyə və onlara cavab verməyə təşviq edin.
- Qafiyəli oyunlar oynayın.
- Əlifba mahnısı oxuyun.
- Yaddaşı təkmilləşdirməyə yönəlmiş çoxlu didaktik materiallar və oyunlar oynamaq faydalıdır" [6, səh.1].

Uşaqların riyaziyyatda üstün olmağa hazırlamaq üçün ilk növbədə onların nümunələri müəyyən etmək, əsas formaları, rəngləri tanımaq, bacarıq və qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək lazımdır. Buna görə də ailədə müəyyən fəaliyyətlər aparılmalıdır.

- "Gəzintilərdə obyektləri saymaqla, onları əlavə edib çıxarmaqla gündəlik həyatda sayma bacarıqlarını məşq edə bilərsiniz.

- Uşaqlarla obyektlərin ölçüsü, çəkisi anlayışları ilə tanış etməyi, həmçinin ona adi və elektron saatlardan istifadə edərək vaxtı idarə etməyi öyrətməyi tövsiyə olunur.
- Yuxarı, aşağı, geri və irəli kimi anlayışları nümayiş etdirmək üçün rəqslər təşkil edin, mahnılar oxuyun və ritmlə əl çalın.
- Uşaqlarla saymaq və müxtəlif problem həll etməyi tələb edən oyunlar oynayın.
- Yaşıl ağaclar, qırmızı almalar və ya mavi binalar kimi obyektləri göstərərək və adlandırmaqla əsas rəngləri öyrədin.
- Uşağınıza müxtəlif formaları çəkməyə, kəsməyə və yapışdırmağa kömək edin.
- Fərqli, eyni, daha böyük, kiçik olan obyektləri göstərin.
- Ərzaq qutularında və ya küçə lövhərində gördüyünüz nömrələri tapmaq üçün oyun qurun. Uşağınızdan hər birinin adını söyləməsini xahiş edin" [6, səh.2].

Uşaqlar valideynlərdən ipuçlar alırlar. Əgər valideynlər hər hansı bir şeylə maraqlanırsa, sınamaqdan əylənirsə, uşaqlar da edəcəkdir. Valideynlər övladı yeni bir nəsə öyrəndikdə, yaratdıqda və ya paylaşdıqda onları tərifləməlidir. Onların nailiyyətləri ilə fəxr etdiyinizi, qürurlu olduğunuzu görəndə uşaqlarda daha çox öyrənmək üçün özünə inam və istək yaranır.

Valideynlər əqli hazırlığın səviyyəsini uşağın oxuya və yaza bilib-bilməməsi ilə müəyyən edirlər. Bu, artıq məktəbin vəzifəsidir. Əgər həddən artıq bilik verilərsə, bu, əks effekt verə bilər və maraq itkisinə səbəb ola bilər, çünki uşaqlar dərslərdə darıxacaqdır. Uşaqları çox yükləmək və onlara çox çətin tapşırıqlar vermək olmaz. 1-ci sinfə hazırlaşmaq üçün asan və qısa məşqlər kifayətdir.

Övladlarının məktəbə hazırlığı ilə özü məşğul olmaq istəyən valideynlər bilməlidirlər ki, uşaqların həmin yaş dövründə əqli inkişafında baş verən proseslər onları artıq oxumağa və öyrənməyə sövq edir. Bu isə uşaqların təkbaşına bacaracaqları iş deyil. Valideynlər həmişə övladlarına dəstək olmalı, kömək etməli və düzgün istiqamətləndirməyi bacarmalıdırlar. Həmin dövr ərzində uşaqlarda diqqət, hafizə, təfəkkür, təxəyyül kimi ən əsas idrak prosesləri inkişaf edir. Məhz həmin vaxt onların söz ehtiyatının zənginliyinə, nitqinin aydın və rabitəliliyinə, fikrini sərbəst, düzgün ifadə edə bilməsinə xüsusi diqqət yetirməlidirlər.

Mövzunun aktuallığı: İstər ənənəvi, istərsə də yeni təlim üsulunda dəyişməyən məsələlərdən biri uşaqların məktəbə əqli hazırlığı məsələsidir. Əqli hazırlıq zamanı uşaqlara təsir edən əsas amillərdən biri də ailədir. Uşaqların hərtərəfli inkişaf etdirilməsi və formalaşdırılmasında ailənin rolu danılmaz bir faktdır.

Məqalənin elmi yeniliyi: Məqalədə uşaqlarda məktəbə əqli hazırlığın həyata keçirilməsi zamanı ailələrə verilən tövsiyələr elmi yenilik olaraq göstərilmişdir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi: Tədqiqatdan əldə olunan nəticə əsasında deyə bilərik ki, uşaqların məktəbə əqli hazırlığında ailələrə verilən tövsiyələrdən istifadə onlarda əyani və praktik şəkildə öz biliklərindən istifadə etmə və yeni bilikləri qazanmaya böyük kömək göstərir.

Ədəbiyyat

1. *Sadıqova T.B. Məktəbəqədər yaşlı uşağın ailədə tərbiyəsi, Bakı – 2023.*
2. *Sadıqova T.B. Məktəbəqədər pedaqogika. Bakı, Nərgiz, 2020.*
3. *Kərimov Y.Ş. Uşaq məktəbə gedir. Bakı – 2000.*
4. *A.Məmmədova. Uşaq bağçasında beşyaşlıların məktəbə hazırlanması. Bakı – 2007.*
5. *Həsənov A.M. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların əqli tərbiyəsi. (Metodik vəsait). Bakı – 1993.*
6. *https://www.pta.org/docs/default-source/files/family-resources/2018/family-guides/familyguide-preparing.pdf*

“Magistrant” dövri elmi jurnalında nəşr olunmaq məqsədi ilə təqdim edilən məqalələr üçün

TƏLƏBLƏR

- “MAGİSTRANT” dövri elmi jurnalında magistraturada təhsil alan magistrantların nəşr olunmamış elmi məqalələri qəbul edilir. Məqalə **Azərbaycan, ingilis, türk və ya rus** dilində jurnalın elektron ünvanına – **j.magistrant@adpu.edu.az**, **(müvafiq kafedra iclasının qərarı və elmi rəhbərin müsbət rəyi ilə)** göndərilir.
- Məqalə **Microsoft Word** proqramında Times New Roman şrifti ilə 12 pt. ölçüdə 1,0 intervalla yazılmalıdır. Səhifə ölçüləri: sağdan və soldan 2,0 sm, yuxarıdan 2,5 sm, aşağıdan 2,2 sm olmalıdır.
- **Başlıq** ortada qara və böyük hərflərlə yazılmalıdır.
- Məqalənin quruluşu: müəllifin adı, ata adı və soyadı, iş yeri, elmi dərəcəsi və elmi adı, üç dildə açar sözlər və xülasə (70-100 sözdən ibarət, 11 pt. ilə) ədəbiyyat siyahısı. Hər üç dildə yazılmış xülasələr bir-birinin eyni və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır.
- Məqalədə verilən **şəkil, rəsm, qrafik və cədvəllər** düzgün, aydın və mətn içərisində olmalı, onlara aid olan yazılar altında yazılmalıdır.
- Məqalənin həcmi **4-7 səhifə (15000-18000 işarə)** həcmində qəbul edilir.
- **İstinadlar** mətn içərisində kvadrat mötərizədə göstərilməklə məqalənin sonunda əlifba sırası ilə nömrələnməlidir. Məsələn: [5, s.152].
- Ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam və dəqiq olmalıdır. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslik, elmi məqalə və s.) asılı olaraq verilməlidir. Simpozium, konfrans materiallarına və ya tezislərinə istinad edilərkən məqalə və ya tezisin adı göstəriməlidir.
- Redaksiya düzəlişlər etmək üçün məqaləni müəllifə qaytara bilər.
- Məqalədə verilən hər hansı bir elmi yenilik, tezis və s. üçün müəllif şəxsən məsuliyyət daşıyır.
- Jurnalda dərc olunmayan məqalə geri qaytarılmır.

Çapa imzalanmış 10.05.2024
Kağız formatı 60x84 1/16, çap vərəqi 22
Sifariş 70, sayı 100

ADPU-nun nəşriyyatı
Bakı, Ü.Hacıbəyli küçəsi, 68
Tel: (+912)493-74-10
E-mail: poliqrafiya@mail.ru